велика
спадщина
сумщина

СУМЩИНА. ВЕЛИКА СПАДЩИНА

КРАЄЗНАВСТВО

УНІВЕРСИТЕТСЬКА КНИГА

УДК 908(477.52)

Випущено за Програмою економічного і соціального розвитку Сумської області на 2019 рік та наступні 2020–2021 програмні роки, затвердженою рішенням Сумської обласної ради від 14.12.2018 (зі змінами), на підставі рішення Сумської обласної ради від 14.12.2018 «Про обласний бюджет Сумської області на 2019 рік» (зі змінами)

Розглянуто й рекомендовано до друку правлінням Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Протокол № 3 від 13 вересня 2019 р.

Фотографії надані краєзнавцями та взяті з відкритих джерел

Автори-упорядники:

Кисельов Олександр Іванович – член НСКУ, Заслужений працівник культури України;

Корнієнко Олег Миколайович – член Правління НСКУ, голова Сумської обласної організації НСКУ

За загальною редакцією *Олега Корнієнка*

Модератор проекту – *Євген Положій*

С 89 **Сумщина**. Велика спадщина. Краєзнавство / за заг. ред. О. Корнієнка; авт.-упоряд.: О. І. Кисельов, О. М. Корнієнко. Суми: ПФ «Видавництво "Університетська книга"», 2019. 384 с., іл.

ISBN 978-966-680-926-4

Книга «Краєзнавство» є третьою із серії видань «Сумщина. Велика спадщина». Вона становить собою своєрідну антологію праць істориків, краєзнавців, археологів та етнографів – уродженців тих населених пунктів, що входять нині до складу Сумської області, або творчість яких пов'язана з нашим краєм і є помітним явищем на Сумщині та в Україні.

Для шанувальників історії України, краєзнавців і всіх, хто цікавиться минулим свого краю.

УДК 908(477.52)

© Творча спілка «Сумська обласна організація НСКУ», 2019

© Оформлення ПФ «Видавництво "Університетська книга"», 2019

ISBN 978-966-680-926-4

ПЕРЕДМОВА

ЛІТОПИСЦІ ПІВНІЧНОГО ФРОНТИРУ

Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, таких, що забезпечують наукове і всебічне пізнання краю. Краєзнавчі знання мають прикладне значення та відіграють важливу соціальну роль, виконуючи педагогічну, навчальну та наукову функції. Основою цієї системи наукових знань є, поза сумнівом, історичне краєзнавство та історична регіоналістика.

Чи не до перших праць, які можна назвати краєзнавчими, належать описи окремих населених пунктів і фортець, літописи й мемуаристика доби Козаччини починаючи з сер. XVII ст. Однак говорити про системні краєзнавчі дослідження можна лише з 2-ї пол. XVIII ст., коли започатковуються описи намісництв і губерній тодішньої Російської імперії. На підставі анкет і переліків питань, надісланих урядовими установами на місця, збиралася історико-статистична інформація про населені пункти, а також відомості про давні матеріальні пам'ятки, архіви, літописи тощо.

Значне піднесення краєзнавчого руху в XIX – на поч. XX ст. було пов'язане з діяльністю широкої мережі державних і громадських установ, що збирали й досліджували історико-краєзнавчі матеріали. Центрами таких досліджень стали губернські міста – Курськ, Полтава, Харків, Чернігів. Особливою активністю відзначалися губернські статистичні комітети та вчені архівні комісії, церковні історико-археологічні та єпархіально-статистичні комітети, статистичні бюро губернських земств та інші установи. Їхнім коштом видавалися як періодичні видання, так і окремі історичні й народознавчі праці, що відзначалися надзвичайно високим рівнем об'єктивності та науковості. Величезне значення для становлення краєзнавства мала плідна участь уродженців і мешканців краю в діяльності «*Історичного товариства Нестора-Літописця*» при Київському університеті Св. Володимира (1872–1931), *Наукового товариства імені Тараса Шевченка* у Львові (з 1873 р.), *Наукового історико-філологічного товариства* при Харківському університеті (1876–1919) та інших регіональних творчих об'єднаннях. Розвитку краєзнавства сприяло й проведення археологічних з'їздів, шість із яких відбулися в Україні (Київ – 1874, 1899; Одеса – 1884; Харків – 1902; Катеринослав – 1905; Чернігів – 1908). Важливу роль відігра-

вали публікації в «*Київській старовині*» – щомісячному історико-етнографічному та літературному часописі (з 1882 р.), а також його додатку – «Археологічному літописі Південної Росії» (1899–1905). Створення народних музеїв у губернських центрах зумовило їх появу й на повітовому рівні. Так, уродженець Глухівщини відомий меценат М. Шугуров заповів передати власну колекцію старожитностей місцевому земству. У 1903 р. його бібліотека, колекція гравюр і документів з історії краю поклали початок Глухівському музею місцевої старовини.

Короткий період Української революції 1917–1921 рр. був надзвичайно плідним для розвитку краєзнавства – як в організаційному та науковому плані, так і в розвитку музейництва. Улітку 1918 р. в Лебедині була влаштована Перша виставка української старовини, організована земським діячем М. Грищенком і мистецтвознавцем С. Таранушенком. Саме тоді й виникла ідея створення в місті художньо-історичного музею старожитностей, реалізована в листопаді 1918 р. Основу колекції склали націоналізовані та врятовані від грабіжників приватні зібрання з маєтків Лебединського повіту.

Більшовицька влада не наважилася ліквідувати наукові установи, проте вирішила переформатувати їх під себе. Так, наприклад, створене за гетьмана П. Скоропадського «Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині» діяло в Полтаві та упродовж 1918–1930 рр. *Науковці Чернігівського інституту краєзнавства* в жовтні 1924 р. провели губернську краєзнавчу конференцію, а *Харківська слобожанська комісія* стала ініціатором проведення Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції в травні 1925 р., під час якої було створено Український комітет краєзнавства. Осередки організованого краєзнавчого руху виникають у повітових і окружних центрах: у 1920 р. створюється Роменське краєзнавче товариство, а в 1927 р. – Конотопське товариство краєзнавців. Однак із початком активного згортанням процесів національного відродження краєзнавча спільнота зазнала тотальних переслідувань, а краєзнавчі товариства були ліквідовані. Адже комуністична ідеологія ставила за мету атомізацію традиційного суспільства й перетворення людей на слухняні «ґвинтики», позбавлені історичної пам'яті. Протягом 1930–1950-х рр. були репресовані історики Ф. Ернст і В. Юркевич, археологи М. Макаренко, М. Рудинський та П. Смолічев, архівісти П. Москаленко, К. Стороженко і М. Росинський, мистецтвознавці Н. Онацький і С. Таранушенко, керівні та наукові працівники краєзнавчих музеїв А. Афанасьєва, І. Галюн, М. Ернст, О. Малиношевський, П. Михно, О. Поплавський, М. Семенчик та інші краєзнавці, пов'язані із Сумщиною.

З початком німецько-радянської війни більшість музейних колекцій та архівних фондів Сумської області були полишені напризволяще й стали жертвами мародерів – переважно місцевих жителів, що завдало надзвичайно тяжких втрат історико-культурній спадщині краю.

Після Другої світової війни поширення спорадичних краєзнавчих студій в УРСР і на Сумщині зокрема відбувалося під жорстким контролем партійних і радянських установ, що позначалося на змісті й напрямах роботи нечисленних гуртків й окремих ентузіастів-аматорів. Серед «дозволених» тем домінували вивчення історії встановлення радянської влади в краї, місцеві події т. зв. «Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 рр.», а також обмежені літературно-мистецькі розвідки. Вцілілі музейні колекції, архівні та книжкові фонди піддавалися безапеляційному «розподілу» між закладами культури та відвертому грабунку шляхом вивезення найцінніших артефактів до Москви й Ленінграда. У 1949 р. створюється обласна організація Товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань УРСР (Товариство «Знання»), що була лише складовою комуністичного «агітпропу» й слугувала для ідеологічної обробки населення.

З початком у СРСР т. зв. «відлиги» з 2-ї пол. 1950-х рр. активізувалося видання допоміжної краєзнавчої літератури, відновлено мережу музеїв на районному рівні. З 1960 р. створюються народні музеї та музейні кімнати. За вказівкою комуністичних органів у 1970-х рр. масового характеру набули громадські музеї та музейні класи в закладах освіти. Однак у тематиці їх експозицій звично переважала «революційна й бойова слава».

З 1966 р. почало діяти Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Однак функціонування місцевих осередків перебувало під контролем партійних органів. Масовість була удаваною, а діяльність – фіктивною. Звичним стало призначення на посаду керівника УТОПіК партійних пенсіонерів, що й спричинило повний занепад Сумського осередку.

Важливим етапом історико-краєзнавчих досліджень була підготовка та видання обласного тому серії «Історія міст і сіл Української РСР» (1973, 1980). Попри всю унікальність проекту, у ньому переважало висвітлення «класової боротьби», «становлення радянської влади» й «соціалістичного будівництва». Певній активізації історичного краєзнавства сприяло започаткування в 1982 р. роботи над підготовкою обласного тому науково-документальної серії «Звід пам'яток історії та культури України». Через брак фахових істориків серед авторів подібних видань переважали ідеологічні та партійні працівники, журналісти тощо. Сумська область, штучно

створена в 1939 р., наприкінці існування СРСР так і не набула власної історичної школи й традицій. Хоча в 1981 р. у Сумському державному педагогічному інституті ім. А.С. Макаренка було відновлено історичний факультет, що існував протягом 1938–1957 рр., краєзнавчими студіями тривалий час переймалися поодинокі музейні працівники, журналісти та краєзнавці-аматори, діяльність яких мала публіцистичний характер, піддавалася цензурі, а подекуди й переслідувалася.

Значні якісні зміни в питанні вивчення краю відбулися з поч. 1990-х рр. зі здобуттям Україною незалежності. 27 березня 1990 р. в роботі І установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців взяли участь і представники Сумської області, а у квітні 1990 р. на базі Сумського державного педагогічного інституту пройшла І Сумська обласна науково-краєзнавча конференція. Вагомими подіями 1990-х рр. стала поява актуальних наукових статей музейних працівників Л. Сапухіної, Ш. Акічева, В. Кравченка, викладачів Б. Корогода і Г. Корогод, В. Піскун, архівістки Л. Покидченко. Було покладено початок якісно новому етапу, що позначився підходом до краєзнавства як до комплексної системи наукових знань, а не довільних аматорських студій.

Зміни відбулися й в освітньому краєзнавстві. У 1991 р. на базі кафедри історії СРСР історичного факультету Сумського педінституту було створено кафедру історії України, де викладався курс «Історичне краєзнавство». У 2002 р. було створено Науково-дослідний центр історичного краєзнавства Сумського державного університету. Результат його роботи – два видання енциклопедичного довідника «Сумщина в іменах» (2003, 2004). У 2019 р. у Сумському держуніверситеті уперше здійснено набір студентів за спеціальністю «Історія та археологія».

Державний сегмент краєзнавства представлений Державним архівом Сумської області та мережею музейних установ, що здійснюють значну роботу з історичної регіоналістики та публікації джерел. Значною подією для дослідження й збереження історико-культурної спадщини стало створення Національного заповідника «Глухів» (1994), державних *історико-культурних заповідник*ів «Путивль» (1986), «*Посулля*» (2007), «Державотворці Сіверщини» (2019). Зусиллями сумських краєзнавців підготовлені обласні томи науково-документальних серій «Звід пам'яток історії і культури України», «Реабілітовані історією» та «Книги Пам'яті України», виходять наукові часописи «Сумська старовина» (1995) та «Сумський історико-архівний журнал» (2005).

Суспільна складова краєзнавчого руху Сумщини тривалий час лишалася неструктурованою. У 1990 р. було створене Сумське істо-

рико-краєзнавче товариство «Спадщина», а в 1996 р. зареєстровано Конотопський осередок Всеукраїнської спілки краєзнавців. Індивідуального членства в лавах спілки набули ще кілька мешканців області. Лише надання у 2008 р. Всеукраїнській спілці краєзнавців творчого статусу та статусу національної вплинуло на становлення організованого краєзнавчого руху Сумщини. 24 квітня 2010 р. відбулася установча конференція Сумської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, що затвердила Положення та обрала правління в складі О. Корнієнка (голова), О. Вовка (відповідальний секретар), С. Дегтярьова, Г. Іванущенка, В. Цибки. На цей час організація має статус професійного творчого об'єднання. Зусиллями членства створено електронний ресурс «Сумський історичний портал», а в рамках громадського проекту «Книга Памяти Украины 1941–1945» – електронний банк даних жертв Другої світової війни та ведеться пошукова робота. Значний обсяг з генеалогічних і джерелознавчих досліджень здійснює Фонд «Алгоніка», очолюваний В. Цибкою. Протягом 2017–2018 рр. Сумська обласна організація НСКУ опублікувала серію з 14 наукових і краєзнавчих книг. З нагоди святкування ювілею Української революції 1917–1921 рр. для закладів освіти й культури підготовлені ілюстровані інформаційно-просвітницькі матеріали: серія плакатів про видатних уродженців області – чільних діячів доби УНР і Української Держави, а також постери «Державність і патріотизм», присвячені визначним подіям і персоналіям української Сумщини – від Козаччини до нинішньої російсько-української війни.

Пропоноване видання, що належить до серії «Сумщина. Велика спадщина», певною мірою є антологією праць істориків, краєзнавців та етнографів – уродженців тих населених пунктів, що нині входять до складу Сумської області, або творчість яких була пов'язана з нашим краєм. Хронологічно охоплено значний період – з 2-ї пол. XVIII ст. і до сьогодення. Це чи не перше подібне краєзнавче видання обмежене форматом всієї серії, а тому, звісно, не претендує на довершеність. П. Куліш, О. Лазаревський, М. Макаренко, М. Маркевич, Г. Полетика, Ф. Туманський, В. Юркевич – далеко не повний перелік видатних краєзнавців, велику спадщину яких і їх традиції бережуть та примножують сучасні літописці Сумщини.

Олег Корнієнко,
член Правління Національної спілки краєзнавців України,
голова Сумської обласної організації НСКУ

СПАДЩИНА

ПОЛЕТИКА Григорій Андрійович

Перекладач-поліглот, історик, лексикограф, громадський діяч

1725, м. Ромни, Лубенський полк – **27.11(09.12).1784**, м. Санкт-Петербург.

Походив із волинської православної шляхти. Батько – роменський війт, бунчуковий товариш. Мати – онука лубенського полковника. У 1746 р. закінчив Києво-Могилянську академію, де вчителював Г. Кониський. Працював перекладачем Петербурзької академії наук (1746–1748) та у Священному синоді (1748–1764).

У 1762 р. одружився з донькою генерального судді І. Гамалії, одного із найбагатших землевласників Лівобережжя. З 1764 р. – головний інспектор морського шляхетного кадетського корпусу. Впроваджував друковані підручники, склав словник шістьма мовами, перекладав і видавав книжки. У 1767 р. – депутат від шляхетства Лубенського полку до комісії для створення нового «уложення». Автор «Возражения депутата Гр. Полетики на наставление малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Наталину» та «Мнения на читаный в 1768 г. в комиссии «Проэкт правам благородных». У 1773 рзвільнився зі служби і виїхав в Україну. Один із можливих авторів «Історії Русів».

Автор праць: «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения польського разделена была», «Записка о начале Киевской Академии» (1762), «Словарь на шести языках» (1763) та ін.

ІСТОРІЯ РУСІВ

(уривок)

...Государ у листопаді місяці того ж року 1708-го, зібравши до міста Глухова урядників і козаків малоросійських, котрі, лише з огляду на воєнні замішання, зібратися могли, звелів їм обрати гетьмана вільним голосуванням згідно з правами їхніми та звичаями. Урядники і козаки оголосили на теє государеві, що вони не інакше мусять приступити до вибору гетьмана, як підписавши попереду присуд іменем усієї нації, що вибір той відбувається із затвердженням гетьманові всіх прав його, привілеїв та прерогатив, які вольності народові і права його забезпечують, і просили при тому государя запевнити їх у тому своєю грамотою. Государ запевнив збори присягою, що він усі права гетьманські, військові та народні і уложені на теє договірні статті потвердить доконче, як минуться нинішні воєнні замішання та невигоди. Після того в присутності государя та його міністрів 7 листопада обрали на гетьмана полковника Стародубського, що був після Миклашевського, Івана Ілліча Скоропадського, якого тоді ж од государя і затверджено, і йому вручено клейноди військові й національні, що гетьманську гідність означають, себто: булаву, бунчук і печать, а од государя окремо подаровано прапор державний, що зображує двоголового орла з регаліями царства.

По закінченні коротких урочистостей вибору і затвердження гетьманського, відкрилось там же таки, в Глухові, нове явище, до того ще в Малоросії не бувале, явище страшне, назване спутницею Мазепі в пекло. Численне духовенство малоросійське і найближче до границь тутешніх великоросійське, зумисне зібране до Глухова під проводом і інспектурою знаного єпископа Прокоповича, склавши з себе так званий помісний собор, у дев'ятий день того ж листопада, кинуло на Мазепу вічне прокляття, або анафему. Похмура урочистість тая відбувалася в мурованій Миколаївській церкві в присутності государя, численних урядників та народу. Духовенство і клірики були в чорному одіянні і всі зі свічками чорного кольору. Мазепин портрет, що висів перед тим серед міста на шибениці, волочений був по місту катами і втягнений до церкви. Духовенство, оточивши його, прочитувало і співало деякі псалми зі Святого Письма, потім, проголосивши і декілька разів повторивши: «Нехай буде такий і такий Мазепа проклятий!» – обернуло на портрет його запалені свічки, а клірики, повторюючи те саме співом, обертали свічки свої донизу. Головуючий єпископ ударив при тому кінцем жезла свого в груди портрета із словами: «Анафема!». І тоді поволокли назад портрет із церкви і спі-

вали такий стих церковний: «Днесь Юда покидає вчителя і приймає диявола», і тим обряд той скінчився.

В час розташування шведських військ на зимові квартири по Малоросії присутні між ними урядники малоросійські, що їх покликав був раніше Мазепа для війни зі шведами і що згодом зосталися при ньому під наглядом, вибравши слушний час для своєї втечі, виїхали таємно від Мазепи з квартир своїх і прибули до государя з виясненням своєї невинності і вірної до нього відданості. Государ прийняв їх ласкаво і залишив у попередніх їхніх рангах і на тих самих посадах. І се були: Данило Апостол, Іван Сулима, Дмитро Горленко, Іван Максимович, Михайло Ломиковський, Гамалія, Кандиба, Бутович і канцелярист Антонович; а інших премногих урядників та значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи через те, що вони не з'явилися були на загальні збори для обрання нового гетьмана, забирано з домів їхніх і віддано на різні кари в містечку Лебедині, що близько міста Охтирки. Карання теє було звичайним Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю садити, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови стинати. Провини їхні встановлювано від признання їх самих, і для того надійним засобом було препохвальне тоді таїнство – тортури, догмат яких і донині відомий з такої приповідки руської: «Батіг – не янгол, душі не вийме, а правду скаже» і які ведено з усією акуратністю і в згоді з Соборним уложенієм, себто ступенями і за порядком, – канчуками, батогом і шиною, або розпеченим залізом, веденим з тихістю або повільністю по тілах людських, які від того кипіли, шкварились і здималися. Той, хто пройшов одне випробування, переходив до другого, а хто всіх їх не витримував, того вважали з певністю за винного і провадили на страту. Потерпіло таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурами, до дев'ятисот. Число се може бути прибільшене, але, судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманців», треба думати, що зарито їх тут чимало. І якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття і небезпеку, то вже немає для тих титулів, хто був знаряддям і учасником лебединських тиранств та звірячих лютостей, що жахають саму уяву людську, Зостається тепер розмислити й посудити, що коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні: «Всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього», – то яке доправлення належиться за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

Король шведський, що з армією своєю і Мазепою зимував до свят Різдва Христового у Ромні та його околиці, перейшов після свят до міста Гадяча і в його околичні селища, а до Ромна та його околиці послано від государя малоросійські війська руйнувати й пустошити ті селища. Експедиція тая на Роменщину мала дві політичні цілі, що доказують відмінну проникливість і правоту великого міністра і улюбленця царського Меншикова, який їх придумав: одну – покарати роменців за прийом до себе на квартири армії шведської, від якої й сама армія російська вельми оддалялася; а другу – випробувати, як на пробному камені, вірність і ретельність військ малоросійських. І тії війська, бувши неначе приголомшені й обезумлені тодішнім хаосом, із зажмуреними очима і скам'янілим серцем руйнували свою безневинну братію, роменців, просто як ворогів своїх. Хати їхні сплюндровано й спалено, худобу забрано і роздано по армії як здобич, і все спустошено, а люди тамтешні, пробігаючи крізь руки своїх гонителів, одходили на границі великоросійські під протекцію великих тамтешніх бояр і заселили собою велелюдні слободи Юнаківку, Михайлівку і пребагато інших, знаних донині під назвою «Вільних Черкасів». Слабі ж і немічні поневірялися у своїх руїнах і льохах, між згарищами і снігами і зникали повільно в Отчизні своїй і біля гробів предків своїх. Отже, роменці особливо зазнали руйнації за те тільки, що були нещасливі. Шведи, навалившись на них цілою армією і знавши, що їх малоросіяни всюди вбивають, поводились з ними як із своїми завойованими ворогами і вже більше не казали: «Ми ваші, а ви наші», а дано їм таку волю від короля, як чортові на Нова, себто душі тільки не займай. Останній же удар над ними доконали єдинорідні й єдиновірні їхні брати, козаки малоросійські, жахаючись діла рук своїх.

Тим часом близька вже кампанія 1709 року давала велику науку обом воюючим монархам і народам, і сей самий рік став знаменною епохою історії Північної і всієї Європи. Саме в ньому збулось несподіване падіння і змізерніння Швеції і піднесення Росії. Монарх російський, хоч і бачив, що армія шведська змаліла в Малоросії до половини і що війська його до того змужніли й зміцніли, що вже могли стояти проти шведів, утроє від них менших, не надіявся, однак, на щастя своє, яке так мало йому сприяло, і, побоюючись, щоб діла його не звернули на гірше, посилав і сього року, майже напередодні останньої і рішучої баталії, листи свої до короля шведського, намовляючи його на мирні пропозиції...

Історія Русів (переклад І. Драча). 1991.

ТУМАНСЬКИЙ[1] Федір Йосипович

Історик, перекладач, етнограф

1757, с. Родіонівка Ніжинського полку (нині – Ямпільского р-ну Сумської обл.) – **1810**, м. Глухів.

З козацько-старшинського роду. Батько – секретар другої Малоросійської колегії, мати – донька бунчукового товариша. Після студій у Кенігсберзькому університеті дістав звання бунчукового товариша. У 1778–1779 рр. організував «Топографічний опис» Гетьманщини, склав програми для збирання історико-географічних, економічних та етнографічних відомостей. З цим проектом пов'язані топографічні описи намісництв 1780-х рр. (праці Пащенка, Шафонського, Симоновського та ін.).

Член-кореспондент Петербурзької АН (1779), член Королівського Прусського німецького товариства. У 1779–1780 рр. висунув і реалізував проект Академічної книгарні в Глухові. Автор проекту Української академії наук. Мав намір написати «полную историю Малороссии», збирав архівні джерела. Після ліквідації Гетьманщини розвинув широку наукову й літературно-видавничу діяльність у Петербурзі. З 1801 р. – у відставці в чині статського радника, мешкав на своєму хуторі поблизу Глухова. Похований у м. Глухові біля Вознесенської церкви.

Автор праць: «Собрания разных записок и сочинений о Петре Великом» у 10 т.; видавав низку журналів, зокрема «Российский Магазин» (1792–1794), де вміщено «Літопис Граб'янки», інші важливі матеріали з історії України; «Записка в защиту дворянських прав украинского шляхетства» (1801).

[1] На малюнку – герб родини Туманських. ????

ДѢЙСТВІЯ ПРЕЗѢЛЬНОИ И ОТЪ НАЧАЛА ПОЛЯКОВЪ КРВАВШОИ НЕБЫВАЛОЙ БРАНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО, ГЕТМАНА ЗАПОРОЖСКОГО ЗЪ ПОЛЯКИ... 1710

(фрагмент)

Року 1647 ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоєм у Чигирині та Черкасах, і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили. Отоді і Богдан Хмельницький не одну наругу стерпів від ляхів. Задовго перед цим Михайло, батько Богдана Хмельницького, своєю відвагою завоював прихильність Івана Даниловича, старости чигиринського, і той наділив його маєтком, прозваним, здається, Суботів. З королівської служби повернувшися, Богдан Хмельницький приїхав у Суботів і почав його людьми заселяти, сподіваючись, що великі заслуги батька перед Річчю Посполитою та і його власні, дають йому на це право, оскільки батько той, будучи сотником чигиринським разом *з* гетьманом Жолкевським за Річ Посполиту польську на Цоцорі головами наклали, і там і він, взятий в неволю, перебував і звідти козаки йото на бранців татарських обміняли; та й після викупу з кінними загонами на орду ходив, татар бив і язиків до короля приводив, а року 1629 двох кантемирів живцем королеві привів (від них король немало дізнався про потаємні турецькі помисли щодо ляхів), за що й перебував у нього в милості великій, бо ж був від природи кмітливим та в науці мови латинської вправним. Король, зауваживши кмітливість козака, взяв його до себе за радника і, коли задумав туркам відплатити за перебиту війну з московією, що її вів року 1635 під Смоленськом, то, крім сенаторів, ще й з ним радився і великий загін морський з усіма гарматами під його оруду віддав. До всього цього заздрість маючи (це коли вже повернувся з королівського двору на батьківську землю), а рівно заздрячи і на заселену слободу, підстароста Чаплинський за рахунок Хмельницького багатіти задумав і в тих містах фундуватися забажав, тому він старості чигиринському Іванові Даниловичу доніс. «Не випадає, – сказав він, – простому чоловікові села та піданих мати». Іван же Данилович послухав і наказав те село забрати і Чаплинському передати. Побачив все те Хмельницький, згадав свої заслуги перед короною польською і образився, що замість честі має наругу від Чаплинського терпіти. «Ляхи, – мовив, – нас, козаків, озлобляють, та ще не вмерла козацька мати!». Прочув про ці слова Чаплинський і наказав взяти Хмельницького і кинути до темниці, а сина Хмельницького, Тимоша, повелів посеред Чигирина двома киями бити. Відчув Хмельницький, що нічого марне помочі ждати, і не

знав, що діяти, та бог навернув до милосердя серце жінки Чаплинського, вона умолила чоловіка свого і той наказав Хмельницького з темниці звільнити; отак вийшов Богдан на волю з надією на час. Тільки й мовив: «Ще живий господь і козацька не вмирала мати! Не все Чаплинський забрана, коли шаблю в руках маю!» Не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили. Хоч козаки королю польському Владиславу про все це й писали у чолобитній, та той, і козаків і ляхів шкодуючи, вважав ніби вони не відають, що творять...

Супліка до всієї Речі Посполитої польської, подана народом руським, що його ляхи утискують. До преосвященного ясновельможне вельможного презацної корони польської та великого князівства литовського обох станів – духовного та мирського – сенату, а заразом і до ясновельможних вельмож наших всемилостивих панів, до їхніх милостей панів-послів воєводських та повітових Коронних та Великого князівства литовського, до генеральної конвокації Варшавської, що року 1632 збирається.

Славний і давній народ руський вже скільки десятків років у тяжкому стані перебуває та все ж і донині ледь чи не на увесь світ яскравіше сонця південного сяє. Нині ж, як у свій час богом обраний люд Ізраїлевий, слізно про своє горе слово мовимо: «Ми, ті, хто нині принижені нижче всіх на землі, хто не має ні князя, ні вождя, ні пророка, ні офір, якими ми змогли б умилостивити благосердного бога, та маючи серце скрушне і смиренне, молимо, прийми нас, господи. Отак і ми, в тяжкі для нашого руського народу часи, коли він довгі літа тяжко потерпає, так само слізно молимо. Чим ми завинили, що нашу честь зневажають, права і волю топчуть? Чому наші монастирі та храми, що ще здавна споруджені, опустіли? Чому в деяких з них богові триєдиному молитися заборонено? Чому навіть славним предками людям, тільки тому, що вони руські, в магістраті служити не вільно і у містах його королівської величності проживати заборонено? Чому їм незліченні образи та утиски чиняться? Про все це вісті надходять з усіх кінців землі нашої, бо з усіх кінців на збориша та собори ваші нескінченним потоком ідуть прошенія та чолобитні; про все це чимало чували й блаженної пам'яті предки Ваших вельможностей, про все це доволі говорено й Вам самим, вельможностям ясним. Проте й клопоти великих людей не змогли принести полегкості. І скільки їх клопоталося – не сила тут перерахувати. Досить згадати хоча б вартого згадки Владислава, короля шведського і королевича польського, який року 1632 був нашим посередником і який від свого імені відрядив людей до сенату і просив його дати нам волю та підтримку в нещасті. Та з чим прийшли вони, з тим і

вернулися. А повернувшися, змушені були відказати, як відказували апостолові Петрові його посланці: «Наставнику наш! Цілу ніч у поті чола працювали, та так нічого й не піймали!» Врешті-решт і самі громадяни руські, духовного і мирського стану, не раз про все це волали. «Ну, як же це, – казали вони, – на вільній землі живемо, а волі не маємо?» А багато хто з болем у серці додавав і про пограбовані храми та маєтності, про утиски, що всі ми переносимо, що наші діти живуть нехрещеними і нехрещені помирають, а коли літ доходять, то без церковного вінчання подружнє життя починають і, що найгірше, без сповіді і без щонайсвятішого сокраменту з цього йдуть світу і царство небесне втрачають, та й врешті усопших наших без обрядів церковних, як подобає правовірним, хоронити доводиться. Оці та до них подібні зневаги чи ж не є ґвалтом над совістю? Чи ж не є порушенням наших давніх золотих свобод? Чи ж не терзають вони серце? Не ятрять утроби? Ви самі своїм високим розумом посудіть, панове, чи не досить всього цього, щоб отак утискуваний, отак страждущий народ не повстав? А ви ще хочете у нас, людей грецької віри, забрати і останнє добро наше – оту золоту волю. Хочете забрати і собі беззаконно привласнити, стверджуючи, що ніби тільки ті, хто по римському мудрованому закону молиться, можуть волю мати і до цього мудрування й короля намовляєте. Та цар царів, десниця якого тримає і царські думи, зворушив серце пресвітлого Жигмонта третього і замінив його наміри отак, як у давнину намір царя Асевера, що, наслухавшись нашіптувань Аманових, наказав за єдину годину винищити усіх євреїв у його царстві. Відомо, що Аман сам попав у ту яму, що рив іншим. Бо коли стала явною його брехня, коли зрозуміли, що він отим людям смерть готував, то він сам же й скоштував її, будучи повішений на гілляці, немов тать, а євреям, на смерть рокованим, і що зла не творили, знову життя та волю вернули. Господь напоумив Жигмонта, щоб він вчинив і з нами так, як Асвер з євреями, бо Жигмонт не лише не вдовольнив бажання тих, що супроти нас неправедно ставали, але, завжди у пам'яті тримаючи, що сучасного стану народ руський давньої свободи добивався, своєю волею нам різні права та всякі свободи дарував і тільки щоб повніше і в кінець постановою права наші визначити, з дня на день, з години на годину відкладав, так що після кончини його, жалю гідної, намір цей так і лишився невиконаним. І саме тому ми просимо вас, преосвященнії, ясновельможнії, милостивії, духовного та мирського стану, презацної корони польської та великого князівства литовського панове! Узріть, де сонце ясне, зрозумійте, що Русь, котра православ'я відцуралася, так само нагло на наші права та свободи зазіхає, як у часи Соломона брехлива та підступна мати

на дитя, коли погодилась, щоб його навпіл розітнули. Згляньтеся милостивим оком і ви ясновельможне вельможні п. п. посли обох народів на праведність наших дій, що їх ми вершили з 680 до 1510 року, на законність тих прав, що Володимиром, князем російським, самодержцем Ярославом Володимировичем, Мечиславом, Казимиром, Ягеллом, Владиславом Ягелловичем, Олександром Казимировичем були даровані блаженної пам'яті предкам нашого руського народу і що нині геть всі відібрані. Відчиніть же двері милосердя свого тим, що стукають до них, і дайте або ж скоріше віддайте нам (слізно молимо) нашу волю, простуйте дорогою своїх попередників, і, простуючи, наслідуйте їхню повагу до народу нашого, уволіть волю пресвітлого Жигмонта третього, про яку він не раз казав, і на цьому головному соборі вельможностей Ваших доведіть її ділом та покладіть край образам нашим та злобі нашій. І так як свого часу в ковчег до Ноя голубка принесла галузку маслини на знак того, що вода спадає, хай отак і ми, повертаючись додому, до люду нашого, як голубка вітку, в устах принесемо пісню – ныні отпущаєши раба своєго Владыко з миром и прочая – на знак того, що у народу руського вже спала вода злоби нашої і вгамувалися хвилі образ наших.

Та нічого не добилися козаки у поляків, більше того настали тяжкі часи для всієї України. Написав король Барабашеві, тодішньому козацькому генеральному осавулу, листа під своєю королівською печаткою, а в тому листі писав: «Якщо й справді козаки воїни відважні, якщо меч і силу маєте, то чому ж свою волю не бороните?» Про цей лист Барабаш не сказав нікому, може тому, що вірно ляхам служив, а може заради користі – хотів добре жити, а про військо не дбати та на наругу над людом не зважати. Хмельницький дізнався про те королівське писаніє і замислив його у Барабаша відібрати та війську козацькому прочитати. Якраз на той час жінка Хмельницького дитя породила і попросив Хмельницький Барабаша за хресного батька стати. Барабаш погодився. І у Суботові на хрестинах, коли гості Хмельницького напідпитку були, коли вже й Барабаш під хмелем був і Хмельницького за друга собі мав, отоді він і сказав Хмельницькому про писаніє королівське та де воно заховане. А той вислухав усе це, запам'ятав і коли Барабаш на хрестинах вже зовсім упився й заснув міцно. Хмельницький зняв його шапку, пояс і перстень, покликав вірного слугу і послав його з усим цим до жінки Барабаша у Черкаси. Не відаючи про хитрість, вона віддала посланцеві лист королівський. Коли з Черкас до Суботова посланець той повернувся, козаки лист королівський прочитали і, на човни, королівським зичливцем знатним козаком Іляшем Переяславським зроблені, посідали й разом з Хмельницьким за пороги повтікали.

Року ж 1647, грудня 7 дня, Хмельницькому стало відомо, що Микола Потоцький, гетьман коронний, наказав Кречовському взяти Хмельницького і скарати. Про все це повідомив Богданові сам Кречовський, полковник переяславський, потаємно переславши йому наказ гетьманський. Зрозумів Хмельницький, що ляхи задумали його погубити, і, не чекаючи на гірше, спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг, знайшов там чоловік триста козаків, розповів їм про себе, про все те, що ляхи з козаками задумали зробити, про ту наругу, яку вони чинять не лише над козацтвом, а й над господніми храмами. Прочув про все те народ на Україні і немов води весняні почав стікатися до Хмельницького на Дніпровські заплави; та оскільки на Запоріжжі не міг військо зібрати (через залогу, яка складалася з жовнірів на чолі з полковником лядським і була поставлена серед запорожців), хоча і бачив, як справа на лад іде, проте кілька разів коронному гетьману відписав, де на Чаплинського скаржився та до суду позивати просив; та не те що суду, навіть відповіді не дочекався. Тому й до татар вдався. Та спершу усіх жовнірів польських та німців-найманців (що залогою на Запоріжжі стояли) винищив, а вже потім відрядив гінця в Крим до хана Іслам-Гирея. Хан саме мав гнів на короля (той не заплатив домовленого викупу) проте не хотів меча піднімати, хотів знати, заради чого битву розпочинати. А поперед нього стояв із своїм загоном мурза Тугай-бей, воїн славний і невимовно відважний, що не завжди корився ханові, і з своїми татарами в окремому наділі проживав. На нього жартома хан рукою показав і повелів його запросити на поміч. А перед цим, якраз рік минув, козаки Тугай-бея і його орду добре побили. Згадавши все те Тугай-бей спершу розгнівався на козаків, як на недругів своїх, а потім, покладаючися на удачу, погодився допомогти козакам і домовився з ними про місце, де козаки розпочнуть бій з ляхами. Гінець привіз Хмельницькому добрі вісті.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки (переклад із староукр. 1992)

МАРКОВИЧ Олександр Михайлович

Історик, етнограф, громадський діяч

20 (31).07.1790, с. Сварков Глухівського повіту Чернігівської губернії – **15 (27).12.1865**, с. Сварков.

Народився в родині козацької старшини, брат Я. Марковича. Освіту здобув у Харкові. Служив в адміністративних і судових установах Глухова й Чернігова. Опублікував документи XVII–XVIII ст. із родинного архіву в харківському «Украинском журнале» (1824). З 1826 р. – глухівський повітовий предводитель дворянства, у 1827–1831 рр. – генеральний суддя в Чернігові, у 1832–1838 рр. – чернігівський губернський предводитель дворянства, надвірний радник (1848).

Автор «Исторической и статистической записки о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии» (1839), що справила вплив на розвиток української історіографії. У 1859 р. видав двотомні «Дневные записи Якова Марковича» («Діяріуш») свого діда – генерального підскарбія Я.А. Марковича. Активно долучався до підготовки та запровадження селянської реформи 1861 р., автор відхиленого проекту звільнення селян (1852). Був гласним Глухівських повітових земських зборів. Утримував дві початкові школи та лікарню в с. Сварков (нині – с. Сваркове Глухівського р-ну Сумської обл.). У 1862 р. підтримав О. Лазаревського щодо створення в Чернігові історичного наукового товариства.

Автор праць: «Исторический очерк г. Глухова», «История Гамалеевского монастиря», «Малоросийская свадьба» (повністю або частково опубліковані посмертно). «Опис Малоросії» лишився неопублікованим.

ДІЯРІУШ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПІДСКАРБІЯ ЯКОВА МАРКОВИЧА

(фрагменти)

[1735 год, Август мсць]

Понедел. 28. 1) День был туманний и хмарний, з дожчем по сторонам; ночь вияснилас и випогодилас. 2) Сего дни был я у князя Баратинского рано и пожекгнал его, а до склепу приехавши, велел насипат бутил болших 2 вина, да взял фронтинияку одну, да архиерейского бутилок 3, и оное взято со мною в дорогу. 3) Лукомскнй бил у мене и простился, которому в позику далем 10 руб., да з женою оставил 5 руб. 4) Поехал у вечору з Глухова и приехавши в Сварков, ночевал.

Вовтор. 29. 1) День был изрядний, светлий, теплий и тихий, а перед вечором хмари собралис з силним громом и дожчем; ночь хмарна, посла випогодилас, а к свету силний туман. 2) Сего дня обедал в Сваркове, куда на обед приехала жена и зят п. Стефан а по обеде жена отехала в Глухов, а я з п. Стефаном верхи у новую Седенковскую пасеку, где и ночевали; в переезде туда от Семеновки силний дожч мочил и грозний гром стращал.

Середа. 30. 1) Рано з ночлега вставши, поехали з п. Стефаном первей у Шрамковскую пасеку, а оттол у Уздицкую, и оттол в Дунаець, где и обедали. 2) По обеде поехалнемо з Дунайця и приехали часов за 3 до вечора у Тулиг[олов], где застали хорую старостиху Романиху, которая по приезде нашем зараз и умре.

Четвер. 31. 1) День был изрядний, тихий, теплий и жаркий; ночь такова-ж ядрана. 2) Сего дня обедал у Тулиголовах, а по обеде поехали, и, переехавши у Мутине Сейм, заночевали, не доежджаючн Козацкой. 3) У Тулиг. по сказце старостиной накосили сена на Лядвизковских сеножатех копиць з 500, да на своих около двора и за селом копиць 500, да в яру копиць 400; гор. куф 2 и пол, жита у винниці на 8 кадок [...]

[1736 год, Май мсць]

Вовтор. 18. 1) День был жарок велми и ночь тепла-ж, з ветрецом. 2) Сего дня был в городе, в канцелярии енер[альной], и, поворотяс, обедал в дому и ужо более никуда не ездил. Родители били у бане, а п. Михайло так приездил [...].

Четвер. 20. 1) День был по болшей части светлий, однако-ж ветрян и холоден; ночь тиха, ясна и холодновата. 2) Сего дня приставлял доктор Бок пявици, которому дал 3 червон.

Пяток. 21. 1) День и ночь были тнхие, ясные и тепловатие. 2) Никуда я не бывал сего дня, а обедали у нас родителка, п. Михайло, Корецкий и Столповский для именинници жени и подпияхом.

Субота. 22. 1) Ден был и ночь израдные, тихие и теплые и ясние. 2) Рано ездил в город и был у родителя, а повернувшие, обедал в дому и по обеде выехал з Глухова к Сумам, а приехавши до Вязюнки, переехавши Клевень, тут вкупи с п. Михайлом и Корецким перший свой ночлег имел. 2) Приказ оставил Вежевскому для правления и отправления Остапа Светака и Миколая Товкаченка з горелкою, и им приказ дорожний оставил.

Неделя. 23. 1) День был с туманом, а посля вияснился н посля того дожч и гром; потом знову тих и тепел и ясен стал; ночь изрядна. 2) Рано з ночлегу поехали поуз Путивль и приехали до перевозу Маншавецкого, где и обедалисмо. 3) По обеде, перевезшие через перевоз и уехавши верст з 10 до Глущця села, тут переехавши гребелку, при гаю заночевали и с нами п. Андрей Миклашевский.

Понедел. 24. 1) День был зранку з туманом, который спал и вияснился ден и тепел был; к вечору хмарен и ветрен; ночь такова-ж била и почасти холодновата, а к свету и дожч стал ити и холодно было. 2) Рано з ночлегу, приехали до Ворожби верст за 5, оттол, не доежджаючи Криги [Білопілля – ред.], оставивши шлях Сумский у лево, у право повернули малою дорогою до Виров, которая нам била досадна ради частих гребелиок худих, и, уехав от Ворожби мил 2 добрих, приехали у Вири, маетност Ивана Кондратиева, где и обедали и ночевали.

Вовтор. 25. 1) День был холодний, ветряний, з дожчем облужним, который ишол до 10-го часу, а посля перестал и день почасти перебирался, однако ж бил хмарен и холоден; так-жа и ночь, хмарна и холодна была. 2) Сего дня рано з Виров поехали и приехали в Суми перед обедом и стали на загородном дворе Ивана Кондратиева; оттол ходили до князя Боратинского, который з Gуревим стоит в городе в дворе того-ж Кондратиева, а повернувшис оттоль, обедалисмо у своей квартере. 3) У вечеру ходили до князя Боратинского и играли у карти: он, Gурев, п. Михайло со мною, Андрей Миклашевский, з нашим виграшом малим. 4) Івана Мануйловича, асаула енер., жена Васса, Алексея Туранского, бившого судии енер., дочь, умре.

Середа. 26. 1) День был ясний, жаркий, посли тумани, а в ден по сторонам хмари з громом и дожчем; ночь израдна, тиха и ясна. 2) Писал я в Глухов до родителя и жени о нашем сюда прибитии, толко, что князя Шаховского обращение нам еще неизвестно ест. 3) Обидалисмо у себе, а по обиди играли у карти у себе-ж з виграшом нашим. 4) Сказывают, что будто вчерас княз Алексей Иванович бил в Курску и имел сего дня прибит в Суржу.

Четвер. 27. 1) День и ночь израдние были, а к свету туман, толко-ж тепло. 2) Банкет бил у Ивановой Кондратиевой, где и мы кушали, також княз Боратинский, Николев, Кишкин, Синявин и Gурев, п. Михай-

ло, Андрей Миклашевский и Корецкий; по обеде играли у карти з проиграшом. 2) Уведомилис, что княз Шаховский, приехавши з Москви в маетност свою Лапотково, заболел, на гарячку. 4) Указ именный печатний состоялся, чтоб з переписного всякого двора в Малой России и слободских полках и Воронежской и Белогородской губерний вистатчит провиянта, ржи или муки, по осмине, круп по едной четверти четверика, оваса по 2 четверика, и оний в септеврии спровадит в могазейни, а магазейни показани: Киев, Царичанка. Лубне. Переволочная, Изюм, Самара и протчие. За тот провиянт плату производит того-ж дня. якого и привезен будет в магазейны, по настоящей цене и над оную наддават десятую долю, например, на рубль гривню. 5) Княз Алексей Иванович Шаховский, генерал-аншеф. сенатор, кавалер и ея императорского величества генерал ад'ютант, Конной Gвардии подполковник, гетманское правление содержавший, и командир вишний над слободскими полками, от гарячки, через 11 день утерпенной, в деревне своей Лапоткове умре, которого тело в Москву попроважено.

Пяток. 28. 1) День был теплий, ясний и хмарний, по переменкам з дожчем; ночь ясна и посля хмарна. 2) Сей день тут у Сумах дновалисмо; обедали у себе, а по обеде играли у карти у князя Боратинского з проиграшом.

Субота. 29. 1) День был подобний вчорайшому: ясний, а посли хмарний, з силним дожчем, громом и блискавицею, а посля випогодился; ночь, хмарна, з силним-же дожчем, к свету хмарно. 2) Сей день у Сумах продновалисмо; играли у карти у князя Боратинского з проиграшом.

Неделя. 30. 1) День был зранку хмарен и дожчеват, а посля випогодился, по переменкам ясний и хмарний; ночь ясна, тиха, ядрана. 2) Сей день продновалисмо у Сумах. Обедали у князя Боратинского мы ис своим куренем, також Синявин, Gурев, обозний енералний Лизогуб и асаул енер. Лисенко и Тевяшов, Рибинский полковник; по обеде играли у карти з виграшом. 3) Князь Боратинский, получя ведомост з Глухова о болезни книгине; своей, влегце, в едной колясце, поехал з Сум з п. Михайлом почтою в Глухов. 4) По отезде, его в 2 часа приехал куриер з Лапоткова от покойника князя Шаховского з известием печалним о престовлении его, почему мы, оставя игру, розошлис.

Понедел. 31. 1) День был ясний, теплий и тихий, однако-ж по сторонам хмарен и дожчеват, а к вечеру випогодился; ночь тиха, ясна, израдна. 2) Сего дня рано, попростившись с Сенявиним и Gуревим и Ивана Кондратиева женою, поехалисмо все ми з Сум и, уехавши верст з 17, обедали на степу. 3) З обеда уехали верст 14 и приехали до Криги; оттол уехавши верст з 4, не доехавши Ворожби, заночевали на степу у млинка.

Дневник Якова Марковича (перевид. 1913)

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович

Історик, етнограф, поет і музикознавець

07.02.(26.01)1804, с. Дунаєць Глухівського повіту Чернігівської губернії – **21(09).06.1860**, с. Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії.

Походив з козацько-старшинського роду. Навчався в Приватному пансіоні Білецького-Носенка (1814–1817) та шляхетному пансіоні для дворянських дітей у Санкт-Петербурзі (1817–1820), де познайомився з поетами Є. Баратинським, А. Дельвігом, О. Пушкіним, композитором М. Глинкою, майбутніми декабристами та ін.

У 1817 р. за протекцією Жуковського опублікував першу поезію «Гроб». Професійно навчався грі на фортепіано. У 1820–1824 рр. служив у драгунах, вийшов у відставку поручиком. У 1829 р. видав кілька власних і перекладних збірок поезій. З 1830 р. мешкав у родовому маєтку в с. Турівка (нині – Яготинський р-н Київської обл.). Підтримував взаємини з українськими діячами: Бодянським, Гоголем, Гребінкою, Котляревським, Максимовичем, Шевченком та ін. Підготував велику п'ятитомну працю «История Малороссии» (1842–1843), засуджену критикою за «малоросійський патріотизм». Запропонував власну періодизацію історії України за принципом контрастності. З кінця 1840-х рр. досліджує історико-статистичну та географічну царину.

Автор праць: «Украинские мелодики» (1831), «Отрывок из Большого исторического словаря Российского государства» (1836), «О козаках» (1858). «История монастырей в Малороссии», «Сравнение мер, весов, а также денег и цен на разные предметы в Малороссии с 1715 по 1855 г.», «Живописные виды Малороссии» та ін. залишилися в рукописах.

ИСТОРИЯ МАЛОРОССИИ

(уривок про події 1655 р.)

...Разбив Польскую армию на Березине, войска обеих Россий разделились на два корпуса, прошли остальную часть Белоруссии и вступили в Литву: середины ее держался Золотаренко; Князь Хованский шел границею Лифляндии и Курляндии. Войск Польских они не находили в поле: неприятели держались в городах и укреплениях. Выгоняя гарнизоны, уничтожая засады, разбивая врагов в их убежищах, наши полководцы завоевали большую часть Литвы и всю Белоруссию: они взяли до двух сот городов, местечек укрепленных и замков. Витебск, Полоцк, Минск, Вязьма, Дорогобуж, Белый, Рославль, Мстислав, Могилев, Чечерск, Шклов и Пропейск дали им контрибуцию; но грабежи были запрещаемы; все жители остались в жилищах. Дело шло не о том, чтоб опустошить страну, но чтоб прибавить Государю городов и подданных.

Вскоре сошлись оба полководца, и стали под Вильно. Немедленно был учинен всеобщий приступ. Все Польские войска у валов у бастионов были опрокинуты; они скрылись внутрь города, начали пальбу из строений, бросали на осаждающих тяжести, обливали их кипячею водою; наши гибли и не видели конца смертной битве в тесных улицах. И так город был зажжен со всех сторон, началось ужасное разрушение домов и истребление народа. Граждане оставили пылающие стены своего города; спасшиеся от избиения принуждены были скрыться в соседние села, а Вильно претерпел удар, которого и самые осаждающие не располагали ему нанести.

Государь получил донесение от Золотаренка и Хованского о покорении всей Белоруссии, и принял титул: всея Великие, Малые и Белые России Самодержца.

Так в первый год присоединения своего к Царству, Малороссия показала Европе, что значит Россия, собранная воедино; а Царю явила свою верноподданническую преданность и неустрашимость на поле битв.

Государь возвратился в столицу. Колокольные звоны, пушечная пальба, благодарственные молебствия раздавались по всей Москве, грамоты летали из края в край России; теже колокольные звоны, таже пальба, теже молебствия гремели во всех провинциях. Первые дары и благодарность были присланы к Гетману, за его мудрые распоряжения в войне, за его мужественное воинство; вторыя награды были Золотаренку и Хованскому, за их великие подвиги. Потом созваны были все чины духовные и светские. При них, торжественно, в своей палате Царской, отец Петра Великого возсел на

Царский престол и торжественно повторил громозвучный титул «Всея Великие, Малые и Белые России Самодержца».

Оставя гарнизоны в крепостях и при границах, оба полководца пошли на зимовье в средину Белоруссии.

Золотаренко проходил чрез Старый Быхов. Органист Томаш, засев на колокольне какой-то церкви, дал выстрел из ружья, и безбоязненный полководец козаков, любимец счастия и Хмельницкого, упал, пораженный потаенною пулею врага: она была серебряная. Органиста схватили, взяли под допрос; изувер признался, что его подговорили ксензы католические; дали ему пулю из священной чаши, пулю освященную, носящую на себе слова и заклинания, и посулили ему царство небесное, награду мученическую, а детям его воспитание в школе Иезуитской. Действительно, на пуле нашлись Латинские слова.

Известясь о поражении Томилы Татарами, Гетман прислал другие отряды из под Заславля к Днепру, с повелением не перепускать Хана чрез реку. Но Хан уже переправился, соединился с Поляками, пришедшими к нему чрез Молдавию, и напал на корпус козацкий, вступивший в Уманщину.

Там начальствовали Полковники: Кропивянский Джеджелий, Брацлавский Зеленский, Винницкий Богун и Поднестринский Гоголь. До ночи козаки от бивались; ночью спешились, сомкнулись, пробились сквозь толпы Татар и ряды Поляков; обороняясь, добежали до Белой церкви, и там укрепились. Хмельницкий, обезсиленный отделением от себя многих отрядов, узнав о их неудачах, поспешил из под Заславля к Белой церкви, им на подкрепление; но не успел дойти. Между Ставищами и Охматовым, в урочище, названном потом Дрыжиполем, неприятели, обрадованные, что нашли Гетмана с малым войском, напали на него соединенными силами. Надеясь на многолюдство, злобясь на Хмельницкого до изступления, они в своем нападении не заботились о воинских распоряжениях. Гетман спешил войска заблаговременно, построил их в колонну, допустил неприятеля на ближайшую дистанцию, и дал в них ружейный и пушечный залп, столь меткий и столь убийственный, что целые тысячи повалились в густых и толстых рядах неприятельских. Враги образумились, и хотя продолжали нападение, но уже не придвигались столь близко; а Хмельницкий велел собрать мертвецов, и сделал из них обширный и возвышенный вал, из за которого начал безпрестанное поражение Татар и Поляков, коль скоро они к нему приближались и поджидал помощи от Бутурлина или от своих Полковников. Но помощь не являлась; оказался недостаток в фураже и в провианте; Декабрьская стужа сделалась нестерпимою. Хмельницкий решился силою пробиться сквозь неприятеля, и освободиться от осады и от гибельных нападений, которые продолжались два дня, и прекращались только с темнотою; в одной первой стычке

в нашем войске убыло до девяти тысячь человек. И так ночью козаки построились в колонну, и тихо подошли с легкою артиллериею к неприятелям: те кучами грелись или спали вокруг пылающих костров; огонь мешал, как обыкновенно, видеть вдаль и в стороны. Козаки, непримеченные, подвигались ближе и ближе, и вдруг всею силою ударили на стан. Гром орудий, крик напавших оглушили врагов; они бросились к оружию, но уже козаки очистили для себя пространный путь, побив Татар и Поляков целыми тысячами; не подкупом Татар, как повествует Рудавский, но удальством и храбростию, они с вождем своим прорвались сквозь войско союзников, и прошли, в порядке и стройно, к Белой церкви. В отмщение Малоррссиянам за неудачу, в ярости за то, что Хмельницкий ускользнул от видимого плена и верной, неистовой какой нибудь, казни, Польские полководцы разрешили Татарам забирать в неволю мирных поселян.

Под Белой церковью войска Гетманские усилились. Хмельницкий выступил искать неприятеля. Они в Смелянском округе, по деревням, как на постое, по хуторам, в домах и в избах обывательских, все врознь укрывались от стужи. Началось жестокое и повсеместное их истребление. Гетман разделил войска свои на многие отряды, придал им резервы и легкую артиллерию, разослал их по сторонам, а сам пошел с главными силами серединою. Толпами бежали Поляки при виде приближающегося Гетмана; наконец сбежались они вместе, стали у Меджибожа, и решились дать битву; но глубокий снег мешал действовать их коннице: Татарские сагайдаки в сильные морозы были вовсе недействительны. Хмельницкий вывел пехоту, спешил конницу, опрокинул, разгромил их ополчения, и в несколько часов вырезал их до тринадцати тысячь. Они кинулись в бегство и разделились надвое: Поляки скрылись в Молдавию, а оттуда в Польшу и Галицию; Татары в Крымскую степь. Там, проходя обширными пустынями, по глубоким снеговым сугробам, подернувшимся твердою корою от оттепели, они изрезали лошадям ноги, и принуждены были побросать их. Множество замерзших людей осталось по дороге; остальные пешком едва дотащились до своих аулов. Гетман не гнался за ними, боясь той же участи.

Весною соединился Хмельницкий с Бутурлиным; они пошли внутрь Польши, чтоб предупредить и отвлечь Поляков от сближения с войсками Турецкими и Татарскими. Целью Гетмана были Львов, Броды и Замостье. По дороге, города были побраны; неприятели не смели показываться в поле, держались замков и крепостей; но первые перестрелки, первые нападения разсеевали их, и все снаряды, все запасы доставались победителям.

История Малороссии. Т. 1. 1842

ФІЛАРЕТ, архієпископ

(Гумілевський Дмитро Григорович)

Історик і богослов

23.10(04.11).1805, с. Лєсное Конобєєво Тамбовской губернії – **09(22).08.1866**, м. Конотоп.

Батько Дмитра Конобєєвського був священником, і дитина росла в покорі Божій. У Шацькому духовному училищі через зріст йому змінили прізвище на Гумілевський.

Після закінчення Московської духовної академії постригся в ченці з ім'ям Філарет (19.08.1829). З 21.12.1841 – єпископ Ризький, вікарій Псковської єпархії. У 1848 році переведено на Харківську і Охтирську архієрейську кафедру. У 1857 році владика Філарет був возведений у сан архієпископа. 1859 року його призначено на Чернігівську і Ніжинську архієрейську кафедру.

Помер під час подорожі від холери в Конотопі. Похований у крипті Троїцького собору в Чернігові.

Крім багатьох богословських розвідок, Філарет приділяв багато уваги історії.

Автор праць: «История Русской Церкви» (1848), «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (1857), «Исследование о смерти царевича Димитрия» (1858), «Святые южных славян: Опыт описания жизни их» (1865), «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (1873).

ИСТОРИКО-СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ХАРЬКОВСКОЙ ЕПАРХИИ

(фрагмент, заборонений цензурою 1857 р.)

...Между русскими простолюдинами всякий, мужчина ли или женщина, хорошо знает одну или две молитвы. Но малороссияне, и особенно женщины, хорошо знают по десяти и более молитв на память, и каждый день читают их утром и вечером. Разность другого вида: русский мужичок, хотя не знает молитв, но он благоговейно и с искренним усердием творит поклоны, теплая вера льется из сердца его безмолвно и дает знать о себе лишь глубокими вздохами. Малорусс молится иначе, он не всегда молится пред образом и не полагает многих поклонов. Малороссиянка, перекрестясь пред образом раз или два, идет к домашним делам, и, прибирая хату, продолжает читать про себя молитвы.

Черкасы вообще живут чисто, хаты их выбелены, вымыты и прибраны; каждую субботу жинка моет и белит хату, а пред каждым праздником обмазывает ее снаружи. В переднем углу иконы украшены, летом свежими, зимой сухими цветами. Хата с трубой и потому никогда не закопчена. Лучина не горит зимой, а горит если не свеча сальная, то каганец – сало в черепке с светильнею. Палатей нет, жилье не обнесено глухим двором, не всегда обгорожено и плетнем. Сарайчик для скота стоит сам по себе, овчарник сам по себе, все это из хвороста или очерета (камыша), а амбар опять стоит отдельно. Во всем простор и легкость. Хата не так дорога, как русская изба, а долговечнее ее, она не гниет, и если сгорит, долго ли смазать другую? И одежда на малоруссе опрятнее и чище, чем на русском: лаптей он не носит, а ходит в чоботах (сапогах) или в порошнях – род туфли из толстой кожи, с передернутым ремнем, стягивающим туфлю. Пища его также менее груба, чем русского, он любит преимущественно растения, мяса ест мало, исключая соленого сала, которое составляет его любимое кушанье.

Давний жилец юга, украинец никогда не видал, чтобы природа была к нему мачехой. Лучший чернозем его не требует сложных трудов для обрабатывания его, луга его богатые, воздух теплый, овощи всякого рода легко выбегают из земли, сады чудесные. Взлелеянный, изнеженный такой природой, он беспечен, ленив. Это его порок, порок, воспитанный многими годами.

Он не пойдет зимой или весной на заработки, хотя бы пристань или что-либо подобное было от него в 10 верстах, тогда как русские приходят сюда за 500 и 1000 верст и уходят с большими деньгами. Зимой малоросс лежит на грубке и курит тютюн. Жинка посылает

его на работу, что мало остается хлиба. А що, мука е? спрашивает он. Е, отвечает та. Гарно, говорит он и засыпает на грубке. Таким образом, плотники, каменщики и другие мастеровые в Украине – русские. Это не значит, что малоруссы не способны к ремеслам. Напротив, между ними есть искусные механики; ветряные и водяные мельницы ими введены в Курской и Воронежской губерниях, где обыкновенно мололи хлеб ручными жерновами. Если малорусс прожил молодые годы в Москве у мастера, он является в Украйне бойким и предприимчивым хозяином. Смышленности у малорусса на все очень много. Беда – беспечность. Впрочем, в нынешнее время увеличившиеся нужды заставляют и малорусса отвыкать от лени. Уже многие из хохлов принимаются за тяжелые работы: плотничают, занимаются каменной и печной работами и проч. А тертичество – пилка бревен, так много сберегающая леса при употреблении его на хозяйственные заведения, явилось между ними при самом переходе их из-за Днепра.

При первом взгляде на поселение здешнее можно угадать, живут ли в нем русские или хохлы? Если поселение окружено одоньями хлеба – значит, живут в нем русские. Малорусс беззаботен на счет будущего, он не бережет хлеба на голодное время. Все, что было на поле, он свез и обмолотил, многое из того продал, чтобы заплатить подать или купить наряды жене и себе горелки; к концу зимы он сам покупает хлеб и однако в следующий год опять распоряжается своим хлебом по прежнему. Это опять беспечность, взлелеянная югом, и которая также начинает слабеть и уступать предусмотрительной заботе.

Украинец рассудителен. Если сказали ему, что просьбы его выполнить нельзя, он более просить не станет. Он легко принимает полезные нововведения. Еще путешественник 1774 года писал: «Молороссы охотно начали сеять земляные яблоки, незадолго пред тем присланные начальством для разведения в крае; сами садят волошскую репу, или брюкву». Малорусс столько же тих, сколько и рассудителен. Драки между черкасами не увидите, о смертоубийствах и не слышно, к воровству и плутовству они не склонны. Например, из 338 преступлений, относящихся к воровству и мошенничеству, бывших по губернии в 1845 году, ни одно не пало на долю хохла-слобожанина. Слобожанин скорее может быть обманут, чем согласится кого-либо обмануть; он честен и верен данному слову. Бедность и голод черкасы переносят терпеливо. К старшим почтительны. Непристойной брани не любят, особенно же никогда не услышите ее на старика. Горелку пьют довольно, но малорусс не доходит при том до безобразного положения, он всегда помнит себя и

пьет вино не для пьянства, а для дружеского препровождения времени. Пол осмухи вина довольно для пяти хохлов, чтобы провести им полдня в приятной беседе.

Украинец поныне любит свободу и простор. Оттого женатый сын отделяется от отца. Это разоряет хозяйства, но привычка сильна. Хохлу говорят о невыгодах семейного раздела, он подумает и отвечает: хоть гирше, да инше, т. е. хоть хуже да иначе. Это не значит, что он настойчив на своем безотчетно, нет, он обдумал дело, но не сказал вам мысли, которая лежит у него на душе, той мысли, что нелегко переносить и брань молодой жены с свекровью за право распорядительности в доме. Вследствие той же исторической жизни украинец не привязан так к месту, где родился, как Великорусский. Помещики целыми сотнями переселяли в две-три недели подданых черкасов с одного места на другое, и без всякого ропота. Если украинец считает себя обиженным или стесненным, он не станет шуметь, не пойдет и в суд с жалобой, а утечет, уйдет на Дон или в Одессу, оставить жену и дом ему не тяжело. Оттого в Консистории множество дел о расторжении браков по случаям бегства мужа или жены и по неизвестности о месте пребывания беглеца. Капитан Мочульский говорит: «Малороссийское поколение отличается страстью к тяжбам и ссорам». Это также справедливо по отношению к черкасам, как и то, что говорит тот же капитан о времени появления русских в Украйне, т.е. что будто «сельское население Русских является после Полтавской битвы» по воле Апраксина и Шафирова; тогда как ни тот, ни другой не переселил сюда ни одного русского крестьянина. Черкашенин, повторяем, не дозволяет, чтобы оскорбляли его грубыми словами, если вы желаете получить от него что-нибудь, говорите с ним ласково, учтиво. Он не откажется сделать услугу, но брани вашей, будьте уверены, он не станет слушать. Тяжбы не заведет он с вами за брань, не опасайтесь, он просто оставит вас с собой, он уважает себя более того, чтоб пошел иметь дело с вами в суде, не станет он унижать себя и для выгод, к которым он во всяком случае довольно равнодушен.

Некоторые привычки черкасов, некоторые приемы домашней жизни их на первый взгляд кажутся странностью, но они следствие местных нужд и обстоятельств...

Историко-статистическое описание Харьковской епархии. 1857

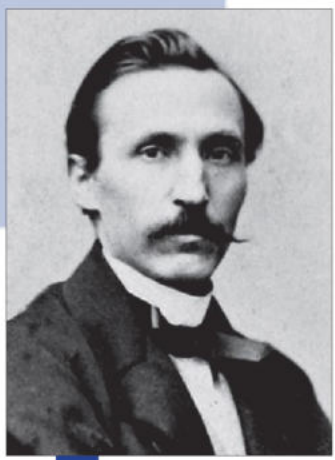

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович

Письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, видавець

26.07.1819, містечко Вороніж Глухівського повіту (нині – Шосткинського району Сумської області) – **02.02.1897**, хутір Мотронівка (нині – Оленівка Борзнянського району Чернігівської області).

Походив зі старшинського козацького роду.

Вільний слухач Київського університету (1832–1840).

Учитель у Луцьку, Києві, Рівному, Петербурзі.

1847 року заарештований як член Кирило-Мефодієвського братства, кілька місяців в'язниці і заслання в Тулу.

Засновник теорії українського елітаризму.

Подорожував Західною Європою, жив і працював у Варшаві, Відні, Львові (1858–1871).

Переклав українською «Біблію», В. Шекспіра, Й. Гете, Дж. Байрона, Г. Гейне і Б. Авербаха.

Автор праць: «Михайло Чарнышенко или Малороссия 80 лет назад» (1843), «Киевские богомольцы в XVII ст.» (1846), «Записки о жизни Н.В. Гоголя» в 2 т. (1856), «Записки о Южной Руси» в 2 т. (1856–1857), «История Бориса Годунова и Димитрия Самозванца» (1857), «Чорна рада» (1857), «Хмельнищина», «Виговщина» (1861), «История воссоединения Руси» в 3 т. (1874–1877), «Отпадение Малороссии от Польши» в 3 т. (1888), «Биографический очерк» (1899).

СІЧОВІ ГОСТІ

(Споминки старого діда)

Еге, добродію! сидимо оце ми з вами на пасіці – ні гадки!.. Божа бджола гуде, кругом гречки біліють... а колись гули кругом мене не такі бджоли: козики гули, небожата, да ще не гетьманці – сама січова воля, добродію... Переїв я всякого хліба: помагав і панам панувати, помагав навпослі і гайдамакам-братчикам. Ге! вже того не буде, що було, а було ж воно нащось. Тим-то, нічого гріха таїти, признаюсь вам, добродію, який я був дурний колись... на свою рідну браттю ставав до бою! Далебі!..

Родився ж я в державах князя Любомирського, коли чули, під Попонним. Старосвітське місто, добродію. Добували колись його козаки і злили всякий ступінь землі кров'ю жидівською, – он яке місто Полонне! Ну, родившись у підданстві, мусив тим робом і ходити. Взяли мене ще хлопцем малим до замку, до панів, звичили мене до коней, до козацького обороту, а далі і в надвірні козаки записали, бо зросту був я хорошого, таких у надвірні корогви й підбирали. Величавсь я козацькою зброєю перед хліборобами, і думки не було в мене, против кого вона наготовлена... Не хутко мені очі одкрились, а все ж, хвалити бога, одкрились. Ніхто мене не вмовляв: отак і так воно було, отак воно єсть, отаке буде; сам я почув душею, що воно й як воно, і до чого воно... та не так-то хутко досяг самого дна. Глибоке дно й каламутне! Чую було ще змалку – гайдамаки та гайдамаки, ніби сказати – ледарь яка невірна. Пани на їх як на вовків полюють; селяне їх жахаються, а жид аж плюне, як почує. То, було, й сердишся, як хто гайдамакою налає. Який я гайдамака?.. А гайдамаки з не з кого й брались, як з таких же панських підданих. Інший не вгодить шляхті на облаві, чи на бенкеті, чи на посилках чого не второпає – втікає од батогів. Іншого не злюблять панські похлібці – од них утікає. А хто, то й так не схоче по наймах тинятись або в панському дворі довічним грубником пропадати – і сей, надумавшись, дмухне на Січ манівцями.

А там тільки й піджидають божого літа, щоб завітати в гості до вельможного панства. Знаєте, вся та Вкраїна, почавши од Дніпра, аж геть під Збараж, під Замостя, все те було колись козацьке. Купили всю ту землю козаки в ляхів, не за гроші купили, а, кажуть, заплатили самою щирою кров'ю козацькою. А ляхи-то, мовляв, люде лукаві – умови не додержали, собі ізнов усю Вкраїну аж по саме Дніпро загарбали. Так козаки й кажуть: «Ну, коли ж так, панове, то вже ви тут господарюйте з жидовою, а нам у Січ платіть чинш».

Ото ж, було, й ходять із Січі козаки за чиншем. От їм саме таких було й треба, що всі входи й виходи по панських державах знають – знають усі стежки й манівці по Вкраїні. Пригріє весняне сонечко, шелесне молодим листям дерево – ізнімуться роєм небожата, в кого одежа вже наскрізь світиться – пора міняти на саєти!.. От збереться їх докупи десятків або й сотень скільки, виберуть собі ватажка, характерника такого, що вже його хіба срібна куля візьме, що козаки за ним і в огонь, і в воду... гайда на Вкраїну!

У Гетьманщину вони не ходили, бо там пани свої, – хоч і пооддавали інші чорту душу, да все ж із жидовою не братались. Ходять, було, коли не понад Дніпром, то понад Богом-річкою, да й до Случі добираються за січовим чиншем своїм. Де байрак глухий та глибокий, що тільки звір да птиця його знає, де хуторець або пасіка стоїть на одшибі, вони там переднюють, а вночі як смикнуть – вовки вовками по полю рищуть.

Польщею вся та Вкраїна звалась, тим що поляки нею орудували. І стояла та Польща, як горох при дорозі: лінивий тільки й не скуб. Роздав король усі села своїм панам: користуйтесь ними да й бережіть же своє добро, щоб мені військом про ту Вкраїну не турбуватись. А в короля і в самого гуло в кишені, бо тоді вік був такий на королів та на панів, що у всіх кишені попродирались... Спискових було багато паненят, що тільки величались ротмістрами та поручниками, а до потреби не так-то було їх густо при полках. Гасали вони по панських дворах, до панночок залицялись або з собаками наввипередки бігали. Одбували татар або січових гостей самі надвірні панські корогви – з нашого ж таки брата, з підданства. Отож, було, як наїдуть січові гості, то похазяйствують у панів та в жидів, як у себе в господі, нав'ючать усяким добром батовню коней – та й гайда назад! Покажуться і слизнуть так живо, як ніби вві сні приснилось; тільки й знаку, що в ляхів та в жидів скрині порожні, та ще хіба що в іншого душі в тілі немає. Отакі-то були!

Рідко, рідко коли вдавалось жовнірству застукати їх саме на хазяйсті, хіба зрадою. А то було, прибіжить корогва гусарні чи рейтар на чутку, що гайдамаки деруть, та полічить тільки сліди од підків на шляху, та з тим і вернеться. Та вже, було, як і застукають, то й їм, сердешним, добре, було, достанеться. Довелось і мені бути разів зо два у тій справі, бо я – собі на лихо – служив у надвірних, помагав панам панувати. Отож раз стояли ми цілою корогвою в Попонному замку; князя Любомирського замок був. Жили тоді пани Любомирські, як королі, дарма що Хмельницький їх був трохи пополохав і ворота к чортовій матері виніс, як торохнув із гармати-сироти. Отож ми там і вартуємо не знать чого, а більш для панської пихи. Аж ось

одного дня, тільки що взялись за ложки, летить гінець. Кінь під ним аж хитається, ніздрі роздуло, як ріжок. Зараз його, так як був у грязі і в пилу, перед князя.

– Що таке?

– Гайдамаки на Подоллю. Просить лементар подольський посилку, бо самі нічого не вдіють.

– А багацько ж їх?

– Сто кільканадцять комінника.

– Добре, завтра сам з військом рушу.

Зараз йому другого коня і виправили назад. Заворушився увесь замок: самопали перечищають, кульбаки споряджають, уюки, патронташі пакують. Назавтра, скоро світ, заграно в труби, рушили з замку. Піхоту і гармати везли підводами. Третього дня стали коло Ялтушків: там гайдамаки обсілись у гаю. Ото стали лавами. Пан лементар приїхав, подивився.

– Ну, тепер оддихайте та будете готові на ніч. Треба добре пильнувати, а то вискочать з рук, як мило в воду.

Ото відпочивши, як настав вечір, пильнуємо ми. Кругом гаю поставлено мужиків кілька тисяч із ціпами, а декотрі і з рушницями, а за ними, одступивши ступнів сто чи й більш, стало військо: те, що прийшло з самим лементарем, своїм чередом, а наше своїм чередом; а було всіх тисяч зо дві: і гусаре, і панцерники, і піхота – чого там не було! І всі на ту жменю тих гольтяпак!

Сидимо, багаття скрізь розіклали, балакаємо дещо стиха, бо заказано було од старшин, щоб, боже борони, якого ґвалту, а щоб добре чували. Я ще тоді був молодий, не знав ще, що то за гайдамаки, то дивно мені стало, що таке військо на них зібрано. От і питаю в одного старого гусарина, що вже йому вуси росли-росли та аж за уха закрутились:

– Що оце, дядьку, – кажу, – за диво таке сі гайдамаки, що ось на них усі корогви стяглися?

– Еге, – каже, – а ти, хлопку, ще не знаєш, що то за звіряки? Коли б у кожного з нас було по десять рук, то ще на їх мало, бо ті галгани обороняються, мов скажені. Знають, що вже їм помилування не буде, то кидаються на людей, як іроди, і часом проб'ються крізь цілий полк; не то втечуть самі, та й здобич умчать. Ось завтра побачиш, які вони повбирані. Се в нас так спорядились, бо з Січі поприходили в одних лоєвих сорочках та в телячих шароварах.

– А який же, – кажу, – ватажко тепер їми доводить?

Каже: – Іван Чуприна. П'ятнадцять разів уже виходить він на здобич, разів скільки пробивався крізь наших жовнірів; та вже тепер, здається, дамо ми йому перцю.

Отак минула й ніч. Стало на зорю займатись. Коли ж по той бік лісу, де стояла піхота, самопали – пук! пук! – перше зрідка, а далі раз по раз. А тут з гармати – гу! – пішла грюкотня по лісу. Дерево тріщить та падає. Крик, гам! Гармати ревуть, а луна по ранній росі так і розлягається. Наші зараз на коней, а селяне, злякавшись, навтікача. А ми тільки що рушили їх переймати, аж тут із лісу душ сорок гайдамак, всі в кармазині та в блаватасах, такі гетьмани вискочили, що аж очима на їх не зглянеш; і коней за собою нав'ючених з двадцятеро ведуть. Вискочили та як ударять ізразу на чотири корогви волоські, що стояли спереду, так їх і розідрали надвоє. І от, як бачиш часом, блискавка з грому впаде на дуба або на густу та стару сосну та як розчахне її од гори до низу, то одно гілля на сей бік, а друге на той бік важко впаде і затріщить: отак ті гайдамаки розвалили велику купу волохів, а самі, як весною огонь по сухих очеретах, так і понеслись по полю, аж поле закрасили. А волохи як сунулись на компутових, а тут ще й селяне побігли, куди хто втрапив, то все так змішалось, як каша, що вже чорт би й знайшов свою лаву: вертишся кругом, як коза у череді, та й годі! Опісля вже декотрі опам'ятались і побігли за ними, та в пустий слід – хоч тупицею. Гайдамаки вже за селом, а село за ними до неба палає...

А тим, що були на другім кінці лісу, випала інша доля. Ще, кажуть, звечора ватажко Іван Чуприна, гріючись коло багаття, постеріг, що вся нужа з сорочки зібралась йому до коміра, та й каже:

– Отепер же, панове, буде нам лихо з вражими ляхами: бачите, як уся нужа зібралась мені до коміра!

То вже гайдамаки, почувши сеє, повісили носи і записали собі пропало. Тільки ж запорожець не так пропадає, як простий чоловік. У них вовча натура: уміє добре шарпати, уміє ж і вмерти, не скиглячи дармо. Отаман і каже:

– Розділімось же, панове, на три батови, то кому-небудь і поможе господь вискочити з западні, а вкупі – всі пропадемо. Чекайте, – каже, – мого гасла з пістоля. А як почуєте гасло, зараз два рази з янчарок на ляхів грюкніть, та й з богом напролом!..

От, як стало займатись на зорю, він і поліз рачки на край лісу, щоб подивитись, що ляхи роблять. А за ним порачкувало з десяток молодців. І зачепись один, лізучи, рушницею за гіллячку. Рушниця – бех! – а на фальшиве гасло по лісу – торох! трах! – пішла гуркотня. Піхота наша зараз до лісу та з самопалів і затопила. Чуприна ліг, кажуть, од первої кулі, а гайдамаки ще не встигли впасти на коней і потрапить до ладу, а тут ще й ватажка немає. Збились вони зовсім з пантелику. От же жваво небораки боронились: убили підполковника ляцького, скількось офіцерів і з сотню лейтар. Та й їм же до-

бре було: раз те, що грюкова кругом, а тут з гармат що ревнуть, то дерево пополам або і усе в скіпці розскочиться і пада на них. Жарко було дуже сіромахам. Вибито їх мало не всіх, а решту поранених і постріляних забрато у полон. Знайшли самого Чуприну мертвого. Здоровий та широкоплечий такий. Лежить, вивернувшись, як бик, що довго рикав під різницькою довбнею та завдавав усім страху, а далі-таки, хоч який дужий, упав сердешний і землю глибоко вдавив, лежить, як гора, і на мертвого ще страшно дивитись. Отак же й той Чуприна, великий та страшний, лежав у пишних кармазинах рядом із старим дубом, що звалено гарматою; а бронь при ньому і на коні збруя така, що незчисленні гроші коштує: срібло та золото, а робота, робота ж така, що аж очі бере! На обох руках у нього дорогих перстнів, по кишенях золотих дзигарків скільки, а грошей, то і злічити не можна. Та й на всіх гайдамаках, і коло самих, і коло коней, знайдено срібла, золота і всяких дорогих суконь на великі тисячі. Усе те поділили між себе жовніри і лейстрові козаки. Доставсь і мені ріг з порохом у срібній оправі та ладівниця під срібною бляхою. Та все те, як прийшло, так і пішло: пропало в Уманську руїну.

Ото, поділивши здобич, поранених одіслали у Кам'янець на страту, а мертвих закопали у Ялтушевському-таки лісі, над шляхом, і могилу над ними насипали високу.

Ото була перва моя справа з гайдамаками. А знову років через два пішла по Вкраїні поголоска, що з-за Синюхи-річки вийшла добра купа гайдамак з ватажком Чортовусом та пройшла аж на Поділля, награбувала срібла, злота і всякого добра, скільки уюкові коні знесуть, і повертає назад лісами та байраками. Тільки ніхто не знав, де саме вони тепер і в якому місці виткнуться на степи з лісу. Тривога зробилась усюди така, що боже твоя воля! Не було іншої розмови, як про гайдамак. Оце сьогодні почуєш, що там і там спалили пана з панією і з дітками, а завтра – що напали на кляштор і всіх ченців католицьких вирізали. Той каже, що бачив людей якихсь чудних, а той, що в однім шинку наткнувсь на самого Чортовуса: сидить за столом в червонім жупані, руки по локоть засукані, по кармазинових рукавах чорна кров жидівська стікає; кружає відром горілку і нікого не боїться, бо вміє так зробити, що оце є, а схоче, то й нема. Що день, то все страшніші чутки: сьогодні оце скажуть, що в нього три сотні молодців, а завтра – три тисячі. По дорогах, знай, товчеться жидова, з усім збіжжям утікають то до замочків, то до містечок. Вислав князь Любомирський з Попонного двох чи трьох жидів на розвідки, обіцав велику плату; та жидова так боялась гайдамацьких лап, що повертілась трохи поза містечком та й вернулась ні з чим. Тоді призиває князь мене та Ласуна, та Гладкого, та ще Лободу.

– А що, – каже, – козаки! Чи послужите ви мені по вірі й по правді?

– Послужимо, – кажем, – милостивий князю і батьку.

– Отже, – каже, – вам по десять червінців на дорогу. Їдьте та привезіте мені певну звістку, де гайдамаки і скільки їх.

Взяли ми, вклонились і поїхали усі четверо різними шляхами. Довго бився я по пущах та бездоріжжях, аж поки прибився до одного хутора. Ліс навкруги густий такий, що тільки небо та землю видко, а хатинка стоїть одним одна і набік уже похилилась і в землю вросла, а солома на їй уся од моху та од бур'яну аж зазеленіла. Ні дороги, ні стежки до тії хатки нема; тільки повз самий причілок тече невеличкий рівчак. Думаю собі: видно ж, тут нема нікого. Коли дивлюсь, аж у піддашші за хатою сидить дід, сивий-сивий. Брови йому понависали аж на очі, а борода до пояса. Сидить і струже стругом держално на ратище, а біля його під повіткою стоїть з десяток ратовищ зовсім готових. От я, злізши з коня, прийшов до нього, а він мене й не бачить, що я йду: струже собі та бурчить щось. Я прийшов таки близенько та й став: послухаю, що він бурчить. Коли чую, аж то він пісню старосвіцьку хоче співати, та вже голос йому дрижить і не виведе, тільки муркоче:

Перебийніс просить немного –
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою
«Ой пийте, ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотянії,
А що пивали по тій Вкраїні
Меди та вина ситнії.

– Здоров, дідусю!

– Здоров, – каже, – здоров, синку!

Та й не дивиться-таки на мене. Я думаю собі, як би з ним заговорити, та й мовчу. А він тоді підняв свої важкі білі брови та глядь на мене.

– Е! – каже. – А ти що за чоловік?

– Отак, – кажу, – як бач: чоловік хрещений, волочусь по світу та долі шукаю.

– А чи наша віра?

– Наша, – кажу.

– Чого ж тобі, синку, треба?

– Треба, – кажу, – мені наперед усього попоїсти.

– Правда, – каже, – синку, правда. Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже розпитуй.

Зараз пішов, несе мені хліба, сала, меду, бо й пасічка в нього тут невеличка загороджена. Попоївши, я кажу йому, що хотіли ніби мене ляхи повісити за те, що я згубив панський дзигарок, а я втік та хочу пристать у гайдамаки, тільки горе моє, що не знаю, де їх знайти. Тоді він мені й каже:

– Добре, синку, їдь же отуди й туди, мимо такого й такого дуба, то там їх і знайдеш на урочищі Обозовищі.

А сам сів та й почав стругати ратище.

Поїхав я, аж так: у яру попід густими дубами коні ходять і де-не-де жупани червоніють. Приїхав я ближче, аж стоїть під дубом козак з ратищем на варті. Я зараз по-запорозькій: «Пугу!» А він мені: «Пугу! Пугу!» А я знов: «Козак з Лугу!»

– А де той козак з Лугу? – крикнув хтось товсто із лісу. – А їдь лишень сюди!

Я й їду. Дивлюсь, аж супротив мене їде здоровенний запорожець з усами, що я ще й зроду не бачив: чорні, чорні та довгі та розкішні такі, що аж вилискуються. Жупан на йому шовковий червоний, аж світиться, як огонь; шапка червона, похилиста; пояс золотий; за поясом пістолі; при боку шабля; кульбаки і стремена – все те в щирім золоті, аж горить. А кінь під ним пречудовної вроди: білий, як лебідь, так і одбиває од зеленого лісу й трави; ти б сказав, що й землі не доторкається. Зняв я шапку та й поклонився аж до кінської гриви; забув, що то й гайдамака; так би, здається, взяв та й підослався йому під ноги: стою перед ним, як перед гетьманом.

– А що, – каже, – брате? Чи наша віра?

– Наша, – кажу, – вельможний пане...

– А ну, перехрестись.

Перехрестився я, окаянний. Потерло мене трохи, чесна козацька кров у мене обізвалась, а проте перехрестився.

– Ну, їдь же, – каже, – собі до куріня.

Приїхав я, аж той курінь увесь обсипаний валом. Впущено мене через рів у ворота. Як уїхав я та гляну, то в мене і в очах зарябіло. Повно козаків, та все ж то повбирані так, що й не розказати: кармазин коло кармазина, срібло коло срібла, золото коло золота. Так як-от часом зимою зайдеш у винницю та присядеш коло печі погрітись та подивитися, що там у тій печі робиться того жару: і червоне, і жовте, і синє, горить, ходить, мигтить і мріє, аж ніби ворушиться все; так у тім таборі ходили один повз одного гайдамаки: той у червоному, той у жовтому, той у блакитному, а золото на їх як огонь сяє, що очима не зглянеш. Насилу я трохи освійчився, що вже не так дико мені між ними стало. Поставив я свого коня до ясел. Ніхто мене не питає, що я за чоловік. Вештаюсь я поміж ними, як дома. Дивлюсь, аж Ласун

уже тут: ходить, заклавши руки за пояс, тільки вильотами помахує; з старшими вже запанібрата, а мене буцім і не бачить: тільки погладив уса та бровою моргнув, подивившись на мене зубоча. А мене зносять такі думки: «Викажу їм Ласуна! Признаюсь, хто я такий! Зостанусь між запорожцями!». Так і товариш же Ласун: як товариша зрадити? А про те в мене й думка не зворухнулась, що се ж наші браття?.. Тоді ще я так не зміг рахувати – щиро послужив шляхті. А вони ж то, горопахи, мені радіють, як рідного брата вітають; дорога одежа в них купами, – надівай яку хоч одежу. Звісно, страшний суд настає; бог знає, кому жити, а кому вмирати, то нехай, кажуть, козак хоч перед смертю покрасується, як у городі рожа, а винесе бог із огню в дорогих саєтах – нехай користується на здоров'я.

На другий день приїжджає й Лобода з Гладким. Поприбирались мужиками і привели нібито коней продавати. Ласун сам і торгував у їх, і могорич із ними пив, та нишком і сказав, що Чортовус жде, поки постягаються його чати, бо тепер ще тільки дві чати зійшлось, а ще дві злучаться з ним у Мазепиній Могилі, що завтра ми туди рушимо, то щоб князь був готовий і держав ногу в стременах, а з нас або Ласун, або я дамо дропака та князеві дорогу покажемо. Виправили тих коноводів, а самі другого дня пішли у Мазепину Могилу. А та Мазепина Могила та єсть то острів, увесь у бору, а кругом таке грузьке багно, що ж чоловік, ні кінь, ні собака не перебреде; а на той острів через багно висипано три греблі. Незабаром підійшла ще одна чата з великою здобиччю. От, як зробився під той час галас і крутанина в таборі, то я улучив щасливу годину та на коня та драла. Прибіг у Полонне під замок, під Київську браму, стукнув, – не пускають мене, бо не пізнали: жупан на мені перловий, ґудзики рубінові, пояс литий, шапка соболева, – та насилу вже впустили. Зараз мене до князя. «Так і так, милостивий князю, ще тільки однії чати дочекаються та й рушать під Костянтинів, бо чуються на силах. Треба поспішати, щоб не випустити їх з того острова».

Зараз усе військо на коней, а піхота на підводи; забрали гармати й порохи, поїхали. А я конем попереду, дорогу показую. Було то полювання на страшного звіра, що й очі, й уха, і чуття добре має, а ще луччі – лапи. Заказано під великою карою, щоб ніхто не гомонів і люльки не курив. Звернули з шляху; потяглись лісом мовчки, тихо; тільки коли-не-коли колесо гарматне чи возове стукне, наїхавши на корінь, або трісне суха гілляка. Ішли день і ніч з малим одпочивком, а далі влізли в таку гущину, у такі нетрі, вертепи та вибої, що ледві-ледві витягали вози та гармати з того ковтуна. А тут ніч темна така, що тільки навмання вгадуєш дорогу. Далі таки, дякувати богу, вийшли без пригоди з тії багнюки і вибрались у рідкий бір. Я зліз з

коня та з радощів аж землю поцілував. Про запорожців уже і байдуже. Сказано, молодий, хисткий – нікому було покріпити... Ото ж скоро вже дійшли і до того пасічника, що ратища струже. Обскочили його кругом і взяли в свої руки. А він тільки подивився, піднявши вгору брови, та сказав: «От же вражі ляхи таки пронюхали!» – а потім знов насупився та й байдуже: знає вже, що коли не сьогодні, так завтра смерть. Та такий же старий та сивий був пасічник, що ніхто його не бив і не лаяв. Посадили його на віз, ще й сіна підмостили – та й поїхали до Мазепиної Могили.

Переночувавши в невеличкім сільці, вранці позганяли мужиків з околиць з ралами та з сокирами. Було їх душ, мабуть, з тисячу. Рушили дальш, і вночі прийшли до якогось урочища. Там, видно, колись була таборщина, бо лісу некільки гоней вирубано і позоставались рови й вали. Усовітував тут один козак перегодити, аж поки на небі зайдуть Козарі. А небо було чисте, як хустка, і скрізь зорями заіскрене. Та князь боявсь, щоб гайдамаки тим часом не довідались.

– Не бійтесь, – каже, – ніхто сюди не прийде, бо кажуть, що се місце закляте: тут, кажуть, по ночах відьми та упирі вигравають свої штуки; з того-то воно й зветься: Куцого Чорта Слобода.

От, як переждали годин зо три, то почали зникати з неба зорі, а на небі червоні плями од багаття, що горіло в гайдамацькому таборі. Рушили ми тихо і, прийшовши до самих гребель, порозставляли перед кожною греблею по шести гармат і рови перед гарматами повикопували, а округи гармат піхота стала. Селян з сокирами розставлено кругом попід соснами, і скоро гукнуть по разу гармати, зараз щоб рубали сосни. А решту піхоти порозставляли з рушницями понад багном, щоб стріляти, якщо хто виткнеться з лісу. Почало вже сіріти. Сердешні гуляки сплять собі, і не сниться їм, що вже їх піймано в матню.

Аж ось зараз із самої більшої греблі шість гармат – торох! – аз другої ув одвіт – гу-гу! – аз третьої знов – гу-у! Затріщали і загули по лісу сосни; а тут враз застукало тисяча сокир об дерево. Ой не весело ж було січовим молодцям прокидатись під такий гук і тріскіт! Утихли гармати, давши по два рази огню; перестали й сокири. Я взяв морську трубу і закричав: «Здавайтесь на ласку панську, бо обгорнуті кругом».

Жодного одвіту. Тихо; тільки дим курить понад багнами, підіймаючись угору. Аж ось на греблі затупотіли коні і крик: «Гони, лови! Постой, Кирило!» – і поки піхота випалила, як ось летить бісом щось на коні і просто проміж гармати. Тоді тільки пізнали Ласуна. Погоня гайдамацька завернулась, бо жарко повіяла піхота з самопалів; чоловік з десяток покотилося з кульбак. От і день розвиднівсь.

Окрикнув я їх тричі, щоб здавались. Аж за третім разом гукнули з лісу, добре частуючи й нас і наших батьків. Знов загуркотіли гармати, затріщав ліс, застукали сокири. Годин за три поробили кругом багна засіки, а соснами завалили кругом гайдамацький табор і самих надушили гибель. Пробували сердеги одстрілюватись, повилазивши на сосни, а наша піхота собі брала їх на ціль. Та багно було дуже широке, то небагато вони нам шкодили.

Отак і день цілий минув. Стук, та грім, та курява понад лісом. А як стемніло, усовітував Ласун поробити тайно на греблях завали з гілляк, пеньків, каміння й хворосту, щоб кінно через них не можна було перебратись, бо запевне знав, що гайдамаки підуть напролом. Здався нам на добре його совіт, бо справді Чортовус, розділивши свою ватагу на три купи, здумав ударити разом трьома греблями і прочистити собі дорогу.

Чатували ми всю ніч під оружжям, прислухались до всякого шелесту. Як ось опівночі затупотіли коні, перше глухо, а далі все чутніш, як стали підходить до греблі, а нарешті загула гребля од копит, а гайдамаки загукали: «Нуте, братця: або добути, або дома не бути!» – і припустили навзаводи. Дано їм зближитись, щоб стягнуть усіх на греблю, а потім – гу! – заревли гармати. Отоді вже зробилося справжнє пекло. Що хвилина, то й гукнуть гармати, не з того, то з сього боку. А поранені кричать, коні іржуть та б'ються поміж понавалюваним гіллям, дерево скрізь тріщить та падає, а по бору луна так і розлягається. А ніч же то темна-темна! Тільки раз по раз сяє красний огонь з гармат: сяйне, окаже кругом людей, коней, блискучу збрую і рудий дим хмарами зверху, та знов і погасне, тільки реве та стогне кругом у темряві. Правдиве було пекло. Цілу ніч стріляли пушкарі, мов зав'язавши очі; тільки чули, що на греблі ворочається все і кипить, як у казані. А як розвидніло, тоді тільки побачили, яке лихо сталось гайдамакам. Думали пробитись, сіромахи, через греблю, та позабивавшись у завали, пропали там, як бджоли в бочці під пасічною довбешкою... Як бджоли карабкаються, тонуть і в'язнуть у густій патоці, як виверне пасічнику бочку важкі та повні забоцні; так вони, сердеги, в'язли поміж гіллям і тонули в багнах. Лежало їх багато. Аж жаль було дивитись! Народ усе здоровий та розкішний і коні добрі; та все ж то те пороздиране картечами і покривавлене. Лежать, бідахи, повивертавшись, густо, як снопи на хорошій ниві. Як молотники, вставши зрання, стануть у два ряди на довгому току і б'ють дубовими ціпами сніп за снопом, аж поки розлетиться увесь соломою, так і їх порозбивано картечами, пороздирано чаунними кулями на шматки і перемішано з потрощеними гілляками і колоддям. На великій греблі, у завалі, знайшли і самого Чортовуса на

колоді. Навзнак лежав сердешний головою на колоді, розкидавши крижем руки, а вуси, мов дві чорні гадини, розтяглись по колоді, у крові всі та й позасихали. Картеча вдарила сіромаху саме в груди і вискочила в спину, розпоровши пишний кармазин. Кров із рани потекла і по всьому жупанові, і по золотому поясу, залила і дорогого білого коня, що лежав під ним убитий. Шаблю при Чортовусові і оружжя знайшли пречудовне, та ба: ніхто не схотів його носити, бо Чортовус був, кажуть, чарівник і все те наговорене чарами. Один князь Любомирський не боявсь ніяких чар і взяв собі ту шаблю і зброю. Поранених душ тридцять забрали і повезли до Попонного на страту, здобич поділили поміж військом, а трупи четвертували і розставляли на палях по селах і шляхах. Тільки з того люде ще більш набирали собі гайдамацького духу: як покажуться, було, де січові гості, – вони їх криють по пасіках, дають їм осторогу, а кому нема життя од економів та дозорців панських, тоі й самі з гайдамаками панські будинки руйнували. Тільки ми, надвірні, було, за панським приводом, ходимо на гайдамак. Здавалось: куди, яке добро чинимо, а ми тільки помагали загнуздувати наших братів.

ЛИТВИНОВА-БАРТОШ Пелагея (Поліна) Яківна

Етнографіня та фольклористка

3 (15) жовтня 1833, хутір Теребень біля с. Землянка Глухівського повіту Чернігівської губернії – **8(21) вересня 1904**, с. Землянка (нині – Глухівського р-ну Сумської обл.).

Народилася в родині дрібного землевласника. По лінії матері – онука письменника, перекладача й видавця Ф. Туманського.

Навчалася в пансіоні Серебрякової в містечку при Шосткинському казенному пороховому заводі, а в 1847–1852 рр. – у Єлизаветинському інституті шляхетних дівчат у Москві. 1853 р. одружилася з чернігівським поміщиком Петром Литвиновим, племінником історика, етнографа О. Марковича. Жила в маєтку чоловіка – в с. Богданове (нині – у складі с. Полошки), у Глухові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Києві та Москві.

Член Наукового товариства імені Шевченка, працювала в складі його етнографічної комісії, друкувалася в багатотомних «Матеріалах до українсько-руської етнології». Член-кореспондент Паризького антропологічного та Вільно-Економічного товариства в Москві.

Автор праць: «Русские народные узоры» (1872), «Южнорусский народный орнамент» (1878), «Сборник народних русских узоров» (1879), «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту в Чернігівщині» (1900), «Олійниця у с. Землянці Глухівського пов. на Чернігівщині» (1905) та ін.

«ОЛІЙНИЦЯ У СЕЛІ ЗЕМЛЯНЦІ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ»

Багато уже усякої старовини згинуло на Вкраїні – та і по усьому світу теж – і не згадать тепер, як що колись діялось, які де були первістні пристрої задля ріжної роботи. Розповсюдились усякі кінні, водяні, парові – механічні – пристрої, тільки де-не-де по глухих селах зосталися пристрої саморучні, як то: олійниці, круподерні і т. п., та й ті мають незабаром згинути. Отже-ж подаю тут відомості про олійницю, котра ще вдержалась у нашому селі.

Як надходить Пилипівка або Великий Піст, то треба вже олію «забивати». Олійниці починають працювати восени з Покрова, (1 Жовт. – 1 Падол.) або з Кузьми-Дем'яна. Як буде у людей доволі намолочено сім'я, б'ють в усю Пилипівку; потім об Різдві і у М'ясниці олії не б'ють, а починають її знов бити від Всеїдної Неділі, у Масницю і через увесь Великий Піст. Як ще довга лучиться Петрівка, то б'ють олію на Зеленім тижні, але-ж як Петрівка мала, то олії на Петрівку не заводються бити, бо погода тоді жарка, і небезпечне від пожежі. На Спасівку також олії не б'ють, тоді й сім'я ні у кого нема, та й не їдять у Спасівку з олією; і без олії «Спасівка-ласівка», доволі є тоді усякої ласощі: маку, меду, кавунів, яблук, огірків, бобу, кукурудзи і т. и.

Як заводються олію забивати, то найперше набирають із комори кілька мірок (1-3) сім'я, чи лінового, чи конопляного (у нашому селі з іншого чого не б'ють), сиплють його після хліба у жарку піч, затулюють одну заслінку у челюстях, а верх зостається одкритий, щоб сім'я у печі не спарилось, не зопріло. Через яку годину помішують сім'я у печі кочергою, щоб не пригоріло, і пробують на зуби, чи висушилося. Як сім'я готове, із вечора, або на завтра удосвіта, його вибирають одноручкою, ковшем, вигрібають кочергою і вимітають крильцем або віничком із печі і підсівають на решето, або під ситом, щоб висіявсь попіл і викидають деякий трапляється шматок вугілля, або печини; чисте сім'я всипають у торбу, або у мірку, чи в діжку. Потім сім'я товчуть у ручній або ножній ступі: всиплють у ступу ½-1 горнець сім'я, одна людина товче, а друга товчене сім'я подсіває на сито у ночви. Дрібна, мняка частина з сім'я, «мука», висиплеться у ночви, а інше зерно не дотовчене «цілки» зостається у ситі, його дотовкують удруге і так роблять, поки не перетовчуть усе сім'я; тоді його всиплюють із ночов до торби і везуть до олійниці. Кілька небудь зоставляють задля якої своєї потреби: на книші, на маслінку, сичики, на присмаку до ріжної потрави: киселю, горохової колотуши і т. и.

Рушна ступа робиться з окорінка, найбільш з березового, а якщо не знайдеться то й з хвойового, щоб була осмолкувата, а якщо, то бував й з дубового окорінка. **Товкач** завше бував дубовий.

Ніжна ступа складається з ніг, товкача і самої ступи. Сама ступа робиться найчастіше з березового окорінка, або хвойового осьмілка, а коли, то бував й дубова. Ноги і товкач завше з молодого дубу. Їдуть чи йдуть з дому до олійниці душ у двох або в трьох, до сього-ж везуть із собою кулів зо 2-3 житньої соломи, глек або барило на олію і в торбі сім'яну муку. Прибувши до господаря олійниці йдуть, у хату і несуть із собою торбу з сім'ям, бо у хаті треба сім'я ще «зафалювати». Дожидаючи олійників, господиня топить раніше піч і гріє у чавунах чисту воду на окріп, щоб був готовий для фалювання. Фалюють сім'я отаким способом: у великі господарські ночви, котрі ставлять на ширшій ослін, всипають у ночви стільки сім'яної муки за один раз, скілько трапиться гледа по ночвах і по кілька фалювальщиць чи фалювальників і фалюючи ллють у сім'я потроху киплячого окропу, а фалювальниці жменями мнуть сім'яну муку, підливаючи усе окропу і так мнуть сім'я цілу годину чи пів години, поки мука не стане мастка і злипнеться у оковалок так, що як узяти її до жмені, то вже вона зостається шматком, а не розсипається, як що її із жмені виймити. Тоді вже зафальована мука буде зватьсяся «сичик». Зафалювавши добре усе сім'я, «сичик» складають теж у господарські ушати, теж дуже олійні, і на дрючку несуть «сичик» у олійницю. Олійниця завше бува у осібній будівлі, деревляній, з солом'яним під глину дахом. У середині її міститься звичайно невеличка піч з великою **сковородою** чи пательнею, і один або два **праси**.

Прас складається з **гніздової колоди**, у котрій видовбано циліндричне **гніздо** сі, з ручкою , що кінчиться **крантом**. У гніздо всувається деревляна теж циліндрична коробочка **віко**, а у віко увіходить долішнім кінцем підставка **хлопець**, на горішній кінець котрого надавлює **стріла** чи підойма з цільного дуба з 10 арш. довжини. Стріла ся одним кінцем закріплена у стовпі, так що може підійматись у гору і спускатись додолу. Другим своїм вильчастим кінцем вона обіймає **ґвинт** (шрубу), вкручений у гайку, прироблену до її розвилини двома **ціналами**. На долішнім кінці сієї шруби прироблений місток, на котрий накладено каміння задля ваги і котрий, як шруба підійметься до гори через крученнє її дрючком, виходить з ями і тягне кінець стріли додолу, через що другим своїм кінцем стріла надавлює на хлопця. У олійниці сичик ставляють біля печі, одна людина становиться біля сковороди (пательні), а друга набирає у ківш сичику і висипає повен ківш на сковороду. Перша людина розрівнює

сичик по сковороді і мішає його маленькою лопаткою, а який третій чоловік чи парубок робить із соломи «верчики» і кидає їх у піч, де вони горять і гріють сковороду. Сковорода розпікається і підсмажує сичика, котрого той, хто стоїть біля неї, добре вимішує маленькою лопаткою, щоб не пригорів. Як сичик добре присмажиться, так що розсиплеться, як пісок і виступить з його олія, то олійник збирає його зі сковороди у «шапку», упихає з шапкою у вічко і закладає зверху кінці шапки, а тим часом другий, той, що підсмажував сичик, набирає новий ківш сім'я і висипає на сковороду. Олійник, чи маслобійник приймає «хлопця» з гнізда, кладе у гніздо шапку з сичиком і наставляє на шапку хлопця, а хто-небудь у ту пору маже чистим дьогтем ґвинт і шруби на ґвинту. Тоді дві людини беруть з обох кінців за «дрючок», що управлений до прасу і тим дрючком крутять прас так, щоб він закрутивсь і підняв мостки із каміннем, так щоб вони висіли над землею, піднявшись із ями і важили на дубову стрілу, котра піднявшись одним кінцем, другим давить на «хлопця» і видавлює олію, а олія з «гнізда» крантом дзюрчить у яку-небудь посудину, що підставлена під крант. Закручений дрючок зачеплюють мотузкою за кілочок до стіни, щоб не одвернувсь і не розкрутив праса. Як олія перестав дзюрчати з кранта, то прас одвертають, повернувши дрючка на другий бік, поки прас не ввійде в яму, а мосток сяде на землю і від того стріла з прасом подадуться у низ, а кінець стріли над хлопцем підійметься до гори і хлопець послабоніє. Тоді олійник виймав хлопця і кладе на гніздову колоду, а з гнізда виймав шапку з макухою ; макуху складав у ночви, котрі стоять в олійниці за піччю під стіною , а нову шапку із сичиком закладав знов у гніздо, наставляв хлопця і проказував до людей: «Ну! хлопці, швидче за друка знов!». І знов закручують і одкручують ґвинт, виймають і наставляють хлопця поки переб'ють усі сичики на олію і макуху.

Тоді зливають олію в яку-небудь одну посудину, чи в глек, чи в олійне барило. Макуху укладають в торбу і платять господареві олійниці, що йому слід. За роботу олійнику дають: по дві копійки від макуха і більш нічого, або по одній копійці від макуха, одну макуху від пуда сім'я і осьмушку олії. З пуда вибивають не менш, як 7-8 макухів, бо б'ють макухи маленькі і не дуже їх вибивають, щоб робити із них добру юрду на пироги або вареники.

Матеріали до українсько-руської етнології. Т. 6. 1905

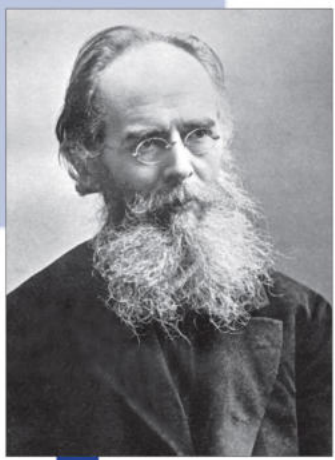

ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович

Видатний мовознавець, фольклорист, етнограф

10 (22).09.1835, хутір Манів Роменського повіту Полтавської губернії – **29.11.(11.12) 1891**, м. Харків.

У 1856 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Тема дисертації – «Перші роки війни Хмельницького». З 1861 р. – ад'юнкт Харківського університету. У 1862–1863 рр. – у закордонному відрядженні. Згодом – доцент кафедри слов'янського мовознавства і секретар історико-філологічного факультету, а з 1875 р. – професор кафедри російської мови і словесності Харківського університету. Співзасновник Харківської громади, Харківського історико-філологічного товариства (голова у 1877–1890 рр.).

Основоположник психологічного напряму в слов'янському мовознавстві. Автор праць із загального мовознавства, діалектології, фольклору, етнографії, історії української мови. Редагував і видав твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури. Доктор філології (1874), член-кореспондент Петербурзької АН та інших наукових товариств. Нагороджений двома Уваровськими та Костянтинівською медаллю Російського географічного товариства. Ім'я Потебні присвоєно Інституту мовознавства НАН України.

Автор праць: «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов» (1865), «О купальских огнях и сродных с ними представлениях» (1867), «Заметки о малорусском наречии» (1870), «Слово о полку Игореве. Текст и примечания», «Малорусская народная песня за списком XVI в.» (1877), «Объяснение малорусской песни XVI века» (1883–1887) та ін.

«О НЕКОТОРЫХ СИМВОЛАХ В СЛАВЯНСКОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ»

(уривок)

Слово выражает не все содержание понятия, а один из признаков, именно тот, который представляется народному воззрению важнейшим. Приняв за данное известное число корней, равное числу основных представлений в известной семье языков, мы можем предположить, что ход лексического развития состоит приблизительно в следующем. Новые понятия, входя в мысль и язык народа, обозначались звуками, уже прежде имевшими смысл, и основанием при этом служило единство основных признаков в новых и прежде известных понятиях. Так как в природе нет полного сходства, то известный признак и каждом новом слове получал особенные оттенки, независимые от вносимых суффиксом, и звук, сживаясь с новым понятием, тоже изменял первоначальное значение. Новые слова роднились уже со словами не первичного, а позднейшего образования и в свою очередь удалялись от первого значения признака. Так вместе с лексическим ростом языка затемнялось первоначальное впечатление, выраженное словом, подобно тому, как теряли и теряют смысл грамматические формы по мере удаления от времени полного своего развития. Но жизнь языка состоит не в одной только утрате изобразительности и грамматической стройности: язык в настоящем своем виде есть столько же произведение разрушающей, сколько и воссозидающей силы. Соответственно замене обветшавших звуков и форм новыми собственный смысл слова поддерживается в памяти народной сопоставлением этого слова с другим, имеющим сходное с ним основное значение. Отсюда постоянные эпитеты и другие тавтологические выражения, например белый свет, ясный – красный, косу чесать, думать-гадать. Та же потребность восстановлять забываемое собственное значение слов была одною из причин образования символов. Близость основных признаков, которая видна в постоянных тождесловных выражениях, была и между названиями символа и обозначаемого предмета. Калина стала символом девицы потому же, почему девица названа краскою; но единству основного представления огня – света в еловых: девица, красный, калина. На основании связи символов с другими эпическими выражениями можно бы называть символами и те предметы и действия, которые, изображая другие предметы и действия, нисколько при этом не одухотворяются. Зная, например что гниение обозначается в языке огнем, можно бы огонь назвать символом гниения.

Но мере того, как забывается упомянутое соответствие между значением корней слов объясняемых и объясняющих, ослабляется и связь между ними: постоянные эпитеты и прилагательные переходят к словам, которые означают то же понятие, но по другому признаку...

В тех способах выражать символ, какие застаем в народной поэзии, видно го же стремление к потере изобразительности слова и связи поэзии с языком. Простые формы сменяются сложными, но не заменяются ими вполне. Главных отношений символа к определенному три: сравнение, противоположение и отношение причинное, а) Сравнение выражается в народной поэзии или так, что символ вполне соответствует своему предмету, или так, что между тем и другим полагается некоторое различие. В полном сравнении символ является то приложением (конь – сокол), то обстоятельством в творительном падеже (зегзицею кычеть), то развитым предложением. В последнем случае сравниваемое может подразумеваться или быть развито до такой степени, как и символ. Примером первого может служить песня Краледворской рукописи:

«Ach ty róže, krasna róže! Čemu si rano rozkwetla, rozkwetawši pomrzla, pomrzawši uswědla, uswědewši opadla?» –

и вслед за тем слова девицы, которая сравнивается с розою; примером второго – двустишие: «Грушице моя! чом ти не зеленая? Милая моя! чом ти не веселая?», в котором каждому слову первой половины соответствует слово второй. Символ, как приложение, сливается с обозначаемым в одно целое, а творительный падеж напоминает превращения: то и другое может быть отнесено к тому времени, когда человек не отделял себя от внешней природы. Сравнительно позже появился параллелизм выражения; он указывает на затемнение смысла символов, потому что если эти последние понятны, то и объяснять их незачем. Еще более поздним кажется выражение символа в виде полного или сокращенного придаточного предложения с сравнительным союзом (например, в Краледворской рукописи «jako zora, jako luna»): присутствие союза доказывает, что между сравниваемыми предметами ставится большое различие и напоминает приемы искусственного языка.

Форм отрицательного сравнения тоже несколько. В сербских песнях довольно часто употребляется такой оборот: предпосылается символ в виде положения или вопроса, и вслед за тем отрицается, а на место его ставится обозначаемый предмет; например: «Надви се облак изнад дјевојак'; То не био облак изнад дјевојак', Већ добар јунак тражи дјевојак'»; «Шта се сјаји кроз гору зелену? Да л'је сунце, да л'је јасан месец? Нит'је сунце, ни ти јасан месец, Већ зет шури на војводство доће». Сербские, а особенно великорусские песни опускают сравнение положительное и начинают с отрицания:

«не...а». Без сомнения, такое сравнение с отрицанием предполагает положительное, а потому новее последнего.

b) Противоположение символа предмету не чуждо великорусским песням, но, если не ошибаюсь, чаще встречается в малорусских. Обыкновенная форма такая же, как и в развитом положительном сравнении, и отношение сопоставленных предложений при отсутствии союза может легко быть принято за сравнительное, как, например, в следующих местах: «Над горою високою голуби літають: я розкоши не зазнала, а літа минають»; «Ой гиля, гиля, сизі голубоньки, на високе літання: Та уже важко, моє серденько, та з тобою горювання»; «Ой з-за гори, із-за кручі орли вилітають: Не зазнаю я розкоши, – вже й літа минають». Высокое летанье птиц имеет смысл ничем не стесняемой свободы; чешское *bujeti,* польское *bujać,* русское *ширять, парить* значат не только высоко, но и привольно летать. Такому ширянью противополагается горе, стесненное положение человека, отсутствие роскоши, то есть раздолья, свободы, что, разумеется, предполагает сравнение счастливого человека с высоко летящею птицею. И этот прием позже сравнения. Кроме сложности формы можно думать так и потому, что в противоположении таится мысль о равнодушии природы к страданиям человека, о разладе последнего с действительностью, мысль естественная в устах современного нам поэта, но слишком печальная для первобытной эпической поэзии.

c) Причинное отношение тоже рождается из сравнения. Так, во многих народных медицинских средствах можно распознать символы выздоровления или болезни: пораженное сибирскою язвою место очерчивают выпавшим из сухой сосны сучком, чтобы уроки, призоры и проч. посыхали, как сучья и коренья у сухой сосны; рожу лечат высеканьем огня и прикладываньем красного сукна на больное место, потому что рожа сближается в языке с огнем и красным цветом. Вообще символизм доживает свой век в подобных сложных формах; он долго живет в приметах, символических леченьях и других предрассудках, после того как исчезнет в высших формах народной поэзии.

Так как символизм есть остаток незапамятной старины, то встретить его можно преимущественно там, где медленнее происходит отделение мысли от языка, куда медленнее проникает новое. Как ни стары иные былины, песни юнацкие, все же они с немногими исключениями всем своим содержанием относятся ко временам историческим. Жизнь, в них изображенная, есть жизнь столкновения и борьбы народов, жизнь прогресса, быстро приводящая в забвение старину и воссоздающая ее в новых формах.

О некоторых символах в славянской народной поэзии. 1914

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвіойвич

Історик, генеалог, джерелознавець і видавець

08.06.1834, с. Гирявка (нині с. Шевченкове Конотопського району Сумської області) – **31.03.1902**, м. Київ (за заповітом похований у селі Гирявка).

З давнього старшино-козацького роду.

Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1858). У 1861–1902 рр. служив у судових установах на Україні. Член Історичного товариства ім. Нестора Літописця, один із засновників журналу «Киевская Старина». Досліджував і ввів у наукове користування велику кількість документів, архівних матеріалів («Опис Малоросії» Румянцева), які мають велике значення у вивченні історії.

Автор близько 450 праць і статей, переважно з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Основні праці: «Указатель источников для изучения Малороссийского края» (1858), «Малороссийские посполитые крестьяне 1648–1788» (1866), «Очерки дворянских родов Черниговской губернии» (1868), «Очерки малороссийских фамилий» (1875–1876), «Павел Полуботок» (1880), «Люди старой Малороссии» (1882–1888), ««Описание старой Малороссии»» (1889–1902), «Заметки о Мазепе» (1898), «Историко-статистические сведения о населенных местностях Конотопского уезда» (1890), «Полтавщина в XVII в.» (1891), «Исторический очерк Батурина (1625–1760)» (1891), «Из истории сел и селян левобережной Малороссии» (1891), «Суды в старой Малороссии» (1898).

ЛЮДИ СТАРОЙ МАЛОРОССИИ – МАРКОВИЧИ

Марковичи выдвинулись в ряды козацкой старшины влиянием гетманши Настасьи Марковны Скоропадской. Родоначальник их – Марк Аврамович[1], по преданию, быль выкрещенный еврей, поселившийся в шестидесятых годах XVII в. в Прилуке. Здесь он женился на дочери богатого мещанина Григория Корнеенка[2] и скоро стал отцом значительного семейства. Средства в жизни Марк Аврамович добывал себе разными промыслами; но главным из них был промысел «арендарский», заключавшийся в торговле водкой, право продажи которой до начала XVIII в. в Малороссии отдавалось на откуп. В судебных протоколах пирятинской ратуши за 1683 г. не раз встречается *«пан Марк Аврамович обыватель прилуцкий, арандар пирятинский»*. «Арендарский» промысел считался очень выгодным и им не брезгала иногда и козацкая старшина меньших рангов. Вероятно, этим промыслом Марк Аврамович и нажил преимущественно те достатки, которые дали ему возможность повыдавать дочерей в замужество большею частью за людей очень заметных в тогдашнем малороссийском обществе. Славившаяся красотою дочь Настасья выдана была за генерального бунчужного Константина Голуба, шурина гетмана Самойловича; другая, Ирина, – за Степана Миклашевского, сына стародубского полковника; только одна дочь Марка Аврамовича выдана была за бедняка – Андрея Кондзеровского. Браками своих дочерей Марк Аврамович стал известным в Малороссии человеком. Но сыновья его оставались все-таки в «посполистве». Окончательно изменилась судьба этой семьи, когда Настасья Марковна, овдовев и выйдя во второй раз замуж за Скоропадского, в ноябре 1708 г., стала гетманшей. Зять-гетман немедленно наделил тестя маетностями, дав ему в Прилуцком полку два села – Великую и Малую Девицы, в которых и дожил свой век Марк Аврамович. Умер он в 1712 г. Сохранилось интересное письмо Скоропадского о смерти тестя, писанное к старшему сыну последнего – Андрею, которое и приводим здесь: «Мы желали долгой жизни милому пану нашему, и надеялись, что приключившаяся ему болезнь не будет смертельною; но неизбежный всех живущих рок решил, чтобы долг смерти был заплачен, и да будет в том воля Божья! Счи-

[1] Архиепископ Филарет ошибается, называя родоначальником Марковичей Марка Кимбару, владельца с. Березы Глуховского уезда. Кимбара умер в 1669 г., оставив вдову Агафью Ефимовну, которая, постригшись в монахини, в 1671 г. устроила Глуховский Преображенский девичий монастырь.

[2] Корнеенко в 1683 г. был прилуцким войтом и затем стал писаться уже не Корнеенком, а Огроновичем; впоследствии он переписал сыновей из мещан в козаки и старший из них – Михайло Огронович был при Скоропадском прилуцким полковым обозным. От него и пошли настоящие дворяне Огроновичи.

таем вас счастливым, что хотя при конце жизни застали вы пана родича, а мы очень сожалеем, особенно Настуся – вечную жалость будет иметь на сердце, что не могли получить последнего из живых уст отца благословения. И теперь она не может ехать, чтобы отдать последний свой долг и присутствовать при похоронах; а потому на вас, с другими вашими братьями и сестрами, возлагаем обязанности совершения похоронного обряда, не задерживая оного, если тело поставлено будет и в склепе, так как покойник умер неизболелый и тело его будет повреждено при перевозе в монастырь (Густынский). А после похорон можете остаться там, сколько вам будет нужно. Мы же, за нашими занятиями, прибыть на похороны не можем; но о вечном упокоении праведной души милого родича позаботимся, чтобы и здесь по церквам были установлены молитвы и жертва о душе его».

Кроме дочерей, Марк Аврамович оставил, кажется, пять сыновей, из которых только старший Андрей имел в то время уряд глуховского сотника; младшие же пока не имели никаких урядов. Сыновья поспешили поделить отцовское наследство, причем обделили младшего брата Федора, который жил при отце и на котором последний сосредоточивал особенные свои заботы. Марк Аврамович высватал Федору дочь переяславского полковника Томары, обещав свату все свое имение отдать младшему сыну, причем обещание свое свидетельствовал публично пред прилуцким полковником Носом и протопопом Магеровским. Так рассказывает об этом Федор в своем ду- ховном завещании, продолжая затем, что когда умер отец, то братья и сестры не исполнили отцовского завета и все имение разделили поровну, а «деньги пани гетманова Скоропадская все забрала на Кондзеровскую, оставив ему, Федору, «на господарство» всего семь коп. Особенно жалуется Федор на старшего брата Андрея, который пользуясь своим старшинством и, вероятно, поддержкою сестры-гетманши, забрал все, что было получше, себе.

Андрей Маркович, старший из сыновей Марка Аврамовича, пользовался при Скоропадском большим значением, пользуясь которым нажил такие маетности, что род его уже в половине XVIII в. стал одним из богатейших в Малороссии. Начальное свое благосостояние Андрей Маркович думал устроить женитьбою на дочери кролевецкого сотника Маковского, который пользовался особенною приязнью Мазепы, крестившего, между прочим, у Маковского детей. Но прежде чем Маркович мог воспользоваться влиянием тестя, судьба поставила его в такое положение, о котором он, конечно, и не мечтал: булава изменившего Мазепы досталась Скоропадскому, которым всецело заправляла его жена – родная сестра Марковича. Впрочем, нужно отдать справедливость и личной ловкости Марко-

вича: как только пронеслась в Малороссии весть о том, что Мазепа передался Карлу, Маркович, живший в это время при тесте, в Кролевце, немедленно поспешил к Меншикову, шедшему для взятия Батурина. За эту «верность» награда дана была немедленно: Маркович пожалован был сотником в Глухов, тогда же назначенный быть новой резиденцией нового гетмана. А затем Марковича царь послал в Царьград со своими письмами к тамошнему русскому послу; несмотря на трудный проезд в Турцию, поручение это Маркович исполнил исправно. Отличие шурина дало возможность Скоропадскому наградить его первою маетностью; в январе 1709 г. Марковичу дано было сосницкое село Шабалинов, которое через год утверждено было и царскою грамотою: «наше царское величество пожаловали глуховского сотника Андрея Марковича, велели ему дать ... грамоту на мельницы под г. Кролевцом, прозываемые Дулины, да на село Шабалинов, для того что служит он многие годы во всякой верности и во время измены вора и изменника Мазепы ни к каким его воровским умыслам не приставал, а был всегда при наших войсках против неприятелей наших верно и радетельно, и во время взятия Батурина на приступе был же; за ту его службу пожалован глуховским сотником». Но сотничий уряд, конечно, не удовлетворял Марковича; гетман со своей стороны готов был все сделать для шурина, который был любимым братом его жены; но затруднение заключалось в том, что Скоропадский не пользовался властью своих предшественников: полковничьи уряды перестали зависеть от власти гетмана, так как Петр Великий после измены Мазепы стал замещать эти должности по своему личному усмотрению. Приходилось, значит, самому гетману искать предательства у приближенных царя, которых для этого Скоропадский не упускал задабривать «маетностями». В это время Скоропадскому уже удалось раз выхлопотать полковничий уряд для Черныша, который был женат на дочери его жены от первого брака с Голубом. Стал хлопотать гетман и за Марковича, чтоб доставить ему лубенский пернач, хотя хлопоты эти были и не трудные, потому что дело шло о человеке, засвидетельствовавшем свою «верность» в самое смутное время, но тем не менее хлопоты длились несколько лет.

А между тем Маркович наживал себе богатства получением от гетмана более или менее ценных маетностей. Пока добился он полковничества, Скоропадский, кроме Шабалинова, дал Марковичу: в октябре 1709 г. – греблю у с. Каменя, в апреле 1711 г. – с. Евдоконье в Стародубском полку и в июне 1713 г. – с. Токари и хутор на р. Артополоти. Наконец получено было и полковничество; в универсале Скоропадского 1714 г. читаем: «лубенский полковник

п. Василий Савич, прибыв в Глухов, сложил с себя уряд полковничества по слабости здоровья и на место его, по монаршему благоволению, назначен п. Андрей Маркович, швагер наш, причем и полковая старшина, с рядовым товариством, прибывшие в Глухов, также просили о нем, швагре нашем; и мы, гетман, исполняя монаршее повеление и снисходя притом на общее всем полчан тамошних прошение, вручили ему п. Андрею Марковичу тот уряд полковничества лубенского». В этом универсале интересно упоминание, что будто и лубенская старшина просила гетмана о назначении Марковича полковником; но если и просила, то есть полное основание сомневаться в искренности такой просьбы: не любили козаки, когда в полковники к ним попадал чужой человек, не имеющий своего там хозяйства; знали они, что станет он наживать себе хозяйство за их счет. Так оно сталось и с Марковичем, который за тринадцатилетнее свое управление Лубенским полком нажил себе богатые маетности: а маетности полковник наживал в то время исключительно почти насилием, которые преследовались в исключительных лишь случаях; а Маркович этих преследований и совсем не боялся, имея защитницею свою сестру – гетманшу, которая, пользуясь безличием мужа, заправляла Малороссией, насколько оставлено было еще в то время власти гетману. Впрочем лубенская старшина, потерпев четыре года, решилась было в 1718 г. заявить свой протест против насилий полковника, «но когда о том Маркович проведал и объявил гетману, зараз помянутую старшину, вменивши за бунтовщиков, с походу от службы, завернено и предано за крепкий караул Феодору Протасьеву, потом нещадно бито киями, и уряды, також и маетности у них поотбирано с крайним прочего имения разорением».

И пришлось лубенцам терпеть; не только пока жив был Скоропадский, но и после его смерти не было надежды освободиться от Марковича; овдовевшая гетманша не потеряла значения, пользуясь, как свойством с Толстыми, так и приязнью Вельяминова, тогдашнего правителя Малороссии. Но с падением Толстых рушилось значение гетманши, тем более что Меншиков считал Толстых в числе своих врагов. В мае месяце 1727 г. отставлен был Толстой (зять Скоропадского) от уряда Нежинского полковничества, а в июле стали в Глухове уже поговаривать, что несдобровать и Марковичу. Действительно, приехавший в Глухов осенью 1727 г. Наумов, привез с собою и указ об увольнении Марковича от полковничества. Указ об отставке Марковича состоялся в Верховном совете 24 июня 1727 г., но его продержали в Москве до посылки в Глухов сенатора Наумова, ехавшего в Малороссию для подготовления старшины к избранию в гетманы Апостола. Отставка Марковича решена была всемогущим в то время

Меншиковым, случайно вспомнившим о брате Скоропадской, которая за свойство с Толстыми попала в немилость временщика. При назначении Наумова министром Малороссии для него составлена была в иностранной коллегии инструкция, которую предварительно поднесли Меншикову на просмотр; и – его светлость в секретных пунктах о выборе в сотники и другие чины добрых людей дополнить велел: «кроме жидов; при том же разсуждать изволил, что полковник Лубенский, шурин гетмана Скоропадского – из жидов и много от него народу в полку его тягости, так лучше его – отставить».

Так случайно решена была отставка Марковича, о «тягостях» которого для полчан Меншиков, как видно, давно уже знал. Может быть, впрочем, что отставкой Марковича Меншиков хотел сделать любезность будущему гетману Апостолу, вражда которого против вдовы Скоропадского была известна и в Москве.

В указе верховного совета было сказано: «отлучить от полка полковника Лубенского Андрея Марковича и освидетельствовать о поступках его в бытность его при том полку и о тягостях тому полку от него бывших». К этому указу Наумов присоединил и свой – «дабы всяк на Марковича жалобы за обиды, им оказанные, заносил, не посягая и не закрывая». Жалобщиков явилось множество; во главе их стояла лубенская старшина, которая не могла не воспользоваться таким удобным случаем для мести против полковника и подала Наумову пространное описание своих обид. «С тех пор, как образован лубенский полк, говорилось в этой жалобе, на чин полковничий выбирались вольными голосами, люди достойные из своих полчан и никогда от них не было народу отягощения; а когда промоторством гетмана Скоропадского произведен в чин лубенскаго полковничества чужой человек, шурин гетмана, Андрей Маркович, тогда не только нынешних времен никем не слыханный, но и за державы лядской (польской) и за жидовского тогдашнего арендаторства едва ли творились таковые тягости, налоги и обиды, какие чинились от него Марковича в полку всему народу, который от того обнищал и разорен, а Маркович за недолгое время обогатился!». Затем лубенская старшина переписала по пунктам все тягости, которые чинил Маркович своим полчанам. Наиболее характерные пункты были следующие.

Когда Маркович наехал в полк и стал устраивать себе хутора, мельницы и фольварки, то, не довольствуясь определенными на чин полковника и другими, прежде чина того от Скоропадского полученными маетностями, принуждал всего полку людей, как козаков, так и посполитых, исполнять свои частные работы, причем для него гатили плотины (где были водяные мельницы), возили

дерево на разные постройки, пахали землю козачьими плугами, косили сено и жали хлеб.

А грунты, на которых Маркович устраивал мельницы, хутора и фольварки, все чужие; некоторые из них хотя и были куплены, но – или насильною куплею или подложными способами, а многие и просто были отняты у хозяев.

Купцам, которые волов гоняли в Силезию для продажи, Маркович насильно раздавал свои волы плохие, а брал за них цену как за самих лучших.

За малые и большие проступки полчан Маркович обтяжал их безмерными взятками, хотя сам, почти никогда и не судил тех проступков, сдавая весь суд на старшину, которой и правление полковое поручил, так как сам постоянно занят был своими домашними делами и разъездами по хуторам и маетностям.

А когда отлучался из полка в походы, на свое место наказным полковником ставил сына своего Якова, а на место отлучившихся в походы сотников, ставил наказными своих слуг. А тот сын и те люди многие обиды чинили людям отнятием грунтов и другими взятками.

Не довольствуясь маетностями, определенными на чин полковника и другими полученными прежде от гетмана, Маркович завладел частью г. Ромна, называемою Засулье, выпросив универсал на Засулье как на село, а не как на часть Ромна; а Засулье не село, но роменские фольварки. А сверх того Маркович завладел в своем полку селами: Моисеевкой, Нарожьем и Кулажницами, без универсала гетманского и без грамоты монаршей.

Да и сын его Яков, кроме Сухоносовки, полученной от гетмана свойства ради, завладел и другим селом Перервинцами, которое село Андрей Маркович отдал сначала, по своей полковничьей власти, брату своему Ивану, а после смерти его Перервинцами завладел Яков.

В жалобе полковой старшины сообщались общие черты насилий Марковича. Подробности описаны были в частных жалобах, которых множество было подано Наумову. Тулиголовский поп Петр Вышинский жаловался, что Маркович отнял у него хутор, мельницы и леса; стародубский значковый товарищ Улезко жаловался, что у него отнято было гетманом село Евдоконье, для того чтоб отдать Марковичу; лубенский обозный Павел Мартос жаловался, что у него Маркович отнял много грунтов и вообще чинил ему многие обиды и т. д., и т. д.

Марковичу приходилось плохо, тем более что новый гетман рад был случаю выместить на нем ту злобу, которую он издавна питал к его сестре-гетманше, отнявшей лучшие маетности у зятя его Горленка для Гамалеевского монастыря. И стал кланяться Маркович Наумову, а сын его Яков и сестра Скоропадская стали охаживать

около людей, близких к Апостолу. Был у них в это время человек, который мог оказать помощь – Михайло Скоропадский, зять Апостола и большой друг на словах Якова Марковича; но и его заступничество приходилось приобретать теми же подарками, на которые Марковичи потратились немало.

Два месяца, октябрь и ноябрь, хлопотали Марковичи, с какой бы стороны подойти к Наумову, и наконец, кажется, подошли. 18 ноября в записках Якова Марковича отмечено, что у министра (Наумова) состоялось определение: «челобитных на родителя из других полков, кроме лубенскаго, не принимать в канцелярии министра и новоучрежденному суду (в Глухове) по оным не следовать». А 26-го ноября записано: «были с родителем рано у министра и простились с ним. Он сказывал о секретаре сенатском, что он сведом...». Фраза осталась недоговоренною, но ясно, что Наумов указал на какого-то секретаря в Москве, у которого можно было найти помощь. Марковичи решили ехать в Москву и там хлопотать, а Наумов со своей стороны обещал, видно, не мешать. Поехал сначала сын – Яков, человек, уже искусившийся в искательствах по Москве и знавший, к кому и как подойти. Поехал он из Глухова не прямо на Москву, а сначала заехал в харьковское село Тростянец, где жила семья Тимофея Надаржинского, бывшего духовником Петра Великого и нового государя Петра II. Здесь надо было заручиться письмом к Надаржинскому, жившему в Москве. 1 января 1728 г. Яков Маркович приехал в Москву и остановился на квартире у Надаржинского. Прежде всех молодой Маркович поспешил поклониться Петру Васильевичу Курбатову, советнику коллегии иностранных дел, ведавшей малороссийскими делами; это был общий ходатай всех малороссиян, приезжавших в Москву хлопотать о царских грамотах на те маетности, который так легко добывались от гетманов, но которые затем нелегко было укреплять грамотами. 4-го января написало в дневнике Марковича, что «был у Курбатова с письмом от родителя и тетки (Скоропадской), а в письмах вложено было тридцать червоных...». После Курбатова Маркович начал изо дня в день разносить письма и от родителя и от тетки; так, 9-го января был у графа Головкина и письма от родителя и тетки отдал; 10-го был у Артемия Петровича Волынского; 11-го был снова у Курбатова и получил письмо гр. Головкина к Наумову, «чтоб над указ трудностей родителю не чинить». 13-го был у священника Ново-девичьего монастыря о. Василия, где встретился с карликом царицы, «с которым братство завзяли и в знак любви подарил ему пять червоных». 15-го был у Ф.М. Апраксина и письма от тетки и родителя отдал. 16-го был у кн. Д.М. Голицына и письма от тех же отдал. 17-го был у Стефанова и письма от тетки и родителя отдал, приложивши сорок червоных. 18-го отнес письма к князю М.М. Голицыну;

6-го февраля – Остерману; 8-го – князю Александру Григорьевичу Долгорукову. 9-го приехал в Москву сам Андрей Маркович вместе с сестрою Скоропадской. Вслед за ними 19-го февраля приехал в Москву и Апостол с Наумовым. На другой день Марковичи ездили поклониться гетману; «а он и не посмотрел». Визит к Наумову был удачнее; он Марковичей «изрядно подчивал». В мае месяце началось следствие по жалобам на Марковича в коллегии иностранных дел. Вызвана была в Москву и лубенская полковая старшина для улик бывшего полковника. Допрос Марковичу производил асессор коллегии Иванов, к которому Яков Маркович не раз заезжал на дом. Два месяца тянулись допросы Марковича, при которых присутствовала и лубенская старшина, поддерживавшая обвинение против бывшего своего полковника. 8 июня следствие кончилось, и затем нужно было ждать суда. Но задобренная иностранная коллегия судом не спешила; Андрей Маркович продолжал оставаться в Москве и к концу года стал уже подавать министрам сочиняемые сыном прошения о своих обидах и нуждах.

Настал 1729 год. 3 января состоялось постановление Верховного Совета о назначении генеральной старшины взамен той, которую полковники наметили при избрании Апостола. По-видимому, и Андрей Маркович хлопотал попасть в число последней, так как ему предложено было место подскарбия. Должность генерального подскарбия (ведавшего войсковые сборы) учреждена была Брюховецким, который поставил подскарбием Романа Ракушку, принявшегося было в 1665 г. описывать войсковые имущества для правильного взимания с них доходов; но Брюховецкий исчез, Ракушка пошел в попы, и должность подскарбия оказалась лишнею, мешавшею и гетману, и полковникам распоряжаться общественною казною. Не знаем, кто вспомнил в 1729 г. о подскарбиях; быть может, Степан Лукич Вельяминов, бывший президент Малороссийской коллегии, тщетно старавшийся установить какие-нибудь порядки в сборе и расходовании «войскового скарба». В июле 1727 г. Вельяминов был вызван в Москву со всеми приходорасходными книгами о малороссийских доходах, которые в декабре того же года переданы были на рассмотрение иностранной коллегии. Видно было, что правительство обратило внимание на «войсковой скарб» и хотело продолжать начинания Вельяминова.

Андрей Маркович отказывался от должности, которая обещала ему в будущем не власть и значение, как другим генеральным урядникам, а копотливую работу над цифрами и неудовольствие со стороны гетмана и полковников, которые за то и ненавидели Вельяминова, что он начал было учитывать войсковой скарб. Но граф Головкин решил уже, что подскарбием будет Маркович, и спорить против этого решения нельзя было.

Новое назначение Марковича не осталось, конечно, без влияния на благополучный исход дела его с лубенскими полчанами. В записках Якова Марковича отмечено, что 8 марта (1729 г.) «слушано у графа (Головкина) дело родителя с полчанами», а 27 марта дело наконец было решено; решение состояло из восьми пунктов, из которых по шести пунктам найдено нужным собрать дополнительные сведения и решение постановить впоследствии, а по двум пунктам состоялось решение категорическое: 1) Засулье от Марковича отобрать и 2) о тягостях, полчанам чинившимся в работах и поборах, буде оное было, то поелику по сказкам старшинским происходило то прежде запретительного указа, того ради сие оставляется. Таким образом, за все «тяготы», которые лубенские полчане терпели в продолжении тринадцати лет, у Марковича отобрано было одно только Засулье, посполитое население которого, входя в состав города, должно было отбывать городские повинности и никак не могло попасть в подданство частному человеку; по крайней мере так было в начале XVII в.; позже старшина стала безнаказанно захватывать в свое подданство и городское население.

Добившись такого счастливого решения, Маркович начал пробовать, нельзя ли уж отстоять и Засулье, тем более что траты на решение сделаны были, по-видимому, большие. 3-го мая Маркович узнал о решении 27 марта, а на другой день он с сыном ездил к Головкину «просить замены за село Засулье, и ничего не получил». 11-го мая о том же подана просьба Остерману, а 15-го повторена просьба Головкину на письме. В конце мая Марковичи выехали, наконец, из Москвы. Полуторагодичные хлопоты благодаря умению и средствам Марковичей не пропали даром. Между тем, весть о таком благополучном исходе для Марковичей их дела достигла уже до Малороссии; несправедливость решения, по которому за свои насилия Маркович был не прощен, а просто от суда освобожден на основании канцелярских ухищрений, возбудила ужасное негодование у лубенской старшины, которою руководил обозный Мартос, сам натерпевшийся от Марковича едва ли не больше всех. Убедившись в невозможности добиться правосудия, «Мартос согласился с значковыми (козаками) Лубенскаго полка каким-либо образом убить Марковича, не допуская его до Глухова». Об этом замысле прослышал главный эконом Андрея Марковича Кучарский и послал в Москву нарочного предупредить своего пана о грозящей беде. Однако ж угрозы Мартоса кончились ничем, и Марковичи благополучно вернулись в Глухов...

Із журналу «Киевская старина». 1884

КУРИЛОВ
Іван Олексійович

Краєзнавець

29.07.1840, м. Ромни – **19.11.1916**, м. Ромни.

Народився в сім'ї різночинця.

Закінчив церковно-парафіяльну школу та два класи Роменського повітового училища. З юних літ відчув злидні та бідність.

У 15 років розпочав самостійне життя, був писарем у міській думі. У 1875 його обирають старостою Свято-Духівського собору. У 1880-х роках – власник свічкового заводу (бронзова медаль сільськогосподарської виставки), купець 2-ї гільдії. Після 1889 року збанкротував і впав у нестатки, проте власним коштом видав «Роменську старовину».

У своїх працях висловлював думку, що місто Ромни набагато древніше і мусить називатися, як у старі літописні часи – Ромен.

Похований біля Свято-Духівського собору.

Автор праць: «Историко-статистическое описание Свято-Духовского собора» (1887), «Роменская старина» (1889), «Воспоминание роменского старожила об Ильинской ярмарке» (1893).

РОМЕНСЬКА СТАРОВИНА

(уривки)

Коли і ким було засновано місто Ромен, влаштували його слов'яни-язичники раніше X століття чи святим Володимиром, коли він для відбиття нападів половців та печенігів на Київське князівство почав будувати городи по Десну, Сулі, Остру та Стугні, залишається до цього часу невідомим. Хоча проведені в околицях Ромна новітні розкопки доводять, що раніше X століття тут були житла скіфів, але речі знайдені в їхніх могилах не можуть свідчити про час заснування та знищення поселень, які тут були...

... залишається тільки визначити час заснування міста Ромна. Але цього, за відсутності жодних достовірних розповідей та переказів, визначити достовірно неможливо. І, тільки посилаючись на літопис преподобного Нестора, коли св. Володимир наказав городи ставити по ріках Десні, Остру, Трубежі, Сулі і Стугні для оборони від печенігів, можна безпомилково допускати, що Ромен або був знову побудований в цей час, або ж з бувшого вже тут поселення був зведений до звання міста і укріплений за правилами тодішнього військового мистецтва з перебуванням у ньому постійного гарнізону «з мужів кращих від словен» для запобігання набігів печенігів на Київ. Таке припущення цілком вірогідне, тому що давнє укріплення Ромна – вал, на якому була збудована Успенська церква та замок, де була цитадель, одним розташуванням своїм доводять, що були вони споруджені в часи набігів половців та печенігів. Адже варвари ці, за описанням літописів, живучи в наметах та кибитках, шукали багатих пасовиськ для своєї худоби. Тут же на лівому низовинному березі Сули було найзручніше місце для їхнього кочування. А от з іншої сторони, з Роменської цитаделі, було найзручніше місце для спостереження за всіма їхніми пересуваннями, адже звідси відкривався чудовий безперешкодний вид на лівий берег Сули аж до горизонту.

В сиву давнину «городами» називали всі поселення, які мали огорожу, тобто були оточені земляним валом та ровом для захисту від зовнішніх набігів ворогів. Фортеця роменська в цьому сенсі була майже природна, бо з трьох боків її оточували великі річки та високі гори. З четвертого, західного, боку був прорізаний глибокий рів, за яким була міцна стіна з дерев'яних колод. До міських башт були через рів прокладені мости для виїзду з міста до передмість. Ці мости проіснували майже до кінця минулого століття (XVIII) , а рів був ще помітним до 1860-х років. Назву свою Ромен отримав від назви річки, в усті якої він був збудований. Річка ж була названа так, вірогідно, ще до св. Володимира від рослини, багато якої росте тепер на

правому березі її. Схожа ця квітка на велику ромашку і до цього дня в народі називається «роман» або ж «ромен».

В багатьох місцях роменської фортеці: під соборним валом в замкові та на горі, де зараз тюремний замок, є глибокі погреби та різні підземні ходи. Через них, як запевняють місцеві перекази, був навіть вихід до ріки Сули...

...Власник міста князь Ієремія-Михайло Корибут Вишневецький мав резиденцію у м. Вишневець на Волині. Постійно роз'їжджаючи своїми численними маєтками, він влаштовував для своїх приїздів замки та палаци в Лубнах. Прилуці, Лохвиці і Ромні. Якщо вірити виданню Бантиш Каменського (1830), він заснував в нашому місті домініканський костел. Але де він точно знаходився і де був замок Вишневецького – невідомо. Тільки назва «Монастирище» та Монастирська вулиця, що йде вздовж берега р. Ромен, залишки фундаментів, що знаходять на глибині двох аршин на дворі Вікашевича, наводять на думку, а чи не тут був палац Вишневецького та костел. Це місце, можна сказати, наймальовничіше в місті. Воно знаходиться на високій горі, під якою на сході зливаються дві ріки – Ромен та Сула. На схилі цієї гори ще донедавна існував ліс, який тягнувся по берегу р. Ромен до с. Процівки і в якому, як розповідають старі люди, водилося чимало різних звірів.

Після смерті Вишневецького, в кінці XVII – на початку XVIII ст., ця місцевість, як і все узбережжя Ромна, вважалася власністю Андрія Марковича Маркевича, знатного та заслуженого воєначальника. Він був, після вигнання звідси шведів, уже полковником лубенським, тобто головним тут правителем. Потім, коли розпочали будувати кам'яну церкву, це місце він передав у церковну власність. Назва вулиці, де знаходилося це місце – Монастирська, але її походження пов'язане з назвою урочища Монастирище, яке знаходилося в самому кінці цієї вулиці над берегом Ромна. Тут, за переказами п.п. Аранда-ренка та Терещенка, стояв колись монастир. Але яким він був – православним чи католицьким, хто і коли його зруйнував – невідомо.

Могила на утвореному тепер луговому березі ріки, де за переказами стояв монастир, невелика за площею. Вона менша теперішнього Соборного насипу і була висотою не вище 2–3 аршинів від нинішнього рівня води в річці, так що іноді навесні вода підіймається на рівень цього насипу.

Якщо взяти до уваги, що р. Ромен була 200 років тому набагато ширшою від нинішньої, що доводиться теперішнім її звуженням за останні 30–40 років, то аж ніяк не можна повірити, що тут міг існувати який-небудь монастир. На сьогодні на могилі росте тільки густа висока трава, а дерев ніяких немає. Ромен тепер має невелике

русло ліворуч від могили, вздовж сіл Процівка та Плавинище. Праворуч же русла, під гору до міста, росте жито, а трохи далі пішли вже великі верби, липи та берести. Тому гористий правий берег ріки майже від саду Вікашевича і до села Процівки являє собою чудовий густий ліс.

Ось що розповідають про цю могилу та й про все Монастирище місцеві старожили. Років 60–70 тому (на початку XIX ст.) р. Ромен оточила могилу так, що не тільки під час весняного розливу, а й майже все літо сухого переходу до неї не було, так що переправлялися туди на човнах. Росли тоді там розкішні в'язи та берести, водилися журавлі та лелеки, на яких їздила пополювати молодь та й погуляти під тінню дерев. Говорять, що там були помітними у землі залишки цегляного фундаменту, а на краю насипу, з міської сторони були залишки брами. А ще років за півтори сотні до цього, і більше, на могилі стояв кам'яний ідол (дехто прямо стверджує, що це було зображення Перуна). Говорять, що аж до початку XVIII століття на пагорбі проти могили відбувалися язичницькі ігрища в день святого пророка Іллі (20 липня). Переказують і те, що тут в густому тоді лісі жили старі люди – чаклуни та чаклунки, до яких приходила молодь та й всі марновіри, поворожити на свою долю. Чаклун же, перед тим як поворожити, вирушав до ідола на могилу і тільки після бесіди з цим ідолом повертався і розповідав зацікавленому все, що той хотів почути.

Коли ж вся ця місцевість стала власністю Андрія Маркевича, то він як освічена та релігійна людина викорінив всі залишки язичництва. Статую Перуна було розбито і вкинуто до річки, чаклунів, які тут жили, прогнали. А всім людям, які вже звикли приїздити сюди 20 липня торгувати під час гульбищ своїми виробами, звелів збиратися для цього біля Соборної Успенської церкви. Так, начебто, виник у Ромні Іллінський ярмарок. А одна стара, що живе й сьогодні, недавно розповідала, що дід її, Трохим Прядка, жив нижче урочища Монастирище на березі Ромна. Після смерті Маркевичів могила стала належати йому і надумав він посіяти на ній овес чи просо. Але коли він став розорювати для цього землю, то якийсь монах явився йому уві сні і сказав: «Трохиме, не ори і не засівай це місце, воно святе. Хай воно залишається, як і раніше, пустим. А ти краще піди вночі під такий-то берест і там знайдеш собі замість цього набагато більше, чим отримаєш за оранку могили».

Трохим так і зробив: припинив орати на могилі і наступної ночі вирушив під вказаний берест і викопав казан великих червінців, кожен з яких тоді коштував 40 рублів асигнаціями. А ще, коли він віз цей казан додому, з-за іншого береста вискочила молода коня-

чина і бігла за ним. По тодішнім віруванням, то були срібні гроші, але він закричав на неї лихим словом – і коняка зникла. А міг би розжитися і на срібні гроші, адже кажуть таку коняку треба вдарити навідліт легенько – і вона розсиплеться на срібні монети. Але Трохимові було досить і золотих червінців – через них він зробився великим паном і всіх своїх трьох синів вивів у дворяни та чиновники. Невелика кількість цих червінців залишилася ще, як призналася стара, в інших родичів Прядки. Це були гроші чеканки 1768–1778 років. Отже, вони були закопані в могилі не тоді, коли стояв тут Перун, і не тоді, коли Маркевич вже вигнав звідси чаклунів, що вірили в Перуна, а набагато пізніше – в кінці семисотих років.

На підставі іншого переказу можна здогадатися, що ці червінці були закопані на могилі відомим розбійником кінця минулого століття – Гаркушею. Багато ще живих свідків розповідають, що він в різних місцях закопував багато грошей і як через його гроші багато людей ставало багатими. Так, у нас в Ромні один десяцький, який служив у поліції, міщанин Степан Пушкар забагатів від Гаркушиних грошей.

Ім'я Гаркуші зараз відоме не тільки в Ромні, але й по всій Полтавській губернії. Про нього ще недавно парубки й дівчата співали пісень. А Котляревський у своїй «Енеїді» вдало вніс його портрет у світлицю царя Латина, коли той готувався приймати Енеєвих послів.

Про цього Гаркушу була величезна справа в Роменському повітовому суді. Сам він був родом вірогідно з с. Засулля, так як серед засульських жителів – прихожан Троїцької церкви, зустрічаються в церковних справах 1766–1780 рр. кілька Гаркуш – Троїцьких прихожан.

Його девізом було – грабувати багатих та роздавати бідним. За це його кілька разів судили та карали, але він постійно втікав із заслання та острогів, говорять за допомогою чар, в які тоді всі, навіть начальники, вірили.

І коли його ледь не всоте було спіймано роменським городничим Сегуновим, то був закований по руках і ногах. Ночував він у поліції перед відправкою до тюрми.

(Перекази говорять, що Гаркуша заїхав переночувати на масляному тижні в лютому 1784 року до заможного западинського чоботаря Степана Бороданя. Добряче випивши, Гаркуша став хвастатися, хто він такий. Бородань послав таємно свого робітника до поліції. Гаркушу схопили.)

Для його охорони поставлений був тоді роменський міщанин Степан Пушкар, який служив десяцьким по найму в поліції. Йому було строго наказано: ні в які переговори з Гаркушею не вступати,

очей з нього не спускати, бо той, незважаючи на кайдани, вже кілька разів тікав і з поліції, і з острогів. Але Пушкар, хоча й строго за ним слідкував, але поводився з арештантом добре, кілька разів давав тому напитися, а на час сну дозволив трохи послабити кайдани.

За цю послугу Гаркуша сказав йому: «Піди в Рябухівщину (бувший ліс Полуботка, тепер Огньова), і в такій-то долині, під такою-то березою знайдеш собі вдячність за свою доброту».

Пушкар, не зволікаючи, на другий день, коли Гаркушу посадили до тюрми, вирушив до вказаного місця і викопав діжку червінців. Після цього він залишив службу десяцького і став займатися торгівлею, не показуючи, що знайшов гроші. Через кілька років Пушкар став дуже багатим купцем.

Але, крім цього, за все XVII та більшу половину XVIII століть мало що можна сказати достовірного та цікавого про історію нашого міста. Відомо тільки, що в 1632 році боярин Михайло Шеїн звільнив Ромен від поляків і зайняв його російським військом, забравши в полон багатьох польських воєначальників. В 1649 році були в Ромні два царські посланники Ніронов та Богданов. Їх зустрічали за версту від міста сотник Василь Романюк та міський отаман Юрій Михайлов.

В 1659 році під час війни Виговського з Росією князь Трубецькой виступив з Путивля у Малоросії в м. Константинов, а бувшому в Ромні наказному гетьманові Івану Безпалому наказав бути готовим до походу. Безпалий виступив з козаками з Ромна і воював з Виговським, отже, Ромен залишався вірним московському цареві. За це Виговський, як описано в Літописові Самовидця, наказав міста, які надавали допомогу війську московському – Ромен, Миргород, Веприк – попалити, а козаків зганяти за Дніпро.

В 1663 році князь Ромодановський звелів гетьманові Брюховецькому тревожити короля. Гетьман виступив в похід з 14 000 козаками. Воєвода Чарнецький пішов йому назустріч і оволодів Роменом, колишнім володінням Вишневецьких, захопивши там чимало припасів.

Потім за Брюховецького 11 жовтня 1665 р. за постанови царя Олексія Михайловича було наказано «городу Ромну состояти при войсковой армате». В знак чого в міській фортеці була поставлена козацька гармата. (Старожили згадували, що ще в 1820-х роках над бувшим тоді кріпосним ровом, де тепер 2-й пожежний двір, стояла велика мідна гармата. При ній була бочка, вірогідно з артилерійськими ядрами.) Гармата була прибрана вже під час засипки рову, але невідомо куди подівалася.

Року 1669 Ромен визнав гетьманом Дем'яна Многогрішного, затвердженого царем Московським, тоді як Глинськ, Сміле, Константанів та інші були у владі Дорошенка, невірного Росії.

З цього стислого історичного нарису видно, що роменці завжди були вірними російському урядові, не приєднуючись і нічим не допомагаючи бунтівникам, які робили спроби після великого Богдана Хмельницького від'єднатися від Росії.

Тільки в 1708 році за невільну гостинність, надану шведському королю Карлу XII та Мазепі, Ромен привернув страшне невдоволення і ледь не був геть знищений найсвітлішим князем Олександром Даниловичем Меншиковим. Переказують, що роменці зустріли короля та гетьмана без будь-якого спротиву, навіть з почестями хлібом-сіллю, за що привернули до себе справедливий гнів Меншикова, але з історії про це нічого невідомо. Пишеться тільки, що коли Карл вступив у Ромен 18 листопада 1708 року, то влаштував у місті свою штаб-квартиру, а війська його були розташовані в усіх найближчих містах та селах. Але, може, роменці ще нічого не знали про зраду Мазепи в той час, коли він йшов сюди зі шведами від Десни, що легко можна припустити по тодішнім шляхам сполучення, а тому прийняли його як свого законного правителя. А якщо врешті щось і чули про його злі наміри, то що вони тоді могли зробити проти такого сильного війська, з яким вступав сюди шведський король і Мазепа? Тільки б даремно піддали руйнуванню місто, як це було зі Смілим, яке шведи за спротив спалили повністю. Але коли досягла Ромна звістка про зраду Мазепи і коли король виступив був до Гадяча для захисту його від росіян, то роменці приязно прийняли присланого сюди російським царем генерала Аларта. Коли ж король повернувся до Ромна, то роменці вже зі своїм маленьким гарнізоном довго чинили опір і не допускали до себе шведів, багатьох їх побивши у своїй фортеці. Але, нарешті, виснажені в бойових припасах і відрізані від російського війська не могли довго чинити опір такому сильному та чисельному противнику і на другий день після хрещення, тобто 7 січня 1709 р. капітулювали.

В книзі «Літопис Самовидця», між іншим, говориться, що Карл зимував у Ромні з Мазепою до святок різдвяних, а після святок – у Гадячі. І що, відступаючи з Ромна, донці і великоросіяни «Ромен грабували без указу».

...Багато ще є переказів про ті блаженні часи, коли члени думи, магістрату, словесного суду, які не отримували ніякої плати, наживали більше і робилися багатіями. А державні чиновники секретарі, письмоводителі та квартальні наглядачі, котрі отримували 120 рублів асигнаціями на рік, тобто не більше 2 крб. 85 коп. на місяць сріблом, жили на цю плату по-панському. Вони мали власні екіпажі, наживали не тільки будинки в місті, а й землі та хутори з селянами!

В Ромні час наживи, найзолотіший час в кінці минулого – на початку цього століття, до 40–50-х років, тобто до переведення Іллінського ярмарку до Полтави. Тоді не наживався лише той, хто сам не хотів нажитися, або той, хто полюбляв нажите тут же витрачати.

Будь-яка торгівля, служба в урядових та громадських установах приносила прибуток будь-якій більш-менш освіченій та працелюбній людині. Але треба сказати, що і сам час, саме виховання, неймовірна дешевизна на всі життєві потреби, а також простий, до скупості спосіб життя наших предків, їхні невибагливі запити немало сприяли кожному в наживі. Тоді ніхто не думав жити так, як зараз, вище своїх прибутків – хоч позич, та зроби що тобі заманеться! Навпаки, тоді кожен господар намагався від своїх прибутків залишати щось на «чорний день». Про тодішню дешевизну мені розповідала моя матінка. Вона служила дівчиною з 15 років і отримувала в перший рік копу грошей, а на 2 і 3 роки – по 1 руб. асигнаціями на рік. А було це в 1810–1815 роках. Піде вона бувало на базар, візьме півкопи грошей (7,5 коп. сріблом), купить чвертку, 10 фунтів баранини, хліб, глечик молока і різної зелені на борщ, і ще залишиться 2 копійки решти!

Воно й не дивно, якщо тоді корова з телям продавалися по 5–6 рублів, а старий баран коштував 50–60 коп. асигнаціями. Прості робітники служили за 5–6 крб. на рік. Одяг та взуття теж були неймовірно дешевими, хоча їх дуже берегли, щоб вистачило надовше. Між іншим в літній час мало хто з простого люду ходив у взутті, прості парубки та дівчата всі ходили босими, і лише на зиму справляли чоботи та й те, частіше одну пару на всю сім'ю (на 5–6 чоловік). Якщо ж хтось з купців чи заможних міщан справить собі з доброго сукна жупан або чекмень (дуже довге пальто зі стоячим коміром), то береже його так, що не тільки сам ним користується років 20–30, а ще й дітям залишить.

По-буденному одягалися дуже просто не тільки купці та міщани, а й знатні пани. Вдома носили пестрові фільдіперсові, сині китайчаті халати і шаровари з вибойки. Вибойка робилася у нас на кожному ярмарку російськими майстрами, яких так і називали «вибойщики». Виносить бувало сільська жінка своїми руками вироблене полотно, а вибойщики за 1–2 коп. за аршин фарбують його за допомогою різьблених дощечок, покритих фарбою, в кольори за бажанням господарки. Парубки та дівчата іноді до 15–18 років ходили в одних сорочках, підпоясуючись саморобними вовняними та пеньковими поясами. Багато сільських та простих міських хлопців тільки тоді привчалися надягати шаровари, коли збиралися свататися. Панські синки та сини багатих міщан одягали їх, як правило, вступаючи до школи. Вчитися ж тоді віддавали у 12–15 років.

Один старий, з діда-прадіда дворянин, багато років прослужив засідателем земського суду. Він полюбляв розповідати у веселій компанії про свою молодість. Після закінчення ним повітового училища, його батько відвіз його па службу в Полтавське губернське правління. Купив йому сірий нанковий сюртук і такі ж штани, а також за три копи шкапові чоботи. Наказав синові берегти одяг, щоб стало не на один рік. Так він, бувало, йде на службу в дощ або в осінню грязюку, то сюртук виверне, чоботи візьме під руку, штани підкотить повище і в такому вигляді чимчикує до губернського правління більше версти. А вже на службі у передпокої виверне сюртук, вимиє ноги і вже потім взує чоботи, щоб були чистенькі і щоб на довше їх стало.

І це не єдиний приклад акуратності та ощадливості. Тоді багато чиновників губернського правління ходили точно так же. Калош тоді ще не було, а екзекутор забороняв заходити до канцелярії в брудних чоботях, та й ноги в тодішньої молоді, не те що в нинішньої, не боялися осінньої грязюки і не знали ніякої застуди. Чоботи ж грошей коштували, хоч і три копи, а берегти їх треба було, щоб не на один рік вистачило.

Взагалі тоді не тільки біднота, а й досить заможні пани, купці та міщани жили дуже просто, як на сьогодні навіть скупо. Але тоді скупістю це не називалося. Навпаки, тоді всіляку розкіш та надмірність вважали за гріх. І не дай Боже, щоб хтось позичав гроші чи брав у борг по лавці, щоб купити якийсь одяг чи покращити приміщення для свого життя. Це робилося тільки тоді, коли з'являлися зайві гроші.

Для ілюстрації тодішніх звичаїв та моралі старих панів, думаю, цікаво буде переказати одну з оповідок мого батька. Він, до вступу в 1806 році на військову службу, був селянином поміщика Василя Григоровича Полетики.

Він розповідав, що батьки цього Полетики жили так просто, що мало відрізнялися від своїх селян. Своїх кріпосних не ображали, поводилися з ними за старовинною простотою ласкаво. Часто багатьох господарів-селян відпускали на «чинш», поселяючи на своїй землі, піклуючись про їхнє безбідне існування. Були набожними, благочестивими і простими в стосунках з людьми. Коли розпочиналися жнива, пан і пані завжди самі виїздили на поле. Там, помолившись Богу, разом з усіма жницями, перш за все самі беруть серпи і починають жати – благословляють зажинки. А за ними вже приступають до справи справжні робітниці – жниці, пан же й пані, нажавши по три снопи, самі починають готувати обід. Слідом за пані з дому вивозять велику підводу продуктів: хліба, пшона, риби, го-

рілки та ін. А в обідню годину пані скликає робітників, пригощає їх горілкою і всі разом з панами сідають обідати.

Так і син їхній, Василь Григорович, незважаючи на своє багатство та знатне походження, вів дуже скромний спосіб життя і не любив розкошів та надмірностей. Жив він у своєму родовому помісті в Коровинцях, але коли служив маршалом, то, звичайно, часто бував у місті. Тут у нього був власний будинок, де він зупинявся коли приїздив у службових справах. Цей будинок зберігся без змін до наших днів, тільки дуже постарів і ввійшов у землю. Він знаходиться по вулиці Великій Монастирській, вглибині просторого двору, на краю гори, що спускається до річки Ромен. Мав будинок всього 2 кімнати і кухню через сіни і був критий соломою. Я пам'ятаю цей будинок ще з 40-х років, він зовсім не змінився, тільки став нижчим. А сад, який колись був навколо нього, спустів і заріс бур'янами. Попереду ж будинку, замість саду розведено город і нещодавно новим власником цього двору був збудований вже новий будинок.

Коли я був малим, то пам'ятаю, що в цьому будинку жила колишня кріпосна Полетики баба Хоменчиха, яка служила у нього куховаркою. Ця баба готувала завжди для панів обід, не дуже вигадливий – з двох-трьох блюд, не більше. Але одним з них була кваша, яку Василь Григорович дуже полюбляв. Вона заміняла йому всі десерти, вигадані пізніше майстерними кухарями, і була постійними ласощами як в скоромні, так і в пісні дні. Навіть, якщо Василь Григорович обідав десь у гостях, то Хоменчиха повинна була і в гості на парадний обід приносити горщичок кваші на закуску своєму панові. Тільки за це Хоменчиха служила своєму панові пожиттєво і користувалася його прихильністю, бо вміла робити смачну квашу.

Купці та міщани в місті жили ще простіше. Рідко у кого з найбагатших купців був будинок на три-чотири кімнати. А якщо й будувалися великі будинки на 6–7 кімнат (це були найбільші), то вони здавалися в найм. Господарі ж задовольнялися однією кімнатою та кухнею через сіни. У багатьох кімната була з перегородкою чи ширмою для спальні. Будинки майже ніколи не будували над вулицею, а в глибині двору в саду чи на городі. З вулиці завжди ставили високі тини з «острішками» набитими колючими гілками, щоб зловмисникам було незручно пробратися до двору.

Роменская старина: Историко-статистические и бытовые записки о г. Ромне и его обывателях от начала города до нашего времни. В 4-х частях, с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей г. Ромен 1897 г. 1898

ТВЕРДОХЛІБОВ Олександр Дмитрович

(літ. псевд. Земляк, А.Т., Хома Абищо)

Краєзнавець, етнограф, письменник

1840, Охтирський повіт Харківської губернії – **08.10.1918**, м. Охтирка.

Близько 50 років працював учителем повітового училища та жіночої гімназії м. Охтирки, був відомим діячем у літературних та наукових колах Слобожанщини, знав усіх кобзарів і лірників Охтирського та Зіньківського повітів. У журналі «Южный край» з 1858 р. друкував оповідання, у т.ч. українською мовою. З 1868 р. у харківських газетах приміщав статті з етнології та сільського господарства. Дослідив стан гончарства кількох повітів Харківської губернії (м. Охтирка, с. Боромля, Котельва, Деревки та Млинки), матеріали вміщено в третьому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарной промышленности в России».

Автор краєзнавчих монографій, приміщених у «Киевской старине»: «Наследственное полковничество», «К истории сельского монастиря», «Судьба табачной фабрики в Ахтырке», «Харьковские коцарки» та ін. У збірниках Харківського Губернського статистичного комітету опублікував історико-статистичні нариси: «Ахтырка», «Котельва», «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь», Активний учасник XII та XIII археологічних з'їздів (1902, 1903). У 1904 р. частину зібраного краєзнавчого матеріалу передав до Харківського історико-філологічного товариства.

Праці: «Гончарный промисел в Ахтырском уезде в 1881 году» (1885), «Столетие ахтырского уездного училища» (1893), «Ахтырский уезд накануне XIX в. Материалы по истории Ахтырщины» (1913).

АХТЫРСКИЙ СВЯТО-ТРОИЦКИЙ МОНАСТЫРЬ

Ахтырский Свято-Троицкий монастырь от г. Ахтырки отстоит – по прямому направлению – не далее 2-х верст; по дороге, ведущей на Лебедин и Зиньков,– в 4-х верстах; от Харькова в 112.

История монастыря распадается на две эпохи, разграниченные между собой промежутком времени в 56 лет. Первая окончилась в последней половине прошлого века, когда, по указу императрицы Екатерины II, монастырь Ахтырский, в числе прочих обителей, был упразднен; вторая началась с 1842 года, в котором вновь последовало его открытие.

Год основания этой обители забыт преданием; но оно помнит, что игумен Иоаникий, бежавший из Подольской области, из заднепровского Лебединского монастыря, со своею братиею, в числе 40 монахов, со всею церковною утварью, священными облачениями, сосудами и со всеми надлежащими потребами прибыл в Ахтырку и что с ним «прибыло также и подданных черкас несколько человек и, за позволением тогда бывшего полковника Ахтырки Демьяна, заведен новый монастырь, называемый Ахтырский, на горе высокой, образом кургана, зовомый Ахтырь, или Ахтырское городище, над р. Ворсклом». По преданию же известно, что первый монастырский храм был деревянный и назывался Благовещенским, каковое название носил и самый монастырь. Вскоре, однако, этот храм был заменен другим, строителем которого был бригадир и полковник Ахтырский Федор Осипович Осипов. В 1724 году «особенным иждевением и трудами» духовника Петра В., Тимофея Васильевича Надаржинского, был сооружен второй, тоже каменный храм во имя Св. Троицы, а монастырь был обнесен каменною оградой, имевшей 269 саж. в окружности. По имени этого храма и монастырь был переименован Троицким. Сын о. Надаржинского, Осип Тимофеевич, в 1741 г. построил каменную трапезу с колокольней и в ней церковь Петра и Павла.

Еще царем Алексеем Михайловичем была отведена монастырю гора Ахтырь с пахатным полем, сенными покосами, лесными дачами и рыбными ловлями, «яко впусте стоящая и никем не занятая». К этой земле разновременно были добавлены более или менее обширные угодья. Так, в 1729 году игуменом монастыря Иоанном Солунским с братиею «завлажен ко оному монастырю» у козачьих подпомощников Алексея и Максима Пархоменков «олховой луг в длину и ширину на 1/4 версты, во оном сенокосу на 30 копен». Затем монахи приобрели в 1782 году – у козачьего свойственника Василия Опары «лес мерою в длину 300, в ширину 100 трехаршинных саж.». В 1764 году монастырь владел половинною частью городского

березника, который в 1753 году «занял», в количестве 100 слишком десятин, полковник Константин Лесевицкий. В 1761 году игумен Иоанн Солунский занял «Ахтырскаго градского волного черного леса в длину и ширину на одну версту (свыше 104 дес.) к селу Чернетчине». В 1762 году в числе монастырских местностей значились: на 1000 копен сенокоса, небольшая лесная дача, рыбные ловли и проч. – близ обители; да сверх того у ней были – в селе Лутищах мельница, при хуторе Гнилосыровском мельничное место, луг, немного пахоты, сенокос на 500 копен, на р. Коломаке – хутор, мельница, небольшая лесная дача и пахоть, в 27 верстах от монастыря, на р. Мерле – мельница, варница, небольшой луг, лес и сенокос на 200 копен; на р. Порозке, в 40 верстах – мельница, сенокос на 50 коп.; на р. Боромле в 35 верстах, хутор, мельница и пахотной земли на 1000 коп. Всей же земли поступило в казну при упразднении монастыря, до 1547 десятин, без включения значащихся по «ведомости о завлаженных землях» Ахтырского полка.

Близь монастыря было поселено 180 душ вольных черкас, да при дачах его жило таковых же 37 душ и в 4 дворах в г. Ахтырке, а всех при монастырских имениях было 234 душ.

Фактически Ахтырский монастырь был закрыт летом 1788 года. В Ахтырском нижнем земском суде был получен указ Харьковского наместнического правления, коим предписывалось: «земскому исправнику, а за отлучкою его – дворянства заседателю, по получении указа, не объявляя никому, тотчас отправиться в Ахтырский Свято-Троицкий монастырь и, по прибытии в оный, истребовать подробной и верной описи от начальника того монастыря, ежели у оного имеется, а буде не окажется, сделать самим вновь всему монастырскому строению, с подробным описанием, сколько в том монастыре деревянных и каменных покоев, також и протчего строения, не исключая никакого, с различением каменнаго и деревяннаго, сколько церквей, во скольких каждая престолах, колоколен, башен и на колокольнях колоколов, в коликой всякой вес, а в церквях монастыря сколько имеется каких утварей и прочих монашескому или белому духовенству принадлежащих одеяний, поместя в то число, ежели имеются внутри монастырской пустыни сады, с каким они родючим деревом и в какой мере состоят. Оконча же таковыя описи, принять все в свое ведомство и содержать все в целости и сбережении впредь до повеления...» Исправник Боярский был тогда в городе, и он, вместе со стряпчим корнетом Германом, того же дня отправился для описи в монастырь, о чем и было рапортовано наместническому правлению 29 числа того же мая. 17 августа того же года земский суд слушал со-

общение Ахтырского духовного правления, в котором, между прочим, говорилось: «архимандрит Троицкаго монастыря Венедикт совершенно уже выбыл из онаго, да и пребывавшая в оном братия, во исполнеиее Высочайшаго соизволения, распределена уже в другие монастыри по разным местам, следственно по сему оной монастырь и все имеющееся в нем церковное и протчее монастырское великолепное строение и во оном имеющееся имение остается впусте... яко вже оное принадлежит казне, то для присмотру онаго определить сторожей...» При этом духовное правление уведомляло, что о сем от него «представление послано по команде». Суд в своем постановлении хотя и находил, что, по силе именного указа 1780 г., сентября 21, караула, без позволения главной команды, нельзя содержать, но тем не менее, в рассуждении того, чтобы в необитаемом монастыре «разному строению не последовало ночным временем расхищения, а особливо не могли бы кто воровски в оконцо забраться в церковь и не учинено б было какого безобразия», велел Чернетчанскому атаману Гопченку наряжать из подведомого ему села на каждые сутки по 2 караульных.

Меж тем, наместническое правление, не дождавшись описи монастыря, предписывало земскому суду прислать ее вскоре. Суд, 16 октября 1788 года, уклончиво ответил, что первая опись находится в Ахтырском духовном правлении, и по поводу присылки оной он уже снесся с правлением. Что именно следует разуметь под этою первою описью: ту ли, которая была составлена земским судом в мае, или другую, составленную раньше, может быть, самими монахами и переданную духовному правлению? Во всяком случае, до 30 октября в наместническое правление никакая опись не посылалась, так как земский суд, получив от него новый указ, в свой журнал, составленный в тот день, занес такое решение: «За болезнию здешняго исправника, снаряжен от сего суда один присутствующей из дворянских заседателей, который с здешним стряпчим, находясь в бывшем Ахтырском монастыре, делают в оном... опись». Этим, в делах земского суда, и оканчивается переписка об описи. Была ли она приведена к концу и препровождена по назначению – на это нет указаний; в архиве, оставшемся после суда, не сохранилось ни подлинной описи, ни даже копии с нее.

В ноябре того же года в Троицкую церковь монастыря, переименованную в приходскую, был назначен настоятелем священник Иван Яковлев. К приходу были приписаны две деревеньки – Доброславовка и Новооткрытая. В следующем декабре месяце староста с. Чернетчины Гопченко доносил суду, что стоящий над р. Ворсклом бровар развалился по ветхости и может быть снесен полою водой.

В 1789 году продавалось монастырское имущество. На эти торги, в качестве покупщиков, явились майоры Иван Войнович и Дмитрий Райкович, капитан Иван Боярский, прапорщик Николай Кряницкий и коллежский регистратор Федор Попов. Торги не состоялись, почему назначены были новые, в расчете, что на них дадут казне «надачи». Так или иначе, имущество монастыря было распродано, не выключая зданий и даже ограды. Оставлены были только Троицкая приходская церковь, да древняя колокольня, поросшая с течением времени мхом и кустарниками.

Период запустения монастыря длился более чем полвека. Но и в это тяжелое для него время он не был оставлен в совершенном забвении: набожные богомольцы, окрестные и проходившие мимо, по дороге в Киев и обратно, посещали его. Наконец, осуществлена была никогда не усыпавшая в душе искренних чтителей обители мысль о новом ее открытии: согласно ходатайства жителей г. Ахтырки и окрестных помещиков, которые ничего не просили от казны и от себя пожертвовали 65 дес. земли и 23 000 руб. ассигнациями, 30 октября 1842 года, Высочайше разрешено было возобновить монастырь «в виде общежития, с приютом для 25 душ вдовых священников и диаконов, страждущих увечьем, или от преклонных лет».

Первым настоятелем новооткрытого монастыря был достопамятный иеромонах Сергий, впоследствии архимандрит. При нем были построены 1 каменный и 3 деревянные корпуса, теплый храм Рождества Богородицы в братском корпусе, 3 гостиницы за оградой монастыря у подошвы горы, пристроены пределы к Троицкой церкви, в 1852 году, а вокруг монастыря обведена каменная ограда с башнями, имеющая в длину 600 саженей. При нем же в монастырь поступили пожертвования – 15 т. руб. деньгами и 100 дес. земли.

Но важнейшим делом в Бозе почившего была забота о признании св. иконы «Всех скорбящих Радость» чудотворною. Издревле чтимая благоговейными христианами, она привлекала их к себе и в те печальные годы, когда Ахтырский монастырь лежал в развалинах: усердные богомольцы, местные и приходящие из дальних стран России, ежегодно посещали Троицкий храм, в коем она хранилась. Предания о чудесах, явленных иконою «Всех скорбящих Радость» до закрытия монастыря и несколько явлений чудотворной ее силы после его возобновления, чему архимандрит Сергий был очевидцем-свидетелем, вызвали в нем решимость войти с представлением к преосвященному Харьковскому Макарию и просить его ходатайства пред Святейшим Синодом, дабы благоволено было «объявить о ней православным христианам по всей России и признать ее за истинно-чудотворную, яко же и многия». Порадовать-

ся успехом этого богоугодного дела не суждено было маститому настоятелю монастыря: уже по кончине его, указом Св. Синода, от 13 февраля 1804 года за № 171, преосв. Макарию было предписано представить сведения о событиях чудесных исцелений пред иконою Божией Матери в Троицком Ахтырском монастыре, более замечательных и, по признанию епархиальным начальством, вполне достоверных, помещать в издаваемом при Харьковской семинарии журнале «Духовный Вестник». Из предания, занесенного иноками в летопись монастыря, видно, что икона «Всех скорбящих Радость» привезена была в монастырь каким-то священником еще в первую эпоху его существования. Богоматерь на ней изображена с распростертыми руками. Два предстоящие ей ангела поддерживают с двух сторон над Ее главой корону. Писана икона на деревянной доске, коей длина 3 арш. 3 1/2 верш., ширина 2 арш. 3 1/2 верш. Она стоит в южном пределе Троицкой церкви, в киоте. Крестного хода с нею не установлено.

При о. Сергии же были открыты давние пещеры. Находящийся при Ахтырском монастыре с первого года его открытия, старецинок, о. Ксенофонт, был очевидцем этого события. По его словам, вход в пещеры был завален камнями. Открыл их нанятый в услужение при монастыре житель г. Ахтырки Михайло Кот следующим образом: под камни клал костры и зажигал их; когда камни накаливались, он поливал их водою, отчего они рассыпались.

Мало-помалу монастырю стало возвращаться древнее его достояние. Так, между прочим, взят был из Ахтырскаго собора старинный колокол, на котором и теперь явственна надпись: «Вечныя памяти их императорских величеств императора Петра Великаго и государыни Екатерины Алексеевны и духовника протоиерея Тимофея Васильевича, трудами иждевением сына его Иосифа Тимофеевича Надаржинскаго – 1748 г.» В 1789 г. колокол этот был снят с колокольни и отвезен в Лебедин коллежским регистратором Данилом Пащенком, оттуда перевезен в Ахтырский собор и, наконец, опять в Троицкий Ахтырский монастырь.

Преемники о. Сергия достойно поддерживают его заботы о благолепии св. храмов и украшении монастыря. Игумен Серапион устроил новую каменную гостиницу. Нынешний настоятель о. Леонтий – часовню и больницу. Больница открыта в августе 1884 г. В ней 5 камер с 12 кроватями для больных иноков. Больницу посещает живущий и служащий в г. Ахтырке фельдшер г. Кисуленко, которому отпускается в год из монастырских сумм 100 руб. Лекарства из больницы выдают как болящим монахам, так и богомольцам – бесплатно. Кроме камер для больных, при больнице находятся:

аптека, столовая и покойницкая. Много и других забот прилагает досточтимый о. Леонтий об управляемой им обители. В 1885 году им был заказан новый колокол весом свыше 300 пудов. Монастырь, рачением своего настоятеля, обеспечен по части ремесел: монахи занимаются слесарством, бондарством, столярными и сапожными работами, равно как и другими, необходимыми в домашнем их обиходе; некоторые довольно удачно упражняются в иконописи. У монастыря свой садовник, свои огородники, пасечники, мельники, пастухи и проч.

Всех живущих в монастыре свыше 120 человек; иноков 70.

За монастырем в настоящее время числится 254 дес. земли и 289 дес. леса – в Ахтырском уезде; в Купянском дача при слободе Петровской – 150 дес. Составляя в административном отношении отдельную часть г. Ахтырки, монастырь владеет разными угодьями на городской земле в количестве 17 десятин. Капитала он имеет в 1885 г. 17 616 руб. До 1868 года монастырь получал штатной суммы по 171 руб. 42 к. ежегодно. Это была так называемая «милостынная дача», перечисленная от упраздненных монастырей Курской епархии – Хотьмыжского и Белгородского Николаевского.

В хозяйстве монастыря видное значение имеют мельницы и скотоводство; в городе ему принадлежат: лавка в каменном ряду, купленная с торгов, и дом с усадьбой.

Преосвящ. Филарет, на основании показаний «Топографическаго описания Слободско-Украинской губернии 1782 года», упоминает, что при монастыри был «сад небольшой регулярный, а за оградой другой виноградный». Теперь возле келий тоже разведены фруктовые садики; виноградного же и следов не осталось. В некотором отдалении от монастыря, на участке, доставшемся ему от помещика Войновича, разведен на нескольких десятинах довольно порядочный фруктовый сад; кроме того, фруктовыми деревьями засажены огороды близ монастыря.

Гора, на которой он стоит, имеет вид круглого холма. Судя по плану, снятому с монастыря в год его открытия, эта гора тогда была значительно обнажена от древесной растительности; теперь дубрава опушила ее кругом от подошвы до макушки. На вершине горы и по скатам ее там и сям виднеются глыбы песчаника. Залив р. Ворскла огибает монастырь с трех сторон. Даль широко расстилается перед ним к востоку и югу; с севера и запада песчаную пустошь, поле и луга, его окружающее, окаймляет волнистая горная цепь, на которой темнеют леса; на лугу, промежду кустов ольхи и лозняка, то прячась в очеретах, то вырываясь из под их сеней, протекает довольно широкою полосой Ворскла, образуя заливы и саги.

К северо-западу от монастырского холма – другой, также, как и он, выделяющийся из общей цепи гор, и тоже поросший лесом. Вместе с фруктовым садом, он составляет дачу, бывшую Войновича; монастырю здесь принадлежит 22 дес. 2369 кв. саж.

Из достопримечательностей монастыря мы уже, между прочим, упомянули о пещерах. Пещеры находятся в обеих горах: монастырской и войновичевской.

В народе ходят темные слухи, что в пещерах Войновича жили не то разбойники, не то делатели и сбытчики фальшивых денег. Отец Ксенофонт отрицает то и другое. По его объяснению, здесь простонапросто был грот, в котором бывший владелец горы, помещик Войнович, любил прохлаждаться от летнего зноя.

В монастыре нам показывали прекрасно сохранившийся портрет протоиерея о. Тимофея Надаржинского. Отец Тимофей, в иночестве Товия, изображен стоящим на молитве пред Распятием Спасителя, в рясе и красном епитрахиле. Говорят, этот епитрахиль – подарок Петра В. Над ним – Всевидящее око, с двух сторон – государственные гербы, а по бокам и внизу символические изображения изречений из псалтыри с соответствующими надписями. О. Надаржинский на портрете – величавый старик с выразительными карими глазами; голова его почти лысая; окладистая небольшая борода, как и волосы на голове – седые. Под портретом написано:

«Эпитафион или надгробное надписание в житии мирстем.

Высоце Богу пречестнейшему господину его милости отцу собора, иже в царствующем граде Москве иереопротопопу и духовнику государя и увенчаннаго императора Петра Великаго и увенчанныя императрицы Екатерины Алексеевны по самую его пресветлаго величества кончину Тимофею Васильевичу Надаржинскому, смиренному Троицкаго Ахтырскаго монастыря старцу-иеромонаху Товию, во незабвенную память трудов и подвигов во благочестивом и непорочном житии... сочиненное».

О. Товия, по преданию, погребен в Троицком храме, под сводами древних пещер, замурованных потом.

Ахтырский Свято-Троицкий монастырь – общежительный. Устав его заимствован из уставов частию Новгородско-Юрьевской, частию Кандиковской пустынь.

Харьковский сборник.
1887

УМАНЕЦЬ Федір Михайлович

Письменник, історик, публіцист, соціолог

/1908???

21.02.1841, с. Янівка Глухівського повіту Чернігівської губернії – **1917**, Глухівський повіт.

З давнього козацько-старшинського роду. Батько – збіднілий дворянин, мав маєтності у с. Янівка, Береза та на хуторі Ловра. Закінчив юридичний факультет Московського університету. Магістерську працю «Надел общины и дворовые люди» надруковано в «Отечественных записках» (1862). У 1864–1867 рр. – мировий посередник і голова мирового з'їзду в Подільській губернії. У 1875–1880 рр. – «непременный член Глуховского уездного по крестьянским делам присутствія», в 1881 р. – у складі «сведущих людей по вопросам питейному и переселенческому». Голова Глухівської повітової земської управи (1887–1895) і Чернігівської губернської земської управи (з 1895 р.).

Наближений до українського національного руху, запросив до Чернігівського земства Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Самійленка та ін. Автор праць з історії України й Польщі, просвітництва та селянського питання. У монографії «Гетман Мазепа» вперше в новітній українській історіографії дав позитивну оцінку Мазепи як людини й державного діяча.

Автор праць: «Образовательные силы России» (1871), «Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов» (1872), «Из моих наблюдений по крестьянскому делу» (1881), «Колонизация свободных земель России» (1884), «Гетман Мазепа» (1897), «Князь Константин-Василий Острожский» (1901). Посмертно вийшли «Александр и Сперанский» (1910) та «Проконсул Кавказа» (1912).

ГЕТМАН МАЗЕПА

(уривок)

Глубокий старик и бездетный вдовец, Мазепа, в случае удачи, не может воспользоваться плодами своей измены (стоит ли хлопотать для одного-двух лет!) в случае неудачи рискует всем. Следовательно, личное честолюбие и выгода, не объясняя измены, не очерчивают и ея цель.

Он мог работать для родственников. Еще в то время говорили, что Мазепа хочет передать гетманство своему любимому племяннику Войнаровскому. Но Мазепа, на одном из совещаний поставил вопрос так, что не остается малейшаго повода сомневаться. «...Этого не желаю; вольно вашим милостям кого хотите избрать гетманом. Если кто-нибудь между вами, в настоящую минуту может спасти отчизну, – я сам ему уступлю. Но, если на меня возлагаете эту тяжесть, извольте меня слушать и соображаться с моими распоряжениями». Вообще – знаток Малороссии – Мазепа не мог думать о наследственной передаче гетманства или княжества. Оказавшееся невозможным для Хмельницкаго, в десять раз невозможней для него.

Накануне открытой измены Мазепа так объясняет. старшинам свое личное отношение к тревожному вопросу. «Перед Всеведушим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей пользы, не для высших гоноров, а ни для иных яковых прихотей, но для вас всех под властью и региментом моим застаючих, для жен и детей ваших, для общаго добра матки моей отчизны бедной – Украйны, всего Войска Запорожскаго и народу малороссийскаго и для подвышеня и розширеня прав и вольностей войсковых, хочу то при помощи Божией чинити, чтобы вы, з жонами и детьми и отчизна з Войском Запорожским, как от московской, як и от шведской стороны не погибли...».

Если Мазепа ничего не искал для себя и своих, – что хотел он для Малороссии?

Речь, произнесенная им 25 октября 1708 перед казацкими полками, передаваемая во многих редакциях, везде заключает одну и ту же мысль: вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное иго и сделать Украйну страной свободной и ни от кого независимой. Согласно показывает Орлик. В случай успеха, Мазепа предполагал, придя в Батурин. писать Петру «мы, будучи свободным народом, свободне теперь отходим... и под протекцией короля шведскаго совершеннаго нашего освобождения будем ожидать». И так, конечною целью измены, для Мазепы, – полная независимость Малороссии. Да и могло ли быть иначе? Шансы на популярность и, пожалуй, некоторые шансы успеха, имела только идея самостоятельнаго государства.

Впоследствии Мазепа отступил от этой цели. Увидим, при каких обстоятельствах.

Насколько легко проследить цель Мазепы, настолько трудно уловить самый план измены, – программу, по которой должно было совершиться отделение Малороссии от Московскаго государства. Мазепу сердили все вопросы на эту тему. «Для чего вам знать об этом прежде времени? Положитесь на мою совесть и на кое-какой умишко; не обмануть они вас». Ту же мысль, но более витиевато передает Конисский: «первым искусством почитается в таковых случаях тайна непроницаемая ни от кого до ея события. Я ее вверил одному себе и она меня перед вами извиняет собственною своей важностью».

Но если нигде не сохранился самый план отделения, то можно указать, как рисовало этот план тогдашнее общественное мнение, – как, полагали тогда, все это должно совершиться. Карл из Польши пойдет на Москву: Либекер из Финляндии, двинется в Петербург: Левенгаупт, из Лифляндии – на подкрепление Карла; в тоже время, король Станислав со всем польским войском и с шведской дивизией Реншильда должен идти на Киев и затем в глубь Малороссии.

При условии отвлечения великорусских войск в противуположную сторону, движение шведскаго отряда в южную Малороссию, с точки зрения Мазепы имело огромное преимущество. Оно приходилось на территорию наиболее проникнутую казацким духом и склонную к возстанию. Запорожье, вообще, легко волновалось; полтавский же полк, по выражению епископа Мефодия, жил с Запорожьем «советно, как муж с женой». Пока Петр был занят Карлом на севере, казавшееся весьма вероятным возстание на юге Малороссии могло бы решить все дело. Новое направление политики Мазепы, перестав быть неожиданностью, быстро охватило бы всю Малороссию, в том числе и северные полки. Горячие патриоты увлекли бы людей нерешительных и сомневающихся. Где-нибудь – в Батурине или Киеве – рада провозгласила бы независимость. Гетман занял бы положение представителя самостоятельнаго государства и вел бы с Карлом речь в качестве союзника, а не подчиненнаго. В случай победы Карла, московское правительство должно было бы трактовать с Малороссией, как с воюющей стороной; в случае поражения, – у Мазепы, все таки, руки, до известной степени развязаны; у него есть возможность собраться с силами: в его распоряжении, по крайней мере несколько месяцев, в течение которых Малороссия успела бы присмотреться к новому направлению и войти во вкус новых отношений.

Став во главе самостоятельнаго государства, Мазепа имеет в виду занять нейтральное положение между воюющими сторонами («не хочем руки нашей на кровопролитие христианское прости-

рать» и «всеми способами постараемся короля шведскаго до покою с царским величеством преклонить»). Он, очевидно, намерен так повести дело, чтобы Польша и Швеция, может быть сами того не замечая, работали для независимости Малороссии.

«О безумие!» восклицает Орлик. Но «безумие» – это все, что не удается и только до тех пор пока не удастся. Последствия показали, что измена далеко не оправдывалась поводами, увлекшими мазепинцев. Но если, в данную минуту общественное мнение Малороссии требовало независимости и гетман, хотя бы по ошибке, стоял на стороне общественнаго мнения, – его планам можно отказать в добродетели, но не в целесообразности. Что же касается «конечных результатов», как этого, так и всех других, даже наиболее умных планов, – они скрыты от человеческой проницательности и оказываются действительно умными только после исполнения.

Так как все предприятие Мазепы основано на соображении: события должны сами сложиться в пользу независимой Малороссии, – не было надобности в трактатах с Карлом XII или поляками. Понятно почему. Пока, фактически, еще не существует независимая Малороссия, с Швецией и Польшей можно договориться только на условиях большаго или меньшаго подчинения. Преждевременные трактаты, не принеся Малороссии пользы, потому что и без них Карл должен бороться с Петром, в известную минуту, которую с замиранием сердца выжидал Мазепа и более решительные патриоты, могли бы только стеснить Малороссию. Трактаты с Швецией и Польшей, нисколько не обезпечивая Малороссийских подданных Петра, непременно были бы невыгодны будущему государству. Вот почему Мазепа удерживает старшин от окончательнаго шага и сердится, когда они настаивают на необходимости официально отнестись к Карлу. «По милости Божией, у меня столько же ума, сколько у вас всех; ты Ломиковский от старости выжил; у тебя Орлик ум еще неопытный, детский. Я сам знаю, когда надо послать к шведскому королю». Вот почему нигде не видимы, и никогда не будут отысканы договоры гетмана Мазепы с Карлом или Станиславом, хотя, в то же время, не подлежит сомнению, его сношения с ними продолжались уже несколько лет. (Вероятно с 1705. Берем эту дату в виду его сближения с княгиней Дольской и разрыва с Матреной Кочубей).

У Костомарова встречаем, будто бы Мазепа заключил с Карлом договор через болгарскаго архиерея. Странный договор: заключенный словесно о судьбе государства, двумя правителями, никогда друг друга не видевшими, через неизвестнаго болгарскаго ех-архиерея, котораго Карл видит в первый раз и котораго никто никогда не встречал у Мазепы!..

Гетман Мазепа: историческая монография. 1897

ШУГУРОВ Микола Васильович

Історик, мистецтвознавець, меценат

1843, Глухівський повіт – **06.11.1901**, м. Ніжин.

Позашлюбний син І. Рубця – представника збіднілого козацького роду. Виховувався в родині вітчима в с. Кореньок (нині – у складі Суходільської сільради Глухівського р-ну Сумської обл.). У 1861 р. зі срібною медаллю закінчив курс Новгород-Сіверської гімназії. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. У квітні 1861 р. перевозив труну з тілом Т. Шевченка. Притягався Московською слідчою комісією як бібліотекар студентської «малороссийской общины». Член революційного гуртка «Рублевое общество». З 1867 р. працював у Московському та Петербурзькому окружних судах, судових установах в Україні. За підтримки О. Лазаревського обраний членом Київської судової палати. Працював у Чернігівському статистичному комітеті, головою Ніжинського окружного суду (1897–1901). Товаришував із В. Тарновським та О. Лазаревським, підтримував родину П. Куліша. Постійний дописувач «Київської старовини». У 1903 р. його бібліотека, колекція гравюр і документів поклали початок Глухівському музею місцевої старовини.

Автор праць: «О рисунках Т.Г. Шевченка, исполненных, по поручению Киевской Археографической Комиссии, в Волынской губернии», «Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени» (1891), «Батурин» (1894), «Из воспоминаний М.М. Лазаревского о Т.Г. Шевченке», «У могил П.А. Кулиша и В.М. Белозерского», «Сведения о П.А. Кулише, извлеченные из аттестата о службе его» (1899).

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ М.М. ЛАЗАРЕВСКОГО О Т.Г. ШЕВЧЕНКО

(у скороченому вигляді)

...Воспоминания Михаила Матвеевича изложены кратко и, к сожалению, не окончены, обнимая время от прибытия Шевченка в Оренбурге в июне 1847 г. до осени 1850 года.

В дополнение к сведениям, сообщенным в воспоминаниях Федора М-ча, воспоминания Михаила М-ча дают некоторый подробности о первых днях пребывания Шевченка в Оренбурге, заключающиеся в следующем рассказе: «Жандарм привез его (т. е. Шевченка) в Оренбурге в июне 1847 года ночью, прямо в ордонанс-гаус, где Шевченко в передней проспал ночь на голом полу. Утром его принял комендант Лифлянд и отправил его в казармы 3-го оренбургского линейного батальона. В тот же день разнеслась в Оренбурге молва о приезде Ш-ка. Земляки его тотчас отправились в казармы и выпросили его к себе на квартиру Встреча с Ш. была замечательная: и он, и окружавшие его плакали, не знаю – от горя ли или от радости, что увидели своего родного поэта. Целый день он провел в кругу земляков, пел народные песни, читал кое-что из своих стихотворений, был по-видимому не особенно грустен; но заметно было, что он многое скрывал в душе и хотел, на зло судьбе, быть выше ее. В дороге от Петербурга до Оренбурга он был всего 9 дней, и от этой непривычной для него дороги, от бессонницы и перемены климата, чувствовал слабые признаки лихорадки. На другой день сделалось уже известно, что его предназначают в Орскую крепость. Земляки советовали ему, как больному, отправиться в лазарет недели на две и в это время надеялись выхлопотать, чтобы его оставили в оренбургском батальоне, где жизнь для Ш. была бы сколько-нибудь сноснее. Но он отказался от этого, как из отвращения к лазаретам, так и потому, как он говорил, что никогда еще никого не обманывал, а поступление в лазарет он считал обманом начальства, так как может обойтись без помощи доктора. Просить же за себя он не позволил, не желая при таких обстоятельствах унизить себя просьбою. Дня через три его одели в солдатское платье. Когда он примерял брюки, мундир и шинель, тогда ему представилось все его будущее, и у него хотела выкатиться слеза; но он сумел удержать свои чувства в казарме. Он до того не был знаком с жизнью и особенно с жизнью солдата, что, не подозревая, что ему принесли платье сшитое на счет казны, спросил унтер-офицера, что стоит платье; тот без запинки отвечал: 40 р. (тогда в Оренбурге счет был на ассигнации), и Ш. сейчас же заплатил деньги. Но какой-то офицер, узнавши об этом, отнял у унтер-офицера деньги и возвратил Ш.».

О пребывании Шевченка в Орской крепости и в частности об обращении с ним майора Мешкова существуют, как известно, противоречия в биографических материалах из которых по одним Шевченку жилось в Орской крепости недурно, а по другим – жизнь его там была очень тяжелая. В виду таких противоречий голос Михаила М-ча по этому предмету представляет большой интерес, ибо, на сколько для оренбургской жизни Ш-ка ценны воспоминания Федора М-ча, как очевидца, на столько важен для биографов Ш-ка рассказ Михаила М-ча о жизни Ш-ка в Орской крепости, так как, служа в то время попечителем прилинейных киргизов, Михаил М-ч часто бывал в Орской крепости, виделся там с Ш-м и лично наблюдал те факты, о которых другие говорили лишь на основании слышанного (не исключая и Федора М-ча, который близко знал Ш-ка в Оренбурге, но не видел его в Орской крепости).

Рассказ Михаила М-ча не только подтверждает сведения, сообщенный в письме К.И. Герна, но и рисует деяния Мешкова в более некрасивом виде: Герн приписывал строгости Мешкова тому, что по своему понятию об обязанностях службы Мешков, добросовестно старался образовать из Ш-ка хорошего фронтовика, тогда как Михаил М-ч, подтверждая эти строгости, объясняет их худшими мотивами, как читатель может видет из следующей выписки, которую мы делаем, придавая по вышеобъясненной причине важность отзыву Михаила М-ча:

«Шевченка отправили», рассказывает Михаил М-ч, «в Орскую крепость, где комендантом был тогда генерал- майор Исаев, человек старый и довольно добрый. В Орской Ш. скоро познакомился с сосланными туда поляками, и один из них, Фишер, бывший учителем детей Исаева, сошелся ближе других с Ш. Чрез него Ш. был принят в доме Исаева и получил позволение жить в наемной квартире. Через месяц после приезда Ш. я был в Орской и провел несколько дней с ним. Жизнь его, при участии Исаева, была довольно сносная; он большею частью время проводил или в чтении книг, или в разговорах с поляками. Но в 1847 году умер Исаев, и тогда-то наступило для Шевченка тяжелое время. Батальонный командир майор Мешков (из солдат) показал над ним всю силу своей власти. Он перевел его в казармы, где Ш. спал и проводил целые дни на грязной своей кровати, бывшей в казарме в числе других 50. Приезжая довольно часто в Орскую по делам службы, я всегда навещал Ш. и видел тогдашнюю его жизнь в казармах. Общество пьяных и развратных солдат, невыносимый воздух, грязь, постоянный крик – все это сильно возмущало Ш.; но он не решался просить Мешкова об облегчении его участи. Впрочем, этого солдата-майора многие просили о дозво-

лении Ш. жить на особой квартире; но он не любил Ш. за его непреклонность характера, за то, что он не умел и не хотел никому кланяться, и водил его каждый день вместе с другими на ученье, где Ш. учился шагистике и ружейным приемам. Ш. несколько раз сидел, по милости Мешкова, на гауптвахте, и вот за что: один раз он просидел сутки за то, что надел белые замшевые перчатки на улице, а в другой за то, что, при встрече на улице с Мешковым, снял пред ним фуражку *правою* рукою. При этом Мешков подозвал его к себе и, сказав: «Вы еще благородным человеком называетесь, а не знаете, какою рукою нужно снимать фуражку пред начальством», отправил его на сутки на гауптвахту. И в казармах Ш. большею частью читал, доставая книги у знакомых. В виде особой милости дозволялось Ш. иногда навещать знакомых на час и на два; но эти его отлучки редко обходились ему без приключений. Солдаты-товарищи Ш. в отсутствие его украдут, бывало, из его шкафчика книгу и заложат в кабаке. Возвратясь и не найдя какой-либо книги, он уже знал, где она, и спрашивал товарищей только, в каком кабаке и за сколько книга заложена, откуда и выкупал ее сам. Летом он часто уходил на берег р. Ори и там между кустами лежал по несколько часов и мечтал о родине, о прошедшем, но боялся, как говорил, заглядывать в будущее. Там в уединении он вынимал из за голенища кусочек бумаги и карандаш и записывал свои поэтические вдохновения, который скрывал не только от начальства, но и от иных знакомых. Так Ш. жил до лета 1848 года».

О позднейшем периоде жизни Шевченка в Орской крепости, после того эпизода, о котором мы рассказывали в статье «К биографии Т.Г. Шевченка», М.М. Лазаревский сообщает следующее: «Первый период пребывания Ш. в Орской крепости хотя был и слишком тяжел для него, но он кое-как переносил свое несчастье; когда же его привезли опять туда в мае 1850 г. под строгий надзор, и он был помещен в крепости вместе с арестантами, с которыми исполнял все положенные для них работы, тогда Ш. понял вполне положение арестанта. Об этом слишком тяжелом для него времени Ш. не любил вспоминать и говорить, и подробности его жизни за эти пять месяцев, вероятно, никому неизвестны. По прибытии его осенью 1850 г.». На этой полуфразе рукопись воспоминаний М.М. Лазаревскаго обрывается.

Из рассказа М.М. Лазаревскаго видно, что условия жизни Шевченка в Орской крепости имели три периода, весьма отличные один от другого...

Киевская старина. 1899

РОЖЕВЕЦЬКИЙ Іван Петрович

Краєзнавець, архіваріус, вчитель

1850-ті рр., с. Михайлівка Лебединського повіту – **вересень 1929 р.**, м. Лебедин.

Народився в родині фельдшера-кріпака, який служив у маєтку поміщика Іваненка.

Працював учителем в Михайлівській школі, потім у Лебедині – в земській управі.

Працював наглядачем у Лебединській лікарні, помічником діловода податкового відділу місцевої Ради, згодом архіваріусом.

Автор мемуарів «Лебедин 70 лет тому назад» (1929), які вперше друкувалися в Лебединській міжрайонній газеті «Життя Лебединщини» в 1992 році.

У 2007 році, завдяки зусиллям лебединського краєзнавця Володимира Кравченка та харківського видавця Андрія Парамонова, вийшли брошурою у видавництві «Харьковский частный музей городской усадьбы».

Автор праці «Материалы к истории г. Лебедина (Лебедин в 1860-е годы)» (2007).

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ г. ЛЕБЕДИНА

Хаты. В старину избы в Лебедине складывались из толстых сосновых пластин с прорезанными в стенах «хаты» четырьмя маленькими, едва пропускавшими солнечный свет отверстиями для окон. Причём сами окна продольных растворок, как это делают теперь, не имели, а нижняя часть оконца поднималась (поперечно) вверх и поддерживалась специально для того имевшейся палочкой.

Внутреннее расположение было до чрезвычайности простое и незатейливое, так: 1-е холодные без потолка сени, 2-е, с левой стороны комора, где складывалась запасная и праздничная одежа и стояла «размалеванная квитка», «скрыня», и 3-е, дверь с правой стороны вела в «хату», т.е. комнату – вот и все внутреннее устройство.

Такого типа хату я осматривал на Кобище в 1927 г., в проулке, против восточной стены Воскресенской церкви. Хатка эта, вросшая от времени в землю, если она цела и теперь, действительно представляет собой интересный тип постройки прадедов наших. Такой постройке соответствовала и обстановка внутри: как только открывалась дверь в хату, первое, что бросалось, – это огромная, занимавшая четвертую часть площади пола, варистая печь, а в задней части последней, в простенке от глухой стены, устраивалась вверху «пич» для сушки зимой зерна, или где престарелые члены семьи – «дид» и баба – отогревали свои старые кости; тут же рядом с варистой печкой, с левой стороны комнаты, под глухой (северной) стеной устраивался так называемый «пил» (по-русски полати), служивший общей для всей семьи кроватью, где всегда лежали подушки, рядна, разные постельные принадлежности, а то иногда тут же висели и «колыска» с «дитинкою»; от входных дверей, вдоль стены, до красного угла стояла узкая длинная лавка (скамья) для сиденья, такая же лавка шла под поперечной стеной хаты, а перед ними «стил для обида».

Напротив печи, в углу, красовался висячий шкафик для посуды с «горілкою» и проч., а внизу на «лавци» горшки и миски. В таких хатах кирпичных труб не могло быть и вместо их оставили сплетенные из хвороста и обмазанные глиной «бовдуры»: в этот заменявший трубу «бовдур» из печи проводился дымоход, причем устройство его было настолько примитивно, что во время топки нередко искры показывались наружу, что, разумеется, не могло не вызывать частых и опустошительных пожаров, которые больше всего возникали на Кобище, где описанные мною типы построек были господствующими.

Скажу несколько слов о внутреннем украшении стен хаты (т.е. комнаты), а украшения те были в большом ходу. Благо, на базарных и на ярмарках нужного для украшения товара было сколько угодно, и поставщиками его являлись то книготорговцы, то разъезжавшие по ярмаркам великорусские торговцы посудой, гармониями и т.п. Во-первых, главная красная стена и угол от множества развешанных на них образов и икон схожы были на небольшой иконостас с висячими перед ними (если « багато богив») двумя лампадками и с летающими, сделанными из цветной папиросной бумаги и привязанными на тоненькой ниточке к потолку, голубями. И каких только святых тут не было: и Троица, и Всевидящее око, и Иван-воин, и Георгий Победоносец, поражающий оружием страшного дракона, и для назидания и вразумления грешников тут же на особом видном месте стены Страшный суд, где имевших неосторожность попасть туда, жарили на сковородках...

Продольная же, от порога к красному углу, стена вся сплошь украшалась или была завешена лубочными батальонного содержания картинками: тут русский солдат под начальством фельдмаршала князя Кутузова поражает отступавшего от Москвы в 1812 г. француза, там кавказский главнокомандующий князь Воронцов сечет черкесов, в третьем месте старый солдат прощает француза, англичанина, турка и сардинца (коалиция 1855 г.) великолепным русским «грибом», приговаривая «кушайте, друзья, будете вы знать, как съели гриб у нас» (намек на осаду Севастополя в 1854–55 годах). (Символическое значение картины таково: солдат олицетворял Россию, гриб – Севастополь – крепость в войну 1854–1855 гг. и то, что стоявшим возле гриба турку, французу, англичанину и сардинцу представлялось грызть его по микроскопическому кусочку, символизировало те неимоверные трудности, которые неприятели встретили во время 11-месячной осады города, когда каждый взятый ими шаг подступа к Малахову кургану (т.е. к крепости) окупался ценою потери сотен и тысяч человече-ских жизней).

Такой же интерес проявлялся к изображающей всех государей Европы картине, где не забыты были ни Римский папа Пий IX, ни турецкий султан Меджид, а появившиеся в 1866 г. портреты Осипа Ивановича Комисарова-Костромского раскупались нарасхват. Но кто такой Комисаров? – спросит читатель – это плотник, крестьянин Костромской губернии, сезонный рабочий в тогдашнем Петербурге, спасший будто бы царя Александра II.

О подвиге Комисарова в свое время рассказано, что 4 апреля 1866 г. в понедельник, на провода, в гулявшего в Летнем саду царя сделан выстрел Каракозовым, но, что благодаря Комисарову, тол-

кнувшему в момент выстрела руку стрелявшему, пуля прошла мимо цели и царь остался жив. Так ли это было или правительство спровоцировало случай в своих видах, трудно сказать. Одно только несомненно, что Осип Иванов и Елизавета Ивановна Комисаровы-Костромские тогда же возведены были в потомственное дворянство, а Осип Иванович – в камер-юнкера. К нему были приставлены учителя и гувернантки для обучения грамоте, и в довершение излитых на них сказочных «милостей», даже местожительство их было определено в Зимнем дворце, словом, зажил Осип Иванович с царем по царски, а сколько было по этому поводу манифестаций и молебнов, колокольных звонов, крестных ходов, проповедей, речей – не перечесть. Стрелявший в царя Каракозов – студент, друг известного нашего писателя-революционера Николая Гавриловича Чернышевского, находившегося тогда в ссылке в Сибири, должен был выполнить задание Революционного Комитета, вот он и стрелял, но неудачно: его тогда же арестовали и, отданный в руки Муравьева-Виленского (бегемота, как назвала его история), через несколько дней следствия погиб.

После сделанного мною отступления от описания строившихся в старину «хат», остается сказать, что и в области строительства жили, как и в других областях народной жизни, прогресс шагнул вперед далеко. И каждый, не исключая бедняка, всеми силами стремился к обеспечению себе более просторным и удобным домом, могущим удовлетворить запросам современной, более культурной жизни.

Медицина ... Таким образом, если народное образование в старину было в загоне, то не в лучшем состоянии обреталась и медицина: народ нес ярмо крепостного права, страдая политически и физически, болел и, с точки зрения царей и правителей, умирал благополучно. Конечно, царившее тогда невежество, темнота, отсутствие грамотности и медицинской помощи не могло не вызывать, между прочим, суеверия, предрассудков, и появления среди населения разных «знахарей», «шептух» и пр., которые, пользуясь темнотой народа, выступали в роли врачевателей и обделывали свои эксплуататорские делишки. Не знаю, практикуют ли теперь по селам «шептухи» и разные «бабки», но во времена крепостного права и вообще, до насаждения земской медицины таких народных «врачевателей» в любой деревне можно было найти сколько угодно. И нужно сказать правду, что, имея пациентами женщин – ролью врачевателя, искусством внушить к себе доверие больных «бабки-шептухи» владели ловко, так, например, если ее позовут к захворавшей

соседке, то к применению над больной своих «целебных» манипуляций она приступает не сразу, а так сказать, с тонким подходцем: подсев к больной и расспросив с напускной сердобольностью и участием о здоровье, выпытывала, что больная накануне «хворобы» делала, с кем и о чем вела беседу и т.п., после таких выступлений снимала свою «кожуманку» или «кофту», закатывала по локоть руки сорочку и, уложив больную в нужной при сей важной минуте позе, приступала к делу: зевала, в унисон с больной охала, ахала, вдавливала ладонями и кулаками тело и, беспрестанно сплевывая, губами что-то шептала. После этого снова дружеская беседа и объяснение причины болезни: «Эге, це матинко, Вам з людей. Ото як ви несли з річки вовну (овечья шерсть), а несли ви ии багато, – так ото Лукия Чуйдукова и врекла Вас (сглазила). А й ней ой-ой. Очи яки погани, отож вона й врекла». За сим, пожелав больной поправки и получив гонорар – «паляницу и кусок сальца», – шептуха не без чувства исполненного долга и личного достоинства, удиралась восвояси.

Кроме шептух и всем известных на помеле в трубу и доивших коров «видьм», были еще «закрутчики», «закрутчик» – это волшебник, злочинец, знающийся с нечистой силой: если он, будучи на кого зол, вобьет в поле «закрутку» – обмотанная или обкрученная перевеслом (хлебными стеблями) и вбитая в поле палка – то значит, в хозяйстве неминуемо быть беде. Таких закруток страшно боялись и для парализования демонской силы «закрутки» что нужно и грозившее хозяину несчастье отводил в сторону...

Развлечение. Надо сказать и о том, что в былые времена Лебединские граждане развлекались в праздничную зимнюю пору. Под покровительством могущественной тогда откупной винной системы в Лебедине ..., как грибы, вырастали кабаки, штофные и ведерные «шинки», под влиянием которых и в силу укоренившегося седого обычая простой народ, главным образом, молодежь вследствие крайней грубости и жестокости нравов получал наклонность к суровым развлечениям, и вот почему в Лебедине, как это и в других городах России в обычае было, так любили «кулачные бои», помимо этого, возникновению ожесточенности и продолжительности «кулачек» много способствовал тогдашнее богатое лебединское купечество – Кравцовы, Заикины, Воскобойниковы, Стешенковы и др., которые, подпоясав свои волчьи и енотовые шубы, шныряя то тут, то там среди массы кулачных бойцов, подкупали и воодушевляли последних денежными подарками или покупкою целыми ведрами до баснословности дешевой тогда водки. Эти кулачные бои обыкновенно принимали такие грандиозные размеры и

остервенелый, отчаянный характер, что нередко оканчивались смертоубийством, причем начинались они с момента основательного замерзания замкового ставка, т.е. когда лед становился толстым настолько, что не внушал опасности провала, и продолжались до Рождественских праздников, а с наступлением последних переносились на базарную площадь, где дрались только в течение трех дней праздников и на этом сроке «сезон» кулачек оканчивался. Можно без преувеличения сказать, что на такое даровое зрелище собирались массы народа, но особенно многолюдство привлекали проходившие в течение трех дней праздников на базарной площади «бои», на которых появлялись искусные бойцы и предводители. В моей памяти сохранились фамилии двух искусных руководителей боя, это Пистрик с Троещины и Слесарев с Соборной стороны. Особенность искусства, ловкости и силы этих бойцов выражалась в том, что, невзирая на самые отчаянные бои, в которых участвовали, они всегда выходили сухими из воды: никогда не видели на их физиономии ни «ссадины», ни «царапины». Тут, быть может, читатель подумает, что кулачные бои происходили между кем попало и как попало, нет, тут стена шла на стену, тут сходились одна против другой две резко враждебные группы, из коих одна группа, объединяя Соборный, Покровский, Николаевский, Трехсвятительский, Вознесенский и Георгиевский приходы, наваливались «Соборщиной», а противная сторона представляла вместе с Кобищей два прихода – Троещину. Таким образом, объединявшей только два прихода группе приходилось бороться с противником сильным, с противником в несколько раз более многочисленным, но троищане и кибыщане эти не смущались и, выдержав первый натиск, а то и отступив искусно, сами переходили затем в энергичное наступление и гнали врага далеко по Будильской улице. Интересно, что сначала бой возникал как бы шутя, начинаясь с мелких, так сказать, стычек между малыми и 15-летними подростками, но за сим по мере увеличения числа бойцов, по мере развертывания фронта и усиления боя, ... под влиянием «оскорбленного приходского» патриотизма, не выдержав характера спокойных зрителей, устремлялись не только молодые отцы почетных мещанских и купеческих семейств, но и солидные «белобородачи». Тут-то бой принимал вид не игровой шутки, как это первоначально казалось, а превращался с гамом и криком бойцов в самый ад: всюду виднелись подбитые глаза, опухшие щеки, разбитые носы и челюсти: не обходилось и без того, что иных храбрецов с тяжелыми повреждениями полиция отправляла на излечение в больницу. Не обходилось тут и без комично-драматических картинок: вот, бывало, видим группы почтенных праздд-

нично одетых «бородачей», с поглощающим все их существо вниманием следящих за ходом «боя», вдруг бородачи эти, крикнув: «бьют наших!», сбросив кожухи, стремглав бросались на выручку «своих» в самую гущу бойцов, где на некоторое время и пропадали из виду, а через 5–10 минут возвращались с фронта с разбитыми и окровавленными физиономиями, да и добавок с оторванными в «бою» рукавом или полой нового суконного «сюртука», словом, результат получился совсем плачевный: с подбитыми окулярами лицо, изорванная одежа, оконфуженная, объежившаяся фигура и встречные реплики «супруги»: «А щоб на твои оци болячки та гаряцки, стара, ты, собако. Цого тебе понесла туди циста сила!..» (В описываемое время среди женщин Лебедина была мода «шепелявить», т.е. вместо «человек» – «цоловік», «гроши» – «гроси», «церковь» – «черков», «шуба» – «суба», и т.п., а в настоящее время физического недостатка такого рода не наблюдается).

«Кулачки» свойственны были не одному Лебедину, а происходили они и в соседних Лебедину городах – Сумах, Ахтырке и даже в Харькове, причем занесены они в Украину из великороссийских городов – Тамбова, Воронежа и т.п., где в старину «кулачки» процветали в особенности, с расширением же в начале 1870-х гг. сети земских школ и распространения в Лебедине грамотности «кулачки» прекратились, да и местные власти середины только что сказанных годов принимали меры к ликвидации этих диких развлечений.

Одежда. Заметно, что бывшая прежде в обиходе одежда в настоящее время совершенно вышла из моды: так, например, нет бывших в старину в большом распространении белых бараньих тулупов и крытых сукном кожухов, исчезли носившиеся почетными мещанами, цеховыми и торговцами длиннополые до пяток (сукна не жалели) суконные или нанковые сюртуки и мужские из тонкого сукна халаты с широчайшими полами и воротником. Такие халаты, предназначаясь для летнего сезона, надевались в торжественных случаях: на Пасху, на храм, в церковь, в гости и т.д., а теперь они, кажется, заменены пальтами и ченарками.

Женский городской элемент одевался в те поры также чрезвычайно просто; в юбки из традиционных синих цветов недорогих ситцев, черкасиновые или другие дешевой материи кофты. Верхней летней праздничной одежей для женщин и девушек являлись кумачовые синие с густыми на спине складками халаты с пелеринкой на шее и пришитыми к полам халата разноцветными яркими лентами, а кто богаче и состоятельнее, те такого фасона халаты шили шелковые и с более изящной отделкой, головным

же убором для женщин (повязкой) и девиц служили простые или шелковые платки. Замечательно, что только что названные женские халаты, как и мужские, совершенно исчезли и редчайший какой-нибудь экземпляр его найден разве в скрыне какой-то чтящей старину ветхозаветной «бабуси».

60 лет назад резиновых калош в производстве не было, правда, были калоши, но только кожаные, и носили их офицера, чиновники и купечество, причем работа их в отношении красоты и изящества доведена была до замечательного совершенства. Но с появлением на рынке резины производство кожаных калош прекратилось. Вообще, в старину, лебединские граждане, даже состоятельные, одевались просто.

Также просто и без франтовства и молодежь одевалась, а теперь!.. Выйдите в праздничный день на лебединский проспект – Сумскую – перед Вами море «барышень» и «кавалеров», и все это расфранчено и элегантно разодето. Как видим, внешняя культура налицо. Надо теперь направить и стремление к тому, чтобы внешней культуре соответствовала и культура внутренняя, в смысле, конечно, смягчения и облагорожения нравов.

А еще проще была жизнь в деревне, где в начале 1860-х гг., то есть в близкое к крепостному праву время, когда мануфактура по дороговизне недоступна оказывалась для крестьянства, – сырьевой для одежи материал имелся почти в каждом хозяйстве, так «сиряк» и «свитку» шили из вяленого на мельнице из собственной шерсти сукна, «кожух» – из домашних овчин, «штаны вибийкови» и сорочки из своего холста. Даже «жинки» и молодицы, несмотря на свойственную им наклонность к нарядам, одевались по старине и в будни носили «дерги», а в праздники «плахты» и «запаски». Я точно помню то время (1859–1865), когда женщины окружающих Лебедин сел исключительно одевали «дерги» и плахты, а теперь эту часть женского туалета не найдешь с огнем. Таким образом, в старину крестьянство одевалось в продукцию собственного хозяйства и с успехом обходилось без фабричной мануфактуры, и если последнюю и покупали, то в виде недорогих синих кумачовых ситцев, «хусток» головных больших и «хусточек» маленьких для перевязки рук «бояр» на свадьбе, поясов, лент (стежки) и т. п. Отмечу еще, что в старину молодые женщины и девицы носили «червони чоботы» т. е. с голенищами из красного сафьяна, а теперь такой обуви что-то не видно.

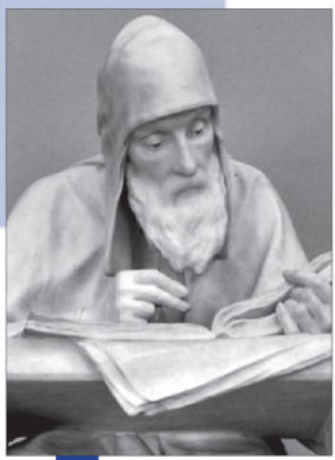

ІАКОВ (Левитський)

Священник, краєзнавець

1853, м. Путивль – **після 1917,** м. Суми.

З родині священника. Мешкав у м. Сумах, тривалий час обіймав цивільні посади, був вчителем Закону Божого в Олександрівській гімназії. Рукопокладений у священицький сан у 1899 р. Закінчив Московську духовну академію зі ступенем кандидата богослів'я. З 1902 р. – священник домової Святодухівської церкви Олександрівської гімназії, де церковним старостою був підприємець і меценат П. Харитоненко.

Друкувався в журналах («Киевская старина», «Курские Епархиальные Ведомости»), деякі книги виходили окремо. «Під час підготовки до XII Археологічного з'їзду у Харкові (1902) м. Путивль відвідав харківський історик і фольклорист М. Халанський. Прибувши до Харкова, професор «...доложил комитету о полученных им трудах по истории и археологии Путивля г. Левитского (история о Путивле и о Путивльской иконе Божией Матери)».

Автор праць: «Старосветские батюшки и матушки. Повесть из быта русского духовенства 20-х годов XIX ст.» (1884), «Основные черты внутреннего строя Западно-Русской церкви XVI и XVII вв.» (1884), «Монастыри и церкви и святыни г. Путивля» (1900), «Город Путивль» (1905), «Историческое прошлое г. Сум, Харьковской губернии» (1908), «Летопись Спасо-Преображенского собора» (1909), «Встреча и разлука двух старых товарищей» (1912).

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ м. СУМИ

(уривок, переклад з рос. В. Піскун)

Слобідські полки: Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та інші – виникли з переселенців-козаків, які осіли слободами й містами за Білгородською лінією на різних зручних місцях, часто на татарських шляхах і перелазах. До Олексія Михайловича малороси, вступаючи на царську службу в Московські міста, ніякими особливими пільгами на користувалися, а були на таких самих правах, як і великоросійські служиві люди. Одгак тепер пільги черкаським поселенцям значно збільшуються. Найважливішою пільгою було вільне займання земель та всіляких угідь, потім – вільні промисли: гонка смоли, дьогтю, бджільництво, винобробство, яке було особливо улюбленим заняттям черкас-малоросів. В одній з чолобитних 1689 року читаємо таке характерне висловлювання одного із сумських козаків Манойли Леонтьєва: «...і хутора не будував, а побудував той хутір батько його в ті роки... як Суми зводились, а кріпостей у нього, Манойли, на той хутір ніяких нема, але в нас кріпості – є, що захопив, тим і володіє». Так само в грамоті царя Петра Великого полковнику Андрію Герасимовичу Кондратьєву говориться: «...за вірні служби їх (козаків) велено у тих місцях жити і нашу государеву полку службу нести по черкаському звичаю при всяких вольностях заїмки займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити, торговельними усілякими промислами промишляти у своїх полках без данини і без мита...». У ті часи з'явилося прислів'я «Йти на слободи», тобто на вільне, свобідне життя. «Слобідська Україна», мабуть, означає те саме, що вільна земля або земля, де вільно, вольготно живеться. Назва виникла не від слободи в сенсі орфографічному, а від свободи або, народною вимовою, слободи в сенсі привільного життя. Це привільне життя, що нагадувало життя американських піонерів, прекрасно відображає нам один документ, який належить до часів будування міста Суми: «Відписка воєводи Арсеньєва про сумських черкас».

З цієї відписки видно, що потрібно було мати багато клопоту начальству, щоб влаштувати нових поселенців на нових місцях, які прийшли хазяйнувати на ті місця, де звикли себе вважати господарями інші особи. Проте набагато більше клопотів й уміння потрібно було докласти, щоб одночасно колонізувати край, влаштувати мирне промислове життя в ньому і в той самий час все населення поставити на військову ногу для захисту від таких надокучливих сусідів, якими були кримські татари та підступні поляки. Потрібні були люди з випробуваною чесністю, енергійні, розумні, з твердим

характером. І видатні за своїми якостями люди, на щастя для того часу, знайшлись. Це були полковники слобідських полків: Харківського полка – Григорій Донець, Острогозького – Іван Дзензиловський. Але найвидатнішим був перший сумський полковник, або, згідно з московською термінологією, осадчий, стольник Гарасим Кондратьєв. Гарасим Кондратьєв переселився з Червонної Русі в Слобідську Україну в 1647 році разом з деякими дворянськими сімействами. У Сумах була його резиденція, і тут же містилася полкова канцелярія полковника, де завідував військовими і цивільними справами Сумського полку. Військовий округ був досить значним. До нього входили: Лебедин, Недригайлів, Білопілля, Межиріч, Ворожба, Сироватка, або згідно з сучасною термінологією, Суровиці, Верхня і Нижня, Краснопілля, Миропілля, Суджа.

Вірну і ревносну службу осадчих московські государі і великий цар Петро всіляко цінили. Вони нагороджували полковників, скільки було можливо, землями, грошима, пільгами, дарували також і дворянську гідність, як це видно із жалуваних грамот. Особливо видатним вірним слугою Московської держави був перший полковник Сумського полку вищезгаданий Гарасим Кондратьєв, і тому ніхто більше за нього не одержував нагород від государів. Він мав жалувані грамоти від Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Іоана і Петра Олексійовичів. В усіх цих грамотах детально і ясно вказані як заслуги полковника, так і нагороди йому. Ці грамоти вже надруковані, а тому ми зробимо лише деякі витяги з них у хронологічній послідовності.

20 жовтня 1657 р. згідно з указом царя Олексія Михайловича «атаману Гарасиму Кондратьєву з товаришами... відміряти Суминому місту вгору і вниз по річці Псел і по боках по 10 верст... землі, сінних покосів, лісу і всіляких угідь для заселення слобожан, а межу вчинити з Путивльським уїздом». Велено йому службу служити, тобто пильно охороняти кордон держави від розбійників-татар і злодіїв-зрадників, своїх же братів-черкас, яких в той хиткий час було багато. Наприкінці виписки наказано Кондратьєву «бортних дерев з бджолами і без бджіл не сікти і не володіти до государевого указу».

Щоб було зрозуміло, перш ніж перейти до наступного документа, необхідно попередньо сказати кілька слів.

У 1657 році помер славний в історії звільнення козацької України від влади Польщі і приєднання її до Московської держави гетьман Богдан Хмельницький. Тоді військовий писар Виговський, користуючись малолітством сина Богдана Юрія, самовільно захопив гетьманську владу у свої руки і, як поляк, поспішив передатись на

бік Польщі, замишляючи рано чи пізно і весь народ малоросійський знову відвести під польський гніт. Для приведення у виконання цього плану Виговський 6 вересня вів переговори з польськими комісарами під містом Гадячем і уклав з ними договір, за яким уся Малоросія разом із запорізьким військом повинна була перейти під владу Польщі. Але, передбачаючи обов'язкову через це війну з Московською державою, Виговський старався схилити на свій бік козаків, і для цього оповістив малоросійський народ універсалом, в якому брехливо стверджував, ніби цар московський має намір зменшити кількість козаків: одних ніби хоче залишити, а інших перевести в драгуни. Розраховуючи на незадоволення козаків з цього приводу, він підбурював їх всіх до повстання, причому обіцяв різні пільги, як-то звільнення Малоросії від усіляких повинностей за винятком військових.

Одержавши від Виговського такий універсал, Гарасим Кондратьєв і хвилини не роздумував над тим, що йому робити. Чесна натура його, обов'язок присяги й усвідомлення високої довіри до нього з боку такої особи, як Великий государ Московський, одразу підказали йому, що треба робити. Полковник розірвав папір на шматочки у присутності полкового старшини і велів передати посланцю Виговського, що його пан або «зроду був дурнем, або здурів відтоді, як зробився гетьманом. Передай своєму гетьману, – додав Кондратьєв, – що слобожани не гетьманці, вони вважають за безчестя мати щось спільне з ними після того, як гетьманці порушили свою присягу на вірність царю Московському. Ми, слобожани, завжди будемо вірними його пресвітлій Величності, царю Московському і всеросійському». Сказавши таку промову, полковник вигнав геть з хати (полкової канцелярії) посланця пана Виговського. Не того чекав Виговський. В універсалі була приписка: зняти копії і розіслати їх полковникам Харківському і Охтирському.

Невдача для пана повна!

Щоб помститися Кондратьєву, Виговський підмовив татар розоряти й грабувати Суми та Сумський полк, розташований по слободах. Розбійники-татари кілька років хазяйнували час від часу в межах нинішнього Сумського уїзду і в сусідніх уїздах. Про це є вказівка у царській грамоті від 23 лютого 1659 р. на ім'я Чугуївського воєводи: «..писав нам, Великому государю, із Сум Наум Ашаматов, що приходили під Суми татарове багато людей і бій з ними був. І татарове відійшли від Сумина, стали в Суминському уїзді і села воюють, і людей у полон беруть, а чекають великих людей, не дочекавшись, хочуть йти на українські міста». Воєводі Чугуївському

предписувалось скоріше зібрати з уїзду людей з жінками і сидіти в Чугуєві, «укріпляючись обложним береженням».

З такою самою чесністю і непорушною вірністю виступив на захист свого царя Кондратьєв і проти іншого зрадника, Брюховецького, який у 1668 році став схиляти черкас-слобожан до зради Руському царю, але, не встигнувши зробити це методом інтриг, щоб домогтися свого, вирішив застосувати силу. Брюховецький вислав запорожців і татар у Слобідську Україну. Почалась братовбивча війна. Заполум'яніли села, слободи; повсюду лилась кров. Але тоді виступив проти Брюховецького Кондратьєв зі своїм Сумським полком. До Гарасима пристали й інші слобідська полковники зі своїми полками. Дружним натиском, спільними силами зломили вони ворога і далеко прогнали його за межі Слобідської України.

За таку вірну чесну службу полковника Гарасима цар Олексій Михайлович у грамоті своїй від 28 червня 1668 р. дякував так: «...відомо нам, Великому Государю, по відписках з полків бояр і воєвод, що ти, полковник, і сотники, і атамани, і козаки, і міщани нам, Великому Государю, служите вірно і зі зрадниками черкасами і з татарами б'єтесь, не щадячи голів своїх, і на їх злодійські затійливі принади не схиляєтесь і до провідування всіляких відомостей про їхні зрадницькі замисли, ти, полковнику, посилаєш товаришів своїх нерідко і при тих відомостях і про зрадницькі замисли в полки та міста до боярів наших та воєвод пишеш... І ми, Великий Государ, тебе, полковника, і сотника, і атаманів, і всіх черкас та міщан за вашу службу жалуємо, мило хвалимо... У нас служба ваша забута не буде...». Далі цар умовляє черкас-зрадників, щоб вони, «пам'ятаючи господа Бога і нам, Великому Государю, обіцянку від зрадників відвернулись. А на майбутнє нинішні їхні провини згадувалися не будуть, тому що вони зробили це підневільно, за листами-обіцянками зрадника і злодія Івашка Брюховецького та його радників». На завершення грамоти цар наказує своєму вірному слузі, полковнику Кондратьєву, щоб він ще послужив йому по дипломатичній лінії, розвідував би, що робиться в малоросійських містах: Києві Переяславі, Ніжині, Чернігові та інших містах, і про це доносив би Московському урядові.

В іншій грамоті від 5 травня 1668 р. «міста Суминого черкаському полковнику Гарасиму Кондратьєву і всім того полку старшинам і всьому посполитству» цар Олексій Михайлович спочатку дякує полковникові і всьому посполитству «за те, що як і в минулих роках до і зради Івашка Брюховецького і після того в нинішню черкаську смуту ти, полковнику, з усім посполитством своїм служив вірно, без всіляких хитань і зрад, і ні на які зрадницькі умовляння не піддавався, і до зрадників не приставав, і над зрадниками, і над татара-

ми чинив промисли. Про неприятеля всілякі відомості діставав». В нагороду за таку і службу, крім подяки, цар жалує «замість річної грошової платні» списуваних оброчних грошей, які визискувалися до царської скарбниці «з винних та пивних казанів, із шинків у місті Суминому, Лебедині, Суджі» не лише списував всі недобори, яких набігло за 13 років на 6091 карбованець, але й надалі дозволяв і винокуріння, і продаж спиртних напоїв, «щоб було на що службу служити». Крім цієї милості, списування оброчної недопоставки за 13 років, цар жалує полковника і все його посполитство ще й іншою. У 1669 році половину оброчних грошей з царської скарбниці за заготівлю меду в кількості 200 карбованців государ зняв зі слобожан, а тепер і другу половину жалує їм і наперед дозволяє без мита займатися медовим промислом. Привільне винокуріння було дуже важливою пільгою для малоросіян. За нього міцно трималися, і воно дійсно пережило всі права і привілеї. Воно надавало малоросіянам значні вигоди, які ще більше посилювалося від того, що великоруське населення не користувалося пільгою, і та малоросійська «горілка» в значній кількості знаходила збут в центральній Росії та в великоросійських українських містах.

Жалувана грамота царя Федора Олексійовича Гарасиму Кондратьєву 1687 року рекомендує його як ревного служаку, вірного Московським царям, що зірко оберігав інтереси їхні від ворогів різного роду, лихих людей – злодіїв і татар-розбійників, невтомного в розшуках царських зрадників. Такі самі заслуги визнаються грамотами за чотирма його синами – Іваном, Григорієм, Андрієм та Романом. За вірну службу цар Федір Олексійович підтверджує права Кондратьєвих на володіння жалуваними «землями та всілякими угіддями, і будівлями, і дворами, і хуторами, пасіками, і рибними ставками, і млинами, і укосами, й різними угіддями».

У 1681 році, 11 травня, Гарасим Кондратьєв зі своїм сином Григорієм знову одержав у грамоті подяку від царя Федора Олексійовича за вірну службу його з приводу, коли війська турецького султана разом з ордою кримського хана вдерлися на територію Малоросії і кілька років поспіль руйнували міста і поселення. Вороги вже підходили до Чигирина. З цієї грамоти видно, що козаки Сумського полку воювали з турками й татарами у 1677 та 1676 роках і протягом всієї турецько-татарської війни, починаючи з 1673 року. Цар у грамоті називає службу Кондратьєвих честю для царського імені і славою для всієї держави. З нагоди перемир'я з турками в Сумах наказано було відслужити благодарственний молебень.

Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905

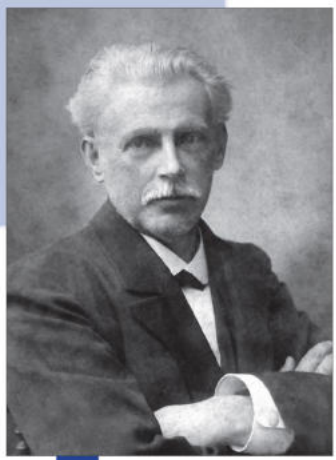

СУМЦОВ Микола Федорович

Етнограф, фольклорист, історик, музеєзнавець

06.04.1854, м. Санкт-Петербург – **12.09.1922**, м. Харків.

Доктор філологічних наук (1885), член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН (1905), дійсний член Української АН (1919).

Нащадок козацької старшини Сумського слобідського козацького полку.

Закінчив історико-філологічний Харківський університет (1875), приват-доцент (1878), професор Харківського університету (1888).

Голова історично-філологічного товариства при Харківському університеті (1887). Збирач старовини, засновник музеїв.

Завідувач музею красних мистецтв Харківського університету (1884–1886). Перший директор Харківського історичного музею (1920–1922), який тепер носить його ім'я.

Всебічно досліджував Слобожанщину, її історію і культуру.

Автор понад 1500 праць з етнографії, історії літератури та мистецтва, музеєзнавства та про видатних українців.

Основні праці: «К истории южнорусских свадебных обычаев» (1883), «Хлеб в обрядах и песнях» (1885), «Научное изучение колядок и щедривок» (1886), «Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская академия)» (1888), «Писанки» (1891),«Дума об Алексее Поповиче» (1894), «Разыскания в области анекдотической литературы» (1898), «Очерки народного быта» (1902), «Из украинской старины», «Изучение кобзарства» (1905), «Слобожане» (1918).

ОЧЕРКИ НАРОДНОГО БЫТА

(уривок)

У гончаров

Пятнадцать лет тому назад почтенный исследователь промыслов Ахтырского уезда А.Д. Твердохлебов в 3 выпуске «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии» отметил в виде общего заключения, что «современный гончар – бедненький, большей частью приниженный мужичек, мало или вовсе безграмотный. Ни ростом он не взял, ни внешностью не выглядит. На вид не больной, но и не совсем здоровый. Многие жалуются на ревматизм, на отек ног; «чадиемо часто и в хати, и в глинищи», говорять гончары, «от свинцу иноди становытся у роти тисненько»... С тех пор гончары не выросли, не разбогатели и не вошли в силу и здоровье. И теперь они, за единичными исключениями, выглядывают и бедненькими, и приниженными, в особенности боромлянский гончар, к которому собственно и относились приведенные слова г. Твердохлебова. Я ознакомился с гончарами во многих пунктах и вполне зажиточного нашел только одного, да и тот в последнее время занимался более каменщичьими подрядами, чем собственно гончарным промыслом. Только у этого хозяина я нашел хорошее, вполне благоустроенное подворье, с двумя большими горнами, с особым помещением для просушки сырой посуды. У громадного большинства горшки выделываются и сушатся в общем жилом помещении, что поддерживает постоянную сырость, от которой страдают не только живущее в хате, но и самые хаты.

Г. Твердохлебов упадок гончарного промысла объясняет вздорожанием топлива и пророчит переход гончаров к печным и кирпичным работам. Пророчество это в значительной степени оправдалось. В особенности заметен упадок гончарного промысла в Ахтырке, число гончаров уменьшилось, и производство стало весьма однообразным, в интересах удовлетворения лишь элементарной потребности в посуде.

Упадок гончарного промысла идет рука об руку с упадком в народе художественных интересов. В самой природе оскудели художественные элементы; реки обмелели; леса вырублены. Одновременно в быту все художественное пошло на убыль и исчезло, например, старые живописные костюмы, писанки, вышивки, мережки, песни. Произошло почти полное опустошение народной эстетики. Можно проехать целые улицы, нигде не встретив ни малейших следов резьбы по дереву или раскраски, чего-либо орнаментированного

или приукрашенного. В немногих местах и не многие предметы сохранили еще черты старинных эстетических требований. Старинные гончары выпускали иногда замысловатые и красивые изделия, например, свадебные графины со львами, рюмки-тройчатки и прочее т.п.; но ныне такие предметы уже не в ходу: выделкой их никто не занимается. Горшок везде принял однообразный вид; лишь у одного гончара в Сумах мы встретили украшение боковых сторон красивыми полосками. Глечик также обезличился; но в Межириче по желтому фону проводят еще белую кайму, да в Котельве дают красивую геометрическую орнаментацию, отчасти напоминающую древнеклассические формы. Рынки, жаровни, банки совершенно безличны. Одни лишь миски местами удержали орнаментацию по поливу. Наиболее красивым поливом (глазурь) и разнообразными украшениями растительного и животного типов отличаются миски гончаров маленького села Млинки под Котельвой (гончар Федор Гайдар).

Гончарные изделия ахтырцев и боромлян однообразны и грубы. В настоящее время пальма первенства в этом отношении принадлежит котельвцам. В базарные дни в Котельве, на площади, красуются ряды разнообразных гончарных изделий, в одному месте жёлтые, в другом серые, дымчатые, в третьем исключительно синеватого полива с разнообразной гладкой и сравнительно довольно чистой глазурью. Выбор большой. Тут можно найти и вазочки для цветов, и банки для варенья по ничтожной цене.

Повсеместно еще удерживаются старые названия. Золильниками называются самые большие горшки, заменявшие в старину чугун при заливке белья в жлуктах. Далее идут, постепенно уменьшаясь, пидворотень, плоскун, стовбун, пидворотневое горщатко и макиточка. Размер приблизительно такой, что в золильник входит около ведра воды, а в макиточку один или два стакана. Вместо того деления мисок по величине, которое отмечено было А.Д. Твердохлебовым в Котельве, 15 лет тому назад (простая – мелкая, шленка – средняя и полька – глубокая), мы встретили новые – простая большая миска, двойничек, тройничек, четверничек и пятеричек (в пять раз меньше). Местами возникли новые термины, например, в Боромле название «широканчик» для небольшого широкого горшечка.

Внешняя обстановка быта гончара осталась прежняя, описанная уже г. Твердохлебовым. Хата обыкновенная, мужичья. Стол, лавы, пил, полыця, мыснык, гончарный круг – вот и вся их меблировка. На покути иконы; на стенах лубочные картины или зеркальце, завешанное рушником. Окна плохо освещают хату. Глина и просыха-

ющая посуда сообщают комнатному воздуху тяжелый, удушливый запах; сырой земляной пол понижает температуру. Работа нечистая. Гончар кладете на круг кусок сырой смоченной глины, причем грязные руки тут же обтирает о свою холщевую нижнюю одежду, которая в течение нескольких часов делается совершенно мокрой и глинистой. При такой житейской обстановке процент смертности в семействах гончаров превышает обычную норму. Особенно вредное влияние оказывает традиционное приготовление полива без предохранительных мер. На поливо при всех окрасках идет свинец, расплавленный в комнатной или горновой печи, и затем, после просушки, обращенный в мелкий порошок. Таким порошком осыпают вымазанную дегтем внутренность посуды. Вдыхание свинцовой пыли вредно действует на организм. Гончары жалуются на онемение пальцев, отеки в ногах, головную боль, одышку. Уже А.Д. Твердохлебов отметил эту невыгодную сторону гончарного промысла. Одновременно профессор И.П. Сокальский в «Статистическом листке» рекомендовал ту простую предосторожность, какую усвоил один старый гончар Купянского уезда: дыхание через губку, прикрывающую нос и губы. «Передаем этот факт к общему сведению, писал И.П. Сокальский. Может быть, эта испытанная мера предосторожности распространится между гончарами и спасет кому-нибудь жизнь». Увы! от малоизвестного «Статистического листка» до «общего сведения» оказалась дистанция огромного размера, и мы нигде не нашли указаний, чтобы добрые советы доброжелательных исследователей гончарного промысла дошли по назначению.

Если не считать вырабатываемых в Ахтырке игрушек детских кувшинчиков и горшечков, – пористых изделий нигде нет, и спроса на них, очевидно, ни малейшего. Пористые кувшины имеют то удобство в летнее время, что вода в них всегда холодная. Пористость понижает температуру находящейся внутри сосуда жидкости на несколько градусов (около 5) ниже окружающего воздуха. В некоторых жарких странах, например в Египте, пористые кувшины выделываются на заводах, причем пористость достигается посредством примеси к глине золы.

Особое положение среди гончаров Харьковской губернии по широкой популярности занимает Федор Романович Падалка в Межириче, Лебединского уезда. Произведения его фигурировали на многих выставках. В Лебедине и в Сумах их можно встретить во многих домах в числе предметов украшения. Среди окрестного крестьянства имя Падалки также хорошо известно, как имя хорошего гончара, но произведения его, по дороговизне и неприспособленности, не идут в народную массу, и среди гончаров не вызывают подражания.

Межирич – большая живописная слобода вблизи Псла – тянется узкой полосой у цепи приречных гор, раскрашенных прослойками разноцветных песков. Чем ближе к Лебедину, тем горы становятся красивее, по вышине и яркости красок. Издали Межирич очень красив. Село растянулось на много верст, местами виднеются белые клетки песка, местами выступают красноватые скалы гор или зеленые сады. В средине села находится довольно большой холм, разделяющий село на два конца, северный и южный. На этом холме стоит церковь и базарные лавки. Материал получается на месте, и материал хороший. Жилище Падалки находится в конце села. Издали виднеется беловатая скатерть песку; к дому Падалки приходится подъезжать по песку; тем более странное и неприятное впечатление получается, когда вдруг из-за угла открывается среди песков множество больших черных кладбищенских крестов. Подворье Падалки почему-то находится на кладбище. Постройки неважные – небольшой домик, где живет семья Падалки и где вместе с тем сушится сырая посуда, покрыт железом; амбарчик и сарай покрыты черепицей. Подворье небольшое и, в общем, бедное, тем более бедное, что у Падалки оказывается гончарная школа. Слышали мы ранее об этой школе и ожидали найти нечто достаточно благоустроенное, но из осмотра на месте и расспросов самого Падалки оказалось, что в течение нескольких лет существования «школы» полный курс учения окончил всего один ученик, и ныне в обучении состоит всего два ученика, из которых один, парень лет 15, был налицо. Школа, очевидно, неважная, и больших от нее плодоприношений ждать нельзя. А между тем, – Падалка – человек уже пожилой, около 50 лет, болезненный, и опыт его личной жизни мог бы пригодиться, тем более что это человек с искрой, с художественным вкусом. С любовью относясь к делу, он охотно давал объяснения и в этом отношении приятно выделялся из массы гончаров, которые смотрят на свое ремесло безнадежно и уныло. Бодрому настроению Падалки помогло просвещенное к нему внимание и содействие графини В.В. Капнист. Межирич находится в 4 верстах от имения гр. В.А. Капниста – Михайловки – одного из самых живописных уголков Харьковской губернии. Графиня В.В. Капнист оценила художественные наклонности скромного и простого гончара и поддержала его советами, указаниями и образцами. Многие вещи сделаны по моделям графини. Показывая мне в складе свои произведения, Падалка так и делил их на два разряда – «це от моего ума, а це графинины». От «моего ума» – обыкновенные, простые изделия, кувшины, курушки (для ладана), горшки и проч. т. п. «Графинины» – изящные поливянные цветочники в виде дельфина, подсвечни-

ки-лебеди, пепельницы-драконы и проч. т.п. Изделия Падалки от своего ума также носят отпечаток изящного вкуса, так, например, кувшинам дана хорошая закругленная форма, на горлышках положены простые, но изящные полоски. Цена этим вещам дешевая; но, переходя к изделиям, внушенным графиней, Падалка сразу с копеек переходит на рубли и расценивает эти предметы очень дорого, что, впрочем, нельзя ставить ему в вину, так как ему самому такие изысканные вещи обходятся дорого при простой обычной обстановке его работы. Как ни хороши некоторые привилегированные изделия Падалки, все-таки нужно признать, что они не могут выдержать конкуренции с широко поставленным фабричным производством. По чистоте глазури и по сравнительной дешевизне фабрика обгоняет и подавляет.

Курьезно, что в Межириче у Падалки, да и в других местах, например, у боромлянских гончаров, на кувшинах всегда начерчивается маленький крестик. На других гончарных изделиях крестиков не делают, обучай писать крестики на кувшинах обусловлен базарным спросом. Такие кувшины охотно раскупаются бабами, которые в крестик усматривают талисман от порчи молока ведьмами. Среди густого облака суеверий, облегающего крестьян, поверья о ведьмах держатся чрезвычайно прочно, и всякая порча молока ныне, как и в старину, объясняется тем, что «видьма походыла».

Много интересных гончарных изделий старого времени исчезло без следа и памяти, не находя спроса со стороны крестьян, ослабевших в экономическом и эстетическом отношениях.

Лет 15 назад на базарах и ярмарках можно было еще найти, так называемые, куманцы, поливяные кувшины характерной формы, плоские, с отверстием в середине; жидкость помещалась в окружающем отверстие кольце сосуда – красиво и оригинально. Теперь таких кувшинов не работают...

Интересны еще вышедшие из употребления глиняные тройные свадебные рюмки, связанные между собой полым ободочком. Во все три рюмки наливалась водка, а свадебный гость все их тянул из одной.

Интересны далее старинные свадебные гончарные львы, служившие одновременно подсвечниками и графинами. Все это теперь повывелось и бесследно исчезло. Богатые люди обзавелись фабричными изделиями, а бедные посократили свои эстетические вкусы почти до полного их упразднения.

Очерки народного быта:
(из этногр. экскурсии 1901 г. по Ахтыр. уезду Харьк. губернии).
1902

ІВАНО́В
Василь Васильович

Краєзнавець, етнограф, правознавець

1856 (1857), м. Вятка (нині – м. Кіров) – **1942 (1944)**, м. Харків.

Закінчив юридичний факультет Харківського університету (1876).

Перші роботи зі статистики оцінені як визначні. У 1880–1905 рр. – член, а в 1893–1903 рр. – секретар Харківського губернського статистичного комітету. Член Комісії для дослідження кустарної промисловості в Харківській губернії (1880–1887), губернської земської управи (1880-1890), Історико-філологічного товариства (з 1892 р.), Харківського товариства розповсюдження у народі грамотності (до 1899 р.).

Учасник XII Археологічного з'їзду (1902). Автор етнографічних розвідок до «Статистического Листка» та «Харьковского сборника». Організував збирання фольклорно-етнографічних матеріалів, видав за власною редакцією «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края» (1898), у передмові «Современная деревня Харьковской губернии» проаналізував соціальне розшарування на селі та культуротворчі процеси. Зробив значний внесок у дослідження звичаєвого права українців, побуту кустарів.

Опублікував «Неизданные труды по исследованию народной жизни: (Кадастр Харьковской губернии)» (1892), низку брошур про народні промисли. Редагував двотомник «Обычное право крестьян Харьковской губернии» (1896, 1898), краєзнавчий «Харьковский сборник» і «Харьковский календарь» (1893–1903), «Атлас Харьковскаго наместничества 1787 года с топографическим описанием» (1902). Автор спогадів про Ф. Шаляпіна (2001).

ПРАПОРИ СЛОБІДСЬКИХ ПОЛКІВ

Виходні з України або черкаських «Малороссийских» полків, переселившися на дикий степ за Білогородською межею Московського царства у другій половині XVII в., приневолені були на новій батьківщині організувати однорідні черкаські Слобідські полки. Тут виявилися ті самісінькі обставини, що покликали до життя «полки» в метрополії. Повстали Острогозький, Сумський та Харківський полки. З Сумського незабаром виділивсь Охтирський полк, а з Харківського – Ізюмський. Кожен з п'ятьох полків, одбуваючи військову службу, мав свої прапори: полкові та сотенні.

Сумський полк мав одинацять прапорів: 1) прапор полковий, на якому було намальовано на лицевому боці Богородицю, що стоїть на місяці з берлом у правій руці й немовлям на лівиці, а на другому боці Миколу чудотворця з мечем у правиці і з церквою у лівиці. 2) Полковий прапор, на якому так само намальовано Богородицю, що стоїть на місяці з берлом у правій руці й «превечным младенцем Господу благословляючу» на лівиці, з написом: «мир вам, мир Мой даю вам», а на другому боці архангола Михайла з мечем у правій руці і з щитом у лівиці. 3) Суджанської сотні – на лицевому боці образ Богородиці, що стоїть на хмарі з берлом у правій руці й немовлям на лівиці, там-таки хрест на хмарі з оточенням і над ним сонце та місяць, а на другому боці зображено пророка Іоана Головосіку у сяйві, за ним хрест на хмарах і над хрестом сонце та місяць. 4) Другої суджанської сотні – обабіч прапору хрест з місяцем по один бік та зіркою по другий. 5) Краснопільської сотні – зображено благовістя Богородиці в сяйві з написом угорі: «яко гром, враги устрашающая» і внизу: «за радость дево благовестия ти Гавриилова да исчезнут враги и вся сила Исмаилова» і праворуч – зірка, а ліворуч хрест з написом у сяйві: «верным хранитель, врагам губитель», поміж слів цього напису чотири зірки і під сяйвом напис: «четыре звезды четвероконечному кресту служат, зряще сие знамение, враги горько да тужат», на лівому боці зображено місяць. 6) Приписаної до Краснопілля сироватської сотні – обабіч прапору хрест і над ним місяць та дві зірки. 7) Миропільської першої сотні – на лицевому боці образ Богородиці, що стоїть на місяці з немовлям на лівій руці, на зворотному боці Микола чудотворець, що стоїть на землі. 8) Миропільської другої сотні – архангол Михайло, що стоїть на хмарах з мечем, а на другому боці прапору – Георгій, що стоїть на землі й пробиває списом змія. 9) Межиріцької сотні – архангол Михайло стоїть на хмарах з мечем у правиці і з державою в лівиці, на другому боці російський герб – двоголовий орел під коронами. 10) Ворожби Білопільської сотні – образ Богородиці, що стоїть на місяці в сяйві, а за сяйвом дві

зірки по боках і з написом: «все упование мое к Тебе возлагаю, Мати Божия, сохрани нас в своем крове», на другому боці прапору – Микола чудотворець з мечем у правиці і з євангелією в лівій руці в сяйві, а за сяйвом дві зірки по боках і напис: «избавившему три воеводы от убиения неправедного вопием ти – радуйся Николае». 11) Недригайлівської сотні – по обох боках прапору, лицевому та зворотному, хрест, двоє місяців, а біля них 10 зірок.

Охтирський полк мав шість прапорів: 1) старший прапор, що на ньому зображено апостола Андрія Первозванного на хресті розіп'ятого в сяйві. 2) Прапор бригадира Осипова – герб з літерами, а по середині серце, пробите трьома стрілами. 3) Полковий прапор – російський герб під коронами. 4) Прапор великий – російський герб під коронами і на грудях в орла зображено Спаса, на другому боці такий самий герб і на грудях розіп'яття Господнє, а біля хреста Божа Мати та Іоан Богослов, а по кутах зображено святих. 5) Прапор першої сотні – на ньому позначено ім'я цариці Ганни Іванівни з короною над ним. 6) Прапор другої сотні – образ мученика Евмфа з хрестом у правиці, на другому боці прапору напис у сяйві: «его царского пресветлого величества короны полку Ахтырского».

Харківський полк мав шість прапорів: 1) Полковий прапор, що на ньому зображено російський герб під коронами з круговим написом: «знамя великого государя, царя и великого князя Петра Алексеевича всея великия и малыя и белыя России самодержца». 2) Другий полковий прапор – хрест у сяйві і над ним двоє янголів з сурмами, що тримають вінець. 3) Першої сотні – на лицевому боці зображено Миколу чудотворця, на зворотному – Григора неокесарійського. 4) Мерефянської сотні – на лицевому боці зображено апостола Петра, а на другому – герб російський під коронами. 5) Липецької сотні – зображено Георгія, що стоїть на землі з хрестом у правій руці і списом у лівиці, на зворотному боці – великомученика Дмитра з хрестом у лівій руці і з списом, що перемагає змія, у правиці. 6) Деркачівської сотні – на лицевому боці зображено архангола з мечем, що перемагає диявола, вище хреста в сяйві і під ним квіти, а навпроти архангола зірки, на зворотному боці – ангол-охоронець з людиною у правій руці.

Ізюмський полк мав десять прапорів: 1) Полковий прапор, що на ньому зображено на одному боці покрова Богородиці, на другому – архістратига Михайла, що перемагає диявола. 2) Полковий Ізюмської сотні – чотирикутний жовтий хрест. 3) Балаклійської сотні – на жовтій землі червоний хрест і над ним корона й блакитні лаври, на зворотному боці – червоний хрест на білій землі. 4) Зміївської сотні – зображено Миколу чудотворця, на зворотному боці – архан-

гола Михайла, що перемагає диявола. 5) Куп'янської сотні – Микола чудотворець, що молиться, на другому боці – Олексій мітрополіт Київський, так само молиться. 6) Сеньківської сотні – на лицевому боці зображено архангола з гіллям у правій руці, а в лівиці «держащ имя Іисусово»; на зворотному – янгол «имущ правую руку изображение креста, в левой держащ крест». 7) Печенізької сотні – зображено Георгія, що перемагає змія, верхи на коні. 8) Лиманської сотні – зображено Богородицю, по боках під покровом її святі, на зворотному боці – архангол Михайло перемагає диявола. 9) Прапор, на якому зображено Спаса й герба з написом, на зворотному боці – російський герб під коронами. 10) Прапор, де зображено архангола Михайла, що вогненним мечем перемагає диявола, на зворотному боці – російський герб.

Острогозький полк мав полковий прапор, що на ньому зображено Господа Саваота, прапора першої сотні – на ньому змальовано Ісуса Христа, що благословляє в сяйві, і по боках чотири зірки, прапора другої сотні – образ Благовісти в сяйві.

Усього в п'ятьох Слобідських полках було 36 прапорів.

Зважаючи на проект фельдмаршала Бутурліна перетворити Слобідські полки в регулярний корпус, з наказу од Ганни Йванівни 31 липня р. 1734, було вигадано «по правилам герольдий» нові герби для п'ятьох гусарських полків відповідно до назов головних міст. Однаково для всіх полків у горішній частині кола малося на думці намалювати блакитне тло з вензлем Ганни Йванівни під короною і з пальмовим та лавровим гіллям по боках на ознаку моци та влади, миру та війни, а в долішніх частинах кола особливі зображення для кожного полку. Для Сумського – на червоному тлі патронна «сума» по м. Сумах, а на ній лебідь за головним містечком Лебединим. Для Охтирського полку – на зеленому тлі фортеця по головному містечку Городні. Для Харківського на червоному тлі звір «харь» по назві м. Харкова. Для Ізюмського – на білому тлі виноградне гроно по м. Ізюму. Для Острогозького полку – на жовтому тлі – риба кит з острогою над головою за назвою м. Острогозька, він-таки Рибний. «Вышеписанным гербам быть по полкам на ладунках патронных и гусарских ташках, т. е. на сумках, а на знаменах оные иметь на синей материи с тою отменою, что полковой герб держать имеет Марс».

Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. 1927.

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович

Історик, філософ, громадський діяч

26.10.1857, м. Санкт-Петербург – **09.02.1932**, м. Харків.

Доктор історії (1887).

Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1880). Член Харківського історико-філологічного товариства (1883). Ректор Харківського університету (1906–1910). Один з організаторів історичного архіву та етнографічно-художнього музею Харкова.

Віце-президент Української Академії наук (з 1919).

Досліджував історію Лівобережної України XV–XIX ст.

Написав більш ніж 100 праць з історії Слобожанщини.

Автор праць: «Генеральная опись Малороссии: Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии гр. П.А. Румянцева-Задунайского» (1883), «Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст.» (1883), «Очерки из истории колонизации и быта Степной окраины Московского государства» (1887), «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889), «Общий очерк древностей Харьковской губернии» (1890), «Магдебургское право в городах Левобережной Украины» (1892), «Історія Слобідської України» (1918), «Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку» (1920); «Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці». (1925); «Декабристи на Україні» (1926), «Український мандрований філософ Г.С. Сковорода» (1926) та ін.

НА СУМСКОЙ ЯРМАРКЕ В XVII ВЕКЕ ...

Что касается Слободской Украины, то она в течение 2-й половины XVIII в. состояла из слобод, сотенных местечек и, наконец, 5 полковых городов. Слободы, по составу своего населения и его занятиям, ничем почти не отличались от сотенных местечек, а иногда, подобно им, имели и укрепления... По составу же своего населения и по занятиям его, они мало чем разнились от сотенных местечек. Они не представляли из себя торговых центров; на первом плане в них стояли военный цели; по справедливому выражению И.С. Аксакова, «казак не стал купцом и торговля его ограничилась продажей сельских произведений, добычи собственных трудов, собственной жатвы, ручного домашнего ремесла» и, прибавим от себя, собственного винокурения. Торговая деятельность населения полковых городов, если и отличалась от таковой же деятельности жителей слобод и местечек, то только своими размерами; разница, и то не всегда, была количественная, а не качественная, т. е. в больших городах иногда бывали и большие торги. Но не следует забывать, в каком положении находился тогда весь край; ... те, которые были ближе к границе, испытывали больше опасностей, занимавшие же центральное положение, наслаждались сравнительно большим спокойствием.

Сумской полк был со всех сторон окружен и защищен Белгородским краем, Малороссией и Ахтырским Слободским полком и потому реже других подвергался татарским нападениям. В начале поселения Сумы имели уже некоторое преимущество пред другими слободскими городами, а в 80-х и 40-х годах XVIII в. им удалось приобрести важное административное значение, о чем свидетельствует, между прочим, и автор «Топографического описания Харьковского наместничества» (1785): «С начала поселения имел город (г. Сумы) первенство перед всеми Слободскими городами; в старинных грамотах, как г. Сумы, так полковник и весь полк Сумской предполагаемы были Харьковскому и прочим Слободским полкам и полковникам. Учрежденное в 1732 г. главное слободских полков в воинских и гражданских делах правительство под названием Слободской комиссии имело пребывание в Сумах по 1743 г.». Таким образом, как видим отсюда, Харьков в 1-й пол. XVIII ст. не только не имел преимущества перед г. Сумами в административном отношении, но в 30-х и начале 40-х годов даже стоял немного ниже его... Чрезвычайно важное влияние на развитие и расширение ярмарочной торговли в г. Сумах должно было оказать их географическое положение: они находились в близком расстоянии от Курска и других великорусских торговых центров; в этом отношении

г. Сумы имел несомненное преимущество перед Харьковом. Великорусские купцы стали съезжаться сюда (на ярмарки) все в большем и большем количестве и, благодаря этому, ярмарки потеряли тот исключительно местный характер, каким они отличались, по всей вероятности, в XVII в., а приобрели более широкое территориальное значение. Харьков был другим замечательным торговым центром Слободской Украины...

Прежде всего мы перечислим все населенные места нашего края, где были ярмарки. Один из наших документов, относящийся к 1779 г. заключает в себе подробный перечень ярмарок... В г. Сумах было 4 ярмарки; в Сумской провинции: в Ворожбе Сумской – 4, в Нижней Сыроватке – 4, во влад. сл. Юнаковке – 4, во влад. с. Хотени – 3, в г. Мирополье – 3, в сл. Краснополье – 3, в г. Мижиричи – 3, в пригороде Недригайлова – 3, в войск. сл. Ольшаной – 4, в Лебедине – 3, во влад. с. Михайловке – 3, в г. Белополье – 2...

Рассматривая список населенных местностей, в которых существовали ярмарки, мы находим в нем и полковые города, и войсковые местечки или слободы, и владельческие селения; нередко число ярмарок в незначительных поселках было большее, чем в городах. Но продолжительность торгового периода на различных ярмарках была не одинакова и находилась между прочим в прямой связи с размерами торговых оборотов. В этом отношении все Слоб.-укр. ярмарки могут быть подведены под три категории: большие, средние и малые.

...мы скажем, какие товары, кем, откуда и какими путями привозились сюда и куда развозились далее. На Харьковские и Сумские ярмарки привозились чрезвычайно разнообразные заграничные товары; из-за границы – Шленска (Силезии), Гданска (Данцига) и Лейпцига – через Васильковскую заставу, Киев, Нежин, Ромны нежинские греки, полтавская компания и калужские купцы привозили суконный, парчовый, шелковый, бумажный, льняной и пеньковый, галантерейный, фарфоровый и железный товар, как-то: сукна аглицкие тонкие мундирные, аглицкие-ж штатские, акнер, бреславские разных цветов, локтевое, тритцатовое, венгерское, фабричное, сапорфеин, ломберское, полусукна и шпингалеты разных сортов, байки аглицкие и шленские, стамеды аглицкие, камлоты разных сортов; золотую и серебряную парчу; шелк-штоф, грезет, полугрезет, тафты, люстрин, плис, полуплис, бархат веницейский и флорентийский; ситцы разных доброт, полуситцы, муслинки, кисеи; валендорбское, голландское, швабское полотно, батист, камороток; платки ситцевые, чулки шелковые английские, туринские и немецкие, газы золотые и серебряные; золотые, серебряные, томпаковые, черепаховые и

бумажные табакерки; скрипки, струны, флейтроверсы, трости камышовые, готовальни, пряжки, пуговицы и т.п.; чашки чайные и шоколадные из саксонского фарфора с крышками и живописью; косы сенокосные, привозимые в бочках и продающиеся в розницу, и небольшое число французских и немецких ружей; из Петербурга через Москву идут тонкие английские сукна; все эти товары продаются в розницу местным обывателям, а оптом купцам, которые развозят их по Малороссии и Слободско-Украинской Губ. на малые и средние ярмарки, а отчасти доставляют в Азовскую и Новороссийскую губ. и в крепость Св. Димитрия (т.е. ныне Ростов); те же самые нежинские, калужские и польские купцы, которые привозят этот товар, везут его в июле месяце на Коренную ярмарку в Курск.

Из кр. Св. Димитрия, Таганрога, Херсона, Кинбурна, Станиславова привозится до 40 фур (а иногда и больше) бакалейных товаров – фиников, винных ягод, изюма, волошских и грецких орехов, рожков, миндалю, деревянного масла, маслин, сорочинского пшена, чернослива, лимонного соку, турецкого курительного табаку, грецкого мыла; товары эти во время ярмарки продаются в розницу местным торговцам имеющим лавки, а также великорусским купцам, которые отвозят их в Курск, Белгород, Елец и Москву.

Из Москвы частью московскими, а частью белгородскими и другими великорусскими купцами, живущими в Харькове, привозится множество разнообразного товара – книг в переплетах церковной и светской печати, оригинальных и переводных, исторического и морального содержания, романов и разных сочинений; серебряной, медной, оловянной и каменной утвари (чайников, кофейников, шандалов, подносов, люстр, маленьких церковных кадильниц, паникадил); столовой оловянной, каменной и хрустальной посуды; сукон (синих и зеленых, великорусских фабрик), шелковой тафты и платков московских фабрик, бумажных платков, тика, китайки, лент моск. фабрик, пестряди, набоек московских, гарусных и валеных чулок, шляп, шапок, муфт; лайковых и замшевых перчаток, опойковых и козловых сапогов и башмаков немецкого образца, женских шелковых и нитяных башмаков; пудры, черного и зеленого чаю, кофе, кенарского и российского сахару, голландского табаку в рулях, французского курительного в картузах, голландского; лисьих, волчьих, беличьих и др. мехов; хомутов, уздечек, вожжей, седел, дуг, саней городских московской работы, стульев, ружейной дроби и свинцу. Все это покупалось на ярмарках городскими и уездными обывателями, а также купцами, ведущими торговлю на средних и малых ярмарках; часть же увозилась отсюда даже в кр. Св. Димитрия, Азовскую и Новороссийскую губ. и Малороссию.

Из Суздаля и других подмосковных городов привозилось тамошними купцами от 100 до 200 возов холста разных сортов – тонкого трубкового, средственного, простого, хрящевого и крашенины и частью продавалось на ярмарках, а большею частью покупалось у них оптом и развозилось ...

Из Тулы великорусские купцы, живущее в Харькове и Сумах, привозили всякий ременной, железный и медный товар, а именно: шлеи, узды и вожжи, гвозди гонтовые, колясочные и других сортов. навесы к дверям и окнам, дверцы печные, вьюшки и заслонки (железные и чугунные), пилы большие для распилки лесу, малые садовые и столярные, топоры, буравы, заступы и сковороды, железо (полосное, ободное, разное листовое, связное, наковальни кузнечные), сталь, свинец и олово не в деле; ружья, пистолеты, сабли гусарские; котлы и горшки чугунные, котлы медные, винокуренные; колокола церковные, весы с гирями чугунными, медь листовая не в деле.

Из Павловска тамошние купцы привозят всякие замки, складные и столовые ножи с вилками; болховские купцы – юфть, хомутины, подхомутни и крышки, крестьянские рукавицы; орловские – разную бичеву и ременные товары; белгородские – шерстяные и нитяные вязаные чулки и простое мыло (возах на 15). Все это частью продается местным обывателям, а частью развозится тамошними купцами в Ростов, Азов, и Новорос. губ. и Малороссию.

Разные купцы и местные Харьковские войсковые обыватели с Волги, из Царицына и Саратова и с Дону – из Черкаска и донских станиц привозят соленую и свежепросоленую рыбу – осетрину, белугу, севрюгу, сомину, сулу, балыки осетровые и белужьи, чабак, белизну, сазан, тарань, семгу, лоскирь, сельди, стерлядь, белорыбицу, вязигу, икру (зернистую, мешочную и свежепросольную); соленая и вяленая рыба в количестве 200 и даже более возов подвозилась к Троицкой, Успенской и Покровской ярмаркам и отсюда расходилась в Малороссию и в более отдаленный места; свежая же и свежепросольная – частью к Крещенской ярмарке, а еще более к сырной неделе, а из Харькова расходилась по различным метечкам и селениям Харьковской губ. и Малороссии.

Из Ростова, Таганрога, Станиславова, Кинбурна привозили виноградныя вина – мускатель, сантуринское, шкопельское и алонское, которые получались там из Константинополя; из Молдавии через Киев и Васильковскую таможню – венгерские вина; из Риги через Петербург – французские, испанские и португальские; из Петербурга через Москву – шампанское, бургонское вино и английское пиво.

Таковы были товары, привозимые на Харьковские и Сумские ярмарки из разных русских и заграничных городов; они были предназначены для всех классов местного населения; а это последнее в свою очередь доставляло на эти ярмарки свои товары. Окрестные помещики приводили сюда на продажу лошадей; в Харьков на Троицкую ярмарку лошадей пригоняли даже из донских станиц, а покупали их местные жители, купцы и офицеры-ремонтеры; во время Троицкой и Успенской ярмарок шла торговля рогатым скотом и овцами, которые пригонялись окрестными жителями, а покупались великорусскими скотопромышленниками, отправлявшими их в Москву и Петербург.

Окрестные поселяне в значительном числе собирались на ярмарки и привозили на продажу много предметов своего крестьянского хозяйства – разного рода хлеб, птицу, мясо, сало, масло (коровье и овечье), шерсть (овечью), разную глиняную посуду, мед-патоку, горячее вино, фрукты и овощи, конопляное масло и пр. съестные припасы, дешевую крестьянскую деревянную посуду, колеса, гонту для крыш, невыделанные кожи, овчинные шубы, летние и зимние шапки на черкасский манер, сукна домашней работы сермяжные, мужские сапоги и женские черевики, свиты из белого и серого сукна на донской манер, которые отправлялись даже в Малороссию и донские станицы; но особенно славились Харьковские ярмарки своими коврами, по малороссийски коцами, и цветными попонами из коровьей и овечьей шерсти; они покупались приезжими купцами и отвозились в Малороссию, а оттуда в Польшу; кроме того торговали еще шерстью овечьей, и овчиной которые отвозились великорусскими купцами в Москву на тамошние фабрики, и салом, которое доставлялось в Петербург и Архангельский порт; выкуриваемое местными владельцами вино (пенное, полугарное и сивуха) покупалось бочонками и небольшими бочками на месте для шинков и собственного употребления жителей; крупные же производители посылали его для продажи в Черкаск, Донские станицы, Ростов, Крым, Полтаву, Азовск. и Новороссийск, губ.; наконец из заграничных, польских владений, привозили фурами на ярмарку березовый и смоляной деготь и продавали его в розницу и оптом; оптовые же покупатели развозили его отсюда по средним и малым ярмаркам.

Краткий исторический очерк торговли в Харьковском крае в XVII и XVIII вв.». 1888.

ДОБРОТВОРСЬКИЙ Микола Олександрович

Краєзнавець, етнограф, статистик

бл. 1860, Бессарабська губернія – **після 1915**.

З родини священика. Навчався у Володимирській духовній семінарії. У 1878 р. притягався до слідства у м. Владимирі за звинуваченням у замаху на життя поліцейських. Висланий до м. Вятка. З 1882 р. перебував під негласним наглядом поліції. Переїхав до м. Владимира, служив статистиком. За даними поліції, організував антиурядовий гурток. З 1884 р. мешкав у Курську, де служив у статистичному бюро губернського земства. У 1889 р. тримав книжкову лавку в м. Смоленську, належав до революційного гуртка, діставав шрифт для підпільної типографії. Заарештований у 1889 р. та ув'язнений до Смоленської в'язниці, невдовзі визнаний психічно хворим.

Літературну діяльність розпочав у 1882 р., перебуваючи на засланні у Вятській губернії. Член Російського Географічного товариства, відділу етнографії, нагороджений Малою срібною медаллю (1883). Нарис про комі-пермяків (1883) викликав наукову дискусію та спонукав експедицію антрополога М. Малієва (1886). Друкувався в «Киевской старине», «Историческом вестнике», «Вестнике Европы», «Юридическом вестнике», інших виданнях.

Автор праць: «Промыслы и внеземледельческие занятия крестьян центрального района» (1885), «Кустарные промыслы Курской губернии», «Екатерина II в Курской губернии» (1886), «Курские и орловские кудеяры» (1888).

КУРСКИЕ И ОРЛОВСКИЕ КУДЕЯРЫ

Собственное имя известного разбойника Кудеяра превратилось у народа в нарицательное для всех вообще разбойников. В пределах двух губерний – Курской и Орловской – крестьяне никогда не называют разбойников иначе как «кудеярами». Странно, но тем не менее это факт.

– Вот тут кудеяры жили, – указывая на кручи или овраги, говорит вам курский крестьянин.

– Да что же это за кудеяры такие? – спрашиваете вы у него.

– А так значит, люди такие, – разбойством занимались, по сухим бережкам рыбку ловили, – ответит он вам.

Или просто сообщают вам в таком роде:

– А слышали, тут у нас кудеяры проявились? Солдат беглый какой-то набрал шайку. И т. д.

Очевидно, слово «кудеяр» сделалось нарицательным именем, синонимом «разбойника» и даже почему-то вытеснило совсем из обихода последнее название.

Такое же явление замечено И.И. Дубасовым и в Тамбовской губернии, где также все разбойники называются, по его словам, кудеярами. Севернее же Орловской и Тамбовской губерний, равно как и восточнее их, мы уже этого названия не встречали. Во Владимирской, напр., Московской и даже Рязанской разбойники так и называются «разбойниками», а не кудеярами. Не услышишь этого последнего названия и в Пензенской и Саратовской губерниях, где разбойники опять таки называются разбойниками; об имени же «кудеяр» здешние жители и не слыхивали. Интересно, как называет своих разбойников Воронежская губерния: относительно ее мы не имеем, к сожалению, в этом отношении никаких сведений...

В половине прошедшего столетия в пределах Путивльского и Рыльского уездов была, как рассказывает Деменков в своих записках, большая шайка кудеяров. Главный притон их был в так называемом Мачулинском лесу, неподалеку от с. Кремянного, где они ютились по оврагам и буеракам, не стараясь, впрочем, нисколько о том, чтобы замаскировать свое присутствие, так как им не страшны были ни воеводские войска, ни тем более местные безоружные жители, которые сами смертельно боялись их и стремились только к одному – чтобы жить с ними в мире и согласии. В этой шайке, обитавшей в Мачулинском лесу, по рассказам старожилов, было до 300 человек разбойников.

Затем, в пределах тех же двух уездов было и еще несколько шаек кудеяров. Так, на Коневецкой или Клевенской горе, подле деревни Ишутиной, на правом берегу р. Сейма, обитала также огромная

шайка, в которой немало было гайдамаков, «с чубами и усами», как говорили местные старожилы в 20-х годах Деменкову. Сверх того, такие же шайки были в урочище Кутузовых Лозах, возле Ивановки, на погорелом городище, близ Угон, в Кучугурах и т.д.

Кудеяры, по рассказам, редко нападали на крестьянские поселения, во-первых потому, что щадили вообще крестьян, относились к ним дружелюбно, в виду того что крестьяне сами усердно во всем помогали им, а во-вторых и потому, что взять у крестьян было нечего. По современным рассказам крестьян, кудеяры представляются скорее не разбойниками, а вольными козаками с широкими рыцарскими замашками, со строго проведенным, хотя и своеобразным, понятием о чести. Так, если случалось им останавливать бедняка-крестьянина, который ехал, например, с возом муки, чтобы продать его на базаре, то они не только не обирали его, но даже наделяли его деньгами, напаивали водкой и отпускали на все четыре стороны, оставляя при нем все его пожитки. Если же останавливали на дороге помещика, то не церемонились с ним, обирали его начисто и отпускали в чем мать родила, предварительно надругавшись над ним всячески. Много раз, по жалобе крестьян, они делали нашествия на помещичьи усадьбы только для того, чтобы наказать помещиков за их жестокость по отношению к своим крепостным, и если такова была цель их прихода, то не брали обыкновенно в усадьбе ничего – ни денег, ни хлеба, ни пожитков, говоря, что «все равно, когда им это понадобится – все будет ихнее, от их рук не уйдет». Главнейшим занятием их, по этим же рассказам, было бражничество, которому они по преимуществу посвящали свое время. Если же у них не хватало хлеба, то они посылали «грамотку» к какому-нибудь помещику с приказанием доставить немедленно им того-то и того-то, и если помещик не торопился исполнить их «приказание», они тогда уже приходили к нему сами и вооруженной рукой брали то, что им было нужно. Этим главным образом и исчерпывалась их враждебная деятельность по отношению к местному населению. Денежную добычу доставляли им в большинстве случаев проезжие, чужие лица, попадавшие так или иначе в те края; таким спуска обыкновенно не давалось и их ощипывали елико возможно чисто.

Что касается крестьян, то единственное зло, которое причиняли им кудеяры, заключалось в том, что они «воровали деревенских девок» для своей потребы. Это крестьяне и до сих пор забыть не могут, и хотя теперь уже без всякой злобы, скорее даже с усмешкой, но все-таки очень подробно рассказывают разные анекдоты по этому поводу.

О том, как был положен конец кудеярам в описываемой местности, можно видеть из рассказа, записанного нами в посеймском крае Льговского уезда Курской губ. «Кудеяры долго буйствовали в наших местах, рассказывали крестьяне, но потом на них войска стали посылать и солдаты их одолели, загнали их, говорят, до самой Калуги и там уже всех перебили».

После кудеяров в здешних краях осталось много кладов, зарытых в землю. Так, Деменков рассказывает, что «в 1810–15 гг. крестьянин господина Стрекалова Михаил Малесов, присматривая за пасекой, проходил подле буерака в Галицком лесу (в 5 верстах от с. Кремянного) и почувствовал внезапно, что почва нетверда под ногами. Стал рыть и нашел обветшалый деревянный свод, под ним яму, а в ней – целую кипу разных материй, сукон и одежды. Но, когда он прикоснулся к ним, все это рассыпалось в прах. Здесь же он нашел несколько старинных монет».

И еще: «Аверьян-цыган (известный кладоискатель) вырыл на поле Кучерова хутора в печке старшининого овина кастрюльку с 1700 рублей серебряных, величиною в талер. На них были какие-то лица с бородою. Поп села Боршнева говорил, что оные рубли относятся к времени Ивана Грозного».

Относительно Коневецкой горы (в Путивльскому.) рассказывают, что здесь зарыта масса сокровищ разных, как-то: алмазов, бриллиантов, золота и проч., но взять все эти сокровища можно только в Пасху, между заутреней и обедней, когда гора раздвигается. Сокровища эти стерегут два человека необыкновенно высокого роста. Гора в указанное время будто бы раздвигается, и многие видали издали и этих великанов, и сокровища, которые стерегутся ими. Как только ударит колокол, призывающий к обедне, гора снова закрывается до следующего светлого праздника.

Предание, впрочем, не говорит, кто положил сюда сокровища – кудеяры или нет. Скорее, нужно думать, что это предание древнее того времени, когда жили здесь кудеяры.

В 8 верстах от с. Низовцева, того же Путивльского уезда, сохранилось городище «Красное», окруженное окопами и рвами, имеющее в окружности около 200 сажен. Под горою, у подошвы городища, до сих пор еще заметны следы колодезя, почти совсем занесенного илом. Предание местное говорит, что на городище этом, в пещере, жил когда-то кудеяр и вместе с ним какая-то девушка, которая ходила постоянно за водой на упомянутый колодезь с золотым кувшином. Говорят, что на городище этом после кудеяра осталось много закопанных в землю сокровищ, золота, серебра.

В Орловской губернии относительно кудеяров мы записали предание только в одном месте – в с. Тагине Орловского уезда, отстоящем от г. Орла в 50–60 верстах.

Было это, говорят местные жители, давно, когда в с. Тагине считалось всего 7 дворов. В это время прибежали сюда откуда-то 30 «братов-кудеяров» и поселились в оврагах, окружающих с. Тагин. Роду они были не русского, а либо польского, либо «черкасского», потому что по-русски говорили плохо. Денег у них было много, так что они не грабили никого здесь и за все, что брали у местных жителей, расплачивались по чести, наличными деньгами. Они только скрывались здесь от правительства и, видимо, очень боялись всего. Прожили они здесь несколько лет, но, наконец, начальство обратило на них внимание и приказало их переловить. Солдаты вместе с крестьянами нескольких деревень произвели облаву, загнали их в болото и здесь всех перетопили.

Что это за кудеяры такие были, откуда они пришли и даже давно ли это было – нам узнать не удалось. Одни утверждали, что «лет 100 этому будет», другие полагали несравненно больше – «лет 300, а может, и пятьсот». Но, судя по свежести приведенного предания, можно думать, что первое мнение вероятнее.

Не лишним будет здесь привести такие факты, записанные Деменковым в его «Описании достопамятных вещей», относительно помещиков, разбойничавших в Курском и частию Харьковском крае в прошлом столетии. Правда, они, по существу, очень мало были похожи на кудеяров, с рыцарским отношением к серой деревенской голытьбе и беспощадной ненавистью ко всему, что носило на себе признак зажиточности и благородной дворянской крови. Тем не менее мы все-таки присоединяем сюда и рассказы об этих «панах-разбойниках», так как факты этого рода характеризуют эпоху с той же стороны, как и рассказы о кудеярах. Но доверять справедливости этих рассказов вряд ли есть основание, так как записаны они были Деменковым, очевидно, без всякой тенденциозной задней мысли, наряду и вперемежку с народными сказками и песнями. Деменков заносил в свою тетрадь все «достопамятности и примечательные факты» из области археологии, истории, этнографии и проч., не комментируя и не разбирая их по мере накопления материала.

Близ г. Миропольи Суджанского уезда, говорит запись Деменкова, в конце прошедшего столетия жили две помещицы М. и Б. (в рукописи приведены только инициалы), которые специально занимались тем, что выезжали на большую дорогу грабить проезжающие по дорогам обозы. У одной был отряд вооруженной дворни из 70 человек, у другой – до 100. Район их разбойнических похож-

дений был весьма обширен. Они разъезжали по всем дорогам, начиная от Курска и Сум и от Белгорода до Белополья. Одну из них правительственные войска захватили со всей шайкой близ г. Сум; людей ее всех перевешали; она же спаслась при посредстве денег. Ей велели только считаться умершей и никуда не выезжать из своего имения.

Затем, между сс. Амонью и Теткиным, Рыльского уезда, жил в конце прошлого столетия помещик К-в, промышлявший также разбоем. Шайка его делилась на три отряда и была дисциплинирована весьма хорошо. Свои деяния он совершал на большой дороге между г. Курском и Сумами. Первый отряд его шайки становился обыкновенно невдалеке от с. Кремянного, возле кургана, по старой Льговской дороге, известной под именем Льговца, второй – у Разбойной дубравы, за Юнаковкой, и третий наконец – у селения Солдатского. Отряды сносились между собою посредством условных знаков, из которых самым обычным в ночное время был зажженный пук соломы, приподнятый на шесте. Если проходивший обоз казался одному отряду слишком велик и силен, то при помощи такого горящего пука на шесте он давал об этом знак другим отрядам и те спешили на помощь.

К-в разбойничал долго. Местные власти хотя и знали об этом, но не предпринимали никаких мер против него. Наконец, он со своими удальцами разбил обоз, с которым, между прочим, препровождался серебряный сервиз, отправленный государыней императрицей в подарок великолепному князю Тавриды. Тогда местная власть не могла уже пропустить этого факта и отправила против К-ва специальную команду, чтобы взять его, живого или мертвого, и привести в город. К-в отчаянно защищался и – одни говорят – был убит при этом, другие же утверждают, что был захвачен живым и по высочайшему повелению колесован в г. Ахтырке.

В 70-х годах прошлого столетия сафоновские и голоимовские крестьяне разбили грека, везшего товар в г. Сумы. По розыску, вместе с крестьянами виновными оказались также и два помещика, которые были взяты и отвезены в Сумы, где один из них под пыткою умер.

Із журналу «Киевская старина».
1888

ОНАЦЬКИЙ Никанор Харитонович

Музейник, краєзнавець, поет, живописець

28.12.1874, хут. Хоменків Гадяцького повіту Полтавської губернії (нині – Липоводолинського району Сумської області) – **23.07.1937**, м. Полтава.

Навчався в Строганівському училищі технічного малювання в Москві (1899–1900), в Одеському художньому училищі красних мистецтв (1900–1905). Викладач малювання в чоловічій і жіночий гімназіях у Лебедині (1906–1913). Викладач історії мистецтва, живопису та малюнку в Сумському кадетському корпусі, гімназії воєнного відомства, трудшколі та на піхотних курсах червоної армії ім. Щорса (1916–1927).

Призначений на посаду директора Сумського художнього музею (1920). Брав участь в археологічних експедиціях М. Макаренка в Охтирці, Славгороді, Тростянці та під Сумами (1923–1929).

1934 р. – перший арешт, 25 липня 1935 р. – другий арешт, звільнення з роботи, 4 вересня 1937 р. – третій арешт, 23 листопада розстріляний. 1956 року реабілітований.

Автор праць: «Сім років існування Сумського художнього музею» (1927), «Не забудьте пом'янути (про збереження пам'ятників, пов'язаних з перебуванням Т.Г. Шевченка)» (1929), «Селянський революційний рух на Сумщині 1905 року» (1931), «Старовинні кахлі Сумщини» (1931), «Українська порцеляна» (1931), «Українське гутницьке скло» (1931).

СІМ РОКІВ ІСНУВАННЯ СУМСЬКОГО МУЗЕЮ

(скорочено)

Думка про організацію музею в Сумах, виникла в 1918 році. Ще тоді місцевою Наросвітою була виділена комісія під головуванням місцевого педагога П.П. Безсонова, якій було доручено збирання музейних експонатів.

Зібравши деяку кількість речей, комісія відшукала помешкання для музею, але непевне становище на фронті і наступ деникинців у 1919 році припинили цю справу. Разом з передовими загонами білих до Сум поверталися власники зібраних речей і суворо вимагали повернення їх. Цим музейна справа власне була похована.

На початку 1920 року; після виходу білих, у Сумах організувався «Палац праці», куди знов звезено дещо з решток панського майна. Все це було розташовано в фойє театру та у 2-х чи 3-х кімнатах другого поверху того ж будинку. Музейного характеру ця збірка, звичайно не носила та й не могла носити, бо матеріял був випадковий і різноманітний, до того ж і числом не досить великий (до 1000 примірників).

У березні місяці 1920 року Наросвіта організувала секцію образотворчих мистецтв, на чолі якої став художник Н.Х. Онацький. В плані роботи секції на першому місці була організація музею. Виробленого проєкта затверджено Повітовим Виконкомом з призначенням т. Онацького на організатора і завідувача майбутнього музею. Помешкання міського банку на 5 кімнат теж було передано для нього.

За реорганізацією «Палацу Праці» на «Селянський будинок», частину речей, що мала музейну цінність, було передано до нового музею. Разом з тим почалося широке й систематичне збирання культурних цінностей по панським маєтках, будинках, склепах трудсобезу, державних установах та громадських організаціях.

Через деякий час було запрохано Н.Л. Столбіну для постійного співробітництва в музеї.

Помешкання на 5 кімнат було мале й не могло вмістити всіх речей, що музей одержав. Крім того, на черзі стояла передача великої приватної колекції Оскара Гансена, що під доглядом Наросвіти та Відкомгоспу перебувала на склепах. В зв'язку з цим музей порушив питання про приєднання сусіднього помешкання «Сполученного банку» на 7 кімнат з великою залою.

Після ремонту й сполучення цих помешкань, розпочалася організація музею. За короткий час всі 12 кімнат було зайнято музеєм, але нові експонати прибували щодня. Довелося приєднати третє помеш-

кання на 11 кімнат. Таким чином музей має тепер три помешкання на 23 кімнати, сполучених між собою прорубаними в мурах дверима.

Не дивлячись на це, значна частина експонатів за браком місця перебуває ще на склепах музею.

Так ріс і розвивався Сумський музей. Організація його припала на грізні 1920–1922 роки і провадилась при неймовірних умовах холоду, голоду й хвороб.

Майже всі співробітники, працюючи в холодних помешканнях, що 4 роки не опалювалися, пошкодили стан свого здоров'я й одержали ту або іншу хронічну хворобу. До того ж на протязі 11 місяців 22 року ніхто не одержав ні копійки зарплатні. З перебоями видавали лише по 1 фун. вівсяного хліба на день.

Тяжке становище музею продовжувалось й на далі. Певного кошторису не було. Гроші Відкомгосп видавав нерегулярно і в обмеженій кількості. Лише 1925 рік в історії музею був переломовий. З цього року вперше почалося опалювання помешкань, вперше музей одержав 750 карб. на придбання експонатів і музейну роботу. З цього року музей має індивідуальний кошторис, і свої спецкошти.

Робота музею пожвавилася й поширилася, але малий штат музейних робітників не давав змоги розгорнути її так, як бажалося. Скрутний стан що до штату продовжується ще й зараз.

Експонати музею

Сумський музей по змісту є мистецько-історичний. З 10 279 експонатів (на 1-ше жовтня 1927 року) майже до 8000 належать до цієї категорії.

По роках експонати зростали так:

1920 рік – 2 600
1921 рік – 5 453
1922 рік – 259
1923 рік – 47
1924 рік – 71
1925 рік – 62
1926 рік – 992
1927 рік – 795
Разом – 10 279

По змісту розподіляються:

1. Малярство	925
2. Різбарство	378
3. Порцеляна, фаянс та інший посуд	2786
4. Художнє шкло	825
5. Килими, вишиванки, тканини	378

6. Художні меблі	272
7. Стародавня зброя	58
8. Ритовини, офорти й фотографії	804
9. Археологічні та історичні речі	2170
10. Реврух та кімната Леніна	732
11. Виробничий відділ (цукроварство)	373
12. Різні експонати	578
Разом	10 279

Характеристика експонатів

Малярство російське, українське й чужоземне. Музей має твори майже всіх видатних російських та українських художників як старих шкіл, як і новітніх, а саме: Боровиківського, О. Орловського, Айвазовського, Неврева, Саврасова, В. Верещагіна, Н. Ге, Полєнова, Маковських К. В. і О., Нестерова, Максімова, Рєпіна, Васнецових В. і А., Богданова-Бєльського, Пимоненка, Платонова, Васильківського, Свєтославського, В. Сєрова, Левітана, Реріха, К. Коровіна, Ціонглінського, Рилова, Манєвіча, Средіна, Борісова-Мусатова, Сомова, Браза, Бакста, Білібіна, Пастернака, Виноградова, Лукомського, Багаєвського, Зарубіна, Моравова, Мурашко, Кричевських В. і Ф., Бурачек і багатьох інших.

З чужоземних музей має – Рубенса (Христос на соломі), Брегеля, Ватто, Вандергельста і інших. Картини виставлено не всі.

Ритовини, офорти й фотографії. Чимала колекція кольорових офортів німецьких, французьких та англійських художників. Є ритовини Рембрандта, Дюрера й інших. Цікав стародавні російські ритовини – краєвиди старої Москви, Петербургу й Києва. (Не виставлено).

Колекція фотографічних знімків з речей народнього українського мистецтва та побуту. (Не виставлено).

Різбарство. Репрезентовано бідніш, ніж малярство, але є твори Трубецького (бронза), Врубеля (кераміка); з чужоземних – Торвальдсена (мармур) і інші. Чимало бронзи російської і закордонної; виставлено не все.

Порцеляна, фаянс та інший посуд. Сумський музей має велику збірку художньої порцеляни (до 3000) і може змагатися з найбільшими музеями України. Він має дуже солідні колекції порцеляни славетних російських фабрик: Гарднера, Попова, Корнілових, Терехова та Кісельова, колишніх імператорських (тепер державних) і інших. Особливо цінні та численні колекції заводів Гарднера та Попова (посуд і статуетки російських типів), а також колишніх імператорських (типи різних національностей).

Українська порцеляна теж репрезентована дуже добре. Музей має колекції (досить численні) фабрик Миклашевського, Корець, Баранівка, Городниця, Поскочина, Ніборов. За браком місця порцеляна виставлена не вся,

Межигірський фаянс – чудова й велика колекція різного посуду майже за всі роки існування фабрики. По кількості і якості сміливо може конкурувати з колекцією історичного музею ім. Шевченка в Києві. Є унікуми. Виставлено не все.

Шкло. Велика (до 300 прим.) і надзвичайно коштовна колекція старого українського гутянського шкла. Різнокольорові ведмедики, баранчики, півники, голуби, буньки, штофи, пляшки, порохівниці, миски, кухлі, чарки й чарочки. Є датовані й розмальовані речі. Особливо, цікаві з намальованими постатями чоловіків та жінок. Крім того, музей має гарну і досить численну колекцію різнокольорового і художнього шкла російських та закордонних заводів.

Килими, вишиванки і тканини. Чудова колекція українських килимів XVII–XIX століття. Є панські й народні. Дуже цікаві ампірові українські килими. Є стародавні вишиванки, козацькі пояси.

Художні меблі. Музей має гарні зразки інкрустованих меблів, корельської берези й червоного дерева. Цікава величезна Гданська шафа полісандрового дерева XVII століття з чудовим різьбованим орнаментом, великий Гданський годинник того ж часу зі струнною музикою всередині.

Зброя. Невелика, колекція козацької зброї: запорізькі мортири, пістолі, рушниці та шаблі. Зброя виставлена не вся.

Археологічні та історичні речі. Колекція стародавніх ікон та дерев'яна церковна скульптура: постаті янголів, апостолів і різних святих. Царські врата XVII ст. з дерев'яними погруддями євангелистів. Не виставлено.

Цікава, колекція грецьких ваз і фрагментів кераміки з Ольвії, Херсонесу та Пантикапеї. Останні речі здобуто ветераном революції А.П. Щербаком і офіровано музеєві. Завдяки його посередництву музей одержав колекцію картин з Московського музейного фонду, а з історичного музею – археологічні речі.

Виробничий відділ. Оскільки Сумщина являється видатним центром цукрового виробництва, музей розпочав організацій відділу цукроварства, але він перебуває ще в стадії зародку.

Кімната Леніна та реврух. Містить різні матеріяли по історії ревруху та освітлює життя й діяльність В.І. Леніна.

Кімната Шевченка. Ілюстрований матеріял, що характеризує кріпацьку добу, життя кріпаків, життя Шевченка, а також матеріяли до перебування його на Сумщині і світлини з його художніх

творів. З оригінальних речей: 4 офорти Шевченка з власноручним підписом та написом червоним олівцем. Фотографічний портрет останніх років життя.

Книгозбірня. Музей має коштовну книгозбірню на 18 мовах (6 416) томів. З них до 3 000 антикварних книжок (різні галузі знання). Останні по історії образотворчих мистецтв. Є дуже рідкі і коштовні видання.

Робота музею

В перші роки після Жовтневої революції велика сила культурних цінностей загинула назавжди, а те, що залишилось, перебувало в загрозливому стані, псувалося, або вивозилося невідомо куди й ким. Траплялись випадки, коли селяни вивозили на базар картини, серед яких були твори видатних художників (портрет робити Сєрова й інших) і міняли їх на лубочні малюнки. Це в кращому разі. Бували й такі випадки, що коштовну картину зрізали з підрамника і застилали нею стіл замість церати. На товкучці часто траплялися цікаві речі, але музей, на жаль, не мав абсолютно ніяких коштів і через це поза музеєм пройшло багато дорогоцінних речей (портрет Сєрова й інші): з другого боку, населення боялося реквізиції і до музею не приносило жодних речей. Побоювання ці були безпідставні. Музей не вживав цих засобів і за весь час не реквізував жодного експоната. Лише в останні роки населення переконалося в цьому і сміливо почало пропонувати різні рештки панського майна, з неодмінними запевненнями: «це я купив», або «це ще батьківські речі».

На протязі 7 років існування музей перевів велику роботу по збиранню й консервації культурних цінностей на Сумщині. Можна сказати, що за цей час, музей зібрав і зберіг найбільші й найкоштовніші колекції. Звичайно, зібрано ще не все, але залишилися тільки поодинокі речі, про існування яких музей теж зібрав багато відомостей.

За весь нас існування музей зібрав понад 10 тисяч речей. Головним гаслом у роботі було – як можна більше зібрати й зберегти від загибелі. В цьому, головним чином, і полягала робота музею. Одночасно зі збиранням велася робота по систематизації, вивченню та розташуванню експонатів. Можна сказати що ¾ речей в основному вивчено і систематизовано. У наступному році музей ставить за мету видавати окремі листівки до окремих колекцій, що в загальній сумі будуть складать матеріял до видання музейного провідника, потреба в якому відчувається вже давно. Музей розпочав обслідувати майно релігійних громад в окрузі, але через відсутність коштів ця робота проведена лише в незначній частині Сумщини.

Обслідування дає добрі наслідки, поповнюючи музей цікавими експонатами. Проведено попередній облік найцікавіших позамузейних пам'ятників культури на Сумщині.

Крім головної роботи по збиранню та консервації, музей провадив і політосвітню роботу. Через малий штат музейних робітників, він міг охопити лише організованих відвідувачів (екскурсії). Їм давалися пояснення, велися бесіди, читалися лекції. Таких пояснень, бесід і лекцій за 7 років відбулося до 600. Теми їх були різноманітні, але завжди зв'язані з колекціями та окремими експонатами як конкретними ілюстраційними прикладами. Частина Сумських шкіл використовувала музей в учбових цілях. В таких випадках велися бесіди або читалися лекції на визначені школами теми.

Крім цього музей широко практикував систему виставок до переведення різних кампаній або з приводу тих чи і інших нагод. Виставки влаштовувалися великі й малі.

Екскурсійне бюро

Екскурсійне бюро існує при музеї з грудня 1924 р. Окремих робітників немає; робота провадиться завмузеєм та діловодом. Через постійну обтяженість музейною роботою бюро головним чином виконує організаційну роботу та веде облік екскурсій. Складено список екскурсійних пунктів (40), встановлено зв'язок з кожним пунктом. В окремі для кожного пункту дні й години бюро пропускає екскурсії. Це внесло певний порядок в екскурсійну справу й усунуло хаотизм, що існував до організації бюро, коли на екскурсійний пунктах стикались по 2 й 3 екскурсійні маршрути. В майбутньому, з поширенням штату, бюро має зробити опис екскурсійних пунктів, скласти екскурсійні маршрути так по місту, як і по окрузі і видати екскурсійного провідника.

З грудня 1924 року по перше жовтня 1927 року через бюро пройшло 1 996 екскурсій із загальною кількістю екскурсантів 57 133.

Вся перелічена робота музею проведена силами двох робітників, – завідувача та лаборанта, при допомозі технічного персоналу.

Такий зміст Сумського музею та його роботи в сучасному. Щодо лінії майбутнього розвитку, то можна сказати, що при збільшенні матеріальної бази та поширенні штату наукових робітників, а також гуртуванні навколо музею громадських сил, він має всі дані на те, аби стати культурним вогнищем всеукраїнського значення, яким, по суті, є й тепер.

Після Жовтневої революції вся закордонна преса одностайно кричала про «варварство» більшовиків. В газетах різних напрям-

ків писалося, що в Росії гине довічна культура, що більшовики без жалю руйнують пам'ятки старовини та мистецтва.

Слід пригадати, що до революції на Україні було лише 10–15 музеїв (Харків, Київ, Одеса, Полтава, Катеринослав, Чернігів), тепер їх до 100. Взагалі можна сказати, що після революції майже в кожному колишньому повітовому місті виникли нові музеї, – часом дуже цікаві й цінні.

Отже, ціла низка нових музеїв, солідне поповнення старих яскраво свідчить про те, що «варвари» більшовики зрозуміли історичну цінність культури і в грізні роки велетенської боротьби, голоду й холоду – звертали велику увагу на культурний фронт.

Після революції музейне будівництво так на Україні, як і в С.Р.С.Р. пішло швидким темпом і має певні досягнення.

Це визнають навіть наші «культурні» вороги.

Сумський музей теж належить до молодих музеїв, що виникли за часів революції і завдяки революції. Його існування є доказ перемоги і досягнень на культурному радянському фронті.

До 10-х роковин Жовтня музей випускає в світ цю брошуру. В ній подаються лише коротенькі загальні відомості про стан та роботу за 7 років існування музею.

Сім років існування Сумського музею. 1927

Орфографія збережена.

МАКАРЕНКО Микола Омелянович

Археолог і мистецтвознавець

04.02.1877, с. Москалівка (нині – Роменського р-ну Сумської обл.) – **04.01.1938**, м. Томськ.

Навчався в Центральному училищі технічного малювання та Петербурзькому археологічному інституті. У 1905–1919 рр. – дійсний член інституту.

Наукову діяльність розпочав в Ермітажі, співпрацював з Імператорською археологічною комісією, викладав на Вищих жіночих архітектурних курсах. У 1906 р. відкрив роменську археологічну культуру. 1918 року оселився в Києві. У складі Софійської комісії та Археологічного комітету досліджував Софійський собор, Києво-Печерську лавру, Михайлівський Золотоверхий собор. Брав участь у розкопках Ольвії, Десятинної церкви, Спаського собору в Чернігові, Крейдищанського комплексу біля Сум тощо. У 1920–1925 рр. – директор музею Мистецтв ВУАН. У 1934 р. заарештований за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору. У 1936 р. засуджений на 3 роки і відправлений до Томська. Постановою «трійки» НКВС страчений у тюрмі 4 січня 1938 р. Реабілітований судовими постановами від 1960 та 1965 р., Президією Верховної Ради СРСР від 16.01.1989 р.

Автор праць: «На родине последнего гетмана Запорожского П.И. Калнишевского...» (1901), «Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губ. в 1905 г.», «Пречиста в Москаливци» (1907), «Памятники украинскаго искусства XVIII века» (1908), «Городища и курганы Полтавской губернии» (1917) та ін.

ПАМЯТНИКИ УКРАИНСКАГО ИСКУССТВА XVIII ВЕКА

(уривок)

Покровская церковь в гор. Ромнах, Полтавской губернии, перевезенная ныне по инициативе Полтавскаго Церковно-археологическаго Комитета в г. Полтаву, построена в 1764 году одним из славных борцов за свободу и православие, безвинно погибшим «благородным господином» Петром Ивановичем Калнишевским, последним кошевым запорожским.

При въезде в город Ромны по Лохвицкой, Гадячской или Сумской дороге, бросалась в глаза, прежде всего, еще издали заметная, высокая, простая церковь, увенчанная пышными крестами. Церковь была расположена на спуске с горы и направляющемуся в город представлялась величественным красивым пятном на общем фоне, зеленеющаго спуска горы, усеянной белыми и голубоватыми хатками пригородных жителей. Деревянная, дубовая, на каменном невысоком фундаменте, церковь в плане имеет форму креста, составленнаго из квадратнаго центральнаго сруба и четырех других со срезанными внешними углами. На крестообразном основании возводится из брусьев, в горизонтальной кладке, высокое и стройное здание в 6,9 саж. высоты до карниза крыши средней части, и 10,8 саж. до основания верхнего барабана. Зодчий выдерживая везде на стенах строгую простоту – у крыши, заканчивая стены сооружены, украсил карниз сложными профилем из валиков и выкружек, изящно поддерживающим крышу здания. Карниз упирается на обшилевку стен, заканчивающуюся здесь двойным рядом украшений, состоящих из вырезок в виде городков и арочек. Внутренность церкви освещается узкими окошечками около 21/2 арш. высоты, расположенными по три окошка в каждом срубе, на высоте приблизительно 21/2 саж. от пола церкви; по четыре маленьких окошка, кроме того, расположены и в первом восьмигранном срубе, высота их около 11/2 арш. Сравнительно небогатый источник света все же настолько освещает церковь, насколько это нужно для сосредоточенной молитвы: лучи света освещая иконостас, оставляют второстепенный части храма иногда в полной тьме. Скорее – декоративными пятном, чем определенным источником света, – а весьма возможно, что и тем, и другим, – служат небольшия окошечки, характерные для украинской архитектуры, расположенные по одному в каждом, боковом срубе на высоте 4-х сажен; размер их – 21/2 арш. в квадрате, вместе с окружающими наличниками, самое же окошко – 11/2 арш. и состоит из квадратной рамы, по сторонам которой – выступы из части круга. Наконец, в самих верхних срубах

на приложенном изображении замечаете окна – это ложные окна, закрытые наглухо досками и разрисованныя серой краской.

Средняя часть, квадратная в основании, несколько выше боковых!» срубов (боковые имеют высоты до крыши 5,575 саж.; а средняя – 6,9 саж.) и, также как и боковыя, покрыта восьмискатной, типичной для Украины, кровлей с игривой линией изгиба. Любопытный пример: Преображенский собор г. Изюма, Харьковской губ., общия формы котораго и покрыты целиком заимствованы с форм деревянной архитектуры, совершенно аналогичной Покровской церкви. Собор этот построен значительно раньше Покровской церкви и ныне уже не существует.

Не в нашу задачу входит разсмотрение и изследование происхождения и развития на Украине форм подобной кровли. Если говорят, что эти формы заимствованы из немецкаго ренессанса, и справедливо указывают аналогичныя нашим крышам – в архитектурных формах этого периода – то все же остается пока неясным целый ряд вопросов, непосредственно связанных с переходом этих форм из немецкаго ренессанса в южно-русскую архитектуру.

В Покровской церкви переход от квадрата к восьмиугольному покрытию выражается треугольником, расположенным вершиной вниз; основание его внутри церкви, на котором кладется первое кольцо восьмигранпаго сруба, украшено бордюром, составленным из элементов валика и пояска, и выступами в виде капельников или полушариков; весь этот брус заканчивается фигурной вырезкой. Кровля, образуя общую конусообразную вершину, срезана приблизительно па одной трети ея высоты (высота перваго покрытия основного сруба, по вертикали – 1,84 саж.) и на ней возводится еще сруб уже восьмигранной формы, сруб украшенный тремя окошечками и покрытый точно такой же крышей; над этой первой крышей воздвигается еще один срубик, восьмигранной формы, небольших размеров, с ложными окошками, законченный острой главкой с теми же профилями покрытий, и увенчанный пышным крестом – великолепным декоративным пятном. Внешняя форма храма до мельчайших подробностей соответствует внутреннему устройству, за исключением тех случаев, когда внутренняя часть покрытий закрывается бревенчатой стенкой, напр., внутренность купола. Внешняя сторона стен храма обшалевана досками: верхние восьмигранные срубы – в вертикальном направления, а нижние – в горизонтальном. Первый способ отделки принадлежите более древнему времени, второй – позднейшему. В настоящее время, а быть может и со времени основания храма, у церкви в С.В. и Ю.В. углах креста плана, между выступающими срубами, находятся небольшия и низенькия пристрой-

ки, служащия помещением для хранения хозяйственных церковных принадлежностей, а вместе с тем и помещением, через которое шел вход в алтарь. Направляемся к главному входу. Крытое темное крыльцо, косое в плане, скрываете массивную дубовую дверь, обрамленную широкими лутками; массивныя, с характерным изломом в верхней части, они покрыты, с наружной стороны, врезанной надписью славянским шрифтом, идущей внутри строки вокруг дверей; горизонтальный верхний брус, в средней своей части, украшен изображением государственнаго герба – орла, исполненным потемневшими уже красками; он разделяет надпись на две части. Надпись эта гласит следующее: «Во дни благополучия державы ея императорскаго священнейшаго величества благочестивейшия великия государнны Екатерины Алексеевны второй императрицы и самодержицы всероссийской при благоверном гдре цесаревиче и великом кнзе Павле Петровиче всероссийского престола законном наследнике по благословению святейшаго правительствующаго духовного синода и преосвященного Арсения архиепскпа митрополита киевского галицкого и малыя России сооружен храм сей во имя покрова Богоматере коштом и старанием войск запорожских кошевого благороднаго гпдина Петра Калиншевского и Давида Чорного влето от создания мира 7272 от воплощения Бга Слова 1764».

Это тот самый Петр Калниш (Калнишевский) сослав в Соловецкий монастырь, продержали там 25 лет в заключении (с 1776 по 1801 год); имя другого строителя Давида Чорного неизвестно.

Массивная тяжелая дубовая дверь, с увесистой петлей от замка, живо напоминает основательность, солидность и могучую силу храмоздателей и строителей церкви, но питавших уважение к мелкому, мизерному. Наружная сторона двери была покрыта изображением жертвоприношения Исаака живописью южно-русскаго характера, ныне уже едва заметным. Той же характерной формы дверь была и в срубе храма – форма двери, пользующаяся исключительным правом гражданства в южно-русской архитектуре.

Лутки их на две трети своей высоты как бы ломаются и наклоняются внутрь, так, что верхняя часть значительно уже нижней. Эти лутки, исполненный из дубовых брусьев, богато украшенный резьбой. Орнамент, непринужденно раскинувшийся в виде бордюра из стилизованных побегов и листьев, заполняет поверхность луток бордюром одинаковой ширины вокруг двери. Несмотря на заплывы масляной краски, набившейся во все углы благодаря неоднократной окраске, в технике резьбы и ея характеру видна хорошая умелая рука, верная и быстрая.

Дверь в настоящее время уничтожена и отверстие забито брусьями и зашелевано. Крытое темное крыльцо, с выступающими наружу

колоннами и ступеньками перед ними, находится и у южнаго сруба церкви, дверь в который также в резных орнаментальных лутках.

Но вот мы и в церкви... Чувство таинственности и непонятнаго страха, чувство робости охватывает вас при входе. Мрак в боковых помещениях и мягкий разсеянный свет в средине, в противоположность ярким, южным лучам наружи, усиливает впечатление и поселяет в вас ощущение необъяснимой суровости и таинственнаго страха.

Немногими яркими пятнами, прорвавшись сквозь мутнозеленыя, от времени, стеклышки, расположенныя где-то на верху, стремятся вниз золотистые снопы лучей, падая на прелестный «в резьбе позлащенный» иконостас и разбегаются по полу, задевают за выпуклости иконостаса и углы стен...

Иконостас ослепительной пышности, благородных пропорций и чувства меры, чудной резьбы. Он в четыре яруса, уходящий вверх, теряющийся во мраке купола, увенчивается не имеющим себе равного, резным изображением фигуры Бога Отца. Там... высоко, снизу едва различаемый глазом, спускается на посеребренных облаках с благословляющей рукой, всемогущий и всесильный Творец, предшествуемый двумя трубящими ангелами. Его величественная и спокойная поза, живость трубящих ангелов и восхитительно стилизованный облака производят неотразимое впечатление своей композицией и художественностью исполнения с одной стороны и высоко религиозным настроением с другой. Весь иконостас исполнен в стиле рококо (с небольшими уклонениями в некоторых частях), господствовавшем во времена постройки церкви на Украине; иконы «в раковинах позлащенных» рамах, колонки обвитыя гирляндами, консоли и пр. все выполнено с чутьем большого мастера, с удивительной законченностью, любовью. Верхние боковые медальоны с двумя ангелами, с легкостью и наивностью шустраго дитя усаженных на раму основного киота; птичьи крылья, легко обрамляющия среднюю раму под спускающимся Богом Отцом, короны увенчивающия киоты и тонкая орнаментальная резьба раковин – все это части одного, неразрывного, все приведено в гармонию, вяжется друг с другом и с неотразимым общим видом иконостаса, ослепительным по богатству, по строгим пропорциями, и великолепному общему впечатлению, радующему человека.

Нижний ярус иконостаса, более доступный глазу, с царскими дверьми, окруженными четырьмя витыми колоннами, перехваченными гирляндами из цветов и листьев, и поддерживаемыми великолепными консолями, представляет собою удивительно прекрасное произведение.

Царския врата с ажурным резным изображением Бдаговещения любопытны еще и не безъинтересным сюжетом, который помещен в верхней их части – резным изображением типичнаго южно-русскаго деревяннаго храма, воспроизведеннаго до деталей, включая арочныя окна и двери, – деталей, правда, несколько странных по своей форме дли известных памятников южно-русскаго зодчества, ибо подобный детали в южно-русских церквах не наблюдались. Это изображение нисколько не напоминает, по формами покрытия, иногда даже и по конструкции, нашего храма, как бы это ни казалось естественным. Храмы этого типа, встречаются и в левобережной Украине, но особенно часты в правобережье и идут далее на Волынь и Подолию.

На левой башенке изображения, выступающее далеко наружу покрытие с арочными над ним пролетами и столбами, нельзя ли принять за известное опоясание, встречающееся на церквах правобережья? В таком случае оно будет устроено на втором ярусе, так как нижний ярус закрыт сплошными стенами. Тут же у изображения с боков церкви – две резныя фигурки, венчающия боковыя части дверей иконостаса, а ниже их – две башенки прелюбопытной и интересной конструкции. Над Благовещением и символическим изображением Св. Духа и над церковью помещено в густых стилизованных изображениях облаков – резное скульптурное изображение распятия, с боков котораго, в облаках – солнце с одной стороны, луна – с другой; в стороне луны, по бокам, разбросаны звезды. Над облаками – головки херувимов. Все это увенчивается резным подражанием занавеси-балдахина. Такими же подражаниями увенчиваются и двери боковых входов в алтарь, снабженныя коронами. Живопись в иконостасе – обычнаго типа академическаго письма, едва ли современная постройке церкви. Это возможно сказать утвердительно но отношенью к нижнему ярусу и затруднительно утверждать по отношению к верхним; распределена она в рамах «раковинах позлащенных», в четырех ярусах, увенчанных изображением Бога Отца. Первый ярус – наместныя иконы; второй – праздники; третий – апостолы; четвертый – пророки. Но современный нам общий вид иконостаса несколько отличается от своего первоначальнаго: его украшали четыре резныя, из дерева, фигуры в натуральный человеческий рост. Они изображают двух первосвященников Аарона и Захарию обоих в длинных платьях, подпоясанных, стоявших, судя по описи 1827 года, обнародованной Ф.Н., по левую сторону, в третьем ярусе; Иоанна Крестителя с агнцем у ног и Евангелиста Иоанна с орлом у ног, стоявших по правую сторону того же яруса...

Зодчий. – 1908. – XXXVII.

РУДНЄВ
Борис Кузьмич

Музейник, художник

15.05.1879, м. Харків – **11.12.1944**, м. Лебедин.

Закінчив Технологічний інститут, за фахом – інженер-технолог. Любов до мистецтва отримав в художній студії «Голуба лілія» (1907–1912).

Працював асистентом-фотографом в музеї красних мистецтв та старожитностей при Харківському університеті (1910–1918).

У 1918 році переїхав до Лебедина. Засновник Лебединського художнього музею. З 1918 р. збирав культурні скарби по покинутих маєтках. З 1919 р. керує Лебединським музеєм. Зберіг музей під час німецької окупації (жовтень 1941 р. – 19 серпня 1943 р.), і це йому ставила в провину радянська влада.

Автор краєзнавчих статей: «Соціалістичне життя» (1936), «Перебування Петра I в Лебедині і зв'язані з цим легенди» (1936), «Минуле нашого району» (1941), «Як виникло місто (Лебедин)» (1941) – та цікавих видань: «Щоденники» та «Дневник оккупации: г. Лебедин Сумской области» (2011), виданий Харківським приватним музеєм міської садиби.

2008 року Лебединському художньому музею було присвоєно ім'я Бориса Кузьмича Руднєва.

ДНЕВНИК ОККУПАЦИИ ГОРОДА ЛЕБЕДИНА

02.09.41. Ходил в Горсовет узнать, предполагается ли эвакуация музея. Ни из Сум, ни из Киева нет никаких указаний. Особенно непонятно молчание областного отдела искусств, несмотря на то что почтовое сообщение с Сумами нормальное, и наш запрос по этому поводу остается без ответа. В Горсовете пожимают плечами. Карпов и Белик смеются: «Борис Кузьмич, нам право, не до музея, пойдите к Линнику, что он вам посоветует».

У Линника ... разговор произошел такой: «Да... я сам думал о музее... Да что у вас там ценное? Картины, посуда, мебель – какая там мебель». «А ковры есть? – Есть с десяток старинных ветхих. Молчание... Да... Так как же быть? «А может» – многозначительный жест как зажигают спичку. «Ну мы вам дадим знать в последнюю минуту. Я все собирался зайти к вам». На этом разговор и окончился, и я с тяжелым чувством вышел от него.

У выхода встретил Киселева и Супруна (оба эти лица преподаватели нашего учительского института, оба члены партии). Я поделился с ними своим недоумением (о жесте со спичкой умолчал) и заботой. «Музей аполитичен, он свободно может остаться в Лебедине», – сказал Киселев. – «Да, пожалуй, – сказал Супрун, – да и куда перевозить?». Я сам не знал не только, куда перевозить, но и где брать сил и материальных средств на это большое дело. Я никак не могу понять, если нельзя эвакуировать музей, то почему его нужно уничтожить? Какую материальную помощь он может оказать немцам, если даже произведения русского искусства попадут в Германию, вместо того чтобы быть уничтоженными. Не заставят ли относиться с большим уважением к нашей культуре, а ведь среди экспонатов музея есть уникальные вещи.

05.09.41. Об эвакуации музея нет никаких указаний. Ежедневно раскланиваюсь с Линником, когда он возвращается после занятий и проходит мимо музея. Ив. М. Олешня – директор 7-й школы, где я преподаю черчение и рисование, советует мне ни в коем случае не допускать сожжения музея, т.к. это будет повод для фашистов упрекнуть нас в варварстве. Голова Наросвиты Нина Ив. Г. советует припрятать все ценное, т.к. на вывозку нет надежд...

08.09.41. Началась бомбардировка Лебедина...

15.09.41. ...И Белик, и Стеблячко ехать мне не советуют с моим здоровьем. Стеблячко сказал: «Если останетесь и уцелеет музей, то можете спокойно служить и работать, только не занимайте административных должностей». Семья его уже уехала с молочным стадом.

Для получения жалования брал в Горсовете свидетельство, что эвакуируюсь из прифронтовой полосы (а куда – неизвестно, туда, где меня не ждут) а может быть, и не желают.

22.09.41. ...Просили голову кооперации Кулёмзу выделить для учителей хлеб, т.е. муку, т.к. за толпой получить невозможно. По его словам, все советские люди эвакуировались, а те, что остались, помощи не заслуживают. (А сам отправил свою супругу с 10-ю пудами белой муки и чувалом сахара. Супрун тоже не зевал).

25.09.41. Меня беспокоит брошенное на мои руки государственное имущество. Как мне сберечь хотя бы самое ценное?..

03.10.41. ...Если мне ехать из Лебедина, то как же быть с художественным имуществом? Оно погибнет и меня будут обвинять в его гибели. Да и куда ехать?! По слухам беженцы сильно бедствуют...

09.10.41. Последние дни по городу ходили настойчивые толки, что будут взорваны общественные учреждения. Я не совсем верил всем этим слухам, а потому лег, как обычно, в 9 вечера. Приблизительно через полчаса раздались сильные взрывы, один за одним. «Началось» – мелькнуло в сознании. Начал спокойно одеваться, взглянув в окно, увидел бурлящее пламя в направлении Лозовой артели, правее его скоро засветилось и другое – горели весь зал железной дороги, мукомольная мельница и керосиновый склад. Были взорваны и горели еще лесхоз, электростанция, почта и радиоузел. Такое разрушение непонятно. Для того чтобы уничтожить, например, радиоузел и почту, где взорвали телефонную комнату, достаточно было перебить аппараты, не разрушая зданий. Особенно жаль здания бывшего Казначейства. Фундаментальное здание Николаевских времен. Ну, а если нашим придется вернуться, если немцы не удержатся, кому придется все это восстанавливать? Конечно, не Германии, не Англии.

10.10.41. К утру пожары в городе продолжались, к ним присоединились еще хуже – грабежи. 10-го утром оказалось, что в городе нет никаких властей, и преступный элемент начал свою работу, к ним присоединились подростки и бабы. Поговаривали, что сами служащие кооперации позабирали что поценнее, чтобы замести следы, побросали все открытым.

Утром жена уговорила меня не выходить, а сама поехала смотреть, не взорван ли или не подожжен ли Музей. Вернувшись, сообщила, что все цело. Следовательно, власти решили его не уничтожать и моя задача теперь – не допустить его уничтожения...

11.10.41. Сегодня в город вступили немцы... Идя на обед, я увидел серо-голубые шинели. Они цепочкой тянулись от электростанции

мимо Народного дома. Возле разбитого окна аптеки вели они какие-то переговоры... там были мародеры – подростки. Аптека не уцелела. А ведь достаточно было кому-нибудь из медицинских работников подежурить в ней, чтобы сохранить необходимое всем нам медицинское имущество.

12.10.41. Целый день, до полночи провожу в Музее...

13.10.41. Невзирая на присутствие немцев, грабежи продолжаются. Школьники принялись за свои школы. Учительство попряталось...

14.10.41. Немцы ушли из города. Безвластие и грабежи. Дежурю в Музее до позднего вечера. Проходя в сумерках возле 1-й школы услышал шум и крики. Это завхоз Наливайко изгонял мародеров из здания. Он предложил мне длинный кол и попросил, чтобы я занял позицию у парадных дверей, а он погонит грабителей со второго этажа на меня, и когда они выскочат, то чтобы я бил их колом по голове или по чем попало. К счастью, из этого ничего не вышло.

17.10.41. ...Разграбили и почту. Мальчишки вытащили телеграфные ленты и размотали их по улице. Все это перепуталось с телеграфными проводами поваленных телеграфных столбов. Масса бумажек разграбленных архивов придает улице противный, неряшливый вид. Среди всего этого хаоса снуют группы подростков – большей частью школьников – наше воспитание экзамена не выдержало.

Большая часть мародеров и др. граждан бросилась на колхозные огороды. Это отчасти разумно – иначе погибнет картофель и буряк.

20.10.41. Начали грабить районную библиотеку. Это неподалеку от нас. Я забил шалевкой разбитое окно...

21.10.41. Грабежи во всем разгаре. Забил шалевкой окна и двери Музея, которые выходят в сад на веранду.

26.10.41. Положение все такое же. Часов в 3 ночи грохочут возки. Это отправляются на добычу, главным образом бабы. Возвращаясь поздно вечером, видишь впереди идущую фигуру с ношей. Идущий спешит отступить в сторону, чтобы не быть узнанным. В домах, мимо которых проходишь, слышаться зловещие трески и шорохи – это «работают» мародеры. О бедные люди большого государства! Это тот звериный лик, который чудился Достоевскому!

27.10.41. Начались попытки ограбления музея фельдшерско-акушерских курсов. Это очень недалеко от нашего Музея. Богатейшее имущество медицинского музея так же, как и наше, осталось без каких-либо указаний... Забили досками окна с галереи.

29.10.41. ...Соль везут и на повозках и на возах, тащат мешками. Ведрами несут керосин и бензин. «Замечательная» распоряди-

тельность и «дальновидность». Спалили лозовую артель, где были заготовлены столы, парты, кошелки и т.п., в то же время в милиции были брошены винтовки, а в военном городке оставлены цистерны с керосином и бензином.

06.11.41. Мальчишки-хулиганы, живущие неподалеку от меня, устроили мне демонстрацию. В 6 ч. 30 мин. вечера очень близко от дома вылили на пучок соломы бензин и подожгли. На солому было положено десятка два патронов. Сильное пламя осветило комнаты. Быстро выбежал и метлою забили костер. Патроны я заметил только утром. Мог сгореть дом и мое имущество. Вот, действительно, в чужом пиру было бы мое похмелье.

07.11.41. ...Начали прибирать здание бывшего Райисполкома. Разбили и выбросили большую фигуру Сталина. Мне передавали, что в этой работе принимали участие некоторые партизаны 1918-го года – Гол, Крымец и др. Последний поносил советскую власть, услугами которой пользовался все 20 лет. Хамелеоны!

10.11.41. В городе немцы. В Музей с черного хода зашли три немецких солдата. Были удивлены, что музей сохранился. Я предложил книгу для посетителей, из которой, к сожалению, А.А. С-ом были удалены все записи последних лет, т.к. там много было подписей тов. партийцев. Жаль! Там было много хороших, дельных отзывов. Музей немцам очень понравился, и они охотно записали о нем свои впечатления. Это очень важно для сохранения Музея. Если немцы будут записывать хорошие отзывы, то это гарантия его сохранения. Впервые получил хлеб...

11.11.41. В городе совершено убийство целой семьи, убийцы две молодые женщины обнаружены. Цель убийства – грабеж, они забрали одежду, сало, муку и т.п.

14.11.41. Вчера на Соборной площади была поставлена виселица... Утром сегодня... увидел я впервые в жизни повешенную. Это та особа, которая участвовала в убийстве и ограблении семьи...

24.11.41. В мое отсутствие, когда я был в Музее, явились с обыском трое: немец и двое полицейских (по-укр. «поліцай»). Искали оружие и партизан. Немец уселся на стуле, а наши пошли шарить. Залезли в книжный шкаф, увидели маленькую коробочку и стали там рыться. Жена вынуждена была заметить им, что там нет ни партизан, ни оружия.

01.12.41. Вчера какой-то хулиган бросил камень в немца, который провожал вечером из театра девицу. Камень рассек ему лоб. Немец стрелял из револьвера и, как говорят, ранил нападавшего, который скрылся.

02.12.41. Была оцеплена Гребенникова улица, и все живущие на ней задержаны. Всех мужчин препроводили к городской управе, отсчитали десятого человека и объявили им, что они будут расстреляны за нападение на немца. Потом этот приговор был отменен и вместо того приговорили к расстрелу 10 коммунистов, арестованных накануне и помещенных в подвал городской управы...

24.12.41. Канун немецкого Рождества Христова. Дали к празднику служащим 2 кг муки и 1 кг плохой говядины.

27.12.41. Заплатили за октябрь, т.к. музей был сохранен от разгрома гражданами.

10.02.42. ...Ухудшилось положение с хлебом. Стали давать по 300 гр. мне и по 150 гр. членам семьи. Возникли очереди и беспорядок. Позавчера в Музей приходил комендант города Фольман со своим адъютантом В.В. Майером...

08.10.42. Мороз – 12 градусов. Пришлось вылить воду из отопительной системы Музея, т.к. не завезли топлива. Я, отчасти, и рад этому. А то была бы вечная угроза катастрофы в случае, если замерзли бы батареи.

12.10.42. Вчера произошло некое событие, могущее иметь для моей семьи самые неприятные последствия. Это была годовщина вступления немцев в Лебедин. По этому случаю было назначено торжественное собрание с участием Ахтырской комендатуры. Были объявлены премии человек 60–80 в размере месячного и полумесячного жалования. В число этих лиц попал и я. Объявлена мне награда в размере полумесячного жалования «за сохранение Музея»...

19.11.42. Расчищают аэродром. Как жаль, что его не уничтожили.

01.01.43. Новый год! Что хорошего принесет он бедной стране? Вероятно, ничего. Войны конца не видно, и вместе с этим не видно конца дикостям и лишениям.

17.01.43. ...Те же грабежи продуктов и прочее. ... От всего этого можно прийти в отчаяние. Неужели прав Розенберг, который, давая оценку русским, сказал, что его поражает «удивительная нечестность этого народа». Что же! Наше молодое поколение – продукт воспитания последних двадцати лет. Я был бы рад, если бы я ошибался!

02.02.43. Опять наступают неприятные, нервные минуты, от которых порою можно прийти в отчаяние. Когда же все кончится?! Конечно, я не вижу хороших перспектив от немецкого господства на Украине, т.к. немцы сделают из нее только подсобную колонию для своего государства, для благополучия своей расы. Я того мнения, что Украине лучше развиваться в союзе с Москвой, или, вернее,

с русским государством. В данном случае очень важно – общность религии, которые ничем вытравить невозможно, а также то, что украинец без труда понимает русскую речь и наоборот. Вот это, разумеется, было бы хорошо, если бы не было нашей дикости вроде «ежовщины», когда искали и видели преступления, где их вовсе не было. Удастся ли мне снова сохранить порученное мне ценное художественное имущество? А что если будет общая эвакуация?! Я страстно желаю, чтобы оно осталось на месте, кто бы ни был в Лебедине. Раз будет существовать город, оно ему нужно. Очень жаль, что я страшно ослабел физически – смогу ли я опять начать игру в прятки. Жаль, что сейчас нельзя ничего закопать.

10.02.43. Дела у немцев неважные. Я полагаю, что они не удержатся на Украине. Какие дикости не устраивала власть на местах, все же я предпочитаю своих, во имя спасения славянской культуры. Не надо обманываться: все те «поблажки», которые дали немцы, – это декорация, за которой, если они победят, пойдет самое яркое онемечивание. Вчера опять приступил к спасению самых ценных экспонатов.

16.02.43. Сейчас уже происходит эвакуация… Музей пока цел. Надолго ли? Захватив несколько этюдов Васильковского и фарфора, стали собираться идти домой…

17.02.43. …С разрешения немцев, весь город кинулся на «Заготзерно» разбирать все то, что туда навезли колхозы. Принес из Музея «Солдатку» и немного фарфора.

18.02.43. Утром пошел с женою в Музей. Принесли домой несколько картин и фарфору. Улица полна едущими с зерном и за зерном… Жена, и особенно дочь, настаивают, чтобы ехать с санками за зерном. Я отбиваюсь, насколько возможно – ведь это значит принять участие в грабеже. Ни я, ни отец мой, ни брат никогда в жизни этого не делали. Город прямо обезумел…

25.02.43. …После обеда зашел ко мне ст. л-т. Соколов. Он попросил меня показать ему наш Музей, что я с удовольствием исполнил, предупредив, что часть экспонатов спрятана из-за бомбежки. Музей ему очень понравился. Он находит его лучше Тульского…

6.02.43. Вчера с вечера все жители Лебедина приглашались на расчистку Аэродрома к 8-ми утра. Моя жена бегала по соседям найти попутчика, но никто не идет. Другое дело, если бы это идти за зерном либо за мануфактурой.

07.03.43. …Вчера без меня заходил в Музей Линник. Надо бы повидаться с ним.

08.03.43. Ночью было спокойно. Вчера забили досками с прокладкой сена два окна, на всякий случай, т.к. стекла в большинстве случаев высыпаются от сотрясения.

09.03.43. ... По улице спешат бабы за красноармейскими пайками. Большинство, а, пожалуй, все без исключения, натаскали со склада «Заготзерна» чувалами пшеницы, ячменя, подсолнухов и др., а теперь лезут, толпятся в очереди за мукою и др. Мы сидим на картошке, т.к. кончилось пшено, которое получили за телку.

12.03.43. Город в немецких руках. Сегодня, в часов 9 зашел вооруженный немец, закапанный стеарином. Осмотрел комнаты, спрашивал партизан, немного спустя пришел другой, по пути заглянул в погреб, сарай, чердак. Пока я разговаривал с первым, второй залез в буфет в кухне, забрал все яйца и ушился. В Музее пока благополучно.

13.03.43. В город прибыло много немецких частей. Уже были посетители в Музее. Приехали и «гебит... бюро», и ихний переводчик Яков, пренеприятная личность... Немцы не обращают внимания на грабежи, пользуясь этим, граждане тянут все, что плохо лежит.

14.03.43. Вчера 5 немцев посетили Музей. Записали свои впечатления. Сегодня опять немецкие посетители в Музее.

19.03.43. Были сегодня в Музее какие-то немцы – офицеры. Что бы сказали они, если бы увидели тот фарфор, который у меня на квартире!

20.03.43. ...Отнесу поутру свои собственные две картины и две литографии, чтобы не давать музейных.

26.03.43. Днем Музей посетили двое немцев. Один из них оказался большим любителем вышивок и просил продать ему две вышивки из принадлежащих мне лично, которые оформляют шевченковскую выставку. Я решительно отказал ему (хотя крайне и нуждаюсь в деньгах), чтобы не было разговоров, что директор Музея продает какие-то вещи.

31.03.43. ...Переплетчик Калюжный принес на продажу китайскую тканную на шелке картину – лодка на море. Заносил картину в Городскую управу и просил ассигновать 200–250 рублей, т.к. картина подходила в Музей. Не знаю – согласятся ли. За сохранение Музея от разграбления предполагают выдать мне премию. Об этом сообщил мне при встрече бургомистр Меняйло. Когда же зашел по вопросу о жаловании, то узнал от бухгалтера Загнойко, что немцы распорядились указать, чтобы жалование платили с 18 марта, невзирая на то, когда бы учреждения не начали работать. Это, собственно, задевает, кажется, только два учреждения – больница и Музей, которые работали без перерыва, несмотря на бомбежки и т.д.

01.04.43. Был в Управе. В.С. показал мне отпечатанное на машинке постановление управы о награждении меня за сохранение музейных ценностей тысячью рублями. Это привело меня в некоторое уныние – вздумают опубликовать сие и опять буду тревожиться на случай перемены декорации...

04.04.43. Днем в Музей заходили вымогатели картин – пока отбиваюсь репродукциями, лично мне принадлежащими, чтобы не давать музейных вещей. 6 штук отдал переводчице для немцев и три взял Д. Заходил и архитектор из Мюнхена со своим товарищем посмотреть японскую картину, которую принес на продажу переплетчик Калюжный. Вместо 1000 руб. награды за сохранение Музея обещают дать 1 пуд белой муки. Это значительно лучше, т.к. не будет так демонстративно...

06.04.43. ...Архитектор из Мюнхена надул. Обещал не покупать картины у Калюжного, но предложил ему 40 марок, на что тот согласился. Управа разрешила мне дать 250 руб. (т.е. 25 марок) очень жаль, что такая вещь уплывет в Германию.

9.05.43. ...Произвел в Музее, в отделе 18 века, некоторую перевеску картин. Перед самым закрытием Музея зашел немец осмотреть Музей. Он обратился с просьбой разыскать ему для продажи старых русских икон. Он отрекомендовался торговцем произведениями искусства. Для чего ему иконы? Не для русских же эмигрантов?

31.05.43. Вчера в Музей после предупреждения забежавшего Винклера (заведующий немецким казино по соседству) в 5 часов нагрянула группа немецких офицеров с каким-то значительным начальником. Очень внимательно рассмотрели Музей. Выйдя и стоя у своих автомобилей, долго рассматривали здание – для реквизиции что ли?

03.06.43. Сегодня меня поразил слух о том, что немцы могут забрать из Музея несколько лучших вещей. Принял меры для спасения наилучшего. У меня дома спрятаны Ван-Гойен, Савицкий, Хверье, Райт, Молинари и Шарлем. Я снял с экспозиции 5 этюдов Васильковского и один этюд Серова. Переменил несколько портретов (Боровиковского и Тропинина) и уберу кое-что из русского фарфора.

05.06.43. ...Забрал с экспозиции самый лучший русский фарфор и немного немецкого. Жаль, что нельзя убрать «Солдатку» («В ранці») Максимова – очень уж она примелькалась немцам. Сказать, чтобы это был «уникум» – нельзя. Я согласен принести ее в жертву, чтобы только спасти остальное.

11.07.43. Три дня назад, утром, подходя к Музею увидел на входных дверях какую-то доску с надписью на нем. языке. Подойдя,

с замиранием сердца прочитал (текст нем. перевода нет). Немец, прибивавший доску, сказал, что это для сохранения Музея...

07.08.43. ...возможна эвакуация. Опять тяжелая забота спасти Музей. Это в четвертый раз. У меня нет уже сил для этой возни.

08.08.43. ...По дороге в Музей встретил М., он передал распоряжение быть в Музее до вечера, т.к. какие-то немецкие чины желают осмотреть Музей. Было два высших чина. Осмотрев Музей, нашли его очень хорошим для такого маленького городка.

13.08.43. Вчера зашел в Музей бургомистр Миняйло и предложил дать какую-нибудь вещь в подарок какому-то немецкому генералу, именины которого были вчера же. Меня это сильно смутило. Я хотел сначала отделаться какой-нибудь из моих картинок, которыми заменил Васильковского, но он сказал, что нужно дать что-нибудь из фарфора. Выбор его остановился на «Амуре» (подставка для лампы). Мне не хотелось отдавать эту вещь, и я указал ему, что эта часть подставки, резервуар который разбит и склеен. Он обиделся и сказал, что я не сочувствую, не ценю немцев. Пришлось достать и показать разбитый резервуар. В конце концов, согласился на вазочке (дубль которой имеется), которую он почему-то назвал пепельницей.

18.08.43. Утром выехали от нас два немца – квартиранта. Похоже на начало эвакуации. Придя в домой, нашел разгромленный (нем. слово). Диваны разорваны, все вверх дном и среди этого хаоса стоят невредимыми старинные часы и пианино. Перенес часы в Музей, причем забыл свою палку, которая моментально исчезла. Забрал картины. После обеда был снова в Музее с Аллой.

19.08.43. ...поспешил в Музей. Пока все цело. Попрятал еще кое-что из ценных картин и фарфора. В 12 ч. пришла моя помощница М.И., и мы отправились «по ревизии», размышляя, как бы спасти пианино, которое стоит пока целое в казино. Набрал с десяток щелевки, на случай забития окон, если они вылетят.

20.08.43. ...Везде красноармейцы. Три неглубокие воронки возле школы и зияющая дыра на куполе церкви. Половины стекол нет. Принялся убирать битое стекло. Подошла М.И., и стали забивать фанерой окна. Работы предстоит много.

21.08.43. Был в Музее, заставлял фанерой окна. Собирал стекла для окон. Зашла группа военных осмотреть Музей. Удивлялись, что Музей сохранился. С расстановкой спрятанного фарфора советовали обождать!!!

22.08.43. ...Музей посетила группа военных с обер-лейтенантом. Остались довольны и занесли свои впечатления в книгу посетителей. После похорон нового разведчика в Музей зашла большая

группа военных с майором. Так же оставили свои записи. Немецкие записи я вынул и спрятал. Все время была откуда-то пальба, но я уже мало обращаю на нее внимания, притупились нервы.

26.08.43. ...Картину я забрал и снес в Музей. Был в Горсовете. Видел приехавшую Т.В. Белик (она располнела), Кобца Ив. Силича и Андрушенко. Поприветствовали друг друга, но в их глазах я прочел какое-то недоверие и вопрос. Конечно, они не знают, что я делал при немцах. Пусть наводят справки – совесть моя чиста. Вечером страшно низко промчался немецкий самолет, словно здесь нет советских войск. Снес фарфор в погреб.

27.08.43. ...Сделал визит Линнику. «Доложил» ему, что в Музее все благополучно и вверенное мне имущество в целости. «Не совсем в целости» – ответил он мне. «У вас взяли диван и два кресла, я видел их в доме возле банка на Ахтырской». Насилу уверил его, что мебель у нас никто не брал. Заинтересованный этой мебелью, я отправился на Ахтырскую в указанную квартиру. Там действительно нашел диван и два кресла, но модерн с бронзой, что и ввело А.И. в заблуждение.

28.08.43. ...Днем Музей посетил Линник и еще кто-то, которого А.И. отрекомендовал вторым секретарем парткомитета. Осмотрели Музей, остались довольны, что он уцелел. Я сказал, что теперь если уцелеет город – уцелеет и Музей, в противном случае я не отвечаю за него.

29.08.43. ...Перетащил пианино из казино в Музей.

30.08.43. ...Возле дома меня встретила машина, и забрали опять в Музей, где меня ожидала группа, человек 8, с майором. Музеем остались довольны, о чем и написали в книге.

02.09.43. ...В Музей заходили военные во главе с полковником. По слухам взяты Сумы.

03.09.43. ...Сегодня в Музее было необыкновенно много бойцов и командиров...

08.09.43. ...Андрусенко просит настойчиво статью о том, как и почему уцелел Музей. Большая неохота писать.

25.09.43. Заходил какой-то лейтенант в Музей и объявил, что Музей будет выселен, т. к. здание необходимо для лазарета. ...Конечно, забота о раненых должна быть на первом месте, но все же необходимо государству и Музей, и, желательно, чтобы эти 140 кв. метров были бы найдены в другом месте. Ходил по этому вопросу к Линнику. Он сказал, чтобы я не перебирался и что найдет другое помещение. То же сказал и Бровенко – председатель РИК.

29.09.43. Кажется, эвакуация Музея отменена.

01.10.43. Получил хлебные карточки на октябрь.

07.10.43. ...Я иногда вижу во сне разграбленный Музей...

25.10.43. 20-го явился в Музей какой-то военный из госпиталя и попросил пианино на 2 дня. Дал подписку, что 23-го доставит обратно и держит до сих пор. Боюсь, чтобы не вывезли из города, когда снимется лазарет. Удивительная нечестность... Был несколько раз в лазарете: грязь, беспорядок.

31.10.43. Возвращаясь из Музея, встретил в Троицком сквере подводу, в которой лежала окровавленная женщина. Возле скулы – рана. Она была мертва, и ее везли в больницу. Оказывается, она шла по улице возле приюта инвалидов, и ее поразила шальная пуля. Сама она учительница из Кастенец. Дома осталась тринадцатилетняя дочь. За последнее время у нас в городе большое безобразие – поминутно выстрелы безобразничающей молодежи и особенно подростков, которые шайками бегают по улицам, хулиганят, жгут как-то порох и взрывают патроны. Наконец-то доставили пианино из лазарета.

08.11.43. ...Подростки – хулиганы ходят табунами, жгут порох, бросают какие-то горящие шарики, взрывают патроны и никому нет дела до этого... Отмыл закрашенную немцами мраморную доску. На фасаде Музея повесил портрет Сталина.

04.01.44. Вчера был в Музее пред. РИК Бровенко, пред. Горсовета Белаш, зав. Райздрав Бага и какой-то доктор. Утешили меня сообщением, что Музей никогда не выселят. Написали в книге посетителей благодарность за сохранение Музея... Сегодня получил письмо от Маршала. Пишет, что и хата, и сарай сгорели, и он сидит на развалинах Музея[1].

03.02.44. Сумы не присылают ставок, и мы не получили за декабрь жалования.

09.02.44. Потребовали списки служащих с указанием семейного положения. Секретарь Горсовета просила дать сведения о важных датах в Лебедине во время оккупации. Мои записи пригодились.

26.03.44. ...Вчера же пригласил меня Борисенко (нач. НКВД). Я с большим удовольствием побеседовал с ним около часу. Он интересовался лебединской жизнью при немцах...

Дневник оккупации города Лебедина (опубл. 2011)

[1] Мається на увазі Сумський краєзнавчий музей.

ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович

Історик, політичний діяч, дипломат, публіцист і літературознавець

27.03.1882, м. Вільно, Російська імперія (нині – Вільнюс) – **19.03.1951**, м. Мюнхен, ФРН.

Походив зі старовинного козацького роду на Глухівщині, який дав Україні двох гетьманів – Михайла і Петра Дорошенків.

Навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського, Петербурзького і Київського університетів.

Засновник «Просвіти» на Катеринославщині. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв.

Політичний діяч часів Української революції.

З 1919 р. – в еміграції, де був організатором і співробітником українських наукових установ. Один із засновників Музею визвольної боротьби України в Празі.

Написав майже тисячу праць з історії України, історії культури, історії церкви в Україні.

Праці: «Огляд української історіографії» (1923), «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)» (1923), «По рідному краю (подорож, враження і замітки)» (1930), «Історія України» у 2 т. (1917–1923; 1930–1932), «Нарис історії України» у 2 т. (1932–1933), «Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність» (1934), «З історії української політичної думки за часів світової війни» (1936), «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу» (1940), «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914)» (1949), «Короткий нарис історії християнської церкви»(1949).

ПО ГЕТЬМАНЩИНІ

(уривок)

Глухів

Хто переїде межу, що відділяє Орловську губернію від Глухівщини, то відразу побачить велику різницю. Ця різниця кинулась у вічі Шевченкові, як він їхав в 40-их роках на Україну, і це він зазначує в своїй повісті «Капітанша». Пригадуєте собі те місце: «Ледве переїхали межу Орловської губернії, як уже й декорація перемінилась: Замість ракити понад дорогою красуються високі, розлогі верби; вже в першому селі Чернігівщини хатки біленькі, укриті соломою з димарями, а не сірі, рублені і необмазані хати; одежа, мова, твар – усе як єсть інше. Уся та відміна – стає на протязі двадцяти верст; за одну годину ви вже почуваєте себе немов у другій атмосфері...».

Минуло кілька десятків літ, як написав ці рядки Шевченко, а й досі можна спостерегти велику відміну у вигляді придорожніх сіл і їх людності, коли переїхати широчезним, обсадженим у два ряди великими, старими вербами, Київо-Московським шляхом з Орловщини в Глухівщину. Старий отой шлях! Кого тільки не бачив він на своєму віку! Їздили по ньому гетьмани з Батурина і з Глухова в далеку Москву; везли цим шляхом закутих у кайдани Многогрішного й Самойловича в далеку неволю. Їздили ним на поклін цареві Брюховецький, Мазепа і всі гетьмани по ньому. Везли цим шляхом Дорошенка в почесне заслання; мандрував цим шляхом наш незабутній Кобзар і в останнє проїхав ним на Україну в дубовій труні під червоною китайкою. Тепер старий шлях – тихий та безлюдний; заріс травою і тільки по середині в'ється покрученою смужкою чорна втоптана колія та коли-не-коли пробіжить сюди доріжкою панський економ, або ліниво тюпає коняка, запряжена у віз, на якому куняє дядько. Минулися часи, коли день і ніч безперервно тяглися вози, ридвани, почтові брички, нескінченою чередою йшли прочани... Залізниця перепинила увесь той рух.

На 15 верст до Глухова велике село – Єсмань, на річці тієї ж назви. Колись це була перша почтова станція на українській території, як їхати з Московщини. Куліш уважав річку Єсмань границею між Московщиною й Україною і не раз згадує її в своїх віршах, а російську літературу називає іноді «заєсманською літературою». Куліш, як відомо, був родом із Глухівського повіту і через те знав тутешні місця. Але коли ви не тутешній і не знаєте, що цей рівчачок, через який ви переїхали по старенькому, з танцюючими балками, мов клавіші розбитого фортеп'яна, містку, єсть сама славна Єсмань, то

вам ніколи не спаде на думку, що оце проминули той самий кордон, що ділить дві нації, дві історичні культури! Знати – міцна була наша стара культура, коли ще збереглися її прикмети, не дивлячись на всі заходи від часів Петра І і до нинішнього дня, заходи, які знайшли собі синтезу в признанні російського міністра внутрішних справ, що: «правительство, начиная с 17-го столетия, постоянно боролось против движения, известнаго под именем украинскаго и олицетворяющего собою идею возрождения прежней Украины..».

Тепер може не почуєте чистої української мови, не почуєте старої пісні, але вам відразу кидається у вічі величезна відміна в побуті, у культурі, помічена ще Шевченком. Навіть не розговорившись з людьми, бачите іншу вдачу, інший склад психіки. А як розбалакаєтеся з єсманцем, то довідаєтесь, якої він невисокої думки про своїх сусідів орловців, як вони нечисто й неохайно живуть і їдять, які вони негостинні, та як погано лаються, – зовсім те саме, що казав колись Полянин про своїх сусідів – Деревлян, котрі жили звіринським робом і «ядяху вся нечисто». Почуєте, що єсманські «хохли» ніколи не женяться на «кацапках» і навпаки. Не дуже-то гарної думки й орловець про «хохлів», спитайте-но лиш його! За те даремно будете шукати в глухівського «хохла» національної свідомості, – тільки й того, що відріжняє він себе від «кацапів».

От проминули Єсмань, з'їхали на горбок і здалеку блиснули перед нами золоті бані й високі білі дзвіниці церков гетьманської резиденції. Глухів стоїть на високій площині так, що видно його з усіх боків здалеку, на 15–20 верст. Серед повітових міст Чернігівщини Глухів займає не останнє місце. На 20 000 людності в ньому до останніх часів існували: гімназія, учительський інститут, дівоча гімназія, 6-класова ремісничa школа, нижча хліборобська. Дві досить гарно опоряджені больниці – міська й земська, публічна бібліотека (дуже непогана, зі значним українським відділом), невеликий історичний музей при бібліотеці, безплатна бібліотека-читальня товариства тверезості – такі культурні інституції. Чимало кам'яних будинків, мостова на всіх головних улицях, городський сад, кілька скверів, два монументи (Румянцева-Задунайського, першого «малоросійського» генерал-губернатора, і Терещенка) – все це надає Глухову досить показний вигляд. Проведено повз Глухів і залізницю. Глухів – батьківщина відомих «цукрових королів» – Терещенків; він зазнав від своїх земляків-міліонерів чимало добродійств і вони збудували хлоп'ячу й дівочу гімназію, чотиро-класову школу-приют для хлопців, ремісничу школу, шпиталь, нарешті прекрасну церкву під золотими банями – копія Володимирського собору в Київі. Ця церква панує над усім містом і надає його панорамі імпозантний вигляд. Правда, збудован-

ня цієї церкви повело за собою зруйнування старої Анастасієвської церкви, що стояла поруч («щоб не псувала вигляду»), церкви, поставленої гетьманом Скоропадським. На місці її поставлено в кінці 90-их років минулого століття мурована каплицю.

Поки не було кругом залізниць, Глухів грав роль важного торговельного пункту, переважно транзитної торгівлі збіжжям. Коли пройшли кругом залізниці, він цю роль втратив. А як провели з Ворожби вузькоколійну залізницю через самий Глухів, то зовсім занепала в ньому всяка гуртова торгівля; кожному значнішому покупцеві вигідніше стало їхати до Харкова або до Києва і там собі придбати те, що треба, ніж купувати на місці з других рук і гіршого ґатунку. Торговельний рух затих. Не буяє в Глухові й життя громадсько-культурне. Хоч шкіл багато, але місцевої інтелігенції мало; мешканці Глухова наскрізь перейняті духом тієї «обивательщини», від якої завертає голову й нудить кожну свіжу людину. Гра в карти по клубах, танцювальні вечірки, кінематографи – ото й усі розваги глухівчанина до недавнього часу.

Через увесь город простяглась Київо-Московська улиця, головна артерія міста; кінчається вона старою кріпостною брамою, яка збереглася досі з частиною мурів. На цій улиці стояли важніші міські й державні інституції, «присутственныя мЪста». Хто з городян знає, що збудовано ті «міста» з останків руїн Малоросійської Колегії, величезної триповерхової камениці, так мальовничо описаної Кулішем в його романі: «Михайло Чорнишенко». Будинок Колегії здавався українцям XVIII століття одним із найбільших чудес у світі і згорів разом з усім Глуховом під час згубної пожежі 1784 року.

Проти «присутствій» – в невеликому дерев'яному будинку – аптека з написом: «существует с 1757 года», значить від часів Кирила Розумовського. Колись Глухів був значним і гарним містом; недурно він вразив так московського попа Леонтія Лукіянова, який переїздив сюди в 1701 р. й записав у своїх споминах: «Город Глухов земляной, обруб дубовый, вельми крепок, а в нем жителей вельми багатых много панов; и строение в нем преузорочное, светлицы хорошия; палаты в нем полковника стародубскаго Миклашевскаго – зело хороши; рядов (крамниць) много. Девичей монастырь предивен зело. Соборная церковь хороша. Очень зело лихоманы хохлы затейливы к хоромному строению... Другово вряд ли такова города сыскать лучше Киева строением». Але від усього цього «преузорочнаго строения» залишилось тепер дуже небагато: дві-три старі церкви, серед них Миколаївський собор, перед яким на майдані збиралася козацька рада і обиралися «вольними голосами» гетьмани. Там, де стояв жіночий монастир, що вподобався так Лукіянову і де

ігуменею була стариця Магдалина, мати гетьмана Мазепи, тепер жидівські різниці і стайні кінних стражників. Тільки мала ветха каплиця на місці вівтаря свідчить, що колись тут інакше було.

У північно-західній частині Глухова збереглися вали колишнього глухівського замку, в якому відсижувалися в 1663 році козаки-лівобережці в облозі від польського війська з самим королем Яном Казимиром на чолі. Тут під валами розстріляли поляки славного сподвижника Хмельницького – полковника Богуна, який не схотів приймати московського підданства і зостався при Польщі, а вона йому так віддячила! За валом, у низу понад Єсманю, починається передмістя – Веригин. У XVIII столітті це була аристократична частина Глухова. Тут жила уся значна українська старшина і сам гетьман. Розумовський, хоч не любив «гнусноє місто Глуховскоє», але завів тут двір, що був копією єлисаветинського двору в Петербурзі. На той час у Глухові перебувала постійна італійська опера, були два французькі пансіони для дітей «благородного малоросійського шляхетства» і книгарня. Наступник Розумовського, малоросійський генерал-губернатор Румянцев-Задунайський, розбив над широким єсманським ставом англійський парк. На старинному плані зазначено симетричні алеї й штучні ставки цього парку. Від того всього тепер зосталися дуже незначні сліди в садибі міщанина Кукси на Веригині. Збереглася ще й назва «греблі Скоропадського» на Єсмані.

Я згадав за глухівський музей. Початок йому поклали колекції й бібліотека небіжчика Миколи Шугурова, пожертвовані місту його удовою. Музей міститься в читальній залі при публічній бібліотеці. Старовини поки-що мало: кілька портретів; малюнків, дещо з козацької зброї, монети, черепки, металеві речі з розкопаних на території Глухівщини городищ і таке інше. Бібліотека не дуже велика, але вся зложена з книжок з обсягу українознавства.

Через здоровенну кам'яну браму спускаємося на Веригин, переїздимо широченну площу-ярмарковище і виїздимо на широкий шлях. Довго ще мріють позаду білі глухівські церкви і золоті бані терещенківського собору. Дорога веде до Кролевця...

Тихий закуток

Петро-Павловський монастир звуть глухівським, хоча стоїть він аж 22 верстви від міста Глухова. Свідомо вибрали фундатори монастиря цей чудовий закуток, де сама природа – сплела розкішну оправу, в яку людина поставила діло рук своїх – гарні мурованні будівлі монастиря. На високій горі понад річкою Клевеню, яка відділяє українську Глухівщину від московської Путивельщини, весь у зелені, наче намальований, пишається монастир із трибанною струнною

церквою, оточеною купою стрункіх тополь, білими мурами й будинками. Зправа й зліва дубовий ліс. Гарний вид на монастир знизу, від Клевені, а ще кращий, коли станете в малій дерев'яній альтанці над самою кручею: на тридцять верст стелиться перед вами зелена долина, на ближчому фоні котрої срібною змійкою в'ється Клевень. У далечині мріють села з білими церковцями й синіють ген далеко на обрію надсейменські гаї. Хтось із великим мистецьким смаком обібрав це місце для тихого монастирського життя. Далеко від людних городів, серед величної й принадної природи, в спокою зеленої діброви, можна було дійсно відійти від суєти житейської і віддатися життю духа...

Року 1694 прибуває в Петро-Павловський монастир новий ігумен, не старий ще, але відомий вже своїми літературними працями – Дмитро Туптало (пізніше звісний під іменем Дмитра Ростовського), який заходився відновити монастир, ушкоджений війною. Він збудував кам'яний собор, котрого прекрасна українська архітектура так гармонізуючи з оточенням природи, являється тепер головною оздобою всієї монастирської будівлі. В монастирі й досі показують старе євангеліє з 1681 року; в нього вліплено власноручну умову святителя Димитрія з підприємцем на будування церкви. Але не тільки господарськими справами клопотався вчений ігумен. Зо три верстви від монастиря понад Клевеню й досі росте густий дубовий ліс. Він належить монастиреві. Тут збудував собі св. Димитрій келію й на самоті віддавався літературній праці, пишучи свої славетні «Четьї-Минеї». Монастирський «Скиток», із маленькою церковцею, двома хатинами й пасікою, вартий того, щоб відвідати його, бувши в Петро-Павловському монастирі. Його окраса – чудова алея зі спуском до Клевені, де внизу в ярі криниця...

Серед галереї маловідомих і звичайних рядових ігуменів наприкінці століття в Петро-Павловському монастирі стала на чолі знов яскрава фігура. Це був Мелхиседек Значко-Яворський, знаменитий діяч Правобережної України...

Тепер монастир не має вже ні ґрунтів, ні маєтків. Не має він ні таких святощів, які б приваблювали богомольців і давали б значні прибутки. Монастир убогий, малолюдний і дуже неохайний...

Гетьманський монастир

На шість верст від містечка Вороніжа, глухівського повіту, серед густого соснового ліса, над болотяною річкою Шосткою, притулився стародавній жіночий монастир, званий Гамаліївською пустинею.

Звідусіль захований він від людського ока. Тільки в одному місці, як їхати новою залізницею, що йде з Конотопа на Брянськ, у лісовій

прогалині заблищать срібні бані високої білої церкви. Блиснуть – і знов сховаються між високими стрункими соснами. Тим заманюють вони подорожнього, що проїздить туди й цікаво стежить за всім з вікна вагону, щоби зайшов туди та познайомився із цим закутком.

Колись, на двісті років до нас, було тут дуже глухо. Навкруги, на десятки верст, тяглися пущі й болота. Саме найкраще місце, щоби сховатися від людської суєти і марних спокус цього світу. А одна полянка над Шосткою, серед найбільшої гущавини, так мов навмисне була сотворена для «пустині», для чернечого притулку. Так і сталося. На цій поляні «коштом і накладом славне урожоного його милості пана Антона Гамалії, товариша значного войскового, року 1702 м. апріля 14 дня» заложено «пустинку», а при ній, за благословенням київського митрополита Варлаама Ясинського, збудовано і церкву в честь священомученика Харлампія.

Скоро після того настали для Гетьманщини дуже тривожні й бурхливі часи, яких вона зазнала трохи не ціле півстоліття. Прийшли Шведи; старий гетьман Мазепа – який прислужився українській культурі й вірі православній, побудувавши велику силу церков, шкіл, шпиталів, – пристав до шведського короля і мусів утікати з ним, після нещасливого полтавського бою, в далеку Туреччину, де скоро й закінчив своє життя. Козаки на раді в Глухові обібрали за гетьмана стародубського полковника Івана Скоропадського.

Це була вже стара людина, – поза 60 літ, тиха і лагідна. Приставши попереду до гуртка генеральної старшини, шо задумала відпасти від Москви і потягла за собою й самого Гетьмана Мазепу, – Скоропадський в рішаючий момент не зважився піти за товаришами й остався вірний цареви. За це й заслужив особливу ласку. Цар Петро знав, що робив, коли звелів обібрати «вольними голосами» не Полуботка, не Апостола, але стародубського полковника. Ставши Гетьманом, Скоропадський корився наказам з Петербурга, догожав цареви, хоч іноді й самому було шкода своїх людей, коли доводилося десятками тисяч посилати козаків то на Ладогу, на «канальські роботи», то на границі Персії... Слізно заступався старий гетьман за своїх козаків, але його мало слухали. Самого його раз у раз викликали то в Москву, то в Петербург, і там він проживав місяцями і мусив дивитися то на феєрверки, то на іноземні кумедні дійства, то на те, як садовили на паль або мучили якимись іншими тортурами нещасних прихильників царевича Олексія та цариці Євдокії. Гетьманську столицю зроблено в Глухові, на самій межі з Московщиною, і тут для «охорони гетьманської особи» поставлений був московський гарнізон. У Глухові було над гетьманом дома ще й своє начальство – жінка Настя, з роду Марковичів. Це була особа дуже практична і

господарча і в дома верховодила усім. Не дурно сміялися в народі, що, мовляв: «Настя носить булаву, а Іван плахту».

Як помер гетьман Іван, то Настя не захотіла вертати клейнодів гетьманських та іншого військового добра, – так воно все в неї і зосталося, скільки не робили заходів! Настя здержувала чоловіка, щоб він не дуже-то побивався за «військовими справами», бо це ще ні одного гетьмана до добра не довело, а більше налягала на те, щоб самим не зостатись без вигоди. І справді, уміла дуже добре використувати високе становище пана Івана – для себе і для всієї своєї рідні. Єдина дочка гетьманського подружжя була видана заміж за московського боярина Толстого, і цього Толстого цар Петро, усупереч військовим правам і вольностям, настановив полковником ніжинським.

Звичаєм людей свого часу ясновельможний та його пані були вельми побожні і не забували потреб душі серед мирських турбот і клопотів. Харлампієвська Гамаліїна пустинка, положена в мальовничому закутку, недалеко від столиці (30 верст), звернула на себе гетьманську увагу, і на неї стали спадати різні їх добродійства і милості. Очевидно, гетьман, чинячи добродійства монастиреві, виконував якийсь свій обіт, бо в універсалі своїому з 1 грудня 1713 року писав: «Хотячи свій обіт скутком привести во ісполненіє і містце уже до фундації того манастиря способное, іменуємоє Харлампієва пустинка, ізбравши, – млини з ґрунтами покупили». А на другий рік гетьман зробився титарем монастиря. Його коштом збудовано велику кам'яну церкву, високу і простору, на зразок церкви Троїцького монастиря в Чернігові; другу теплу, також кам'яну церковку, поруч із двоповерховим кам'яним корпусом келій ігумені, чотири одноповерхові корпуси келій для чорної братії та інші будівлі – усе муроване з каменя. Усе воно стоїть і досі так. Великі пожежі 1738 і 1799 років не могли знищити мурів і ушкодили тільки дерев'яні частини будівлі.

Так щедро обдарований добродійствами гетьмана монастир прийняв до себе на вічний спокій його тіло. Дня 3-го липня 1722 р. помер гетьман, повернувши з подорожі до Москви, а 5-го липня тіло повезено в Гамаліївську пустиню. У дневнику генерального хорунжого Миколи Ханенка докладно описано гетьманський похорон і весь церемоніал: «...Як з города вийшли, почали з валу бить з армат, і поки аж за всі подворки опроважено тіло, стріляно в місті. Потім з маж знято тіло і під балдахимом поставлено, і помалу повезено... З сіл тож на тракті до Гамаліївки лежачих виходили священіци процесіями против тіла і погребениє співаючи церемонії чрез села провождали... Ночували з тілом на болоті за Слоутом (село глухівського повіту)».

Велична зустріч ждала жалібний похід у Гамаліївці: вийшли стрічати тіло черниці і багато духовенства, що поприїздило з Києва та з інших міст. Військову пошану віддавали тут не тільки москалі, але й козаки. На дворі монастирському ушиковалися дві сотні козаків – «тлуховская і вороніжская», а коли зостатнє со духи праведними заспівали, началася стрелба первий з армат, яких туда в Гамаліївку із Глухова, з Вороніжа і з Новгородка кількинадцять штук било припроважено». Труну з тілом вложено «в склеп в церкві трапезной по правой стороні за крилосом спорований, в котрий вложено камень с таким на нем вибитим надписом: «зде опочивает телом раб Божий Иоан Скоропадський, войск Запорожских гетьман, сей обители фундатор; преставился в Глухове року 1722 месяця июлия третого дня».

Але даремне шукали б ви тепер того каменя: його замуровано під час останнього ремонту в тій же трапезній церкві, що відбувся кілька років тому. Добре ще, що збереглися таблиці (біля стіни внизу наліво) над могилами гетьманової Анастасії Скоропадської і її дочки Уляни Толстої. Невеличкі таблиці, з янголами по боках, що держать походні (факлі). Оце стільки й пам'яті усієї про старовину і про вельможних фундаторів монастиря.

Саме в обідову пору прибув я кіньми до Гамаліївки з Ямполя, колишнього сотенного містечка і Мазепиної маєтності...

...Пішли оглядати зпочатку старовину. В покоях висять різні портрети царів, архієреїв, але старовини усього два портрети; великі на всю стіну – гетьмана Скоропадського і гетьманової Насті. Портрети трохи не на весь зріст. Гетьман держить у руках смушеву шапку з зеленим верхом. Портрети – овальної форми. Між контурами овалю і рамцями вимальовано квіти, під портретами написи, певно зроблені пізніше кимсь із монастирських поетів.

Ці два портрети – стільки й старовини в усьому монастирі, хіба що іще мури кам'яні та будівля сама.

Зайшли у головний храм. Окраса його – прекрасний іконостас, різаний з дерева, весь укритий визерунками виноградної лози – як це робили дуже часто в старовину на Україні.

Іконостас дуже високий, на самій горі дерев'яні фігури святих, дуже нагадує собою іконостас головної церкви Видубицького монастиря у Києві. Недавно реставровано іконостас коштом 26 000 карбованців.

На хорах два престоли, там іконостаси не відновлено, і вони ледве держаться. Старих ікон немає, тільки у вівтарі за престолом збереглося давнє малювання. Ні чаш старих, ні яких там іще старовинних речей, тільки з десяток риз, дуже гарних, не пізніших кінця

XVII віку. Але їм не надають видно ваги, бо з одної старої ризи позділмали срібне шиття, щоб перенести на нову ризу.

В монастирі нема голосних святинь, і прочан тут буває дуже мало.

Монастир має характер великої трудової спілки. На першому плані господарські інтереси. Кожне має тут собі роботу: одно вишиває, друге на пекарні порається, третє на городі копає. Над усім глядить пильне око настоятельки.

Виходимо з трапези – біля ганку сидить відомий по всій околиці Амрось дурненький, сухий хліб жує. «А здрастуйте, а дай Боже, щоб живенькі були!» – промовля він свою улюблену приказку.

– Дівчата! – гукає одна зі старших черниць до молоденьких, що у холодку під стіною ягоди чистили, – а ви б дали Амросику борщику! Амросику! – ти б з'їв борщику?

– А з'їв би, дай вам Боже, щоб живенькі були!

Дівчата дали Амросику якогось ріденького пісного борщику. Говорять трохи не всі черниці українською мовою, з місцевим відтінком. Більша частина їх – тутешні, з околичних сіл. Тільки мати-ігуменя з Московщини. Приходять зовсім молоді, ще діти, і просяться до монастиря. Що їх приводить сюди?

В усякому разі не воля від роботи, не безжурне сите життя, бо той сухий шматок монастирського хліба, отой пісний борщик ріденький доводиться тяжко відробляти на всякій господарській роботі: і в полі, і на городі, і в кухні, – мало чим краще, як десь в економії. І, отже, щось вабить їх сюди, за високі білі мури, звідки не такий уже легкий поворот до світу. Багато, мабуть, трагедій – особистих і родинних – укриває чорна хусточка або каптур! А поглянеш з боку – яка тут благодать: тихо, мирно, порядок, усі працюють – кожне для всіх, усі для кожного! Хоч і тут є, кому живеться лучше, а кому гірше; панують і тут, поза зверхнім спокоєм, пристрасті всякі, що каламутять життя чернече...

Дзвонили на вечірню, як ми покидали гостинний монастир.

Сонце спускалось за чорний бір і золотило високі бані гетьманської церкви. На греблі сидить Амросик і усміхається до нас.

Юродиві та блаженні – це неминучий аксесуар монастирського побуту. Має такого собі й Гамаліївська пустинка.

«По рідному краю». 1930

ТАРАНУШЕНКО Стефан Андрійович

Історик архітектури, мистецтвознавець, музеєзнавець

09.12.1889, м. Лебедин – **13.10.1976**, м. Київ.

Професор (1924).

Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1916).

Директор Державного музею українського мистецтва (1920–1933). Ад'юнкт-професор Українського інституту громадських наук (з 1920 р.), професор Харківського художнього інституту (1924–1929).

Організував 10 експедицій з дослідження історико-культурних пам'яток, зокрема Сумщини (1920–1933).

У 1933 році заарештований. П'ять років виправно-трудових таборів. У 1958 році реабілітований.

Завідувач фондів Астраханської картинної галереї (1950–1953). Працював в Академії архітектури в Києві (1953–1963).

Автор 120 наукових праць (частина з них досі не опублікована), зокрема таких: «Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини» (1922), «Старі хати Харькова» (1922), «До питання про лермонтовські мотиви в «Кобзарі» Шевченка» (1924), «Покровський собор у Харкові» (1924), «Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв.» (1928), «Лизогубівська кам'яниця у Седневі» (1932), «Шварц» (1946), «Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII ст.» (1959), «Шевченко – художник» (1961), «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (1976).

«МИСТЕЦТВО СЛОБОЖАНЩИНИ XVII–XVIII вв.»

(уривок)

Внаслідок великого міграційного руху половини XVII століття перед тим незалюднене «Дике поле» починає швидко заселятися. Приваблювала Слобожанщина перших «насельників» своїми природними багатствами. Ці природні багатства послужили базою розвитку і визначили основний, в розумінні матеріалу, характер також і мистецької продукції Слобожанщини

Одним з найважливіших чинників в утворенні характерних рис слобідського мистецтва був первісний склад колонізаторів. «Дике поле» заселилося головним чином стихійним напливом переселенців з Гетьманщини й Правобережжя. Коли придивимося до складу колонистів-українців, то помітимо, що він був надзвичайно різноманітний. З одного боку побачимо тут представників всіх станів тогочасної гетьманської України – козаків, селян, міщан, цехових, старшин, попів, ченців; з другого боку знайдемо вказівки на велике число місцевостей, з яких ті колоністи повиходили. Проглядаючи опубліковані Д.І. Багалієм списки поселенців деяких населених пунктів Слобожанщини, де зазначено місцевости, звідки ті колоністи вийшли, ми знаходимо вказівки, що на Слобожанщину зійшлись виселенці з усіх кутків України – від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гуцули з гір Карпатських. Підрахувавши населення одного з Слобожанських містечок по зазначеним спискам, виявимо, що сюди зійшлись козаки з 27, міщани з 45, посполиті з 102 міст, містечок та сел. В межах самої Слобожанщини населення частково не раз пересувалося з одного місця на друге. Внаслідок цих зовнішніх та внутрішніх колонізацій зі всіх тих численних, часто значно відмінних етнічно складових груп витворився етнічний тип слобожанина. Цей тип, наділений своєрідними рисами, склався в процесі асиміляції та перехрещень старіших українських етнічних типів і це обумовило колективну народну психіку та продукти творчості народного колективу – слобожанську культуру, комплекс слобожанських говірок, слобожанське мистецтво.

Переселенці принесли з собою культуру, знання ремесел, поширених в Гетьманщині та на Правобережжі, вироблені й усталені пробігом віків мистецькі форми в архітектурі, різьбарстві, гончарстві, ткацтві, малярстві та інших видах мистецької продукції, а також цехову організацію виробництва. Цю культуру московські тогочасні акти звуть «старочеркасскімі обикностямі», а пам'ятки мистецтва

їхнього означають термінами – «черкасского дела», «черкасского письма», себто відмінного від свого, московського.

Незважаючи на часті напади татар, тяжкі, далекі походи, в яких мусили брати участь слобожанські полки, «Дике поле» швидко заселялося й країна буйно розвивалася. Доволі сильні економічно, кріпкі й свіжі інтелектуально, маючи під руками великі запаси придатного для обробки матеріалу, озброєні всією тогочасною мистецькою технікою, слобожани вже в XVII в. розвинули значну мистецьку продукцію, що в XVIII столітті досягла свого повного розвою й означення.

Природою й підсонням Слобідчина не різко відрізнялась від інших частин української території. Переселенці на нових місцях зберігають старі, віками зложені національні культурні й побутові традиції і лишаються при старих формах громадського устрою. Це все разом взяте добре з'ясовує, чому слобожанське мистецтво і по матеріалу, і по техніці, і по формам є дуже близьким до тогочасного мистецтва всіх інших частин України – воно є складовою частиною українського мистецтва як цілого. Проте особності історичної долі, географічного положення, складу населення також мали своє значення і вони надали слобожанським пам'яткам деяких характерних відмін.

Слобожанщина в XVII в. стала фокусом, де зосередилися найбільш енергійні, найбільш життєздатні, найрухливіші елементи зі всіх частин України. Тут вони добре перемішались й утворили новий організм, і мистецька творчість його стала ніби синтезою попередньої історії українського мистецтва та різних його краєвих особливостей й відмін. Зокрема, виразно ця синтетичність помітна в слобожанській архітектурі, що досягла тут високого розвитку й виробила ряд яскравих своєрідних типів. Стильову різницю старших слобожанських пам'яток мистецтва та місцеві його відміни в пізніші часи між іншим можна пояснювати й ставити в залежність від старших краєвих відмін. Так, в пам'ятках малярства певну групу пам'яток, що виявляють графічність, сполучену з суховатим в тоні декораційним розфарбленням площин, може слід піднести на рахунок впливу західноукраїнських майстрів; тоді як пам'ятки, написані в широкій живописній манері з сильною соковитою гамою барв, мабуть, свідчать про залежність їх від пізнішого, наддніпрянського кола пам'яток. Так само в архітектурі певні форми й засоби будування можуть почасти залежати від архітектурних форм і засобів то Гетьманщини, то Західної України.

Слобожанщина лежить на крайньому сході – не беручи Кубані – Української території, і тому на наших пам'ятках найменше відби-

лися прямі впливи західноєвропейської культури. Помічаємо, розуміється, їх і на Слобожанщині, але вони тут слабші ніж, наприклад, в сусідній Чернігівщині, не кажучи вже про Західну Україну. Це пояснюється тим, що на Слобожанщині зовсім не було провідників західних впливів – католицького духовенства й костьолів.

Найбільш слобожанське мистецтво наближається до мистецької продукції сусідньої Полтавщини, з якою Слобідчина, особливо її західні повіти, дуже тісно зв'язані як географічно, так і етнічно. Слабше, меншим колом пам'яток зв'язана Слобожанщина з Чернігівщиною та Дніпропетровщиною.

Найпродуктивнішою добою в історії слобожанського мистецтва був XVIII вік. Раніша доба – друга половина XVII ст. – заповнена будівлею міст з «замками» – земляними й дерев'яними – і число слобід, що починають з'являтися тільки в 70 рр., було в кінці XVII ст. лише вдвічі більше числа міст. Тому й мистецтво цієї доби носить характер міський та містечковий. Розвиток сільських типів поселень та суто селянської культури припадав на XVIII в.

Сімнадцятий та перша половина XVIII в. характеризуються слабою диференціацією, в культурному і мистецькому розумінні, станів на Слобожанщині, що ґрунтовно доведено Ефименковою в її праці про старшинський побут у XVIII в. на Слобожанщині. Тому форми мистецтва в той час були єдиними і зрозумілими для всіх верств, для всіх станів. Архітектурні форми будівель старшинських і селянських, наприклад, нічим не різнилися, різними були іноді лише розміри (маштаб) та матеріал.

Мистецька творчість цієї доби визначається такими характерними рисами – вона була безіменна й колективна, а в той же час, порівнюючи з пізнішою добою, була дуже високою й цінною. До нас дійшла одна з угод, складена між майстром будівником – сумським жителем Дідашенком, та громадою с. Ворожби, що єднала собі цього майстра; в ній громада визначає майстрові розміри будівлі, її план, архітектурні форми і вимагає, щоб він все будував рівним, чистим і добрим майстерством, а в вишину «в настоящую пропорцію». Отже, для тих часів розуміння пропорції та ще й «настоящої» було загальним і звичайним. Отже, творцем в мистецтві була ціла громада, а майстер був до певної міри тільки знаряддям, технічною силою в руках колективу.

Така культурна й мистецька єдність суспільних станів дожила аж до знищення козацького ладу. Московський уряд в цілому терпів «старочеркасскі обикності» лише в XVII в., з початком XVIII в. починається ряд «реформ», що кінчилися актом 1785 р. Цим актом старшина переводилася в ряди дворянства і була засуджена до де-

націоналізації, частина простих козаків була зведена до стану посполитих, а другу частину козаків і посполитих закріпачено. Це все мало такі наслідки: старе слобожанське мистецтво було зведено до ролі простонародного, виключно селянського, почасти міщанського і як таке воно дожило в пережитках до наших днів. Дворянство ж надзвичайно швидко зденаціоналізувалося й залишило по собі пам'ятки, в яких знайдемо провінціальні відгуки європейських стилів, переломлених в петербурзькій призмі і які цілком відірвані від старих місцевих народних традицій. Кріпацькій період оставив по собі велике число поміщицьких садиб з палацами та церквами. Почасти й ці пам'ятки ввійшли в місцеве мистецтво, оскільки й вони залишили певний слід впливу на міщанських і навіть на селянських пам'ятках, особливо в будівництві, килимарстві, вишиванці.

Кріпацька доба характеризується ще й тим, що панство, скупчивши в своїх руках значні запаси сировини й використовуючи неоплачувану працю кріпаків, утворило значну кількість невеличких фабрик й майстерень – килимарських, вишивальних, деревообробних. Ці майстерні використовували в своїй продукції здобутки народного мистецтва, а поруч з тим копіювали й чужі зразки – як західні, так і східні. Таким чином, елементи чужоземних стилів через панські майстерні, де поруч з кріпаками часто працювали й наймані майстри, переходили до селянських та міщанських виробів, розуміється, відповідно трансформовані.

Тут необхідно зазначити, що і в попередню добу мистецтво широко користалося здобутками чужих культур з тою лише різницею від доби кріпацької, що там всі чужі елементи проходили через творче народне горно, і вони сполучалися органічно з місцевими, віками виробленими формами, тоді як панське мистецтво кріпацької доби намагалося цілком одірватися від народних традицій.

Кінець XVIII, а також і початок XIX ст. характеризується розвитком кам'яного міського казьонного будівництва і впливом держави на приватне будівництво через «апробацію» проектів, що всі мусили мати один характер. Ці заходи мали значний вплив на старі форми будівництва, і в містах з цього часу дуже поширився «ампірів» тип домка і хати.

На третю чверть XVIII в. припадають перші спроби організації шкіл академічного мистецтва – це були так звані «прибавочні класи» Харківського Колегіума.

Старовинне Мистецтво Слобожанщини збереглось головним чином в пам'ятках монументальних культових – архітектурних і живописних – та почасти в книжковій рукописній графіці і в дуже малій кількості предметів побутового характеру. Наукове опрацювання

всіх цих пам'яток заледве розпочато; досі вони лише збиралися й реєструвалися, а глибшому науковому аналізу ще не підлягали.

Численна група пам'яток монументальної мурованої архітектури Слобожанщини XVII-XVIII в. свідчить про значну залежність їх від народної дерев'яної архітектури. Більшість їх в своїх формах в тій чи іншій мірі відбивають форми дерев'яних будов і тим дають деяку змогу ознайомитися з дерев'яними пам'ятками XVII і першої половини XVIII ст., себто того часу, від якого самих дерев'яних споруджень не збереглося. Друга група мурованих монументальних пам'яток, переважно кінця XVIII в., визначається слабшим зв'язком, а іноді й відсутністю будь-яких точок зтику з місцевими традиційними формами; в них відбилися елементи західноєвропейських стилів – бароко, рококо, ампіру.

Церква Спаса в Межиричі

Монументальне дерев'яне будівництво другої половини XVIII і початку XIX ст. розкриває картину багатства типів, великої різноманітності форм та високої техніки будування. Досліди й обміри, переведені останніми часами виявили ряд слобожанських архітектурних «шкіл»; з них кожна має окреслену територію розповсюдження та свої характерні улюблені форми. Майстрів, за виключенням сумчанина Дідашенка, що збудував церкву в с. Ворожбі – не знаємо. Можна припускати, що Яким Погрібняк – той, що збудував славетний Самарський запорожський собор, а був родом з с. Нових Водолаг – почав свою працю в близьких до Харкова околицях. Різноманітність, поруч з ясністю, композиційних засобів в планах й фасадах, багатство ритміки просторових форм водночас з суворою простотою суто-декораційних оздоб виявляють в слобожанському будівництві широку скалю «тембрів» й «інтонацій» архітектурної мови. Поруч зі щироконструктивним стилем слобожанські майстри досконально володіють методами ілюзійно-живописного архітектурного стилю, використовуючи для нього і конструктивні засоби й живописно-формуючі властивості освітлення. Монументальне дерев'яне будівництво подає чудовий матеріал для штудіювания процесу зміни традиційних народних форм в залежності від використання ним певних елементів західноєвропейських стилів – рококо й ампіру.

Монументальна живопись Слобожанщини докладно відбиває еволюцію стилів на протязі XVII – XVIII ст. і дає велике число першорядних малярських творів. Деякі пам'ятки XVII ст. знайомлять нас зі спробами «націоналізації» живописі, шляхом введення побуту (одягу) в ікону. Вони перекидають місточок між малярством куль-

товим з одного боку та портретом й народною картинкою з другого. В цілому слобожанське малярство характеризується загальноукраїнською рисою – високорозвиненим чуттям декоративності. Ряд пам'яток, виконаних темперовою технікою, знайомлять нас з «класичними» формами в живописі XVII і може початку XVIII ст. У XVIII столітті живопис поступово відходить від монументально-статичних, декоративно-площинних форм й графічности – рис, характерних для старших пам'яток. Витримана «класичність» типів й сувора композиція також втрачається, а натомість згодом приходить певна «галантність» руху, сполучена з вибагливістю в компоновці. Постаті тоді набирають округлості й пишноти форм. З'являється замилування до світло-яскравої гами фарб тепер вже майже виключно олійних. Письмо лесіровками, часто на металевих підкладках, показна віртуозність техніки малювання – риси характерні для слобожанського «рококо». Деякі пам'ятки XVIII ст. відбивають посилення у XVIII ст. в іконографії західноєвропейських впливів. Зразків портретного малярства стара Слобожанщина залишила по собі, або певніше збереглося їх до наших днів непорівняно менше, як пам'яток культових. Так само небагато дійшло до нас і пам'яток народного малярства, головним чином т. зв. козаків-бандуристів.

Ілюміновані рукописи слобожанські (та ініціал на початку тексту) свідчать про цілковитий занепад старої мініатюри, її техніки й мистецької форми. Натомість приходять оздоби, скопійовані з штиха або рисунку, виконані найчастіш пером, рідше пензлем і лише іноді легенько підцвічені аквареллю. Відомі нам слобожанські ілюміновані рукописи виготовлялися переважно в монастирях та при церквах.

Старе слобожанське побутове старшинське мистецтво нам відоме більш з писаних джерел (інвентарі майна) ніж з самих пам'яток. І лише аналіз міщанського, а почасти й селянського мистецтва, корегований даними портретів та аналогіями пам'яток Гетьманщини, позволяв скласти собі уяву про його форми. Так, напр., шовкова міщанська вишиванка кінця XVIII в. з Лебедина, шита біллю й червоною заполоччю скатірка з с. Заводів, шита червоною заполоччю скатірка зі збірок Харківського Музею Українського Мистецтва певне дають форми близькі до старих старшинських вишиванок.

Селянська та міщанська побутова мистецька творчість Слобожанщини XIX ст., особливо першої його половини, з погляду на відомий великий консерватизм в матеріальній культурі цих суспільних шарів, безперечно багато затримала непорушно з попередніх віків. Проте, на жаль, ця творчість, не тощо з погляду виявлення елементів XVII-XVIII вв., а й взагалі, дуже мало досліджена. Дещо зроблено

лише для дослідження житлового будівництва, переважно міщанського і селянського, але це – краплина в морі, й Слобожанщина ще жде своїх дослідників і передусім збирачів. Від старого гутництва, наприклад, нічого, крім назви села – «Гути» не лишилося. Кількість гут, розміри їхньої продукції, організація праці на виробництві, техніка, характер і розмір збуту, форми і мистецькі характерні риси гутних слобожанських виробів – все це невідоме й потрібує штудій в архівах з одного боку та збирання відомостей й зразків – дуже рідких – того виробництва на місцях – з другого. Чимало можна добути і шляхом розкопів.

Майже так само мало, як про гутництво, знаємо ми і про всі інші галузі селянського мистецького виробництва. Про слобожанське різьбарство ми можемо судити на підставі єдиного, коли не помиляюся, експоната (рубель) в Слобожанському Музеї та двох (ярмо і задок саней) в Музеї Українського Мистецтва. Обидва останні експонати здобуто в різних місцях, проте пощастило встановити, що вироблені вони були в одному місці, в с. Деркачах під Харковом і з'ясувалося також, що с. Деркачі були визначним центром, де вироблялись пишно оздоблені різьблені речі чумацького вжитку.

Дуже мало досліджено наше гончарство – вироб посуду й кахлів. Я вже не буду говорити про старі зниклі центри виробництва, що відкривати треба розкопами (Зміївський козацький монастир, Цареборисів, сам Харків, – власне його колишні підгородні слободи, а тепер вулиці – Велика й Мала Гончарівка і ін.), але й про новіші, про сучасні ми нічого докладно не знаємо. В книзі «Природа и население Слободской Украины» (Хар. 1918) по даним земської статистики за 1912 рік показано гончарів 1.258 душ в таких пунктах: Боромля на Охтирщині, Станичне на Богодухівщині, Н. Водолага на Валківщині та Ізюм з пригородом. Тут не зазначено було чомусь ряд пунктів, наприклад, Межирич і інші села в Лебедин. районі; зовсім не згадано за виробничі центри Старобільщини (Йовсуг, Бутків хутір, Денцівка), Охтирщини (Груня, Котельва) і т. д. Типи керамічних виробів в Музеях Харкова представлені слабо, неповно; колекції їх не поповнюються систематично; отже, немає змоги фіксувати зміни у виробництві. Між тим зібрати гончарні вироби початку XIX ст. ще й зараз можна. Підчас обслідування хатнього будівництва в Харкові нами здобуто дві неполив'яні штамповані кахлі, – можливо виробництва Харківських гончарів, безперечно не молодші початку XIX ст. При випадкових гарбарських роботах знаходили фрагменти таких же кахлів: в Харкові на Павлівській пл., на хуторі під Валками, в Охтирці, в Лебедині. Потреба зібрати зацілілі рештки народної кераміки на Слобожанщині особливо гостра тому, що в багатьох

пунктах виробництво гончарного мальованого посуду зникло на наших очах. По типу окрас, по стилю їх, наша кераміка, як і різьба по дереву, найближче стоїть до Полтавської. Зібрані матеріяли виявляють Слобожанське гончарство багатим на мотиви орнаменту, доволі різноманітним по композиції і високим по техніці.

Так само майже нічого ми не знаємо про килимарство Слобожанщини. Випадково довідуємося, що була панська майстерня в с. Боровенці Лебединського району. На одному з килимів, витканих в цій майстерні, майстер виткав своє ім'я «Павло». Чимало вироблялося килимів у Лебедині і то зовсім недавно. Тут при дослідженні хатнього будівництва пощастило не тільки здобути ікону, датовану 1732 р. і знайти сволок датований 1718 р., а також зібрати цінні відомості про місцеве килимарство в минулому. З'ясовано типи місцевих характерних «келимів», їх побутове призначення, прізвища килимарниць, здобуто кільки фрагментів і оглянуто збірки місцевих килимів по церквах – що разом вже дає певне окреслене уявлення про характерні риси місцевого міщанського килимарства. Тут же розшукано майстерницю плахтарку, що пам'ятає назви плахтових узорів і вміє їх виткати. Систематичне ж збирання зразків Слобожанського килимарства і плахітництва та дослідження виробничих пунктів ще не почато і щось певне про них зараз сказати не можна. Трохи більше відомостей, як за килимарство, маємо про Харківське коцарство.

Дуже цікавий матеріял зібрано про слобожанське народне золотарство. На Старобільщині перед XII Археологічн. з'їздом його досліджувала Радакова, а 1928 р. Музей Українського мистецтва. В 1925 р. тим же Музеєм було обслідовано золотарство в Лебедині, де зібрано колекцію виробів і з'ясовано, що різні села носять і золотарі виготовляють відмінні, для кожного села інші типи окрас. Лебединське ювелірство дуже цікаве ще й своєрідним відображенням в ньому елементів ампірного орнаменту в народній трактовці. Останніми часами збираються відомості про золотарів охтирських. Проте зроблене, розуміється, не вичерпує всіх можливостей.

Вибійки

Невеликі й випадкові, не за певною територіальною системою зібрані зразки Слобожанських вишиванок на сорочках та рушниках все ж дають нам вже й зараз змогу добачити в них і велику різноманітність мотивів – від архаїчних до найновіших – і високу мистецьку культуру майстрів і виразні місцеві особливості різних частин Слобідчини. Вже зараз виявляється, що основна композиційна схема вишиваних кілкових рушників північної Слобожанщини відмін-

на від Полтавської. Оздоби на слобідських рушниках, як доводить вишитий датований підпис на рушнику, здобутому нами в с. Червоному Осколі, виконувалися іноді й чоловіками.

Писанка на Слобожанщині, як і на цілому Лівобережжі, здається зовсім зникла; про характер писанкового розпису ми можемо судити, головним чином, лише на підставі збірок проф. М. Ф. Сумцова.

Деякі э них своїм набором фарб визначалися дослідниками, як характерні слобожанські.

Слабо переведено систематичне дослідження над Слобожанським вибійчаним виробництвом, що було віджило в часи громадянської війни, а тепер знову завмерло. Ледве не кожна екскурсія по Слобожанщині відкриває невідомі досі виробничі пункти, нові форми вибійчаного орнаменту.

Так само не розпоряджаємося ми в будь-якій мірі вичерпуючими відомостями про селянське мальоване дерево на Слобожанщині; його форми, виробничі осередки, майстрів. Зразки скринь, оглянуті по хатах в Лебедині та околишніх селах, намічають один з таких осередків, певно саме м. Лебедин. Оздоблені скрині найчастіш мальованими вазонами з квітками та букетами, перев'язаними бантом – композиціями поширеними також в місцевих золотарських виробах, килимах, вишиванках. Тут же нам переказували, що в старовину неодмінною приналежністю весільного стола такою ж, як і вузький довгий настільний геометричний «келим», був дерев'яний мальований посуд.

Для ширших сталих висновків про мистецтво Слобожанщини час ще не настав, бо студії над ним недавно почалися; підсумувати ж, що ми знаємо, а чого не знаємо, що зроблено і що ще треба зробити, поставити питання й звернути на них увагу дослідників й збирачів – прийшла крайня пора.

Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв.
1928

МОРАЧЕВСЬКИЙ Яків Миколайович

Музеєзнавець , археолог, педагог

р.н.н. – **середина 1930-х рр.**

Завідувач педагогічних курсів в Глухові (грудень 1924 р. – липень 1925 р.).

Завідувач Глухівського краєзнавчого (округового) музею (20.10.1926 – 1933).

У 1928–1931 рр. обстежував пам'ятки по правому березі р. Сейм і описав багато археологічних об'єктів.

Опікувався станом збереження пам'яток архітектури, зокрема Молченського монастиря в Путивлі.

У середині 1930-х років ім'я Я. Морачевського фігурує в кількох сфабрикованих справах, що влаштовувалися проти музейних діячів. Очевидно, дослідника, як і більшість його тогочасних колег, було незаконно репресовано.

Залишились у рукописах щоденники археологічних експедицій по річкам Клевень, Свіса, Лохня, Івот (1929).

Автор праць: «Випадкові знахідки кам'яного знаряддя на Глухівщині». Хроніка археології та мистецтва (1930), «Щоденник археологічної експедиції» (Сумська старовина». 1988. № III–IV).

«ЩОДЕННИК АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ»

(уривок)

р. Клевень. с. Заруцьке. 10.VIII.1929

У с. Заруцькому понад р. Клевень у дачах Ленінської артілі (колгосп) є урочище, що називається «городище». Це урочище розташоване на високому березі пойми р. Клевень і займає досить високе місце. Точне місце самого городища вже невідоме мешканцям, а також позабувалися про нього легенди. Зісталися тільки їх шматки. Одна дівчина зі слів своєї матері про це городище розказувала нам, що «городище», то був город, та нашла хмара колись і город провалився. Тепер треба багато копати, щоб його знов об'явити. Про те, що на городищі щось закопане, ще від багатьох людей можна почути, навіть були спроби копати, шукати скарбу. Щоб що було знайдено на городищі, якісь речі, про це чути нам не довелося. Саме городище зараз вкрите літнім лісом і має доволі типовий вигляд. Розташоване воно на мисі, з півночі на південь і з північної сторони стикається з полем, від якого захищене двома валами. Майже посередині, у внутрішньому валу, є поглиблення (ворота), зовнішній вал схоронився не весь, ясно видно тільки східну сторону, а західна перерізана канавою (вже давньою). На західній частині валу досить велика чотирикутна яма – результати розкопів шукачів скарбів, як нам передавали селяни. З двох боків – західного та східного – городище оточують яри, а з півдня – крутий спуск до лугу р. Клевень. Висота городища від поверхні лугу 16 метрів, південна частина городища трохи нижча від північної (взагалі, площа городища має схил на південь). Довжина городища 179 метрів, а ширина 60. Ні біля городища, ні біля його схилів ніяких речей не знайдено [...]

12.VIII.1929. с. Кучерівка Есманського району

У самому селі є вулиця, що біля греблі (поруч із церквою), зветься «городом» або «городок». Зараз ця частина села, що зветься «городок», густо забудована і місце, де було городище, важко установити, навіть важко виявити, чи було воно в цьому місці. Є деякі умови для городищ, але все так перебудовано, що вони не дають певних вказівок. По розташуванню найбільш схоже місце на городище було найгустіше заселене і нещодавно вигоріло, і там зараз йде забудова. При розпитуванні селян виявлено, що ні раніш, ні зараз ніяких речей на цьому місці не знаходили. Слідів валу не виявлено, але запільний вигляд місцевості дає підставу думати, що городище все-таки тут було.

13.VIII.1929. с. Ястребщина

Кілометрів 1,5–2 від с. Ястребщина над р. Локньою є урочище «городище» (по-тутешньому «городок»), що ще зветься «Звени-

городок». Описане Архієпископом Філаретом. Про цей городок не тільки в Ястребщині, але і в с. Уланові поширена легенда, що в ньому захований клад (дерев'яна бочка з золотом), який нібито лежить на дні р. Локні. Розказують теж, що на городку щось гуде, співають півні, але суцільної легенди про це городище нам не вдалося чути. Городище добре збереглося, зараз воно заросло лісом, має форму трикутника з високим валом, що відділяє його від поля: городище досить високе. На самому городищі ніяких речей не знайдено, але в рові біля городища та на ораній площі за валом знайдено небагато речей; з них можна відмітити фрагмент зі світлого кремня та кварцитовий виріб, дуже подібний до скребача зі слідами ретушу. Фрагменти глиняного посуду переважно пізньослов'янської доби. Такі фрагменти посуду трапляються і в рові біля городища [...]

14.VIII.1929. с. Суходіл

В урочищі «Ліг», там, де цегельня, у 1927 році копали яму для печі і на глибині 4 аршини, на віддаленню до лука сажнів 10-ти була знайдена велика кістка. Знайшов її селянин Суходолу Хрол Давиденко. Деякий час тримав у себе, а потім його домашні продали кістку за яблука тому, хто купує кістки. Зараз випадково вдалося знайти адресу сучасного власника кістки, і вона обіцяна вже музею. Кістка мамонта. За словами Давиденка, на урочищі Бельня туди далі зустрічаються кремні, але виявити нам цього не вдалося.

14.VIII.1929. с. Мала Слобода

Біля Малої Слободи є урочище «Любянський Яр», від Малої Слободи кілометрах в 1-1,5 і 0,5-1 кілометр від нового поселення виселка з Малої Слободи. У цьому урочищі є місце, що прозивають городок. Те місце, що зараз носить цю назву, за топографічними умовами зовсім мало відповідає городищу, це просто досить високе плато, яке заросло дубнячком і не має жодних ознак яких-небудь валів, але напроти цього місця є бугор, що схожий на городище, це так звана «Комарова Гора». З трьох сторін вона має захист – болото з невеличким протоком води, а до поля підходить тільки вузьким краєм, на цьому кінці і зараз ще помітно підвищення – вал, але майже розораний. Раніше гора довго розорювалась, але зараз не ореться, бо засаджена лісом (липою та березняком). Ґрунт сіропіщаний (% піску досить значний). Вали цього городища вже дуже розорані. Здається, що в північно-східному валу були ворота, принаймні тут частина вала зовсім відсутня, але та частина, що межує з обривом, ще видна гарно. Висота городища над рівнем лугу 5 метрів. Городище має майже чотирикутну форму з закругленими кутами, ще й зараз за валами помітний рів, але не всюди, бо дуже розораний. Вал має найбільшу височінь до 3 метрів. Із знахідок в самому городищі

та біля нього знайдено декілька невеличких фрагментів посуду пізньої слов'янської доби.

«Велике городище»

Велике городище в середині внутрішнього мало більше «Малого городища», але воно має два ряди валів ще й до цього часу великих і стрімких, тому здається набагато більше, ніж «Мале». Так само, як і «Мале», воно в формі наближається до чотирикутника, але кути його більш закруглені. Вали городища не розорюються, а саме городище ореться. Більше всього знахідок (кукол кремнів) селяни знайшли саме на цьому городищі. І на самому городищі і біля нього виявлено шматки глини з соломою (відбитки) невідомого призначення.

15.VIII.1929. с. Пустогород

Пустогородське городище описане Арх. Філаретом Черніг. на правому березі р. Бички проти села (власно церкви). Річка Бичка доплив р. Свіси. На городищі подавно були могилки, але воно ще порівнюючи гарно збереглося, з виразними валами, яких тут два. Городище невелике, розташоване на високому березі, внизу городища тече річка. З південно-західної сторони, мабуть, були ворота. Вали в деяких місцях розкопані. Зі східної сторони зовнішній вал (2- й) прорізано рівчаком, що його прорила весняна вода. На городищі речей не знайдено. Селяни нам передавали, що коли з городища брали глину, то викопували різні кістки. Урочище, де знаходиться городище називається «Заріччя».

Річка Свіса, с. Орлівка – 15.VIII.1929

По дорозі на Свісу (в напрямку на с. Свісу) біля самої Орлівки є урочище «Селище», яке розташоване в болоті на зразок острова з піщаним ґрунтом, але воно вкрите травою і нічого на ньому не знайдено, також не вдалося за відсутністю часу розшукати городище. Місце, яке тут називається «городок», за топографічними умовами не схоже, а навкруги місцевість заросла лісом.

За Орлівкою було оглянуто урочище «Піски», де, за словами селянина, часто попадаються кремні.

15.VIII.1929 р. с. Товстодубове

Під самим селом Товстодубовим по дорозі з с. Бачевська є два городища, що зовуться «малим» та «великим» городищами. Менше городище схоронилося гірше за велике, бо розорюється вже давно. На більшому ж ореться тільки внутрішня частина городища (обидва городища вже описані Філаретом Чернігівським). Про городище особливих легенд нам не приходилося чути, їх приписують шведам, або Мазепі [...]

Щоденник археологічної експедиції (опубл. 1988)

РІЗНИЧЕНКО (РІЗНИКОВ) Василь Федорович

Історик, краєзнавець, пам'яткознавець

16.01.1892, м. Конотоп – **17.07.1938**, м. Київ.

Закінчив Конотопську комерційну школу (1911), потім Київський комерційний інститут (1918) і вступив до Київського археологічного інституту.

Починаючи з 1915 року виходили численні брошури Різниченка з краєзнавства та історії Гетьманщини – козацько-старшинської державності XVII–XVIII ст.

Арештований 10 лютого 1938 р. Розстріляний по одній справі з антропологом Максимом Ткачем та мистецтвознавцем Михайлом Тарасенком. Усі документи були конфісковані, жодної світлини не збереглося. Архів вченого загинув.

Відомі праці: «На руїнах минулої слави Батурина» (1915), «Земляки, достопам'ятні уродженці землі Конотопської (Драгоманов, Прокопович)» (1916), «Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман України Кирило Розумовський» (1916), «Герб і національний колір України: В справі українських національних емблем» (1917), «Як була знищена автономія України» (1917), «На могилі Гетьмана Мазепи» (1917), «Пилип Орлик: Гетьман-емігрант: Його життя й діяльність: З нагоди 175 роковин з часу його смерті» (1918), «Матеріали до бібліографії Батурина» (1919), «Пожар Батуринского дворца» (1923), «З історії пасічницької освіти на Вкраїні» (1926), «Руйнація історичних пам'яток на Конотопщині» (1927), «Демографічні переписи» (1936).

ПИЛИП ОРЛИК

(уривки)

На Орлика і його товариство сей мир зробив дуже прикре враження. Орлик був дуже стурбований розділом України і листом прохав великого візиря поправити помилку, одібрати від москалів і Лівобережну Україну з Київом на чолі. Він доказував великому візирові, що Київ не може існувати без України, а Україна без Київа, що Київ для всього українського народу має священне значення, як город, в якому вперше була прийнята і затвердилась віра християнська грецького обряду, де оснувався центр просвіти для українського народу, – що Київ необхідно зоставити при Гетьмані Війська Запорозького з усією Україною. Орлик доказував, що як оддавати українцям Правобережну Україну, визволяючи її від московського панування, то нема ніякої рації залишати з руках москаля Лівобережну Україну. «Од Правобережної України москаль давно уже одмовився, обрікши її зоставатись пустелею», – писав Орлик в своєму листі, – «і якщо нам тепер оддають тільки цю пустелю, а Лівобережну, заселену, зоставляють під московським пануванням, то що ж се тоді за визволення?.. Не тільки всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добувались визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам Гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю військ Його Величності шведського короля, і разом з Його Величністю пішов під протекторат Блискучої Порти, – як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну, як більш залюднену. Що могло сього Гетьмана, уже старого, безпотомного, багатого, любов'ю, милостями й довір'ям царя московського вшанованого, що могло спонукати його всім сим пожертвувати, як не бажання здобути волю отчизні своїй? Він знехтував всім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям, аби піднести свою вітчину і визволити її з під московського ярма».

Орлик умовляв, благав візиря помогти йому визволити всю Україну з-під московського ярма, по обох боках Дніпра, і не зоставляти Лівобережної України в неволі.

Благання Орликові помогли. При турецькому дворі знов настало хитання в відносинах до Москви, і турки знов заговорили про Україну. Царське посольство в Константинополі 20 жовтня 1712 року було заарештовано і посажено в Едікул в Семибаштовий замок. Петро I, незважаючи на умову, не збирався виводити свого війська з Польщі й Правобережної України, і се давало туркам привід знов оповісти-

ти війну Москві. Особливо заохочували Туреччину до війни з Московщиною козаки з Орликом. Великий візир Юзуф-паша і великий муфтій, тлумач божественного закону, будучи підкуплені Московщиною, висловлювались проти війни, але сам тодішній падишах, султан Ахмет III, навпаки, був дуже охочий до війни з Московщиною і особливо близько приймав до серця українське питання. В вересні 1712 року Толстой доносив Петрові I з Контантинополя, що 16 вересня султан в балачці з своєю матір'ю сказав: «Московський цар не виконує договору і не виводе свого війська: видно, хоче він війни з нами знову. Я сподіваюсь, що тепер цар московський нас не обдурить. Я з ним не замирюсь, доки не одніму у нього всієї України».

Дійсно, 29 листопаду 1713 р. султан видав указ з оповіщенням війни Московщині.

У Орлика знов блиснула надія на швидке здійсненне його заповітних мрій.

Межи тим, в Москві дізнались, що всьому виною в погіршенню московсько-турецьких відносин являються українські емігранти на чолі з Орликом, що пішли за Мазепою в Туреччину; ніхто стільки не спонукував Порту до війни з Московщиною, як вони: се вони, власне не дають Порті покою, вічно її під'юджуючи на війну з Московщиною із-за України.

Щоб заставити Орлика і його товариство припинити шкідливу діяльність для Московщини, московський цар Петро видав наказ – заарештувати і вивезти з України в Москву рідню тих «мазепинців», котрі, живучи в Туреччині, нацьковують турецький уряд проти Московщини. Згідно з сим наказом 6 вересня були заарештовані і доставлені в Москву пані Мировичка, син котрої генеральний бунчужний Федір Мирович, прибував при Орликові, як генеральний осавул, а дочка була замужем за Семеном Забілою і з чоловіком прибувала при Орликові; разом з пані Мировичкою були вислані в Москву два жонатих сини її з жінками й дітьми; перший з них, Семен, був жонатий на дочці Ломіковського, другий, Василь, на дочці київського полковника Мокіївського. Обидва свекри Мировичів були при Орликові. З жонатими братами Мировичами привезені були в Москву також їхні нежонаті брати: Яків, Дмитро і Іван Мировичі. Потім були вислані в Москву: брат Максимовича Степан, у котрого ще один брат був з Орликом, дві Герцикові, жінки Григорія і Івана, шуринів Орликових, – Настя, уроджена Громиківна, і Горпина, уроджена Левенцівна. Окрім сих осіб, ще перед ними були вислані в Москву з України: Андрій Горленко, син Дмитра Горленка, прилуцького полковника, що був з Орликом, Михайло Гамалія, хорунжий, полковник Кандиба, сотник Жданович, настоятель Батуринського

монастиря Гедеон Одорський, котрий в числі інших обвинувачень обвинувачувався в тім, що приймав на схованку якісь речі від Орлика і склав заповіт, що не подобавсь московському урядові; Мазепина небога черниця Марта, її служниця келійниця Магдалена і дівка Катерина, два ченці, Лохвицький протопіп Іван Рогачевський, чернець Іван Вітковський і чимало інших.

Щоб ще більше вплинути на діяльність українських емігрантів в Туреччині, всіх заарештованих примусили написати листи до своїх родичів, котрі були в Туреччині, з проханням припинити свою шкідливу для Московщини діяльність, бо, інакше, як що вони не перестануть під'юджувати турок проти московського царя, то їх родичів, що сидять під арештом в Москві, буде скарано смертною карою.

Однак сі листи нічого не помогли. Орлик і інші українські емігранти, що були з ним в Туреччині, не припинили своєї шкідливої для Московщини діяльності і ще з більшою енергією стали заохочувати султана до війни з Московщиною за визволення України.

В кінці листопаду 1712 року султан турецький виїхав в Адріанополь для організації наступу на Московщину. Його обнадіювали на швидкий успіх посол французькій, поляки і шведи, а також емігранти з України, котрі тільки й «жили надіями на визволення з Московського ярма».

Пройшло кілька часу. Орлик працював, не покладаючи рук, горючі надією на визволення України. Не раз і не два він мусив оббивати пороги Дивана для успішності своїх заходів.

Але в сей час не дрімало і царське правительство, котрому зовсім не хотілось воювати з турками; воно знов взялось за свої старі, випробувані вже засоби до припинення війни з Туреччиною, і через голландського драгомана Тейльса, що служив в московському посольстві в Константинополі запропонувало близьким до султана людям доброго хабаря, щоб вони вплинули на султана, аби султан згодився на відновлення мирових переговорів і припинення війни.

Спроба царського уряду завершилась успіхом: Туреччина згодилась помиритись з царем, але з умовою, що цар згодиться на два нові пункти мирового договору. Перший пункт полягав в тому, щоб була поновлена щорічна данина Кримському ханові, другий – в тому, щоб кордон був проведений межи річками Самарою й Орелю і по турецькому боці сього кордону були поселені запорожці, що не визнавали Москви. Для усунення першого пункту Шафіров звернувся до хана, обдаровував його, обіцявся дати йому в Константинополі 30 000 левків, обнадіював його, що й цар буде посилати йому подарунки.

Але хан був непохитний, прислав подарунки назад з лайкою, погрожував, що коли московські посли не згодяться на сі два пункти, то їх посадять в ями і вони згниють. Щодо кордону, то московські посли згоджувались на те, щоб кордон був проведений межи Самарою й Орелю, але ніяк не згоджувались на те, щоб поселити за ним українських козаків, шо не признавали влади Москви.

Війна готова була знов розпочатись. Знов у Орлика і його товариства з'явились надії на близьке здійсненне їхніх замірів.

4 червня новий великий візир Алі-паша скликав до себе вельмож і офіцерів на нараду і запитав їх, починати знов війну з Московщиною із-за двох пунктів, котрих московські посли не хочуть приймати, чи ні. Муфтій, котрому Шафіров пообіцяв 10 000 левків і міх соболів, одповів, що війна буде незаконною, через те що цар виконав умови договору; решта присутніх згодилась з думкою муфтія і ся постанова була одіслана султанові, котрий одповів, що й він згоджується на мир.

Після сього між Туреччиною й Московщиною був підписаний мир, по котрому був підтверджений попередній мирний договір, при чому українське питання в сьому договорі було витлумачено так, що цар зрікається не всієї України, а тільки половини, а саме –Правобережжя. Київ залишався за московським царем. Сей мир було заключено на 25 років.

Таким побитом, надії Орлика знов звели його. З царем був заключений невигідний для України мир, і справа вирішення українського питання в такому напрямі, в якому добивався Орлик, знов була одсунена на довгий час. Мало було користі для України і з того, що дістала Україна від сього миру, бо Правобіччя, згідно з попередніми договорами, мусило одійти до Польщі. Орлик хотів, щоб Правобічна Україна лишилась самостійною, ні від кого незалежною, і пробував було не допустити до переходу її в польські руки. Для сього він з запорожцями вирушив на Правобережну Україну, але сили його були не невистачаючі і польське військо під проводом Сенявського, що йшло займати Правобережжя, без особливих труднощів розігнало їх...

Жити ставало щоразу гірше. Надія на Туреччину, котра стільки разів заводила його, зникала. У той же час зменшувався і гурт Орликового товариства, котре, бачачи, що в швидкім часі з Туреччини нічого йому ждати, потроху покидало Туреччину і переходило на Україну, сподіваючись виблагати у царя прощення за «зраду».

Се були для Орлика тяжкі часи, часи тяжких переживань, зруйнованих надій, розвіяних мрій. Плани були розбиті, близькі приятелі, втративши всяку надію на кращу долю, покидали його, зоставались самі тільки вірні, найближчі друзі...

Незважаючи, однак, на таке сумне, безвідрадне становище, «Орлика більше займала будучність України, ніж його власна користь або особиста потреба, і власне сей негаснучий ідеалізм роде так симпатичною особу Орлика».

Разом з Орликом покинули Бендери: А. Войнаровський, небіж Мазепи, брати Григорій, Іван і Панас Герцики, Федір Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополий, Федір Третяк, священик Парфеній і інші.

Всього двір Орлика складався з 24 душ. Окрім жінки Анни, з роду Герциків, у Орлика було в сей час три сини і дві дочки – одна вже доросла, років з 20, а друга народилась в Бендерах. Старший син звався Григорій, а самий менший, котрий народився в Бендерах, Яків. Хрещеним батьком Якова був король Карло XII, котрий обіцяв дати Орликові з сього приводу 20 000 талярів...

В кінці того ж 1715 року український Гетьман дістався, нарешті, до Швеції, де поселився попереду в Кристіанштадті, а потім перебрався до Стокгольму.

Тут починається для Гетьмана-емігранта гірке, безвідрадне життя – життя на чужині, далеко від рідного краю і рідних місць, серед скрутних матеріальних умов і обставин, котре тягнулось п'ять років.

Незважаючи на важке економічне становище і турботи по визволенню України, Орлик не забував і за долю тих численних українців, шо за свою прихильність до Мазепи були заслані з наказу царя на чужину і спокутували свою провину на засланні в Москві або в Сибіру. Багато з них мерзло в холодних нетрях Сибіру, а чимало пропадало з голоду в Москві, «ища подаянія мірськаго»... Вся родина Мировичів, разом з старою матір'ю Пелагеєю Мировичкою, була заслана на вічне поселення в Тобольськ, а одного з братів Федора Мировича, що був разом з Орликом в Швеції, Василя Мировича, після нелюдських мордувань і катувань було заслано на каторгу закованим в кайдани. Стара Пелагея Мировичка на засланні простраждала аж 28 років. Мати Орликової жінки, з роду Герциків[1], також була заарештована і «по позбавленню всього майна і добра до останньої сорочки, була заслана на московські слободи в монастир». Жінки і діти братів Орликової жінки теж були позаарештовані і заточені в тюрму і «мусили випрошувати кусник хліба».

1716 року 12 жовтня несподівано був заарештований в Гамбурзі московським резидентом Беттігєром небіж Мазепи і його любимець Андрій Войнаровський. Сей вчинок московського уряду так вразив

[1] Про рід Герциків читати «Історію Смілого» Феодосія Сахна, стор. 131.

всіх, що на другий день шведський королівський резидент писав своєму урядові, міністерству закордонних справ, в Стокгольм, оповідаючи про обставини, в яких було заарештовано Войнаровського:

– Тут в Гамбурзі нема більше безпечності. Не кажучи про інші приклади, з котрих багато відомо вже Вашій Екселенції, вчора опівдні в білий день напали в повозі відомого Войнаровського, небожа Мазепи, котрий був при шведській королеві в Туреччині і завітав до Гамбурга вже зо два місяці перед тим, і, заарештувавши, відвезли до помешкання тутешнього московського резидента. Він обідав у графині Кенігсмарк і коли, вертаючись звідтіля до дому, переїздив по так званій вулиці АВС, то московський резидент, засівши з гамбурською сторожою в числі близько 16 чоловік в однім домі, напав на повіз і змусив Войнаровського, як заарештованого, їхати до його дому. В той же самий час випускають на вулицю 12 російських драгунів, що стояли за брамою, і ставляють їх на варту біля дому при біднім Войнаровським. «Нема сумніву», – добавляє до сього автор листа, – що він буде виданий цареві і з ним скінчиться зле. Кілька днів перед тим його не раз попереджували приятелі, аби мався на бачності перед таким лихом і виїхав звідси. Але він сміявся собі з того, кажучи, що він не підданий царя і що з юридичного боку росіяни не можуть до нього нічого мати».

Побоювання Шведського резидента збулись: небожа Мазепи було зараз же перепроваджено до Москви, допитано і з наказу царя заслано в далекі нетрі Сибіру...

Орлик клопотався перед шведським урядом, аби воно вжило всіх заходів, щоб полегшити гірку долю нещасних страждальців за рідний край, в тім числі й братових своєї жінки і її сивоволосої матері. В листі до Мілерна 3 грудня 1717 року він прохав шведський уряд поклопотатися «щоб мати наша пані Герцикова, котру позбавили рухомостей і нерухомостей і заслали, відзискала свободу і була допущена до посідання свого добра, де вона могла би прожити спокійно старість і вмерти. Щоби жінки моїх свояків, панів Григорія і Івана Герциків, у котрих позабирали все добро і достатки, рухомі і нерухомі, не тільки клейноди, золото, срібло і інші начиння, але навіть одежу і заслали разом з дітьми в Москву (де вони живуть з прошеного хліба), були випущені на волю з родинами і повернуті до своїх чоловіків, бо що Бог сполучив, нехай чоловік не розлучає. Щоби вернули свободу своякові моєму панові Новицькому з жінкою, котрого видав цареві Сенявський, і віддали йому його добро. Щоби матір пана Мировича, з її братами, сестрами і цілим родом, дістала волю і добро і могла повернути з вигнання в свій край. Щоби жінці пана Мировича вільно було виїхати до чоловіка зі всіма достатками.

Щоби всі прочі наші сторонники, старшини і вояки, що знаходяться в полоні, були випущені на волю з вигнання, каторги і в'язниць».

Цар, бажаючи паралізувати шкідливу для Росії діяльність Орлика, пропонував Орликові і його близьким амністію, однак Орлик з зневагою завше одкидав таку пропозицію, прийняття якої, по його словах, означало для нього втрату чести, «котра рівняється життю» – прийнявши її, він «був би змушений ціле життя зносити нестерпимі муки душі».

Мусив клопотатись Орлик, як уже згадувалось попереду, і про утримання з свого скромного бюджету двору, котрий складався з 24 душ. В шведському державнім архіві зберігся перелік платень, котрі мав видати Орлик своєму дворові в 1719 році. Згідно з сим переліком, генеральний суддя Климент Довгополий мав дістати 672 талярі срібною монетою; генеральний осавул Григорій Герцик – так само; генеральний хорунжий Іван Герцик – 576 талярів; генеральний суддя Федір Третяк – 480 талярів; бунчужний Панас – 400 талярів, булавничий Федір Нахимовський – 400 талярів; священик Парфеній – 200 талярів. Разом – 4 072 талярі...

Орлик належав до категорії тих українських політичних діячів, які думали вирішити українське питання шляхом чужоземної допомоги. Як апологет сеї ідеї і борець за самостійність України, він посідає одне з перших місць не тільки серед сучасних йому українських політичних діячів, а й інших часів. Визволення з-під Московщини України за допомогою чужоземних держав і здобуття їй самостійності було альфою й омегою його життя. Поза сим ідеалом для нього нічого не існувало. Він вірив в нього, як люди вірять у життя або смерть. Як той новітній Дон Кіхот, в ліпшим, ідеальнім значінню сього слова, він не покладав рук в невтомній боротьбі за вимріяні образи, котрі він уявляв собі в будучині. Навіть і тоді, коли політична європейська кон'юнктура складалась надзвичайно зле для України і його прихильники і друзі, бачачи марність заходів Орлика, покидали його один за одним, перебігаючи до царя, – він і тоді продовжував вірити і боротись за свою ідею, покинутий всіма, забутий, сам-один на чужині, серед тяжкого матеріального становища і обставин...

В сьому й полягає головна заслуга Пилипа Орлика, для котрої, кажучи його ж словами про Мазепу, «він знехтував всім, що було йому найдорожчого на світі, знехтував і самим життям, аби піднести свою вітчину і визволити її з-під московського ярма».

Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). 1918.

ЮРКЕВИЧ
Віктор Дмитрович

Історик

26.12.1898, м. Олександрополь (нині – Кумайрі, Вірменія) – **12.09.1939**, с. Адак, Республіка Комі.

Походив зі старовинного роду української козацької шляхти.

Навчався на фізико-математичному факультеті Московського університету (1917). У 1918 році повернувся в Україну, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. У 1923 закінчив університет (інститут народної освіти).

У 1924 році затвердили аспірантом Історичної секції Всеукраїнської академії наук. Незабаром він став одним із найближчих учнів і помічників Михайла Грушевського. У лютому 1927 року затвердили дійсним членом Історичної секції ВУАН.

У 1934 році – перший арешт по справі М. Грушевського. 12 вересня 1937 р. – другий арешт, отримав 10 років концтаборів Воркути. Реабілітований посмертно (1960).

Головна тема наукових досліджень – історія козаччини. Автор праць: «До студій Максимовича з історії старого Києва» (1926), «Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в.» (1926), «Звиногородщина в XV–XVI вв.» (1927), «Харківський перепис 1660 р.» (1928), «Київський перепис 1666 р.» (1928), «Романівка на Київщині» (1929), «Українська еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького» (1932).

ЕМІГРАЦІЯ НА СХІД І ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ ЗА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(уривок)

Під час катастроф, що їх зазнали правобережна Наддніпрянщина, східня Волинь і Поділля під час українсько-польських воєн Хмельниччини і потім за Руїни, з'явилися й інші форми еміграційно-колонізаційного руху. Людність вирушав тепер з своїх старих осель зразу цілими селами або загонами, що складаються вже під час руху, і посуваються з родинами й усім майном (навіть бджолами) великими валками по кількасот родин, щоб у далеких стенах Донеччини закласти нове місто. Так за Хмельниччини засновано м. Суми.

Року 1655-го на Сумині городищі з'явилося 100 д. емігрантів на чолі з отаманом Гарасимом Кондратьєвим, які назвали себе мешканцями м. Ставищ (центральна Київщина); невідомо, чи ввесь загін в 100 чоловіка вийшов з цього міста). В багатьох містах південної Московщини згадуються «Черкасы Дрожипольские» – можливо, емігранти.

Так само й охтирські емігранти з'явилися на Слобожанщині в кінці 1653 р. великим загоном у 700 душ, прийшовши сюди «из дальних городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожних Ляхов и от Татар». У пізнішій звістці (1762 р.) подибуємо відомості, що 1654 року 40 ченців Лебединського манастиря на Чигиринщині на чолі з ігуменом заснували Охтирський манастир. Можливо, що загін у 800 чол., що прийшов під проводом Максима Тимофієва до Чугуївського повіту в р. 1654 і оселивсь, як можна гадати, в Харкові, прийшов з Правобережжя.

Наведеними звістками обмежуються наші відомості про еміграцію до Слобожанщини з Правобережжя в 1650-х роках. Можливо, що в інших ватагах, що приходили до Слободських міст, був деякий відсоток правобережців, як це було і в ватазі М. Степанова; частина правобережців приходила з Лівобережжя, поживши на Лівобережжі, можливо, кілька місяців. Та все ж можемо гадати, що за Хмельниччини людей переселялося з Правобережжя до далекої Слобожанщини хоч загалом і багато, але не так як пізніш, за Руїни і т. зв. «Згону»...

Походи Хмельницького на захід в рр. 1648-9 і окупація від козацького війська Правобережжя безперечно мусіли відтягти з Лівобережжя маси тої півмандрівної і особливо добичницької людности, що попереду становила головну складову частину східньої еміґрації. Справді маємо вказівки в документальних джерелах, що цими роками (1648–9) еміграція на Слобожанщину і до півден-

них московських міст не тільки зовсім припиняється, а й та людність, що тимчасово заїздила до цих країн попереду, повернулася на Україну «в войско Б. Хмельницкого». Тільки поразка селянської революції в зв'язку із Зборовською угодою і сумні події р. 1650-го, чутки про те, що можливо насунуть татари, і про майбутню українсько-московську війну, а особливо поразка 1651-го року, двоїсте поводження Хмельницького і поворот і репресії панів р. 1652 мусіли відновити еміграційний рух з новою силою. По численних невдачах козацьких повстань в першій половині XVII віку, що про них мусіли лишитися живі спомини в людській пам'яті, і тепер могло бути чимало людей, що не сподіваючися надовго спекатися панської влади, схотіли б скористатися з руїни панського контролю, щоб перейти на вільні землі за московським кордоном, зраджуючи таким чином повстання ще перед його остаточним упадком.

Масову еміграцію 1650-х років вже заздалегідь полегшило те, що ідея цієї еміграції популярна. Увесь час із різних джерел ідуть чутки, що людність готова, скоро з'явиться вороже військо, зараз таки вирушити за кордон. Такі чутки з'явилися ще року 1649-го у травні разом з чуткою про те, що за кордон вийшло 2000 «воровського» козацтва; року 1652 в Гадячому московському посланцеві оповідали про те, що західні міста видано татарам, а людність бажає емігрувати до Московщини; на початку року 1653 в Полтаві казали, що коли військо Радзівіла перейде через Дніпро, людність піде за Московський кордон. У доповідях московських посланців такі звістки – звичайна річ. Подібні настрої мусіли вплинути на збільшення тої масової еміграції за московський кордон...

Далі тривав промислово-пасічницька колонізація і в Західній Слобожанщині. Вище вже згадувано, що пересельці з західньо-лівобережиих міст сконцентрувалися в Охтирці, імовірно це були місцеві таки уходники і пасічники; в році 1657-му бачимо під Сумами ватаги дегтярів з Сорочинець і з Веприка.

Політика українського уряду супроти еміграції

Уряд гетьмана Богдана Хмельницького ставився до переходів людности на Слобожанщину, про які він не міг не знати, принципово негативно. Щодо цього не було відміни між його політикою і відповідними заходами пансько-польської адміністрації попередніх часів. Полкова старшина підтримувала заходи центрального уряду. Маємо документальні звістки, що за перших років повстання утікачів уважали за зрадників і вганяли за ними, як за державними злочинцями. Так наприклад 18-го лютого 1651-го року до Олешні прибув з Зинькова Тишка Донець і прохав воєводу дати йому пере-

пустку на Дін. Під цей час з'явилися зиньківські козаки, що вирушили навздогін з листом зиньківського отамана Ф. Чернова про те, що Донець з товаришами «гетману Богдану Хмельницкому изменили, из литовской земли побежали на Дон, а в их де земли ныне не мирно, крымской царь хан со всею ордою в их литовской стороне». Так здебільше розуміла становище і сама людність, як ми це бачимо в словах пасічника Сови, під час сварки з представниками валківського воєводи на «Наумковій пасіці» під Валками: «У нас, казав Сава, ныне приговор до всево войска Запорожсково: которая де наша братья Черкасы пойдут на твое Государево... имя, и тех де черкас велено рубить». Р. 1654 оселилося чимало емігрантів в м. Охтирці; вони лишили на старих місцях частину свого майна; але коли вони, влаштувавшися в Охтирці, спробували перевезти туди і свої «остаточные животы», то зустрілися з рішучим опором місцевої військової адміністрації і зазнали за свою еміграцію жорстоких репресій – бійки та грабування.

Коли року 1652 почалася посилена еміграція на схід, на Лівобережжі з'явилися чутки, певно поширювані від старшини, ніби емігрантів засилають до Сибіру. Від самого Хмельницького маємо цілком вправний лист, надісланий до путивльського воєводи Зюзіна з-під Фастова від 26/VIII 1654 року, отже вже після Переяславської угоди. Наведу тут головну частину тексту цього цікавого листа:

«... зде... много есть своевольников и убойцов, что зде злое зделав что, или кого убив, в землю е.ц.в. бежат; как и ныне в Гадячом и в Веприку и в иных городах некоторые мятежники, учиня смятеніе и много зло зделав, в землю е.ц.в. ходить начали. И для того прилежно тебя, господина моего, просим, изволь грамоты свои во все порубежные городы и в деревни и к воеводам и к прикащиком послати, чтоб тех мятежников и убойцов, которые б к вам без листов наших шли, имав вешали и стинали и в неволю имали, а имения их на е.ц.в. отбирали. Также много тех своевольников на Тор без ведома нашего идут и там собираютца, тогда и туды изволь послати, и тех своевольников разорити, понеже тамо недалече от вашіе милости. И для того надобно то розсматривати, чтоб тое своевольство было усмирено, и е.ц.в. прямо и верно служили; о чом и вторицею тебя, господина моего, просим, чтоб тех своевольников пропускать не велели и с Тору згонили». Подіб. листа надіслано і до білгородського воєводи В.Б. Шереметьева; у ньому теж згадувано «о бунтовщиках и о беглицах». Шереметьев писав до царя про цей лист в зв'язку з численною еміграцією того року, коли українці оселилися в Охтирці, і оселено було Харків, Цареборисів, Зміїв та інші міста. Від московського уряду наказано ставитися до емігрантів дуже

обережно, переписати їх, заборонити (про око) дальші переходи, з Тору емігрантів зігнати і про ці розпорядження сповістити гетьмана. Натяк на те, що за негативне ставлення гетманського уряду до переходнів знали усі на Україні і навіть поза Україною, знаходимо в оповіданню товмача Абдула Байцина московським посланцям в Криму: «пришли де к Донским козаком и Запорог Черкас много без повеленья Богдана Хмельнитцкого», казав він. В р. 1656 гетьман збирався ужити збройних репресій проти поселень, осаджених на Сумщині (по р. Сулі) в зв'язку з повстанням якогось Неблядіна.

Зважаючи на такі недвозначні свідчення актового матеріялу, мусимо поставитися обережно до свідчення Бантиша-Каменського, зачерпненого з літописів, про те, ніби Богдан Хмельницький «исходатайствовал сам дозволеніе селиться в пределах государства Россійскаго». Ця звістка можливо (як мабуть і в літописах) з'явилася підо впливом Іскриної місії р. 1652, що мав намацати в Москві можливості щодо переходу гетьмана під безпосередню протекцію царя, коли дальша війна з поляками буде нещаслива. Відповідно до загального напрямку політики Москви щодо еміграції з Заходу великими масами Іскрі дано обіцянку прийняти емігрантів, але оселити їх не ближче, як на Дону, куди під той час справді мали відправити Дзіковського. Заходи Богдана Хмельницького звичайно не суперечили його ворожому ставленню до окремих і неорганізованих утеч, за кордон, що підривали відпорну силу війська і сприяли дальшим «розрухам» у країні.

Пасічна колонізація в Західній Слобожанщині

Вище вже намічалося ті райони Лівобережжя, звідки могла посуватися людність на пасіки Слобожанщини. Це були залюднені райони Попселля – Миргородщина і Гадяччина і середнє Посулля – північна Лубенщина з Роменщиною. Фортифікована від Московської держави «Білгородська Черта», що впиралася в московсько-польський кордон, підходячи до нього із сходу, розтинала колонізаційні хвилі з Лівобережжя на два струмені: північний, що йшов на горішнє Попселля і південний, що йшов за р. Ворскло, на її ліві допливи і до системи річки Уд.

Північний район (Сумщина) був здавна зайнятий путивельськими уходами. Тут лежали волості Тєшкова на Сулі між Ромном і гирлом річки Терну, Городецька на Пслі, Хотмижська, Лосицька, Нищанська і Немирська з однойменним городищем на Ворсклі (Немирська волость – це пізніша Охтирщина). У цих волостях розташовані були «вітисті» бортні уходи путивельських севрюків і служилої людности і проваджено надзвичайно екстенсивне господарство. Дарма що

Миклашевський, описуючи Путивельщину, і каже про тутешні курені – «кабицы», але місцева людність здається ніколи не лишалася тут на зиму, і з новою українською людністю зустрічалася тільки на весні, ідучи на свої уходи.

Посуваючися на схід, українська людність, що незадовго перед тим опанувала суміжну Роменщину, заходила вже в 20-х роках і до Путивельщини, порушуючи державний кордон, захоплюючи уходи путивельської людности і викликаючи опір і репресії від місцевої влади... Круг слобід зразу ж, а може ще й перед тим, закладено пасіки, що тягнулися від Ромна до гирла р. Терну: українці («Черкасы») оселилися на «новых слободах и на пасеках и на будех, тою рекою (Сулою) всею завладели, и запустошили (?!), зверь бьют и рыбу ловят и пчелу дерут и бортное деревья на корень секут». Отже уже за тих часів разом з українськими колоністами з'явилася тут здається нова інтенсивна форма пасічництва з штучними уликами, що запанувала тут трохи згодом, коли поновлено українську колонізацію в середині XVII віку. Що пасіки були тут не тільки влітку, про це маємо недвозначні вказівки: пасічники по лісах «живут без выезду».

На звістки про цю колонізацію з Москви надіслано наказа зліквідувати пасіки й слободи, а що людність їх вчинила збройний опір, то довелося з Путивля вирядити 1000 чолов. служилих, які з огневим боєм пройшли Посулля, розбиваючи слобожан вроздріб і палячи слободи Волкову, Войтівку, Пустовойтову і Охмилову разом з майном, бо його не встигли забрати ні слобожани, ні московські військові під обстрілом слобожан, що ховалися по лісах, дивлячися, як гинуть їхні оселі. Худобу теж відігнати не встигли і вона розбіглася. Далі пройти не пощастило, бо слобожанські загони з'єдналися й почали загрожувати путивельцям. Все ж колонізаційний рух мусів з цього району звернутися на вільніші місця на півдні. Але пасічна колонізація все ж тривала й далі, і року 1649-го довелося знову розпочинати справу про ліквідацію роменських, а також і конотіпських пасік на р. Терні. Згадується про слободи і пасіки по Сулі і в акті розмежування 1647-го року при опису м. Недригайлова.

У цьому районі через вигідні природні й ринкові умови широко розвивалися крім пасік також і промисли уходницьких ватаг: будництво, селітроварення, дегтярство; перед тим звичайно це були підприємства капіталістичного типу переважно (як селітряна варниця лубенського рандаря на р. Боромлі р. 1642-го), а з року 1648-го бачимо підприємства промислових ватаг. Ще в році 1657-му тут бачимо 6 ватаг з Ліво- і Правобережжя, що гнали дьоготь і платили з того промислу податок сумському воєводі. Але можливо, що й тут ми маємо нову форму тих же капіталістичних стосунків.

Цей північний район (пізніша Сумщина) був невигідний не тільки тим, що тут господарили путивельці, але й тим, що він був з усіх боків замкнений для дальшої колонізації: на півночі середнім Посейм'ям (Путивель-Рильськ) давно вже залюдненому скільки дозволяла за тих часів природа тієї країни; на сході верхів'ям Псла, районом, що лежачи між Курським та Белгородом, зазнав великого тягару воєводської адміністрації (це було безпосереднє запілля «Білгородської Черти»); на півдні самою «Чертою» з фортецями Вольним і Хотмижським. Тому головна хвиля колонізації йде на південь, на вільні місця по Мерлу і Мерчику, відкриті для дальшої колонізації на дальший південь і на схід. Від року 1646-го маємо дуже цікаву звістку, 1652–3 рр. слобожани починають свавільно осаджуватися на півдні. Про початок і розмір осаджування в тім часі нічого не знаємо. Чи було воно в перших часах занадто незначне і непомітне, чи про нього воєводи не знали, чи, нарешті, свідомо його ігнорували, вичікуючи, «что у Черкас с Поляки учинитца», – важко сказати. Боротьбу проти пасічників припинено в р. 1652, і дальше просування пересельців до Слобожанщини відбувалося в умовах відносного спокою і дуже можливо – за мовчазного співчуття воєвод. На початку 1654 року вперше з'являються у відписках воєвод чутки про вже доконане переселення і осадження емігрантів на Слобожанщині і заходи самих пересельців коло легалізації своїх поселень. Можливо, що за зовнішній момент, що визначав початок заходів пересельців і воєвод, був момент Переяславської угоди, який звільняв обидві сторони від офіційних зобов'язань щодо Польської держави і так би мовити принципово легалізував переселення за кордон.

Перші звістки про оселення емігрантів надійшли в квітні травні 1654 р., це були звістки про оселення пересельців в Охтирці і про осадження Цареборисова. Улітку 1654 р. зробилося відомо і про осадження харківчан. Загальною системою чугуївський воєвода (за наказом з Бєлгорода) зробив перепис пересельців в Харкові і Цареборисові. На вісті про оселення міст уряд з по ходу, з табору під Смоленськом вислав спеціяльну грамоту, датовану 30-м вересня 1654 р. У цій грамоті уряд, похваляючи воєводу за зроблений перепис харківських пересельців, наказав послати до пересельців, які вбиралися оселитися в Цареборисові, на Торські озера і казати їм, щоб вертали до полків Б. Хмельницького (сам гетьман скаржився, що люди тікають до Слобожанщини, пишучи до царя «о бунтовщиках и о беглецах» і до воєвод про еміграцію на Тор; наказано також казати емігрантам, що від царя жадною утримання дано не буде і що по російських містах їх наказано не приймати. Отже позиція

уряду була вичікувальна: з одного боку – реєструвати, отож легалізувати пересельців, «щоб не було сори» з воєводськими людьми, з другого – радити їм краще вертати, звідки прийшли.

Але приблизно тоді ж в наказі Яблоновському воєводі дано розпорядження – зробити загальний перепис пересельців, що осілися на Слобожанщині, і т.ч. остаточно визнати самовільну українську колонізацію на півдні. Тим часом пересельці фактично почали влаштовуватися. Улітку 1654 р. вольновський воєвода Каминін їздив до Охтирки, переписав і т. ч. легалізував тамтешню громаду. Тоді ж наказано передати фортецю Городнє загонові емігрантів, що там оселилися, а знаряддя перенести до нової фортеці Коловтаєва, на місці оселення пересельців; переписано зміївців і харківчан; у лютому 1655 р. наказано нарізати землі емігрантам сл. Печеніги, і т. ч. офіційно першу визнано цю слободу, найближчу до Чугуєва. Тоді ж наказано нарізати землі емігрантам Максима Тимофієва (отже, очевидно, харківчанам). 25-VI 1655 р. дано дозвіл будуватися сумським емігрантам, а до Охтирки вислано Байдикова; після бунту охтирчан дозволено керувати громадою отаманові – «кого оберуть». Таким чином фактично місцева адміністрація р.1654, а центральний уряд р. 1655 визнав потребу легалізувати пересельців. Протягом 1655 р. ідуть розпорядження уряду переписати всіх пересельців, щоб остаточно з'ясувати становище. 1-го січня 1656 р. перепис одержано в Москві і наступними місяцями видано розпорядження: виділити до нових міст окремі повіти, вислати до них воєвод з служилими загонами і арматою. Подібні накази видано: 20.III 1656 р. – призначення Ф. Сурміна до Цареборисова, 28.III – В. Селіфонтова до Харкова і Хітрово до Змієва, 1.VII – К. Арсеньєва до Сум і І. Ржевського до Змієва, близько того ж часу – Т. Чернова до Охтирки. Новий лад на Слобожанщині остаточно санкціоновано, і ставлення до нових стосунків на Слобожанщині таким чином зформульовано в наказі чугуєвському воєводі: наказано йому уважно зноситися з зміївським і харківським воєводами, «чтоб однолично... новые городы Змеево и Харьково и тех городов служилых людей Черкас от татарские войны заступить и уберечь и в плен і в росхищенье не выдать». У наказах 1655 р. до цього додавано, що воєводи мають і далі по Слобожанщині «Черкас великому государю ссаживать». Таким чином стихійний колонізаційний рух української людности розірвав мережу урядових заходів, норм і заборон і забезпечив собі до заселення багату ще не залюднену країну.

Московська державна адміністрація по новоосаджених містах Слобожанщини 1650-ми роками

Зробімо тепер коротенький огляд тих адміністративних стосунків, що склалися по новоосаджених містах Слобожанщини... Реєструвати людність – це було головним завданням воєвод на Слобожанщині і року 1655. Від центрального уряду наказано Яблонівському воєводі перевести загальний перепис усіх новоосаджених поселень; це зроблено, і 1 січня 1656 р. перепис вже був у Москві. Чугуївський воєвода не обмежився переписом самої людности і зробив опис Харківської фортеці, що її почала будувати сама людність. Цього року зроблено і деякі дальші кроки щодо організації людности нових поселень; у лютому 1655 р. наказано улаштувати пересельців Печенізької слободи (поблизу м. Чугуєва і нарізати їм землі; у червні того ж року дано офіційний дозвіл будуватися емігрантам з м. Ставищ на Суміному городищі, наказано нарізати землі харківським пересельцям; до Охтирки, де перед тим не було окремого воєводи, вислано навіть спеціяльного представника державної влади – вольновського стрілецького голову Байдикова. Але в справі землевпорядкування пересельців тільки розпорядження щодо Печеніг мало конкретні наслідки, а висланого до Охтирки Байдикова тамтешня людність не прийняла, і в Охтирці відновлено попереднє урядування виборного отамана. Отже і цього року уряд і місцева влада не виявили великої ініціативи щодо керування слобідською колонізацію, і тутешня людність мала змогу вільно розташовуватися на нових землях. Пояснювати це треба, очевидячки, тими труднощами, які стояли і перед урядом, і перед його місцевими органами в зв'язку з польською війною. Допіру р. 1656, коли переведено загальний перепис і вияснено наслідки колонізаційного руху попередніх років, почалися конкретні заходи уряду щодо організації урядування в нових містах на Слобожанщині. Протягом цього року призначено окремих воєвод до всіх більших новоосаджених поселень – до Цареборисова (20.III), Харкова (28.III), Сум (1.VIII), Змієва (1.VII), Охтирки. Одночасово до цих міст виділено окремі повіти із складу попередніх; офіційно утворено повіти для Змієва та Харкова, які вийнято з компетенції чугуївського воєводи. Треба зазначити, що менші поселення не всі і не відразу почали підлягати владі воєвод сусідніх більших міст.

...Р. 1656, а ще виразніш р. 1657 цілком зформувалася система офіційного землевпорядкування на Слобожанщині: до кожного міста відмежовано землі на певну кількість верстов у радіюсі (як у м. Сумах), чи попросту розмежовано землі сусідніх повітів (чи громад) і в цих межах відбувалася вже вільна заїмка місцевої людност-

ти (крім земель, що відійшли до помісних «дач» місцевої російської служилої людности). Суперечки розв'язувано, очевидно, за допомогою урядових органів самої громади, і до суду воєводи стосувалася тільки суперечки між сусідніми поселеннями (напр. між м. Сумами і сл. Ворожбою, між мм. Змієвим і Цареборисовим за уходи по р. Донцю, чи між українськими громадами й російською служилою людністю (на Харківщині і здається в м. Цареборисові).

Так само і грошові оклади не могли бути на Слобожанщині ані стимулом до сформування помісно-служилої системи, ані за підставу до її переведення, бо цих окладів тут в рр. 1656-7 зовсім не існувало: Сумчанам, які прохали видавати їм утримання, рішуче відмовлено...

Другий момент, що випливав з потреб живлення людности і її господарчої діяльности, і перебував звичайно під контролем і регулюванням від адміністрації, була торговля, а передусім та її галузь, що зв'язувалася з продукцією державних реалій – тютюну й горілки.

Торговельні шляхи, що йшли з півночі, обходили територію Слобожанщини на захід (шлях через Путивль до Лівобережжя) і на схід через Вороніж на Донщину і Озівщину. Але вже першими роками, як осаджено нові міста, почала розвиватися тут торговля, зв'язана з Лівобережжям, а одночасно з чугуївським ринком, де покупцями були російські торговці і служебна людність російських залог. Українці і по московських містах були звільнені від податків і від мит при операціях до 12 крб. Слобідські міста дістали ще більші пільги: в Сумах – право безмитної торговлі цілий рік, крім свят, можливо, що й по інших містах подібні пільги, а передовсім право ярмарків. Натомість заборонено торгувати тютюном і горілкою, дозволено тримати її для себе, але фактично мабуть і продавати її в межах того ж міста. Все ж у Сумах збудовану силами людности «варницю» – ґуральню воєвода К. Арсеньєв розламав, дарма що він загалом прихильно ставився до місцевої людности.

Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. 1932

НІКІТЕНКО Павло Іванович

Краєзнавець, колекціонер, художник

1900, м. Суми – **листопад 1988,** м. Суми.

Народився в родині потомствених гончарів на вулиці Гончарній. На початку 1920-х працював телеграфістом.

Закінчив бухгалтерські курси, працював в Горкомгоспі, на Сумському машинобудівельному заводі ім. М.В. Фрунзе – спеціалістом у плановому відділі.

У 1950-ті роки працював бухгалтером в обласному відділі охорони здоров'я.

Усе життя збирав краєзнавчий матеріал і колекцію старожитностей (була серед них ікона Богоматері з Сумського дівочого монастиря, подарована його прабабці при закритті його в 1811 році).

Переймався долею «старих» Сум, робив креслення і замальовки старих сумських будівель.

У співавторстві з О.В. Коваленком та Ф.А. Карпенком випустив самодруком декілька примірників спогадів-мемуарів «У повітовому місті «С» або вулицями старого міста. Правда і вигадки» (1984).

В УЕЗДНОМ ГОРОДЕ «С»

(уривок)

Діди простять, що внуки їх забули,
Глибоке небо завжди голубе,
Але хоч раз зневажиш ти минуле,
Ти назавжди зневажиш і себе ...

О. Демиденко

Жизнь былых поколений наших предков, тружеников городов, малолюдных деревень и сел, то разбросанных по косогорам и ярам, то вытянувшимся в линию вдоль пыльного торгового шляха, накапливала в себе те годы трудолюбия, стойкости перед лицом невзгод, мужества, твердости духа и крепости тела... Любуясь городами, возникшими на пустырях, вселяясь в стремящиеся ввысь дома, в квартиры со всевозможными комфортами, не будем забывать о тех, чьи гены в вашей крови, чьи дни проходили в труде от зари до зари, а ночи – в раздумьях о куске хлеба на завтрашний день.

...Рассматривая план города Сумы времен Октябрьской революции, замечаешь разный характер сети улиц. Западная сторона издавна называется Засумка, имеет правильно распланированные на кварталы прямые улицы. Северная и северо-восточная часть носит название Нового места. Здесь не увидишь никакой попытки сделать улицы прямыми. Улицы и переулки идут вкривь и вкось... Некоторые переулки в ширину составляли всего три шага, а улицы то расширялись шагов до пятнадцати, то сужались наполовину. Северо-западная часть – Холодная гора имела такое же произвольное направление улиц с такой же произвольной шириной в разных местах.

Центр со времен Слобожанщины, носивший название «город» (название это для жителей отдельных частей сохранялось долго), представлял собой вытянутые к югу две главные улицы – Соборную и Воскресенскую. После Покровской площади к ним по бокам присоединялись Лебединская и Покровская. Соборная улица после Покровской площади имела название Петропавловская. Эта улица вместе с Лебединской тянулась до конца города, до нового городского кладбища. Покровская, обрываясь, переходила в Шишкаревскую, продолжение которой называлось Оболонь. Шишкаревская улица и присоединившиеся к ней переулки носили название Шишкаревка...

Разработанные во времена Екатерины II два генеральных плана уездных и других городов 1786 года в большинстве мест так и остались на бумаге, равно как и типовые проекты гостиных дворов. Этой участи не минули и Сумы. Разраставшееся население города

строило свои домики на свободной площади, не заботясь о наметках Генерального плана. Застройщиков больше заботила топография местности: яры, расположение подъемов, где ближе подходили подпочвенные воды к поверхности, где рыть колодцы.

Наметки Генерального плана были осуществлены только в районе улицы Засумки. «Помог» в этом деле правителям города пожар 1839 года. Здесь издавна селились слободские казаки и их потомки, люди, связанные преимущественно с сельским хозяйством, чумацким промыслом и другими подобными занятиями... Деревянные домики, клуни, сараи, коморки, крытые соломой, доставшийся засумчанам I половины XIX века от родичей XVIII века, могли вспыхнуть от любой искры.

Вспоминаю, как между моим дедом Павлом Леонтьевичем и его приятелем соседом Ковшовым возник спор, отчего загорелась Засумка. Один твердил от искры уголька, топившейся печки, другой – от подпала, сосед отомстил соседу, подпалив клуню в отместку за обиду. В конце концов, спорщики сошлись на варианте подпала. Горячие угольки каждый день вылетали из трубы да ничто не могут сделать с соломой, которая лежит на крышах больше полсотни лет. А черкни кремнием о кресало – и готово. Кусочек трута, перекинутый через плетень, тотчас сделает свое дело. В тот год стояла засуха, сильный ветер дул круглые сутки. Деды нам рассказывали, как они наблюдали пожар с дальней горки, а также, сколько удалось скупить горелых бревен у погорельцев для обжига горшков.

После пожара городничий и члены управы вспомнили о плане города 1786 г., и новая застройка Засумки пошла вдоль улиц, намеченных по чертежам плана. На другие районы города – Холодную гору, Новое место, Шишкаревку с Оболонью – огонь не перекинулся. Все остальное осталось так, как было, о регулярной застройке там, на месте паутины улиц и переулков, и думать не стали...

Только с начала II половины XIX века, когда помещики начали строить примитивные сахарные заводы, а наехавшие из Польши и Германии дельцы, ищущие хорошего «гешефта», стали организовывать кустарные механические заводики для ремонта оборудования сахарных заводов, пивоварен, колбасных заведений, некоторые купеческие фамилий города увидели, что оборотный капитал можно сделать не только на ярмарках. Скупка сахарного песка, спирта, зерна у помещиков для отправки в столицы и даже заграницу повлекли за собой появление купцов крупной формации, брезговавших торговлей в полутемных лавках на первых этажах домов на Соборной улице...

«Почетного гражданина уж тем более коммерции советника в лавке не высидишь», – говаривал крестьянин из Нижней Сыроватки Иван Харитоненко, основавший сахарозаводческо-земледельческий дом, первоначально из владений Кондратьевых, занятых круглогодичными спорами из-за наследства, свадебного приданного и тому подобного.

Недлинная по протяженности Соборная улица, начало которой было у нынешней Красной площади и конец – Николаевская площадь, что была там, где теперь раскинулась площадь Ленина и которая в XVII–XVIII веках была центром Сумской крепости.

Топография местности, крутые склоны возвышенности в сторону реки Стрелки к западу, реки Сумки, реки Псла к востоку еще и сейчас дают представление о бывшем когда-то центре крепости.

С течением времени на месте снесенных крепостных стен и валов, изменений рукавов р. Псла появились улицы в том же направлении, что и Соборная – Казацкий вал, Нижнесоборная и др., застроенные жилыми домами, а Соборная превратилась в центр, где расположены все крупные магазины, собор, церкви и другие сооружения.

Все дома по линии Соборной улицы имели сходство: нижний этаж – магазин более или менее просторный, верхний этаж – жилые помещения для хозяев и квартирантов. Очень похожи были и дворики этих домов, застроенные в два этажа деревянными службами. Внизу – сараи разного назначения, вверху – балконы с перилами и небольшие помещения, как кладовки, для жильцов. Во дворе – вход в подвал, под домами – отхожие места и прочее. Антисанитарное состояние этих дворов держалось весь год, особенно усиливаясь весной.

В домах, которые стояли в переулках, отходящих от Соборной улицы (нынешних Терезова и 9 Мая), также внизу были помещения для занятия ремеслом или торговлей, вверху же жили.

Николаевская улица

Троицкая улица переходила в Николаевскую, названную так по одноименной церкви, у моста через реку Сумку. С обеих сторон эта улица была застроена двухэтажными домами, принадлежащими средней буржуазии. Сразу за мостом в массивном доме, принадлежащем купцу Саркисову, находилась аптека Штурха, одна из пяти аптек, имевшихся в городе. Напротив, немного далее – усадьба купца Скубенко с большим двором, где находились складские сараи. Кое-кто из конкурентов, соболезненно присмеиваясь, доверительно говорил приятелям: «Не повезло Скубенку. Кабы его дочка не по-

торопилась отдать богу душу, владел бы парой сахарных заводов, не сидел бы на одной бакалее. Перехватили его счастье Лещинские. Надо было дочку здоровей растить».

Это насмешливое сочувствие вызывалось тем, что дочка Скубенко вышла замуж за И.Г. Харитоненко в те годы, когда он начал прибирать к рукам сахарные заводы в уезде, но скоро умерла, а Харитоненко потом женился на дочери купца Лещинского, который с помощью зятя превратился в сахарозаводчика, владельца завода и имения Кияница.

Следующий за домом Скубенко – такой же двухэтажный дом с большим двором, принадлежащим также одному из когорты города. Дом этот памятен мне и моим друзьям по высшему училищу.

Вечерами, возвращаясь из училища, мы, проходя мимо, останавливались. Если окна в нижнем этаже не были задернуты шторой, любовались развешанными на стене как раз напротив окон редкостями из далеких стран. На коричневом ковре были развешаны копья, какие-то кривые кинжалы, пара длинных ружей, вроде тех, что мы видели на картинках в книжках по истории тридцатилетней войны. В центре был укреплен щит (круглый) с каким-то рельефом, прикрывающий длинную изогнутую саблю необычной формы, отливающую золотом. Чья это коллекция, мы не знали. Слышали только, что тут снимает квартиру какая-то помещица из ближнего с. Луцыковка. Слышали также, что она поселилась тут после бурных событий революции 1905–1907 гг., опасаясь, как бы крестьяне не сожгли её в имении, а, живя тут, – опасалась быть отравленной и питалась преимущественно круто сваренными яйцами.

Много позже я узнал, что коллекция оружия на стене принадлежала сыну помещицы, известному путешественнику по Абиссинии – Булатовичу, а сабля в самом деле золотая, была ему подарена негусом Абиссинии – Менеликом за помощь в борьбе с итальянцами. Часть этой коллекции, кроме сабли, я видел потом в двадцатых годах в первом художественно-историческом музее города.

Дальше на Николаевской улице находился двухэтажный дом с некоторыми архитектурными претензиями. Здесь было два входа. Дом стоял на углу Николаевской улицы и переулка, ведущего через луг вдоль р. Сумки на Новое место.

Дом принадлежал помещику средней руки Краснянскому, по совместительству служившему земским начальником в сёлах Битица и Пушкарёвка. Поговаривали, что он не придавал значения своей должности, не часто бывал в подопечных селах, уделял больше внимания дружбе с помещиком Золотницким, великим любителем псовой охоты. О некоторых выдающихся Выжлецах (собаки из породы

гончих из стаи Золотницкого) высокого мнения был сам Великий князь Николай Николаевич, дядя царя, предпочитавший охоту с гончими всякой другой.

Впрочем, в последнее десятилетие перед войной 1914 года на ближних и дальних полях вдоль линии железной дороги Сумы – Белгород, где в конце прошлого века носились за зайцами гончаки пана Золотницкого и компании, такой охоты уже не было. Не те стали крестьяне, что были когда-то, что скорбно смотрели на потоптанную барскими лошадьми и собаками озиму. Чего доброго, бунтовщики 1905–1907 годов перебьют собак, начнут судиться с самим земским начальником за чьи-то потоптанные посевы.

Ещё несколько двухэтажных домов по обе стороны – и Николаевская улица кончалась с правой стороны домом Штейнера, представителя страхового общества «Россия», а с левой – приземистый одноэтажный дом и контора Суханова, бывшего компаньона Ивана Харитоненка, но не такого удачливого. Этому Суханову Сумы обязаны своей архитектурной достопримечательностью – Преображенским собором. Сама личность Дмитрия Ивановича Суханова своеобразна. Крестьянин из Курской губернии, прибыв в Сумы вместе с Харитоненко, таким же крестьянином Харьковской губернии, занялся бакалейной торговлей и скупкой сахара на заводах окрестных помещиков для отправки в столицы. Но если компаньон – Харитоненко – размахнулся широко, скупая один за другим сахарные заводы у помещиков, которые не знали, что им делать с ними после освобождения крестьянин, не желавшие затруднять свои головы расчетами с наемными рабочими, то Суханов ограничился только заводом в с. Низах, поделив свое время между должностью старосты Преображенского собора и заводом. Собор в те времена представлял собой не слишком ценное строение. Суханов, человек очень религиозный, начал его перестройку, используя доходы от завода в Низах. По рассказам старожилов, знавших Суханова, он считал целью своей жизни – постройку собора как свою обязанность отблагодарить бога, за то, что он, когда-то считавший копейки от прибыли в своей лавке, теперь может вкладывать тысячи в дело, угодное богу. Когда его спрашивали, во что ему обходится постройка колокольни и остальные работы, он, помедлив, отвечал: «Это знает только бог да могила» – и указывал на землю.

Был он не слишком грамотный и не стремился заменить природный ум начитанностью, не в пример своему компаньону – Харитоненку, который на шестом десятке жизни затеял учиться французскому языку. Только исполняя свою должность старосты собора, Суханов одевался в новый сюртук и остальные детали кос-

тюма извлекались из гардероба. А в будние дни те, кто впервые встречал его на строительстве собора между грудами кирпича, ящиков с раствором, штабелями бревен, не сразу догадывались, что старик в поношенном костюме с пятнами извести и кирпичной пыли и есть Дмитрий Иванович.

Под стать простецкому виду хозяина была и контора Суханова, рядом с домом – одноэтажное, незамысловатое строение.

Суханов не дожил до окончания строительства собора. Умер вскоре после завершения постройки колокольни, оставив наследником своего племянника, завещав ему окончание строительства, в том числе и постройку главного купола. На фотографии тех времен видна возвышающаяся над городом колокольня, но купола еще нет.

Наследник добросовестно выполнил волю дяди, и теперь сумчане любуются Преображенским собором, своеобразным памятником архитектуры прошлого, не копирующего столичные образцы, как это мы видим на примере Троицкого собора. По другую сторону, наискосок от дома Суханова, Николаевскую улицу заканчивало помпезное двухэтажное здание серо-зеленого цвета, построенное в начале века. Над центральной частью – полусферический купол с углами, по бокам выступы, сверху украшенное пирамидальной крышей, по стенам выступы с пилястрами и полуколоннами, двери с зеркальными стеклами, украшенные львиными головами. В общем, олицетворение претензии на дворец местного значения. Дом принадлежал Штейнеру, представителю страхового общества «Россия». В нижнем этаже находилась комната, а в верхнем – жилые апартаменты владельца. Финансовая сторона деятельности Штейнера рядовым жителям города не была известна, но о наличии солидных капиталов у этого дельца по страховым операциям свидетельствовал факт покупки им имения в Басах, ранее принадлежавшего фамилии Богдановичей.

Боковая сторона дома в сторону Воскресенской церкви была попроще и, видно, существовала и раньше, а парадная была построена позднее. В этой части дома Штейнера помещение сдавалось арендаторам, в том числе и подвал, где была типография Вертикова.

После революции в доме Штейнера размещались различные учреждения, в том числе ГПУ, хозяйственные и строительные организации, «Укрпайбуд», где работал с 1926 по 1930 годы Никитенко. Во время немецкой оккупации тут находилась комендатура гестапо. Люди боялись ходить мимо этого здания, переходили на другую сторону улицы еще от Краснянского переулка. После войны здесь работал горсовет.

Все дома на Николаевской улице в наши дни не существуют, равно как и модерновое здание телефонной станции, что было рядом с Николаевской церковью, и самой церкви. Здесь теперь раскинулась площадь Ленина с административными зданиями, памятником Ленину, высотным отелем.

Между описанными выше домами Николаевской улицы и первыми домами Соборной улицы находилась Николаевская площадь, которая потом стала называться Петровской. Центр площади был занят небольшим сквером с кустами сирени и деревьями клена. Сквер был разбит в семидесятых годах прошлого века. До того здесь была старая часть городского базара, а в основном базар располагался на Николаевской лужке за церковью. Там теперь проходит ул. Магистральная (Героев Сталинграда).

Еще раньше, во времена Слобожанщины, площадь между Воскресенской и Николаевской церквями называлась – майдан. Здесь было место сбора казаков и мещан. Существовало предание, что на этой площади Петр I проводил смотр полков, приведенных сыном Алексеем в Сумы. А раньше еще, когда князь Голицын собирал войско для похода в Крым, здесь под крепостными стенами накапливался запас войскового снаряжения – пороха и снарядов.

После переноса базара на набережную р. Стрелки, в конце 70-х – начале 80-х годов XIX века, скверик на Николаевской площади служил в основном местом отдыха прихожан церкви. Тут же стоял небольшой павильон садовника Коровая, в дни храмовых праздников – Троицы, например, обеспечивавший прихожан букетами цветов, гирляндами, венками, листьями лепехи, которыми, по народным традициям, посыпали пол в церкви.

Продукцией садоводства, ветками пополнялся и ассортимент изделий гробовщика Маликова, мастерские которого находились как раз напротив, как часть стены церкви.

После войны в сквере на Петровской площади был установлен памятник Герою Советского Союза – Супруну, при реконструкции площади памятник перенесен и установлен в начале ул. Дзержинского...

В уездном городе С.
1984

ЛИСИЙ
Іван Андрійович

Краєзнавець, педагог, поет

10.09.1910, с. Підлипне (нині у складі м. Конотоп) – **15.05.2000**, м. Конотоп.

Лауреат премії ім. О. Лазаревського (1999).

У березні 1930 родину було вислано в Архангельську область на лісоповал як куркулів. За спробу втечі переведено до Мурманської області.

Перед війною почав навчатися в Київському педагогічному інституті. На фронті з 1941 року, отримав важке поранення – втратив ногу. Працював у школах Конотопського району.

Закінчив історичний факультет Київського педагогічного інституту (1946), але працювати за фахом не дозволено. Працював у конотопській артілі «Праця інваліда», відповідальним секретарем Товариства охорони пам'яток історії (Конотоп).

Автор праць: «Бій козаків Івана Виговського із царським військом О. Трубецького біля сіл Соснівки, Шаповалівки, Попівки 27–28 червня 1659 року» (1991),«Конотопський сотник та його козаки» (1992), «Історія Конотопа сер. XVII ст.» (1992), «Соснівська (Конотопська) битва» (1992), «Кобзарство Конотопщини» (1993), «Загін січових стрільців з с. Підлипного» (1995), «Творці великої Руїни» (1996), «Повернення з небуття» (1996), «Липицьке князівство на Конотопщині» (1996), «Летять у вирій журавлі» (1997), «Це сталося в Козацькій Діброві» (1997), «Легенди в історії України й Конотопщини» (1998), «Спогади про ті трагічні роки» (1998), «Виживаємо самотужки» (1998), «Виговський у пам'яті народній» (1999).

ЛИПЕЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО НА КОНОТОПЩИНІ

В XIII столітті серед численної родини Чернігово-Сіверських князів Ольговичів з роду Ярослава Мудрого були князі Всеволод та Олег Святославичі. Правнук Олега Святославича Олег князював у Рильсько-Воргольському князівстві, а правнуки Всеволода Святославича Святослав та Олександр князювали у Липецькому князівстві. Невелике удільне князівство охоплювало територію в басейні річок – приток Сейму: Єзуча, Липки, Куколки, Кросни, Гнилиці та Щимлі. Економічною основою князівства було хліборобство, бортництво, скотарство, рибальство та полювання. Центр князівства – поселення Липецьк.

Лазаревський О.М. сушив собі голову: де ж шукати Липецьк? Він шукав його в х. Скибенці, в с. Підлипне, а про Конотоп не замислився, бо не мав археологічних даних. Краєзнавці та археологічні пошуки автора цих рядків свідчать, що О. Лазаревський без археологічних досліджень не міг одними документальними пошуками дати правильну відповідь про місцезнаходження Липецька, бо, крім Лаврентіївського і Воскресенського літописів, більше нічого немає. Автори зазначених літописів були абсолютно необізнані з топонімікою Липецького князівства (назвою річок, урочищ та населених пунктів). Вони назвали лише р. Липка, Липецьк та с. Туров, не згадавши навіть р. Сейм. Липецьк і Туров зникли з лиця землі, а прізвища Туровець згадуються в документах XVIII ст. як мешканці села Підлипного.

Літописці по-різному називають Липецьк: двічі «Липецький князь», тричі «Липовицький князь». Так Липецьк чи Липовичі, а чи Липне, бо «поряд», «під» містом існує й нині село Підлипне. Крім названих Липецька і Турова, археологи на території Конотопщини в XIII ст. зафіксували сім великих городищ і поселень біля них від неоліту до XIII ст. та безліч стоянок і поселень у заплаві р. Сейм та інших місцях на малих річках. Отже, Липецьке князівство мало чимало укріплених пунктів та було досить заселене, але автори писали літопис з маловірогідних джерел (переказів).

Після ногайського погрому липецькі землі стали називатися «пустопорожніми» або «Пустою Торговицею», та назва Торговиця й понині збереглася відносно вододілу річок Куколки і Торговиці з городищем біля хутора Саранівка. Можливо, і городище так називалося. Чотири городища мали по одному захисному валу з дубовим частоколом і передвальним ровом, два городища сарматського типу Липецьк-Липне і Кросна мали трьохвальну оборону із зовнішнім ровом, а Липецьке мало рови перед кожним валом. Лише Хижчанський «грудок», «городок» у заплаві Сейму не мав валів, а

захищався зовнішнім ровом, річками й непрохідним болотом. Майже всі городища мали сталу внутрішню площу – три гектари. В усіх городищах наявна кераміка від неоліту – бронзи до XIII ст. Київської Русі, рештки ковальсько-ливарного ремесла, грузила, прясла, бойові сокири, інколи скарби (хрести, посуд). Майже всі городища розташовані на давніх торгових шляхах по лінії північ-південь.

Так де ж знаходився Липецьк чи Липовичі, Липне? На Конотопщині лише два городища сарматського типу: «Конотопське» і «Кросне» мають найпотужнішу трьохвальну (три ряди валів) фортифікацію, але площа Конотопського городища перевищувала площу городища Кросне більш, ніж у чотири рази. Крім того, Конотопське городище вигідніше і зручніше розташоване. Воно знаходиться майже в центрі князівства, через нього проходили гомінкі торгові шляхи з півночі на південь і з заходу на схід і давали князям чимале мито. Липецьк-Липне було добре захищене трьохвальною фортифікацією і системою ровів перед валами з дубовим частоколом, мало три муровані брами для в'їзду-виїзду на південь, північ і захід. Липецьк-Липне добре захищалося болотами і лісами. Ліси були надійним порятунком в разі небезпеки від ватаг степових кочівників, але взимку ці захисні переваги зникали, чим і скористався хан Ногай в 1283 році.

Отже, можна стверджувати, що Липецьк-Липне розташовувалося на місці нинішнього Конотопа. Під час будівельних робіт у центрі міста при будівництві приміщення райкому партії у 1980-х роках на глибині трьох метрів виявлені сліди пожеж, уламки кераміки XIII ст., керамічну князівську символіку та сировину для фарфорового виробництва. Липецьк-Липне розташовувалося при впаданні р. Липка в річку Усухі-Єзучію-Єзуч-Сарнавщину. Усухі-Єзуч бере свій початок біля вододілу Бережне-Анютине, а річка Липка витікає з озер біля с. Красне (Графське) і протікає через села Сім'янівка, Підлипне.

Маленький потічок із системою ставів від Рубанового Яру до Липки у XVIII ст. називався Куколкою, а раніше – Липецею.

Увесь басейн річок Липка, Куколка і Єзуч був багатий на дубові гаї, липину та іншу медоносну рослинність. Тут були родючі ґрунти та багаті рибні нерестилища. Місцевість відома під назвою «Укольное Липецкое бортное ухоже» (Лісове Липецьке бджільницьке угіддя). Воно завжди було власністю чернігово-сіверських князів Ольговичів.

Про розгром татарською ордою хана Ногая Липецького та Рильсько-Воргольського князівств у січні 1283 року поверхово розповідають Воскресенський та Лаврентіївський списки з українського

літопису. Існування Липецького князівства на території Конотопщини і поряд з ним Рильсько-Воргольського – беззаперечний факт.

Встановивши своє владарювання в Східній Європі, татари давали ярлики на князювання лише тим князям, які беззастережно визнавали над собою владу Золотої Орди, справно платили ясак (десяту частину прибутків) та щедро обдаровували дарами ханське оточення. Першим поплентався в Орду 1313 року за ярликом митрополит Петро (Історія України в документах і матеріалах. Київ: Вид-во АН УРС, 1939. Т. 1. С. 190) і одержав ярлик від хана Узбека на Київську митрополію, визнавши цим владу татар над Київською Україною-Руссю. Слідом за митрополитом уже без докорів сумління навперебій посунули в Орду з доносами один на одного руські князі. Особливо заповзятими стукачами й наклепниками на тверських князів славились в Орді московські князі.

На противагу князям населення Середнього Подніпров'я (Україна) не скрізь визнавало владу татар над собою. Під натиском населення зубожілі й потерпілі від татар князі очолювали антитатарську боротьбу. Населення Рильсько-Воргольського князівства лісної Кролевеччини та Липецького князівства нинішньої Конотопщини залишилося непідкореним татарам і баскаки (намісники татар) та бесермени (відкупники податків, звідси «бусурмани») боялись сюди і показуватися. Коли ж церква і князі скорилися татарам, то знедолені люди теж неохоче скорилися лихій долі.

Крім збирання ясаку, баскаки та бесермени почали заводити власні слободи і з залежними від них селянами почали займатися скотарством, хліборобством та різними видами ремесел. Поселенці татарських слобід були в кращому становищі за князівських та церковних, бо платили ясак лише баскакові, а князівсько-церковним селянам потрібно було, крім ясаку, платити ще й різноманітні побори на князів, церкву, лихварів та бояр. Тому селяни з князівських та монастирських сіл часто тікали в татарські села.

Курський баскак Ахмат оселяв залежних від нього селян на землях Рильсько-Воргольського і Липецького князівств у своїх слободах, давав їм земельні наділи по потребі та не забороняв свавільничати в князівських селах. Усі борги князям, монастирям, боярам і лихварям Ахмат скасував.

Олег і Святослав скаржилися на Ахмата в Золоту Орду, але за спиною Ахмата стояв його захисник хан Ногай. Святослав, не порадившись з Олегом, погромив і розігнав Ахматові слободи, а останній поскаржився ханові Ногаю і порадив йому покарати непокірних князів-прибічників золотоординського хана Телебуга. Для каральних санкцій були визначені різдв'яні святки, коли люди безтур-

ботно веселились і гостювали один в одного і не сподівалися на зухвалий наскок. Узимку татари могли просуватися в будь-якому напрямі, бо річки й болота позамерзали. Саме в розпалі різдв'яних народних гулянь – у середу 13 січня 1283 р. хан Ногай і Ахмат напали на князівства Олега і Святослава з боку Курська, де була найбільш відкрита місцевість. Олег утік у Золоту Орду під захист Телебуга, залишивши своїх людей напризволяще.

Липецькі князі Святолав і Олександр не змогли самі вчинити опору Ногаю і зі своєю дружиною втекли до воронезьких лісових нетрів (Кролевець – Шостка). Під керівництвом бояр люди в укріплених селах і городищах чинили відчайдушний некерований самозахист. З 13 січня по лютий 1283 року населення Рильська, Воргола й Липецька-Липного без князів вело нерівну боротьбу з татарами.

Липецьк втратив свою літню неприступність. Річки Єзуч, Липка і болота замерзли, і Липецьк став доступним для штурму з усіх боків. Місто було татарами взяте, спалене і зруйноване дощенту. Вони заборонили його відбудову. Після падіння Липецька загарбники почали планомірно нищити села. Зима утруднювала переховування людей у лісах. Татари виловлювали беззахисних людей по дорогах і схованках. Полонених бояр, воїнів, селян, ремісників, подорожніх, паломників, жебраків, жінок і дітей ногайці розсортували. Собі забрали у полон молодих чоловіків та жінок, ремісників, підлітків та дітей не нижче «заколісника» (колеса), а решту люду віддавали на розсуд Ахмата. Награбовану худобу, різне цінне майно і потрібних йому людей Ахмат звозив у свої наспіх поновлені слободи. Над боярами воїнами і ворожими йому селянами він учинив дику розправу, катував, відрубував голови, руки, ноги і розвішував уздовж доріг. Якийсь Ахматів поплічник Черниш-русин виконував цю ганебну роботу біля села Туров і четвертованих нещасних розкладав уздовж доріг звірам і воронню на поживу. (Історія України в документах і матеріалах. Київ: 1939. Т. 1. С. 184). Деякі люди ще й досі пам'ятають урочище «Чернишеве». Можливо, ці землі належали колись Ахматовому Чернищу-русину? Ахмат помилував лише паломників, подорожніх і жебраків. Він роздавав їм награбований нецінний одяг, взуття і наказував розповідати про побачений погром і попереджати всіх, що так буде всім, хто чинитиме опір татарам.

Повертаючись у свої кочовища, татари усіх нетранспортабельних літніх чоловіків, жінок і дітей в кожному селі роздягали на мороз і глумились над ними. Роздягнені люди тулились один до одного і зігрівали собою дітей, проклинаючи своїх мучителів. Наглумившись досхочу над нещасними, татари знищували їх і сунули в свої кочовища. Трупи страчених залишались на поталу звірам і во-

ронню. Літописець пише: «І було дивитись соромно і вельми страшно, і хліб в уста не йде від страху».

З відходом татар повернувся з Орди Олег, а Святослав – з лісів. Уцілілі люди, які переховались у лісових нетрях та невідомим татарам схованках на зразок підлипинського «Бірка» та «Смаленого Бірка», ті, що були на виїзді, на полюванні чи риболовлі, з почестями, у великій жалобі похоронили замордованих.

Після розгрому обох князівств Ахмат відновив свої слободи, але побоявся залишитись у Курську, бо боявся помсти Олега й Святослава і скривджених ним людей. Виконання функцій курського баскака він доручив своїм двом братам, а збирання ясака доручив двом бесерменам. Для охорони баскаків і бесерменів він організував загін з тридцяти курських найманців.

Святослав зібрав новий загін воїнів для боротьби з татарами і 16 квітня 1284 р. в Дарну неділю знищив двох бесерменів і 25 курських найманців, а два баскаки втекли. Олег знову поїхав у Золоту Орду з доносом на Святослава і з дозволу татар в 1285 році підступно убив Святослава. Але брат Святослава Олександр цього ж року знищив Олега і двох його синів – Давида й Семеона, але посісти Липецьке князівство не міг усупереч волі татар, і воно залишилось «пустуючим», бо навіть імені Липецького князівства не можна було згадувати. Замість Липецька-Липного, як пагін від пенька, з'явився Конотоп, але назва села Підлипного, як у тумані мерехтливий вогник, нагадувала, що село було поряд, «під» Липним і дістало назву Підлипного.

Князь Олександр Липецький перейшов на становище лісового народного месника в конотопські бори навколо села Козацьке, і люди стали називати його Борятин. Нащадки Олександра вирішили облагородити прізвисько і стали писатись «Борятинські», а щоб не пахло «бором», ще більше його змінили на «Баратинские» і стали вірними служаками не рідному народові, а царату та фаворитами Катерини II і лихими ворогами України. Баратинські володіли землями Козацького аж до 1917 року.

Липецьке князівство на Конотопщині.
1996

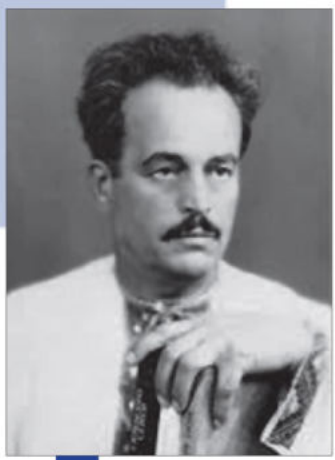

САХНО Феодосій Іванович

Краєзнавець, художник

16.05.1918, с. Сміле – **06.12.1988**, с. Сміле Роменського району Сумської області.

У 1933 році, рятуючись від голоду, їде до Полтави, потім до Запоріжжя. З 1939 по 1961 р. – служба в війську. Учасник Другої світової війни.

Закінчив трирічну студію образотворчого мистецтва при Сумському будинку народної творчості (1953).

Звільнився з військової служби в 1961 році. У 1963 р. повернувся в Сміле. Працював вчителем малювання.

У Роменському музеї працював завідувачем фондами. Упродовж 25 років досліджував минуле свого краю, працюючи в музеях і архівах. Один із засновників Смілівського краєзнавчого музею на громадських засадах.

На своїй садибі встановив бюсти Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Як «націоналіст» був під підозрою органів держбезпеки.

Нині у Смілому діє Літературно-краєзнавчий музей Феодосія Сахна (2008). У 2016 р. музей отримав звання «Зразковий».

Автор праць: «Слово про Федора Терещенка» (1971), «Історія Смілого» (2004).

«ІСТОРІЯ СМІЛОГО»

(уривок)

В часи гетьмана Івана Виговського

Козацько-старшинська рада, що відбувалася в Чигирині, обрала гетьманом бувшого генерального писаря Івана Виговського, вправного і як дипломата. На раді були всі старшини, за винятком Мартина Пушкаря, що сам не з'явився і своїх делегатів не надіслав. Всі зрозуміли, що Пушкар проти гетьманства іншої особи, окрім нього. Пушкар написав російському царю листа і відправив посланця до Москви.

Але на шляху до Путивля в Смілій стояла залога ще з початку гетьманства Богдана Хмельницького. Тому посланця з листом перехопили і підправили до Чигирина. Довідавшись про це, Пушкар послав з листом інших посланців – Дем'яна Гуджала, Павла Волошина, Лавріна Сахненка та Михайла Бута, яким удалося перехитрити Смілянську заставу й іншим шляхом добратися до Москви. Але вони запізнились з вірнопідданським листом Пушкаря. Царській урядовець Богдан Хитров на цей час в Переяславській соборній церкві вже вручив Виговському булаву та інші ознаки гетьманської влади. Разом з цим були поновлені та вручені царські грамоти, що стверджували всі попередні права, надані Україні ще в час договору з Хмельницьким.

Ставши гетьманом, Виговський послав до Москви Миргородського полковника Григорій Сахненка зі скаргою на Пушкаря та кошового Січі Якова Барабаша, а їм цього було тільки й треба. Російський уряд направив для розбору на місці своїх чиновників – Івана Олфімова та Никифора Волкова, а за ними ще й воєводу Григорія Григоровича Ромодановського. Спочатку це робилося під виглядом приборкання Пушкаря і Барабаша. З часом урядовцям вдалося «пронюхати» про заповіт Хмельницького та наміри Виговського стосовно окремішної української держави. Тому було вирішено при зручному випадку десь у закутку непомітно арештувати гетьмана, щоб вже потім оголосити його зрадником і з цим ярликом знищити...

Григорій Григорович Ромодановський, маючи намір арештувати Виговського, став з вояками в Путивлі і запрошував туди гетьмана, а той зрозумів цей маневр як спробу заманити його до пастки. Через деякий час Ромодановський в листах дорікав гетьману Виговському, що той не з'являється до нього «на доклад».

Братовбивчі війни

Саме в цей час почалися перші братовбивчі війни між українцями. Пушкар зібрав частину військ, а йому для «інтернаціональної допомоги» під виглядом втікачів від російських поміщиків додано чимало російських вояк, з яких Пушкарем було сформовано окремий піхотний полк, що пізніше йому придумали назву «дейнек». Дейнеки восени 1657 року гуртувалися і в нашому краї, що ближче прилеглий до Росії. Як згадка про ті часи в нашому краї десь біля с. Ведмежого лишилась топонімічна пам'ятка – назва річки Дейнеківська.

Пушкар за сприяння козаків Якова Барабаша та дейнек почав загрожувати війною проти гетьмана. З метою умовити Пушкаря до єдності Виговський послав до нього в Полтаву керівника гадяцьких козаків Тишу з листом і усним проханням. Але відповіді так і не було. Виговський дізнався, що Пушкар велів закувати Тишу в кайдани і кинути до в'язниці. Тоді гетьман вирішив підкорити Пушкаря силою. Він доручив Миргородському полковнику Козлу поганяти неслухів...

Загибель смілянської сотні

В цей час Мартин Пушкар зі своїм полком та козаками Барабаша і дейнеками рушив на Миргород, де був зібраний полк під командою Григорія Сахненка. Десь у районі Диканьки був вирішальний бій, в якому Пушкар майже повністю розгромив Миргородський полк, а в ньому і Смілянську сотню, з якої уціліла лише невелика група козаків, що разом з Сахненком добралися до Лубен.

У Лубнах 1658 року був створений Лубенський полк, до якого увійшли і рештки сотні м. Смілая, а смілянським сотником став Михайло Бурмака.

В місяці березні

За наказом Виговського Ніжинський полковник Григорій Гуляницький ходив до Лохвиці присмиряти Пушкаря, а Данило Виговський знаходився в Смілому.

Нічого не вдіявши, Гуляницький став на постій у містечку Глинському, а дейнеки та пушкарівці чинили велику шкоду в нашому краї. Царські урядовці ... вели підкуп окремих старшин, роздавали їм подарунки, навіть у Смілому, про що є документальні записи московських дяків, які писали витрати: «В містечку Смілая по наказу Б. Хитрого дано Роменському сотнику Кіндрату Войтенку пара соболів в 5 карбованців за те, що коли об'явився полковником свавіль-

ним в Миргороді козак Степан Довгаль та писав до всіх міст Миргородського полку і урядників бунтові листи, то він, Кіндратій, такий бунтовий лист віддав Богданові Хитрову і до того бунту прилучатися не став, та й роменських козаків ще умовляв не приставати до бунту»...

Місяця травня 1658 р.

Після розгрому Миргородського полку Пушкарем у новоствореному Лубенському полку... Григорій Сахненко, що мав добру освіту, а залишився «не у справ», був посланий гетьманом до Москви для порозуміння з царським урядом у справах втручання у внутрішнє життя України. Але, як видно, що й цей дипломат не мав ніякого успіху. 26 травня по шляху з Путивля він прибув до Смілої, де мав довгі розмови зі старшинами...

Григорій Сахненко, приїхавши до Чигирина, віддав листи гетьману, а той обурився і через кілька днів з військом рушив на Полтаву.

Ще перед цим Мартин Пушкар теж посилав до царя своїх посланців – Семена Ілляшенка, Михайла Тишу (сотника Воронівського) та Гната Донця, але наслідки цього послання невідомі.

Місяця травня в 31-й день

60-тисячне військо Виговського рушило на Полтаву і стало на горі біля с. Жуки. Щоб не руйнувати міста, мешканці Полтави попрохали Пушкаря вийти до бою за межі міста, що він і зробив.

Місяця червня в 1-й день. Полтавське побоїще

Цей день був початком ганебної сторінки в нашій історії, бо зчепилися брати на взаємне винищення українського народу, що пізніше й призвело до послаблення нації та її уярмлення царським урядом.

Щоб не брати участь у взаємній бойні, свідоміші загони Барабаша частково відступили, а полк Пушкаря був розгромлений вщент. Відрубану голову полковника – лицаря та недоброго політика – на списах принесено до намету Виговського. Виговський у бою використовував і спільників – татар. За участь в бою він дозволив на Полтавщині поназбирати ясиру. Та людолови не обмежилися однією Полтавщиною, а дістались і нашого краю, про що свідчать документи.

Місяця серпня в 30-й день

«Із Недригайлова до Путивля прибігли піп Олексій Січень та Вільшанської слободи піп Ігнатій, що були пограбовані татарами. Під час розмови вони повідомили, що татари біля Недригайлова їх сікли і грабували, а слободу Вільшанську розорили і багатьох людей до полону взяли, а з недригайлівцями билися всю ніч». Але коли татари поверталися вже до Криму, тих ясирників нагнав загін козацьких військ та примусив усіх бранців відпустити на волю. А після розгрому Пушкаря козаки Виговського переслідували Якова Барабаша, який з групою наближених тікав до Путивля під захист воєводи Ромодановського...

Місяця серпня в 31-й день

Зупинившись в Липовій Долині, гетьман Виговський в останній раз приймав царського посланця дяка Ковалевського з його товаришами, які стали вимагати від гетьмана розпуску всіх козацьких військ, а це означало лишити Україну беззахисною в оточенні ворогів. Гетьман на це не погодився і в свою чергу попрохав, щоб з України були виведені непрохані російські війська, що чинять багато прикрощів українському населенню. Переговори не привели ні до яких наслідків... В цей час уже не було єдності і в смілян. Їхня сотня розділилась на два табори, і один із них з сотником Михайлом Бурмакою пристав до Чернігівського полку, а інші залишились у Смілій. А тому, що Смілая з селами по своєму географічному положенню була ближче до російського Путивля, дехто тягнув їх сторону. Чернігівський полк під проводом Оникія Силича був з гетьманом Виговським. Вбачаючи, що вже миру ніякого не може бути, Виговський наказав виганяти з України всіх воєвод і їх прислужників як ворогів. Сам же запрохав до Гадяча польських послів та заключив з ними так званий Гадяцький договір, згідно з яким Україна поривала спілку з Росією і вступала до спілки з Польщею на таких умовах: «Перш за все зноситься унія, а запроваджується православна релігія. Київський митрополит і чотири владики матимуть місце в Сеймі. Реєстрового козацтва буде 60 тисяч. Україна матиме власну академію та друкарні і архіви. Поляки ніколи не нагадуватимуть про війну і нікого не каратимуть, бо це було не з вини українського народу. До польської казни не стягується ніяких податків, і Польща не розміщує на Україні ніяких своїх гарнізонів. Україна чеканить свою монету на оплату козацькому війську. Про подорожі на Чорне море радитися. При війні Польщі з Росією козаки не втручаються, лише боронять свої кордони, а коли Росія відриватиме частину

України, то боронити разом. Гетьманові бути вірним королю, і щоб він не ворогував з Кримом та Московщиною. Польським власникам повернути все майно та маєтки»...

Місяця січня в 31-й день

Ставленик Москви гетьман Іван Безпалий, що на цей час знаходився в Ромні, пише листа до Олексія Трубецького, в якому повідомляє, що Виговський з великими ордами підійшов до Лохвиці, а цього листа він переправляє Кондратієм Войтенком... і зашиті «прелесні листи», що писав Виговський до Івана Безпалого та до нього Кіндрата разом з Григорієм Гуляницьким. Мабуть, боячись за свою шкуру, Безпалий знову нагадує Трубецькому, що гетьман з ордами біля Лохвиці, а цього листа він відправляє з Роменським сотником Гаврилом Шумейком.

Російський цар дає Трубецькому таємного наказу – вступити до контакту з представниками Виговського, щоб заключити умови на основі широких уступок вимогам гетьмана. Цього часу в Москві знаходилась група старшин, які вели трактати з російським урядом. Серед них були Білоцерківський полковник Іван Кравченко, брат гетьмана Андрій Виговський та 10 їх товаришів. За наказом царя їх відпустили з Москви, а при цьому Кравченку сказано, щоб говорив гетьману все те, що в царській грамоті написано. В той час Трубецькому дано секретну інструкцію, що коли він з'єднається з Виговським, то щоб негайно арештував його. Вдаючи, що він нічого не підозрює, Виговський переслав частину своїх військ смілянськими лісами через Костянтинів і Сміле до Конотопа, а сам з Миргорода послав до Трубецького в Путивль посланців, запитуючи – де саме маємо з'єднуватись.

Козацькі полки у Смілій

Козацькі війська у складі Ніжинського полку під проводом Григорія Гуляницького, Прилуцького з Петром Дорошенком та Чернігівського з Оникієм Силичем в лютому місяці прибули до Смілої, де оглянувши фортецю, дещо її упорядкували, але, визнавши місце для бою не досить вигідним, залишивши тут невеликий козацький загін з сотником Яцьком Гуляницьким та Михайлом Бурмакою, вирушили до Конотопа.

Костянтинівські шпигуни

Російські урядовці на цей час уже мали добре розгалужену службу розвідки. Окрім Смілої, Ромна та інших міст їх інформатори знаходились в Костянтинові, Коровинцях та інших селах: «21 лютого Яків Савченко з Костянтинова повідомив, що підходили татари і з ними був бій, і до полону взято двох татар. Одного з них за язика повели до Ромен Безпалому, а другого – до Путивля. Татари були під Костянтиновим, Хоружівкою та під Тернівськими слободами, чоловік 200. А в Сорочинцях стоять Аслам-Гирей з 15-тисячним військом орди та ще там полки Уманський і Корсунський.

Місяця березня в 26-й день

Князь Трубецькой з ратними військами виступив з Путивля і направив свій рух на Костянтинів, біля Сули, наказавши кн. Куракіну, що був у Лохвиці, та Іванові Безпалому, що знаходився в Ромні, бути напоготові. 29 березня 1659 р. Трубецькой з військом прибув до Костянтинова, а того ж дня із Конотопа до нього прибули два шпигуни, мешканці Коровинець, і повідомили, що Григорій Гуляницький з Ніжинським полком, Прилуцьким, Чернігівським і Гоголівським полками стоять в Конотопі і зміцнюють фортецю для оборони. Трубецькой написав Іванові Безпалому до Ромна листа, щоб він негайно прибув до Костянтинова на розмову і наступного дня 30 березня «гетьман» був уже в Костянтинові...

Місяця квітня в 10-й день

Цього дня Олексій Трубецькой з паном Безпалим та всім військом, відбувши молебень в Костянтинівській церкві, вирушили в напрямку Смілої, а Безпалий йому розповідав, що ще з Ромни він посилав до Красного (Колядина) полковника Івана Силку та Никифора Ковалевського умовляти, щоб мешканці повернулись до царя, але вони відмовилися.

Місяця квітня в 12-й день

Коли війська наближались до Смілої, на задні обози невеликим загоном напали татари і вчинився бій... Тоді Трубецькой послав на тих татар найманця – полковника Анца-Георга Фонстребеля з його полком, і вони тих татар побили і відігнали на 16 верст, взявши до полону 5 чоловік. Прибувши до Смілої 12 квітня, Трубецькой зі всім російським військом та найманцями простояв у Смілій 4 дні до 16 квітня 1659 року. Будучи в Смілому, допитував татар, захоплених

Фанстробелем до полону, а що полоненні розповіли, про те до великого государя писано...

Конотопське побоїще

16 квітня 1659 р. князь Трубецькой зі всім ратним військом виступив із Смілої на Конотоп, а Безпалому наказав рухатись за собою. 18 квітня війська вже підійшли до Підлипного і оточили Конотоп та за його наказом почали штурм фортеці. Але штурм ніякого успіху не давав. Конотопська фортеця була оточена міцним земляним валом, а навколо широкий та глибокий рів, заповнений водою. Війська Трубецького робили все можливе, щоб засипати цей рів землею, а козаки Гуляницького вночі крали землю і побільшували висоту валу. Гуляницький з військами вичікував приходу основних козацьких сил Виговського.

Місяця червня в 28-й день

Гетьман Виговський з основними козацькими військами та татарськими мурзами Ширинбеєм і Дзямін Сагайдаком підійшли до Шаповалівки та Соснівки. Залишивши в засаді Калгу та Нурадділа з мурзами та їх військом, сам з козаками учинив маневровий удар по російським військам, які оточували Конотоп. Побачивши не досить численне козацьке військо, Трубецькой і Ромодановський направили на них князя Пожарського Семена та Львова Семена з їх полками. Козаки навмисне почали «втікати», а Пожарський радісно вигукнув: «Ми вас, блядей, всєх вирубім і виплєнім». В цей час із засідки вискочили основні козацькі сили з татарами. Ось так літописець Величко описує це побоїще: «Як дужий вітер з пустелі, раптово вискочили війська Виговського і міцним, нестримним рухом вдарили по ворогах та встелили там поле людськими трупами, а річку Соснівку кров'ю напоїли. Вкінець і самого начальника князя Пожарського живцем взяли і до хана привели». Російський командуючий кн. Трубецькой вже нічого не міг вдіяти, бо його війська і найкраща кіннота царя були знищені, а керівники з «їх гетьманом» Безпалим ледве втекли до Путивля. Коли вістка про таку поразку дійшла до царя, він був так наляканий і розгніваний, що велів готувати до оборони Москву, наказав люду виходити на фортифікаційні роботи, і сам показував приклад. Але разом з цим цар побачив, що його ставленик Безпалий не має ніякої підтримки українського народу з козаками, а тому вирішив підшукувати кандидатуру нового гетьмана...

Після одержаної перемоги Виговський в Конотопі з'єднався з військами Гуляницького. Та закріпити здобуту перемогу йому не

пощастило. Урядовці міцної і вже сформованої російської держави знайшли вихід із становища. Вони підшукали нового гетьмана, лише прізвище якого було прапором для багатьох українських козаків. Ним став 18-річний син Богдана Хмельницького Юрій. Він з'явився в Задніпрянських полках, і Виговський змушений був з своїм військом прямувати до Чигирина.

Конотопська трагедія

Після відходу козацьких військ кн. Ромодановський вступив до міста, в якому мешканці його зустріли мирною процесією з хрестом. Перехрестившись і поцілувавши хрест, він наказав своїм воякам пограбувати місто. Міщани, що участі в бою не брали, прохали не чіпати родин, але боярин гордо відповів: «Віновного бог сищєт, а войско надо потєшить за труди в походе понєсьонниє». Знищивши майже все живе в Конотопі, 30-тисячне військо Ромодановського пішло на Україну «обирати нового гетьмана». По своєму шляху на Сміле, Ромен ті інші міста залишались згарища та засіяний трупами шлях, що й дотепер називають Ромоданівський. Не уникла цієї участи і Смілая. До спільників Виговського належали його брати Костянтин та Данило, Тимофій Носач, Юрій Немирич, Прокіп Верещака, Яcько Таранченко, Михайло Бурмака, Василь Сербін, Андрій Романенко, Федір Груша та інша старшина. Багато старшин та їх родин розплатилися своїм життям. Не уник участи навіть зять Богдана Хмельницького Данило Виговський, про що свідчить польський урядовець Андрій Потоцький, який в листі до польського короля писав: «Після бою під Конотопом Трубецькой ледве добрався до Путивля... Сірко вийшов із Запоріжжя і йде до Чигирина, а пан Данило Виговський просить від мене людей та хоче йти, щоби врятувати свою дружину в Смілій». Пізніше Данило Виговський був схоплений біля Калуги і скараний на горло, а люди передали його землі в селі Горном за 10 км від Калуги. Немирича вбили на шляху. Донька Хмельницького Олена (дружина Данила Виговського) стала дружиною Павла Тетері, а інші, хто уцілів, розбрелися по світу. Саме з цього часу походить звичка старшин та козаків міняти свої прізвища на прізвиська, що часом трудно розібрати, хто є хто. Так, наприклад, в цей час Яцька Кліща було послано Виговським до Туреччини з дипломатичною місією, а вже повертатись до Смілої йому не довелося, щоб не бути покараним вояками Ромодановського. Саме в цей час у нього з'являється нове прізвище Гамалія, що його так назвав султан Туреччини за його великий ріст...

Місяця вересня в 14-й день

Російські війська, що окупували наш край, проводили тут операцію, яка в них називалася «Приведення до віри», а фактично зводилась до винищення населення, як це мало місце в Срібному та інших містах і селах. В цей час багато смілівців повтікало на свої прадавні землі на Правобережну Україну. Смілая тепер належала до Лубенського полку, а до віри тут приводив російський урядовець Прокіп Матвійович Владикін. В сусідніх Ромні та Лохвиці цим займався Марко Бурцев, в Миргороді – Іван Федорович М'якинін, в Борзні – Іван Мошаков та інші.

Місяця жовтня в 7-й день

Кошовий Запорізької Січі Іван Сірко з Юрієм Хмельницьким вирушили з Зимівників на Чигирин і прибули 9 жовтня, а назустріч їм російський воєвода Андрій Васильович послав за Дніпро свого сина для зустрічі Юрія Хмельницькою і підписання угоди... На військовій раді в Чигирині гетьманом України було обрано Юрія Хмельницького.

Під час цих виборів були присутні Іван Безпалий, Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський, Лизогуб, П.Дорошенко, Лубенський полковник Степан Шамлицький та Яків Засадко з іншими старшинами і козаками.

Проводити ці вибори допомагали московські воєводи Трубецькой, Ромодановський, Шереметьєв, Лопухін, Ф. Грибоєдов та різні дяки та піддячі. Від Трубецького Юрій Хмельницький і одержав московську булаву...

Цар Олексій Михайлович Романов змушений був ствердити всі статті про права і привілеї, що були дані ще Богданові Хмельницькому в час заснування військової спілки.

Та, напевно, це був лише політичний маневр государя і його царедворців, щоб виграти час і поступово затягувати петлю. Молодому гетьманові на той час було 18 років, але він вже виступав з такою промовою:

«Через всякі рухи український народ перетерпів багато лиха і розорення. Мабуть найкраще нашому народові тримати нейтралітет та жити в згоді з усіма державами. А коли й пройдеться вступити до якої спілки, то не іначе, як за згодою всього народу, дивлячись на час і обставини».

Про обрання Хмельницького зберігся лист Виговського до польського урядовця Пржамовського такого змісту:

«Тепер же через пана Мазепу повідомляю, що новообраний гетьман вступив до зносин з Москвою та піддався московській протекції....».

Історія Смілого (опубл. 2004)

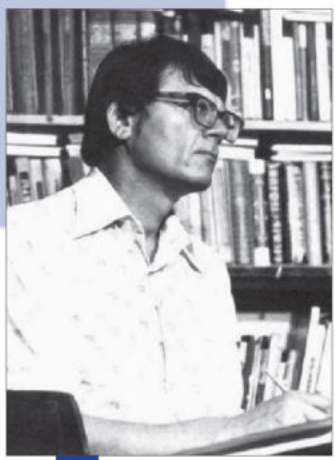

ПЕТРОВ Геннадій Терешкович

Краєзнавець, журналіст і літературознавець

02.06.1936, м. Суми – **12.10.1996**, м. Суми.

Закінчив факультет журналістики Львівського університету (1960). Навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського АН України.

З 1960 р. працював в районних газетах (в с. Хотінь, в м. Суми – «Вперед»). З 1990 р. працював в редакції тижневика «Панорама Сумщини».

Очолював опорний пункт видавництва «Дніпро» на Сумщині.

Завдяки йому врятовано Воскресенську церкву в м. Суми.

Коло наукових інтересів: життя та творчість уродженців Сумщини (П. Куліш, Н. Онацький, О. Олесь, Я. Мамонтов, В. Нарбут, М. Лукаш та ін.).

Ініціатор встановлення меморіальних дощок О. Олеся, М. Лисенка, Б. Грінченка. Відкрив і оприлюднив велику кількість документів репресованих і забутих діячів науки, культури та підприємців.

Відомо понад 1 500 газетних публікацій в обласних і всеукраїнських періодичних виданнях.

Твори: «Рідний берег поета» (статті про Олександра Олеся) (1997), «Геннадій Петров. Щоденники. Нариси. Статті» (2016), окремі статті в обласному томі «Історії міст і сіл Української РСР» (1973, 1980).

ХТО Ж ЗАСНУВАВ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ У ГЛУХОВІ?

Спершу дозволю собі згадати три моменти, які мають безпосереднє відношення до теми.

1990 року в Сумах відбулася Перша обласна наукова історико-краєзнавча конференція. У виданих «Тезах...» подається виклад однієї з доповідей – «К истории Глуховского историко-краеведческого музея». Про засновника музею, яскраву постать на тлі українського національного життя на рубежі XIX–XX ст., – ані слова. Мабуть, поділяла інерція подавати історію безособово.

Через рік у Сумах на науковій конференції, присвяченій 100-літтю від дня народження мистецтвознавця Федора Ернста, пролунала нова доповідь про цей музей. У «Тезах...» читаємо: «Музей основан в 1902 г. Глуховской земской управой по инициативе вдовы председателя Нежинского окружного суда Шуруповой Н.А.». Наче й веселіше читати, але ж – три прикрі помилки вряд.

Нарешті зовсім недавно краєзнавець Віктор Терлецький зі сторінок «Сумщини» у статті «Згадаймо Шугурових» назвав засновником музею Миколу Шугурова, відомого українського діяча культури кінця XIX ст. Знову помилка!

Сталося так, що за умов, коли можна не зважати на різні ярлики і табу, коли виникла свобода досліджень, ми не наблизились до істини, а віддалились. А питання не таке й другорядне, коли врахувати, яке місце посідає Глухів у нашій історії, яке значення мало відкриття у нім багатого на експонати музею, притім чітко визначеного патріотичного спрямування.

Не таланить щось глухів'янину Петру Дорошенку, нащадкові гетьманського роду і достойному продовжувачеві слави предків. Бо ж таки він – ініціатор і засновник музею; він, земський лікар; він, блискучий знавець і колекціонер українських старожитностей.

Слід кожному, хто жив до нас, сповна віддавати належне. Не лише про Шугурова чи Дорошенка мова. Нашої найглибшої шани заслуговує уся плеяда небайдужих до рідної історії і культури дослідників і оберігачів української старовини, яким довелось жити в умовах дії ганебної пам'яті Емського указу 1876 р. Рятуючи історичну пам'ять, вони рятували націю.

1887 року із Стародуба до Києва переїхав Микола Шугуров, талановитий юрист і ще талановитіший дослідник-українознавець. Посприяв цьому наш земляк, історик Олександр Лазаревський, за найдіяльнішою участю якого з 1882 року в Києві виходив журнал «Киевская старина», на тривалий час єдиний на Україні українознавчий періодичний орган. Лазаревський сподівався одержати в особі Шугурова активного автора, надійного спільника у вивченні

минулого України. І не помилився. Шугуров надрукував тут багато розвідок, статей, рецензій, заміток, які були окрасою номерів, без яких дотепер не обходяться літературознавці і мистецтвознавці, історики і фольклористи. Шугуров опинився серед тих, хто першим почав досліджувати й друкувати спогади, матеріали про життя і творчість Кобзаря. Заслуговує на увагу його книга «Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени», видана в Києві 1891 р. Пробуджена в юнацькі роки любов до України спонукала дослідника до збирання про неї літератури, давніх документів, мистецьких творів. Під кінець життя у нього вдома склалася рідкісна за значенням бібліотека.

У Глухові тими ж почуттями жив Петро Дорошенко. Україна тільки тому й вижила, що в найскрутніші часи знаходилися в неї сини і доньки, які уміли берегти її. Занепад національного життя неминуче супроводжується втратою цінних родинних архівів, історичних реліквій, забуттям історії народу. Глухівщина серед інших повітів Чернігівської губернії вирізнялася тим, що в ній затрималось немало давніх козацько-старшинських родів – Туманські, Скоропадські, Марковичі, Уманці, Романовські. Дорошенко кинувся рятувати, що можна. Не шкодував для того зусиль і коштів. І невдовзі його дім у Глухові виповнили безцінні колекції документів з історичного минулого України, видання про неї. Дорошенко виявив себе і як гострого розуму дослідник. Його прізвище можна зустріти в «Киевской старине».

Шугуров і Дорошенко знали один одного. Родовід обох сягав далекої давнини. Обидва – з Глухівського повіту. Як для Дорошенка багато значили Баничі, так для Шугурова – хутір Кореньок біля Суходола, де жила матір, до якої він щороку під час відпустки неодмінно приїздив. Вони були навіть свояками. Терлецький у тій же статті заперечує це, забувши, що значення слова «свояк» значно ширше, аніж брат дружини чи чоловік сестри. Це ще й просто некровний родич. Одруження сестри Петра Дорошенка Марії поріднило два давні глухівські роди. Шугуров знав багаті колекції Дорошенка, користувався ними, до речі, як і Олександр Лазаревський, як і Федір Уманець, автор монографії про Мазепу. Колекції були відкриті для всіх, хто мав до минулого України щирий інтерес. Зокрема, завдячуючи їм, Шугуров умістив у «Киевской старине» цікаву публікацію «Туманський і Міцкевич» – він використав листи Олександра Бестужева і Кіндрата Рилєєва, адресовані в Одесу поету Василю Туманському з проханням підтримати висланого на береги Чорного моря великого польського поета. Дорошенку ті листи дісталися від Василевого брата Володимира Туманського, який жив у Чортирогах

під Глуховом і довго, як і Дорошенко, був гласним Глухівського повітового земства.

Необхідність створення в Глухові краєзнавчого музею відчувалася давно. Як хто із глухів'ян опинявся за кордоном, дивувався: у Західній Європі кожне невеличке старовинне містечко має музей, а Глухів, у минулому майже упродовж цілого століття – центр політичного життя України, не має. Найбільше це пекло Петру Дорошенку.

Восени 1901 року раптово, внаслідок паралічу серця, помер Микола Шугуров, який в останні роки працював головою Ніжинського окружного суду. Друкуючи некролог, Олександр Лазаревський у «Киевской старине» журився, що рідкісна бібліотека небіжчика, його колекції можуть розсіятись і зникнути. На щастя, подібного не сталося. Щоправда, колекції Шугурова спіткає зрештою лиха доля. Але то буде потім. 20 вересня 1902 р. на зборах Глухівського повітового земства голова повітової управи Володимир Аммосов зачитав листа вдови померлого Надії Шугурової, в якому вона, виконуючи волю чоловіка, пропонувала земству прийняти в дарунок його бібліотеку, зібрання гравюр і давніх документів, які стосуються місцевого краю. Шугуров любив Глухів і своїм останнім вчинком засвідчив ту любов. На цих же зборах відразу ж пролунала думка про заснування в Глухові краєзнавчого музею. Її висловив Дорошенко. Він підкреслив, що такий дарунок, така бібліотека справлять значний вплив на розвиток історичної самосвідомості населення і найкраще було б скористатися ними, щоб заснувати у місті музей. Гласні земства підтримали колегу, оперативно передавши питання для подальшого розгляду в комісію з народної освіти. Через три дні член комісії Дорошенко в доповіді на зборах земства, які тривали, виклав програму створення музею. У першому пункті зазначалося:

Имея в виду собрать и сохранить от уничтожения различного рода памятники местной старины как вещественные, так и письменные, Глуховское уездное земское собрание учреждает «Собрание предметов местной старины».

Програму земство схвалило.

Робота по створенню музею тривала майже півтора року. Весь основний її тягар взяв на свої плечі Дорошенко. У лютому 1903 р. було перевезено з Києва шугуровський дарунок – 1348 книг, 53 гравюри і фототипії, інші речі. Вони склали основу музейної колекції. Навіть дещо несподіваний результат дало звернення до населення Глухівщини з проханням допомогти у збиранні експонатів. Щедро дарували і дворяни, і селяни. Павло Скоропадський, майбутній гетьман, подарував два старовинні портрети – гетьмана Івана Ско-

1899 рік, хутір Мотронівка.
На призьбі хати Пантелеймона Куліша сидять (зліва направо):
Микола Шугуров, Василь Тарновський, Олександр Лазаревський

ропадського і його дружини Насті, Володимир Аммосов – колекцію старовинних монет загальною вартістю близько 2 тис. крб., Олександр фон-дер-Брігген – ряд цінних документів, селянин Гаврило Шемшук – знайдені кості допотопних тварин, меч із криці, усілякі личмани. Вагомий внесок зробив сам Дорошенко. Він вів хронологічний каталог надходжень, опікувався планом майбутньої експозиції.

Відкрити музей намітили у новоспоруджуваному будинку земської бібліотеки, в одній із чотирьох його кімнат. Опоряджувальні роботи завершилися навесні 1903 р. 18 червня будинок було освячено, і краєзнавчий музей, на чию долю, як і взагалі на долю України, випало у подальшому чимало бід, перегорнув першу сторінку свого літопису.

25 вересня 1903 р. на чергових зборах повітового земства гласні заслухали спеціальну доповідь про відкриття музею. У ній доповідач підкреслив, що цей новий просвітницький заклад своїм виникненням зобов'язаний передусім турботам і трудам Петра Дорошенка як керівника справою. Збори висловили йому подяку і обрали головою музейної комісії. Так увічнили про себе пам'ять два достойні сини глухівського краю.

Про значення музею, який з перших днів існування ставив за мету з юних літ привчати глухів'ян любити історію своєї землі, виховувати в собі почуття патріотизму, найкраще засвідчить 1918 рік, коли сотні глухівських юнаків наклали головою за Україну. Остання козацька столиця пробудилася тоді від сну. Музей свого часу для того й закрили[1], щоб сон знову огортав місто, щоб ніщо не заважало глухів'янам думати про дешеву ковбасу, щоб легше було їх русифікувати.

Організація Глухівського музею збагатила Дорошенка досвідом, який світив йому, коли він згодом жив у Чернігові і займався там музейною роботою як голова постійної губернської музейної комісії та комісії по влаштуванню музею української старовини і пізніше, уже 1918 року, коли, керуючи Головним управлінням мистецтв та національної культури у складі гетьманського уряду, опікувався музейним будівництвом в Українській державі.

Обидві постаті – Шугурова і Дорошенка – в нашій культурі не обійти. І коли наново відкриється глухівський музей, віриться, що в експозицію буде включено портрети того, чия колекція лягла в основу музею, і того, хто заснував його. Ніхто з них не потребує слави іншого. Кожен має досить своєї.

Із газети «Панорама Сумщини»
за 18 березня 1993 р.

[1] У повоєнний період музей не зміг пристосуватися до вимог тодішньої ідеології і, згідно з Наказом міністра культури УРСР № 478 від 21.05.1954 р., його діяльність була припинена. Фонди, інвентар, обладнання та бібліотеку музею було передано Сумським музеям – краєзнавчому та художньому, а приміщення – Глухівській районній бібліотеці.

ВОЛІС Віллі Е.

Краєзнавець, директор краєзнавчого музею

р.н.н – **після 1996 р.**, Тольятті

З другої половини 1950-х рр. по 1963 р. працював науковим співробітником, директором Охтирського краєзнавчого музею, згодом – інструктором Охтирського райкому партії. Виїхав до м. Тольятті (Росія), де в січні 1964 р. був призначений директором краєзнавчого музею, котрий очолював до 1979 р. і де працював до середини 1990-х рр.

Ґрунтовний і освічений радянський історик Слобідської України. У своїх працях досліджував історію Охтирщини.

За його ініціативою вийшли малим накладом й ротапринтно три випуски «Краеведческих записок» Охтирського краєзнавчого музею (1960–1962).

Відомі праці: «Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка XVII–XVIII вв.» (1956); «Октябрьская социалистическая революция на Ахтырщине», «Гражданская война на Ахтырщине», «Ахтырка в XVII веке», «Выступление народных масс в Ахтырском полку в 1679 г.», «О судьбе Ахтырской табачной мануфактуры в первой половине XVIII века», «Партийная организация Ахтырского района в период осуществления сплошной коллективизации (1929–1934)», «Из истории здравохранения на Ахтырщине», «К истории Ахтырского слободского полка», «Александр Дмитриевич Твердохлебов – краевед и этнограф», «Краеведческие записки» (1960–1962).

«ВИСТУП НАРОДНИХ МАС В ОХТИРСЬКОМУ ПОЛКУ 1679 РОКУ»

(скорочено)

Велике зворушення народних мас відбулося в Охтирському полку влітку 1679 року. Це була дуже тривожна доба, коли Слобідські полки разом з російськими військами проводили важку й затяжну боротьбу проти турецьких й татарських орд, що намагалися захопити Лівобережну Україну. Улітку 1679 року Охтирський та Сумський слобідські полки та російські ратні люди під проводом генерал-поручика й воєводи Григорія Косагова стояли табором у Путивльському повіті у верхів'ях р. Тор «для бережения о приходе воинских людей». Охтирським полком командував полковник Іван Іванович Перехрестов.

Утиски, сваволя й насильства полковника Перехрестова та його ставленика наказного полковника Романа Степанова викликали глибоке невдоволення рядової маси козацтва та міщан. Це невдоволення посилювалося ще й тим, що полк перебував у неперервних походах, які відривали надовго козаків від родин та господарств.

Невдоволення народних мас часто використовували старшинські угруповання в боротьбі між собою за владу.

У той час, коли полковник Перехрестов перебував у таборі Косагова, багатий козак Семен Ружинський, що був зятем колишнього полковника Миколи Матвєєва [Дем'яна Зинов'єва – ред.], який без відрядження й дозволу бєлгородського воєводи, подався до Москви, у Розряд з чолобитною проти Перехрестова, «чтоб ему у того полку в полковниках на ево Иваново место».

У Москві Семену Ружинському вдалося отримати грамоту на ім'я Бєлгородського воєводи Івана Богдановича Милославського, у якій «велено Ахтырскому всего полку козаков в полковники выбрать, кого они все полку похотят своими вольными гласы». Семен Ружинський вважав, що він забезпечив собі полковницький ранг. Проте, незважаючи на наявність грамоти, підтримку сильного старшинського угруповання й змову з охтирським «приказным человеком» Родіоном Масловим, Ружинський передбачав серйозний опір з боку прибічників полковника Перехрестова. Щоб полегшити усунення Перехрестова й зміцнити своє становище, він вирішив використати невдоволення рядової маси козаків. Ружинський повів за собою в Охтирку зустрілих дорогою козаків богодухівської сотні, які прямували в табір Косагова, й були украй незадоволені тим, що їх відірвали від сільськогосподарських робіт. «Взял с собою, а в полку к Григорію Косагову не пустил».

Уранці 9 липня 1679 р. Семен Ружинський у супроводі богодухівських козаків, які їхали «с ружьями и саблями наголо» приїхав до Охтирки. Ружинський проголосив себе полковником й одразу вжив заходів, щоб зміцнити становище та здобути прихильність населення.

Спритний демагог Ружинський безвідповідально заявив козакам, «что Ахтырскому полку быть дома и нигде на службу великого государя в полки не ходить, будто у него, Сеньки, тайный твой, великого государя, указ».

Прихильники Семена Ружинського за його вказівкою вжили заходів, щоб паралізувати сили, здатні виявити опір новому полковнику. Насамперед, була розігнана «сторожа» й захоплені гармата та боєприпаси, що знаходилися на дворі Перехрестова, а також було захоплено «государеву казну». Потім почалася розправа з нелюбою старшиною й козаками, близькими до Перехрестова. Це послугувало поштовхом для початку заворушень, й Ружинський згодом втратив контроль над подіями. Народ галасував й вигукував погрози на адресу ненависних писаря й старшин. Писар встиг сховатися, але біля його двору було поставлено караул.

Були жорстоко побиті осавул Гнат й пушкар Іван Соболєв. Біля двору полковника Івана Перехрестова поставили сторожу, а наказного полковника Романа Степанова хотіли «убить до смерти». Мало не вбили брата полковника Перехрестова.

Події повернули зовсім на інше, ніж того бажав Ружинський та його прибічники. Почалося справжнє повстання. Невдоволення козаків і міщан виплеснулося назовні й набуло активних форм. Козаки та городяни жадали полегшення тягот, пов'язаних зі службою, викликаних насильствами, сваволею, здирствами полковників та старшини.

Однак сам Семен Ружинський, багатий козак, що володів значними ґрунтами, дворами й винокурнями в Охтирці та Богодухові, менш за все думав про полегшення долі рядової маси козацтва й, звичайно, не хотів піднімати полк проти уряду. У нього була одна мета – стати полковником, витіснивши Перехрестова. Не за його волі й бажання почалися зворушення в полку.

Події в Охтирці дуже скоро знайшли відгомін у таборі Косагова, де знаходився полк. Косагов повідомляв до Бєлгорода, що козаки Охтирського полку, які перебували в таборі, почувши про події в Охтирці, «почали в полку быть непослушны».

Семен Ружинський розумів, що тривкість його становища буде забезпечена тільки вразі, якщо він заручиться підтримкою полчан, які перебували в поході під командуванням Перехрестова. На чолі великого озброєного загону Ружинський попрямував з Охтирки до табору Косагова. Дізнавшись про це, Косагов та Перехрестов виставили застави й сторожі по всіх дорогах.

Однак загону Ружинського вдалося прорватися повз заставу й, незважаючи на сувору заборону, охтирські козаки, «раздвинув телеги пустили его к себе в обоз и закричали до ружья».

Косагов спробував переконати охтирських козаків, з'ясувати, «для чего у них в Ахтырском полку такой большой шум и с ружем збираються», але козаки не пустили осавулів до обозу – «тех асаулов отбили».

Козаки повстали, і вже Ружинському не до снаги було їх спинити, з іншого боку, він не міг покинути табір, добре знаючи, що на нього чекає в Косагова та Перехрестова.

Косагов ще раз спробував переконати охтирчан. Разом із сумським полковником Гарасимом Кондратьєвим й командирами російських військ він попрямував до укріпленого табору охтирчан «бунт унимать». Охтирські ж козаки заходилися стріляти з рушниць й напали на групу Косагова. Воєводу «саблями во многих местах порубили... и ухо саблями отрубили, и он чуть жива до обоза своего приехал, а солдатского строю полковнику Артемию голову порубили саблею и многих же ратных людей – мало не до смерти побили... и сумского Герасима Кондратьева и начальных людей побили».

Охтирські козаки, укріпившись в обозі, «многие дни и многие непослушание и бесчинство чинили».

Розрядний приказ та Бєлгородський воєвода вжили невідкладних та енергійних заходів для придушення повстання і в Охтирському полку. Бєлгородський воєвода Іван Богданович Милославський вислав у табір Косагова московських дворян Івана Андрійовича Паскіна й сотника московських стрільців Михайла Скобелєва з великим загоном. Їм було дано інструкцію діяти надзвичайно обережно: спочатку нагадати охтирчанам, що вони «великому государю кресты целовали» й тільки під час опору «чинить промисел». Водночас до Охтирки був посланий з надзвичайними повноваженнями новий приказний чоловік Лев Бекетов, який 8 серпня 1679 р. замінив Родіона Маслова.

Для придушення повстання були надіслані додаткові сили воєводою Михайлом Алегуковичем Черкаським – 5 рот рейтар на чолі зі стольником Микитою Глєбовим.

Повсталі козаки були розгромлені. Семен Ружинський був схоплений та відправлений до Курська, звідки 7 липня 1680 р. переправлений до Москви.

Після придушення повстання охтирські козаки продовжували заворушення, і, як повідомляє Косагов, «многие казаки из полку его самовольством поехали в домы свои и ему непослушны».

У місті Охтирці слідство у справі щодо повстання було доручено приказному чоловіку Льву Бекетову. Під час слідства були заарештовані й посаджені в приказній ізбі козаки, які підозрювалися в активній участі в повстанні. Переважно це були старі заслужені

козаки, які мали загальну шану: Микита Животовський, Сава Багатий, Михайло Бугненко, Михайло Ружинський.

Вчинки Льва Бекетова викликали обурення всього народу. Біля приказної ізби зібрався великий натовп городян на чолі з козаком Микитою Корчимовим на прізвисько «шинкар». Вони вимагали від Льва Бекетова визволення ув'язнених, кричали йому «за что де Микитку Животовского с товарищи за караул посадил». По тому почалися погрози Бекетову: «Мы де тебя и самого посадим».

Народ подав Бекетову скарги на полковника Івана Перехрестова, насильствами якого, поборами й жорстокістю доведені до відчаю. Вони вимагали, щоб Бекетов видав їм ненависного полковника Романа Степанова, який заховався в приказній ізбі, «бить его хотели до смерти». Натовп усе дужче й дужче непокоївся. Назрівав відвертий бунт. Бекетов висилав піддячого й пушкарів переконувати народ, вимагав розійтися по домівках й видати зачинщиків, але козаки «учинились непослушны, заводчиков и никово поимать не дали». Нечипір Шинкар увірвався до приказної ізби й «стал бранить наказного полковника и от полковничества отказывать». А коли Бекетов хотів затримати Ничипора Шинкаря, «то він Ничипорка учинился силен поимать себя не дал».

Лев Бекетов був змушений визволити ув'язнених з приказної ізби й тільки цим якось заспокоїв городян.

У серпні 1679 року, після того як Охтирському полку було наказано йти під Лебедин, багато козаків із загону Косагова «поехали в домы свои».

До Охтирського полку терміново був висланий царський наказ, у якому попереджалися старшини й всі козаки, що в разі продовження непокори «от великого государя быть вам в жестоком наказе и в смертной казне безо всякого милосердия и пощады».

24 липня 1680 р., за наказом Федора Олексійовича і за приговором бояр, Семен Ружинський з «товарищи» був засланий до Сибіру. Його не стратили, оскільки в Москві, вочевидь, добре тямили, що з себе був Ружинський. Інші ж козаки, чия участь у повстанні не була досить активною, були відправлені до Охтирки з суворою нагінкою, «чтоб впредь к никакой дурну не приставали, а если и впредь объявяца они в каком дурне и им быть в жестоком наказе и в ссылке в сибирские городы».

Невдоволення народних мас посиленим феодальним гнітом старшин і сваволею воєводської адміністрації вилилося у відкритий виступ Охтирського полку, але не набуло, як ми бачимо, широко розмаху.

(«Збірник Харківського історико-філологічного товариства», переклад з рос. В. Маслійчука, 2004).

СУЧАСНІСТЬ

АБАРОВСЬКИЙ Іван Кирилович

Недригайлів

Краєзнавець, журналіст, директор музею

14.11.1958, с. Зелений Гай (нині – с. Білоярське Недригайлівського району).

Член Національної спілки журналістів України (2010). Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив Сумський сільськогосподарський технікум (1977), а також журналістський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1987).

Майже 10 років працював в редакції Недригайлівської районної газети «Світло Жовтня».

У 1988–1997 рр. – заступник керівника колгоспу «Україна» с. Саєве Недригайлівського р-ну Сумської обл.

З однодумцями створив місцевий осередок «Просвіта» (2004–2005). Фундатор Недригайлівського краєзнавчого музею, сільського музею в с. Червона Слобода (2006) та музею-садиби О. Ющенка в с. Хоружівка. У 2007 р. році музей став структурним підрозділом Державного історико-культурного заповідника «Посулля».

Автор майже 200 наукових і краєзнавчих публікацій у районній («Голос Посулля») та обласній пресі, у всеукраїнських журналах і збірниках наукових праць, зокрема праць: «Кров'ю умиті дні, твої Україно (Н. Махно на Недригайлівщині)», «Суди Недригайлівського повіту, волості, району» (2013), «Дивак, на яких тримається світ (Ф. Сахно)» (2014), «Досліджувач свого роду» (2014), «П.І. Калнишевський у пам'яті земляків» (2016), у співавторстві – «Недригайлівщина: у дзеркалі історії» (2010) та ін.

ДЖЕРЕЛА МОГО ДИТИНСТВА ТА ЮНОСТІ

Джерел людського настрою і натхнення багато. Мабуть найголовніше з них – краса і поєднання. А тому недаремно людина витрачає стільки часу та енергії на створення прекрасного і гармонійного. Будівлі, одяг, знаряддя праці, культурні надбання – скрізь відбиток краси. Тому саме ця одвічна потреба в красі й зумовила ще на світанку цивілізації появу лісових насаджень там, де вони до того часу не існували. Чудові краєвиди, природні і рукотворні, упродовж століть оповивалися легендами і реальними історіями, що додавало їм ще більшої привабливості. Квітучі сади й парки, зелені гаї та діброви, декоративні насадження в лісосмугах завжди були невід'ємною частиною загальної культури кожного народу і цивілізованого людства.

Для Білоярців, особливо для молоді, таким місцем був, є і, мабуть, буде назавжди Кислий ліс, що поруч з населеним пунктом. П'ять десятиліть тому селян з ним з'єднувало 14-гектарне поле шовковиці. Листя цих насаджень використовували для вирощування шовкопрядів.

Ще й у роки, коли я опановував перші шкільні «ази», личинки шовкопрядів вирощували в кожній хаті. Ця копітка і відповідальна робота забирала багато часу як у пенсіонерів, так і в малечі села. Адже ті допомагали старшим чухрати листя шовковиці, яке за короткий час поїдали ненажерливі шовкопряди. Вершиною цієї праці було те, що з малої личинки утворювався білий кокон з мікроскопічної шовкової ниточки. Здавати їх возили в Ромни на відкритій машині. На початку 70-х років минулого століття хімічна промисловість наситила потребу в шовку штучному. А тому з полегшенням зітхнули й мої земляки. Адже вирощування шовкопрядів відпало. Тоді ж і викорчували ці плодоносні дерева, які були посаджені моїми земляками «хрущовцями» в 1947 році.

Чому хрущовцями? Це розповідь окрема.

Так-от, до Кислого лісу п'ять хвилин ходу. Через Чубанівщину спочатку потрапиш в Редьчишин Яр. Бовкунчине поле залишається зліва. Болотиста місцевість цього яру виводить до Моренцевого. Тут теж колись була криничка. Біля неї на кілочку баночка з-під консерви. Тут вода, на відміну від природнього джерела в Корольковому Яру, холодніша і смачніша. Можливо, тому, що тут її більше вживають прохожі механізатори, які добиралися до тракторного другого стану з села, пастухи колгоспної худоби і пастушки власних корівок та гусей, молодь, що була частими гостями в Кислому лісі. Не обходилося жодного свята – Перше Травня, Зелена неділя, День молоді тощо, щоб на не варили на Лощиній або Лисій Горі каші,

не жарили шашлики. Ігрища в лісі молодь моїх років успадкувала від своїх старших.

Як відомо, День Перемоги в колишньому Радянському Союзі до 1965 року не святкували. І лише через 20 років від переможного травня 1945 року цей день було визнано вихідним і святковим. Відтоді у Вільшані біля братської могили загиблим воїнам-визволителям села і навколишніх хуторів збиралися сотні жителів сіл. Називалися імена загиблих земляків на фронтах війни, виступали її активні учасники, орденоносці, вручалися нагороди колишнім воїнам. Серед них були й Білоярці. Пригадую, коли мій батько, Кирило Сергійович, отримавши від Недригайлівського військового комісара ювілейну медаль «20 лет Победы над Германией», тут же пристебнув її на лацкан мого піджачка. Батькова нагорода осяяла мене. Це запам'яталося назавжди.

Після мітингу всі білоярці сім'ями йшли і їхали до Кислого лісу на Лощину. Сюди виїздив і магазин з дефіцитною на той час ковбасою і пивом. Торгував тими продуктами Берко Микола Пилипович. Він також був учасником Другої світової війни. Пили здебільшого горілку власного виробництва, закусували також тим, що принесли з дому. Та для нас, малечі, найсмачнішою була каша, приготована тут в чавунах, і ситро, яке для нас купували старші в «дядька Берка». День Перемоги відтоді білоярці святкували кожного року. Тут були пісні і танці, спогади і дискусії. Гуляло село на повний хід. Серед колишніх воїнів – Федір Єгорович Ярошенко, який був учасником радянсько-фінської війни і мав найбільше нагород серед своїх земляків, Василь Павлович Святець, який всю війну пройшов водієм на передньому краї бойових позицій: підвозив снаряди, тягав гармати, перевозив бійців під час зміни дислокації. Денис Іванович Волошин теж немало горя випив, перебуваючи в концтаборі «Уманський котел». Але, завдячуючи своєму товаришу по зброї, зумів зранений і безсилий вибратися з душогубного місця.

Відзначали це свято в Кислому лісі три брати Косенки – Григорій, Олексій і Яків. Їхній батько, Йосип Петрович, назавжди залишився у холодних осінніх водах Дніпра в 1943 році, а рідний дядько, Дмитро Петрович, склав голову, визволяючи від гітлерівського супостата Західну Україну.

Серед учасників чергових річниць травневої Перемоги були матері і вдови, діти довоєнних і перших повоєнних років, яким так і не довелося відчути батьківського плеча і ласки. Згадували тут танкістів, молодих офіцерів Бориса Давидовича Давиденка та Петра Федотовича Косенка, які прометеями-смолоскипами разом з бойовими машинами відлетіли у вирій заради Перемоги, старшого

сержанта Івана Андрійовича Абаровського, життя якого обірвалося 7 травня 1945 року в Берліні, трьох братів Шевченків з Немудруїв.

Святкували і поминали в той день Василя Даниловича Лаптура, Луку Степановича Мошенського, Івана Васильовича Остапенка, Федора Петровича Расенка (який помер від ран 19 липня 1945 року в Угорщині), Миколу Йосиповича Святця, Василя Макаровича Шаповала, Пилипа Несторовича Ярошенка, Михайла Івановича Шаповала. За дев'ятнадцять Шевченків – Василя, Григорія, Івана, Йосипа, Микиту, Миколу, Панаса, Олексія, Сергія, Тимофія, Федора, Якова... – з Немудруїв, Фартушиного, Шаповалів та Білоярська піднімали чарчину односельчани зі словами: «Земля їм пухом і вічна слава!».

А через декілька хвилин брав до рук скрипку Г.П. Волошин, який з 1939 року стримував натиск японських мілітаристів на Далекому Сході. А потім, у серпні 1945 року, переможною ходою Григорій Петрович завершив війну. Коли він повернувся до рідної домівки, його семирічний син Коля прийняв за чужого дядю. Так-то було.

У вересневі дні 1941 року серед тих 172 осіб, які були залишені в Недригайлівському районі для підпільної партизанської роботи, був і тодішній голова Білоярського колгоспу ім. Хрущова Мохнюк. За догадками, він посідав у тому формуванні якусь керівну посаду. За його вказівкою з колгоспної комори до Кислого лісу (на Чубанівщину) підводами було доставлено чимало харчових продуктів: сало, варення, масло, олія, крупи тощо. Двом довіреним особам Мохнюка було доручено провести ту доставку. Пізніше вони розповідали, що вночі доставили вантаж до вказаного місця, покинули його й повернулися по домівках. Другого дня Андрій Федотович А. та Корній Євтухович К. поцікавилися, чи забрали той товар. Продуктів не виявили. А за їхніми словами, побачили відбитки на дорозі від коліс машини, зім'яту траву і залишки паперу. У Кислому лісі про перебування партизанів немає й натяку. Жодних продуктових чи інших баз не було закладено. Чому? Перш за все, масив лісу зовсім невеликий для партизанських дій. А, по-друге, ті, кому це було доручено проводити, розбрелися хто куди – по домівках, деякі перейшли лінію фронту і влилися в ряди Червоної Армії, інші перейшли на бік окупантів тощо. Особисто Мохнюк пересидів роки німецької влади в селі. У 1943 році пішов на фронт, де і загинув...

Уривок з нарису про рідне село

АКІЧЕВ Шаміль Мулламович

Конотоп

Краєзнавець, музейний працівник

28.09.1951, м. Чебаркуль Челябінської області (Росія).

Нагороджений відзнакою «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців», Лауреат премії Конотопської міської ради ім. О. Лазаревського та почесних відзнак Конотопської міської ради «Берегиня» та «Осіннє золото».

Член Національної спілки краєзнавців України (2010), Національної спілки журналістів України (1999).

Закінчив історичний факультет Пермського державного університету (1976). Працював вчителем історії і правознавства в с. Чорноплатове Конотопського району (1978–2002).

З 2005 р. – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського.

Коло наукових інтересів – краєзнавство, топоніміка і геральдика, історія освіти і культури, хронологія Конотопщини; історія Конотопської битви 1659 р.

Автор численних краєзнавчих публікацій у газетах та наукових журналах, зокрема: у співавторстві – «Конотопщина: час, події, долі» (2005), збірники «Батуринські читання» (2007) та «Конотопські читання» (2010), «Конотоп на перехресті шляхів» (2012), «Конотопщина – рідний край» (2016), «Пам'ятні дати з історії Конотопщини» (2019).

ДО ВИТОКІВ ІСТОРІЇ КОНОТОПА

Конотоп давно на світі, але ось загадка:
лиш в сімнадцятим столітті є про нього згадка.
А поселення ж тривали серед цих роздолів,
існували до навали татаро-монголів.

Дмитро Білоус

Конотопців цікавить давня і красива історія міста, пов'язана з Конотопською битвою 1659 р. та повістю Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Важливим є питання, коли, як і чому виник Конотоп. Історія міста починається з дня його народження, його створення, першої згадки про нього. Спробуємо визначити вік міста і хронологічний простір його витоків. Джерела для статті охоплюють документальні та архівні матеріали, на вивченні яких було зроблено основний дослідницький акцент.

Спроби визначити вік Конотопа робилися різними дослідниками. Філарет Гумилевський припускав, що місто існувало до навали монголо-татар. Історики звертали увагу на залишки валу 1659 р. на околиці міста, яким, можливо, передували залишки «Змійових валів» VII–IX ст., створені для боротьби проти кочовиків. За валами могло існувати місто літописного попередника Конотопа Липовицька – центру удільного князівства, залежного від Золотої орди і розореного наприкінці XIII ст. Дослідники І.А. Лисий та М.П. Нога пов'язували Конотоп з Липовицьком.

Для підтвердження старовини міста археологи СумДУ під керівництвом В.Б. Звагельського та Л.І. Белинської у 1997–1998 рр. провели археологічні дослідження в Конотопі, охопивши площу близько 7,5 га. Результати досліджень підтвердили, що Конотоп – давнє козацьке місто. Були знайдені речі давньоруського часу.

Дослідники припускають, що Конотоп відомий з XIV–XV ст. як місто на території Чернігово-Сіверщини. На давнину міста звернув увагу бібліограф, член-кореспондент Російської академії наук С.І. Пономарьов (у листі від 29 грудня 1894 р. з Конотопа) до історика О.М. Лазаревського: «Вы относите начало Конотопа к 1634 г., но отчего же Устрялов в своей русской истории. Изд. 5-е, 1855 г., ч. 1, карта III; ставит его между 1328 и 1462 гг.? Не с ветру же он его поставил? Вы относите Конотоп к 1634 г., но в нем уже в 1658 г. была протопопия, а киевский митрополит Балабан уступает ее Лазарю Барановичу (Описание Черниговской епархии, 1, 38 ч., 114), а в 1698 г. в Конотопе было уже 5 церквей (примеч. с. 395 с примеч. Протопоп мог быть и при двух церквях в городе, но в 1698 г. за 64 года существования бедного городка, могло ли появиться целых 5 церквей.

И это в то время, когда жители семи деревень едва имели одну церковь?»

Пономарьов посилався на підручник Н. Устрялова і вважав, що Конотоп виник у XIV–XV ст. Імовірно, Н. Устрялов користувався картами з архівів, невідомих О.М. Лазаревському.

Постає запитання, чому ж у літописах не зустрічається місто з назвою Конотоп. Пояснити це можна, звернувшись до етимології. У Київській Русі коней називали – «комоні». У «Слові о полку Іго-ревим»: «Комони ржуть за Сулою – звенить слава в Києве». Біля Новгород-Сіверська знаходиться село Камонь, відоме з XII ст.

Інші дослідники вважають, що Конотоп було створено поляками в XVII ст. Підставою для цього є лист з Головного архіву давніх актів Республіки Польща, який надійшов на адресу Конотопського музею в жовтні 1990 р. Переклад листа був надрукований І.А. Лисим у газеті «Металіст» у листопаді 1990 р.:

«Конотопському краєзнавчому музею.

У відповіді на Ваш лист, Головний Архів Давніх Актів з приємністю інформує, що внаслідок пошуків у актах коронних метрик виявлено записи про видання коронною меншою канцелярією документа (у Львові 16/X – 1634), в котрому Владислав IV – король польський і т.ін. надав Миколаєві Цетисову і його чоловічим потомкам Конопот, Городище, Єзуч в межах Чернігівського князівства Сіверського на ленних (васальних) правах (Коронна метрика 181 кн. 4 л).

Можна припустити, що допущена типова й прикра граматична описка («Конопоту») що означало б, що Конотоп і Конопська заселена місцевість існували уже перед 1634 роком.

Директор Головного Архіву Давніх актів.

Примітка:

Король Владислав IV (Ваза) королював з 1632 по 1648 рік».

В. Вечерський писав, що «під час проведення переговорів щодо прикордонного розмежування на місці теперішнього Конотопа на землях, що належали путивльцю Никифору Яцину, 1635 р. було засновано поселення, згодом укріплене, яке поляки назвали Konotopol на знак того, що це – останній укріплений пункт на межі польських володінь у Лівобережній Україні».

У жовтні 1960 р. бригадою Головного архівного управління на чолі зі старшим археографом Головного архівного управління З.Є. Калишевич в ПНР були виявлені документи з історії заснування і розвитку міст: Львова, Чернігова, Козельця, Конотопа, Коломиї, Білої Церкви з 1570 по XVIII ст. У Центральному архіві давніх актів у

Варшаві зберігалися близько 20 тисяч карт і планів, серед них міст і сіл України.

В. Свербигуз знайшов відомості про те, що в Конотопі середини XVI ст. існувала шляхта. Це означає, що Конотоп існував раніше XVII ст.

Професор Київського університету В.Ф. Домбровський у 1846 р. писав: «В 1500 г. перешло на сторону Москвы и города Чернигов, Стародуб, Почеп, Любеч, Новгород-Северский, Конотоп, Радогощ и другие в земле Северской и вопреки усилиям Александра возвратить их снова под свою державу оставались и благоденствовали под властию московских государей». З документу видно, що в 1500 р. Конотоп як місто вже існував. Можливо, місто було засноване за часів Великого Князівства Литовського. Місто Конотоп було великим і набагато старовиннішим, ніж вважалося.

Далі він пише: «В 1635 г. польское правительство преобразовало Черниговское княжество, еще прежде разделенное им на староства, в воеводство того же имени с разделением на 2 повета: Черниговский и Новгород-Северский». Далі є згадка про польські часи Конотопщини: «В Черниговском воеводстве, кроме Чернигова и Новгород-Северского замечательными городами во время польского господства были Глинск, КОНОТОП, Глухов, Брянск и Путивль. Учреждая новое воеводство, польское правительство имело в виду заселить Северную землю выходцами из Польши. Для этого старалось оно умножать и число костелов в городах Северских. В Чернигове и Новгород-Северске открывали доминиканские костелы, в Стародубе францисканцев, в Новгород-Северском езуитский коллегиум, основанный 1647 Александром Пясецинским костеляном Киевским. Последователи Римской церкви в Черниговском воеводстве подчинялись по Конституции 1638 г. духовному ведомству Бискупа Киевского и Черниговского...». Далі він пише: «Гонения порожденные униею вооружили против Польши всю Малороссию под предводительством Б. Хмельницкого, который в 1648 г. поручил генеральному асаулу Родаку очистить от поляков Северскую землю. Летом 1648 г. Родак очистил от них Чернигов и Стародуб и посредством подземного хода овладел Новгород-Сверским замком, причем погиб тогдашний Черниговский воєвода Ян Врянский». Конотоп став з польського міста українським у 1648 р. внаслідок повстання гетьмана Б. Хмельницького. Поляки могли мати давні конотопські документи, які зникли під час війн і повстань.

В умовах військового протистояння прикордонна Конотопщина інтенсивно залюднюється вихідцями з Правобережної України. Так, близько 1635 року, під наглядом Новгород-Сіверського старо-

сти князя Пісочинського, почалися фортифікаційні роботи по зміцненню Глухова.

У Національній бібліотеці України ім. В. Стефаника у Львові є великий архів князя Є. Оссолинського. На його матеріалах П. Кулаковський у 2003 р. надрукував статтю «Чернігівщина на картах Боплана» у журналі «Сіверянський літопис»: «Чернігівське воєводство утворене сеймовою постановою 1625 р. і відображене на карті 1639 р. (с. 10). Жодна з карт Боплана не була завершена. Боплан справедливо вів східний кордон воєводства по Клевені до її впадіння в р. Сейм. Від злиття Клевені і Сейму кордон йшов у напрямку Конотопа, де збігався з течією р. Ядучої, яку він називає Конотопом. Від верхів'я Ядучої Боплан вів кордон до витоків р. Терн, де, на його думку, закінчувалося Чернігівське воєводство і розпочиналося Київське».

Через три роки П. Кулаковський подає нові відомості з історії Конотопщини: «Урядник Михайло Воронич здійснив заходи щодо колонізації урочища Конотоп. Ш. Вишель начебто пропонував бути осадчим Конотопа, планувалось збудувати тут замочок і осадити його 2-ма сотнями людей. Ні перше, ні друге реалізувати не вдалося: Конотоп на час Смоленської війни укріпленим населеним пунктом не був». «Батурин і Конотоп заселялися урядниками О. Пісочинського.

Найцікавіше далі: «Конотоп почав «осідати» у другій половині 1636 р. З одного боку, він ще згадується як урочище, а з іншого – в документах вже фігурують «конотопські люди», у яких московські люди покрали коні».

У 1635 р. польський шляхтич Підкова заснував поселення Новоселиця на місці Конотопа. Через п'ять років О. Пісочинський звів тут укріплене місце. Іринін міг помилятися і польського шляхтича з прізвищем Окун Конотопський, на гербі якого розміщені три підкови, назвали Підковою. Кулаковський припускав, що «осадчим Конотопа був слуга О. Пісочинського Станіслав Сосновський, який фіксується як місцевий староста найпізніше з травня 1637 р.».

За подимним реєстром 1638 р. містечко Конотоп було на першому місці за чисельністю будинків (78 димів) серед населених пунктів володінь О.П. Пісочинського. Це свідчило «про високу привабливість його округи та швидкі темпи колонізаційних процесів у ній. На той час у Конотопській окрузі вже існують населені пункти Попівка та Соснівка, яка, слід погодитися з О. Лазаревським, була також заснована С. Сосновським». У 1642 р. виникла слобода Підлипна. «У жовтні 1643 р. Конотопську волость О. Пісочинський віддав

Є. Оссолінському». Багато цікавого з історії Конотопа зберігається у фонді Оссолинських у Львові.

Назва «Конотоп» поширена в Європі і невідомо, який з Конотопів є найдавнішим. Припускаємо, що Конотоп Сокальського району Львівської області, який виник у 1499 р. і мав магдебурзьке право, був причетний до появи нашого міста завдяки переселенню частини мешканців містечка Конотоп з Львівщини для осадження прикордонних земель. Матеріали про Конотоп XVI–XVII ст. є в архівах Росії.

Таким чином, існують підстави вважати існування міста задовго до офіційної дати – 1637 року. Він має давню історію, яку необхідно ретельно дослідити в українських, литовських та російських архівах. До пошуків старовини міста необхідно залучати археологів і архівістів, істориків і краєзнавців.

Конотопщина – рідний край. 2016

АЛФЬОРОВ Олександр Анатоліович

Київ

Історик, радіоведучий, громадський і політичний діяч

30.11.1983, Київ.

Кандидат історичних наук (2012).

Походить з українського шляхетсько-старшинського та дворянського роду Сумського полку.

Закінчив історичний факультет Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (2005).

Науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

З 2008 р. працює радіоведучим передач на Національному радіо «Культура».

Член Українського геральдичного товариства.

Член вищої політради партії «Національний корпус».

Коло наукових інтересів – сфрагістика, генеалогія, геральдика, історія еліт. Автор понад 100 наукових статей, зокрема: «Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст.» (2005), «Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ» (2008), «Старшинський Рід Алфьорових: генеалогія» (2009), «Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.» (2012); у співавторстві – «Запорозька Січ і Українське козацтво» (2013), «Історія державного герба України» (2018); упорядник у співавторстві– «Договори і постанови» (2010), «Реєстри Сумського полку 1660–1664» (2016), «Реєстри Полтавського полку 1654» (2017); член редколегії – «1000 років української печатки. Каталог виставки» (2013).

ЇХ ПРІЗВИЩА І ІМЕНА ЛЯГЛИ НА КАРТУ СУМЩИНИ

Марко Олиферович, сумський полковий сотник, черкашанин; 1660–1670 належав до полкової старшини полка(?); 1689 за службу був нагороджений царем спадковими маєтками (інша версія, що за універсалом полковника Герасима Кондратьєва): с. **Марковку** ... Алфьоров заселив українцями, яких привів «з-за Дніпра» (ймовірно, на заклик сумського осадчого Г. Кондратьєва) і побудував тут в 1671 церкву на честь Апостола та Євангеліста Марка. Ця досить неповна згадка про місцевість, з якої вивів українців М.А., знаходить своє вирішення в заповіті його онука Федора Яковича. Останній робить детальний опис розподільчого акту із фіксуванням підданих з с. Марківки, які були закріпачені ще за сумського сотника. Серед прізвищ марківських мешканців, більшість становлять патроніми та побутові прізвиська. Ці форми родової фіксації на XVIII ст. були дуже нестійкими. До другої категорії, так званих «старих» прізвищ, відносимо: Пушкаренків та Бутів, які утворились внаслідок покозачення їхніх предків. Це свідчить, що серед переселенців були і козаки. Окрім того, два вищезазначених прізвища масово фіксуються серед марківських селян в різних кутках села, а це, у свою чергу, свідчить про розростання родин до поч. др. пол. XVIII ст. Серед інших є і прізвища-топоніми: Вільшанченко, Запорожченко та Сорочинські. Проте найбільше нас цікавить єдине шляхетське прізвище серед кріпосних Алфьорових – Кайдаші. Прізвище Кайдаш є тюркським за походженням. Саме прізвище дуже рідкісне, і його носієм була родина служилих татар ВКЛ (1528)... У «Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.» фіксуються два козаки з цим прізвищем і лише один з них знаходився «за Дніпром» – Іван Кайдаш козак Стародубової сотні Канівського полку. Стародубівська сотня – це с. Литвинець неподалік м. Канева. Звузивши сферу пошуку ще близьким топонімічним прізвищем Вільшанченко (с. **Вільшана**), віднаходимо орієнтовну територію, звідки М.А. набирав людей на переселення до Слобожанщини. Через це можемо твердити, що з Ставищ (переселенці саме з цього містечка заснували м. Суми) Алфьоров не виходив і переселився значно пізніше за сумчан. ... В 1689 Марку Алфьорову було пожалувано с. Бездрик; 22–24 листопада 1708 приймав у своєму маєтку с. Марківка Петра I, який в той час проводив тут військову нараду; 02.05.1709 р. вписав свій заповіт до Сумської полкової канцелярії; спільно із межирицькими сотниками Ів. Штепою та Лук. Мартиновим володів лісом та Макаровою Дубровою (Межирицького повіту) з землями, сіножатями та рибними ловлями; помер у 1714; писати не вмів.

Кіндрат Маркович (Кіндрат Марков) **Алфьоров**, сумський полковий обозний; між 1689–96 був миропільським сотником ... У ці ж роки на нього подав скаргу попович Іван Безрученко зі звинуваченням у наклепництві на його батька Івана та дядьку Матвія, які начебто привласнили міську землю; у 1693 отримав на своє ім'я (миропільського сотника) та громади царський дозвіл на володіння миропільською землею згідно із розмежуванням 1672, у 1697 підписався за полковника Герасима Кондратьєва в чолобитній від слобідських полків; між 1702–03 на нього, як миропільського сотника, подавав скарги миропільський протопоп Матвій Іванов за «безчестя». У 1708, під час повстання Кіндрата Булавина, приймав участь у героїчній обороні табору сумського полка (1200 козаків проти 20 тис. «булавінців»). У цьому 2-годинному бої було вбито близько половини сумців, розграблено все майно, вбито сумського полковника Андрія Кондратьєва. Поранений Кіндрат Маркович разом з іншим полковим осавулом був взятий у полон, але зміг втекти з-під варти; у 1711 сумський полковий обозний; у 1714 отримав разом із братом Яковом по смерті батька с. **Марківку**, маєтності в сл. Ворожбі, м. Краснопілля та землі біля них; 13 грудня 1727 зустрівся в м. Миропілля із генеральним підскарбієм Яковим Марковичем, який передав із Кіндратом Марковичем (як називає його автор щоденника) лист до свого брата Андрія в Суми, куди виїжджав Кіндрат Алфьоров; у 1732 сумський полковий осавул; у 1732 володів в м. Сумах двором «для приїзду» з підданими та спільно з дружиною померлого брата Якова с. Марківкою (146 дворів, 232 будинки, 771 підданих, 3 священицькі двори на 11 підданих, одна школа з 3 учнями), піддані працюють 2 дні на тиждень. Володів ... с. **Кондратівка**, яке заснував та заселив вільними «черкасами»; ...за донесенням від князя Шаховського, через старість був звільнений з козацької служби із нагородою рангом; 21 січня 1736 склав заповіт, при якому свідками були: сумський полковий обозний Дмитро Кондратьєв, сумський полковий суддя Іван Романов, сумський полковий писар Микита Олтухов, сумський полковий писар Семен Кардашев, сумський полковий сотник Василь Іскрицький, сумського полку підпрапорний Павло Заводовський, миропільський соборної церкви священик Ілля Душенський, сумського полку підпрапорний Леонтій Дешянов, сумський фортечний писар Микола Федоров; згадується його, як сумського полкового обозного, земля біля с. Терешковки.

Андрій Маркович (Марков, Марченко) **Алфьоров**, ... 26 липня 1699 купив у сумського мешканця Харитона Івановича Богомоленка та Якима Семеновича Верченка сінокосний луг з дібровою над Бездриком та з Васильєвою дібровою та сінними покосами Даценкови-

ми, Романову діброву та Титаренківські сінні покоси за 10 рублів; 26 липня 1699 купив у сумської мешканки, удови Агафії Шкурчихи сінокосний луг із дібровою на р. Бездрик, що межували із Нестеровим лугом за 2 рублі; 17 липня 1700 купив у сумського мешканця Василя Максименка над р. Бездрик діброву, частину лісу, сінні покоси, що межували із землею Остапа Лагодки та його ж власними, Алфьорова, придбаними дібровами, за 3 рублі. Того ж дня купив у сумського мешканця Гната Єр'єва («а прозвание не показано») на р. Бездрик діброву з сінними покосами поруч із землями Василя Максименка та його власними, за 6 рублів. Межирицький сотник; 31 березня 1701 купив у сумського мешканця Микити Лагоденка над р. Бездрик діброву з сінними покосами, між його, Алфьорова, землями, за 3,5 рублі; 4 червня 1703 купив у мешканця Вищої Сироватки Івана Мисеченка за р. Бездрик повз ліс Омелянівській сіножатний луг з дібровою, що межували з його ж землями за 6 рублів. Того ж дня купив у сумських мешканців Матвія та Петра Даценків на р. Бездрик хутір з двором та будівлями, з трьома лісками обабіч річки, з дібровою, сінокосами, орним полем за 50 рублів; 1 серпня 1703 продав Кондратьєвим свій хутір з рибними ставками, орними та сіножатними землями в сумській сотні на рудці, що прозвана Головашчиною, за 40 рублів; ... у 1708 був присутнім під час атаки «булавінців» на сумський полк. Підписався під свідченням полкових осавулів про цей бій; у 1710–1714 був сумським полковим суддею; 26 квітня 1710 купив у сумського мешканця Івана Павленка в урочищі на р. Бездрик біля земель Василя Даценка сінокос з дібровою за 2 рублі; 26 листопада 1710 купив у сумської мешканки Марини Юхимової дружини Педосенкової на р. Бездрик четверту частину сінокосного лугу, що межує з її деверями Педосенками, та половину болотця за 20 рублів; 10 лютого 1713 купив у сумських мешканців Василя, Григорія, Івана, Івана меншого Леонтійовичів Педосенок на р. Бездрик сінокосну луку з дібровою та лісом по правій стороні с. Бездрик за 16 рублів; за батьківським спадком у 1714 став утримувати с. Бездрик з хуторами, володів з братами млинами у Сумському полку. А.М. ще за життя батька входить до найвищої полкової старшини, що є свідченням становища Марка Алфьорова; 19 листопада 1714 обміняв сумському протопопу Остапу Васильовичу Траволинському свій хутір за с. Піщане із дібровою, сінними покосами та різними угіддями на хутір, розташований на р. Бездрик із сінними покосами та дібровою, який Траволинський придбав у полковника Івана Кондратьєва; ...Можливо, він сумський полковий писар у 1689 р. та сотник Стецьківський на початку 1732 р...

Яків Маркович Алфьоров, сотник новомiської сотні. Новомiська сотня знаходилась в межах міста Суми. У 1714 отримав разом із братом Кіндратом по смерті батька с. Марківку, маєтності в сл. Ворожбі, м. Краснопілля та землі біля них, а також в м. Суми будинок та торгові лавки. Як показав пізніше його син Яків Алфьоров, за жеребом між трьох братів отримав 2 частини с. Марківка, в м. Краснопілля млин з приїжджим двором та в с. Ворожба млин на 1 коло з приїжджим двором. До 1716 купив землю в с. Злодіївка (тепер с. Верхня Сироватка), де заселив 5 дворів. Володів з братами млинами у Сумському полку; отримав «пофальную за службы жалованную грамоту от гдрей царей и великихъ князей Іоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и благоверной государины и великой княжны Софии Алексеевны» від 1 жовтня 1688. Помер до 1733.

Федір Якович Алфьоров, народився бл. 1715; старший сумський полковий осавул; 5 червня 1730 підпрапорний; 1733 вахмістр Слобідського драгунського полка; 1735 сотник; у 1735 брав участь в кримському поході при перемозі над ногайською ордою; у 1736 брав участь у захисті міст Тор та Ізюм від кримського хана, та в битві під фортецею св. Феодора; у 1738 був у кримсько-дністровському поході; в 1739 у поході на Перекоп; в 1741 знаходився не в полку; у 1742 за спадком від матері отримав: в с. Марківці – 45 дворів, поміщицький будинок і біля нього млин; хут. Біликівський, що на горі р. Сули з лісом; ліс в ворожбянських дачах, що називався Перещенин; луг в спільному володінні із дядьком Кіндратом; в м. Суми над р. Сумка будинок, біля Сумської Ворожби, на пселських дачах рибні ловлі; у 1743, 1750, а у 1753–1755 ще двічі ходив на Українську лінію для охорони переїздів м. Тор та Барвенчиної Стінки; сотник Ворожби Сумської, на чолі 66 козаків та 5 старшин; у 1758–59 направлений до м. Тор для охорони під'їздів; 14 грудня 1760 придбав ліс прозваний «Басовщина»; у 1762 як сотник присягнув разом із козаками Сумського полка імператору Петру III і тоді ж був співвласником с. Марківки, разом із графом Семеном Волкенштейном, полкової обозної Олени Левенцової, писарши Ганни Богаєвської та полковником у відставці Степаном Кондратьєвим; ... у 1763 за проханням звільнений з козацької служби через хвороби вже як сумський полковий осавул; у 1765 йому була надана царська грамота на маєтки. Володів: хут. Васьківський (104 дес., 2 підданих), пуст. Ковалівська (31 дес.) хут. **Ліфовський** (250 дес., 40 підданих), пуст. Переїзна (85 дес. у спільному володінні з Федосеєм Яциною та Василем Богаєвським), пуст. Ровенська (12 дес. у спільному володінні з Федосеєм Яциною та Василем Богаєвським), хут. Стражниківський та Біликівський (150 дес., 3 підданих), пуст. Пальчиківська (11 дес.), с. Великий Ви-

стороп (7336 дес. у спільному володінні з: Василем, Андрієм, Романом, Яковом, Іваном, та Павлом Івановичами Кондратьєвими – дітей удови Настасії Алфьорової-Кондратьєвої, удовою-сотничихою Марією Олександрівною Кондратьєвою, Явдохою Яківною Парафієвською, майором Федосієм Яциною, капітаном Пилипом Демидовичем Віхторовим, капітаном Василем Назаровичем Перопяніновим, Графіною Андріївною Чернігівцевою, військовими товаришами Степаном та Мартином Захаровичами Могилатовими); у 1766 позичив племінникам Андрію та Петру Алфьоровим 40 рублів на 1 місяць під заставу в с. Злодіївка 5 дворів, під м. Краснопілля 14 дворів із землею та торгові місця в м. Краснопілля. Племінники заставу не повернули і майно перейшло до Федора Яковича. За двори в Злодіївці розпочалась судова тягонина із Апостолом-Кигичем (представником Алфьорова був Яким Никоненко); вів судову справу з Петром Федоровичем Апостолом-Кигичем за двори в с. Злодіївка (справа ще не вирішена у 1767), та із графинею Тетяною фон Волкенштейн (двоюрідна племінниця); у 1767 мав у Сумському полку понад 100 підданих; у 1767 дворянин, мешкає в м. Суми; ... у 1769 закріпив у вотчинному департаменті купчу від мешканців Сумської Ворожби Івана **Лифина** та Якова Васильовича Тендитникова на сінокосний луг та діброву в урочищі над р. Ворожба; у 1770 купив у дружини вахмістра сумського гусарського полку Василя Солдатенкова Олени Михайлівни Пушкарьової хут. Лазоренків (або Жданівський) із землею та Чорним лісом за 1 тис. рублів; купив у дружини Григорія **Штепи** Ганни берестовий ліс, а у Катерини Петрівни **Штепи** нерухомість в Недригайлівському та Лебединських округах; після відставки в м. Ворожбі Сумській та інших маєтках має 567 підданих; ... у 1772 р. мав суперечку із сотником Василем **Даценком** за землі в с. Сумська Ворожба; мав суперечки за батьківський спадок із графинею Тетяною фон Волкенштейн; ...В спадок дітям та дружині залишив у загальній кількості 5047 дес. землі та 614 підданих чоловічої статі; помер 1775...

Старшинський рід Алфьорових... 2009

АРТЮХ
В'ячеслав Олексійович

Суми

Філософ, краєзнавець

01.02.1964, с. Саї Липоводолинського району.

Кандидат філософських наук (2001), доцент (2004).

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (1987), аспірантуру філософського факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка (2000).

У системі вищої освіти з 1992 року. На цей час працює на кафедрі філософії СумДУ.

Коло наукових інтересів – історія української філософської думки, інтелектуальна історія, філософія історії.

Автор більш ніж 100 публікацій у наукових виданнях та пресі, зокрема: монографії «Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини XX століття» (2010); упорядник антології «Українська історіософія XIX–XX ст.» (у 2 частинах) (2011); методичних розробок: «Українська і зарубіжна культура: Методична розробка курсу» (2000), «Релігієзнавство: Методичні матеріали з курсу» (2002), «Українська філософсько-історична думка» (2004), «Методичні рекомендації до виконання обов'язкових домашніх завдань з філософії» (2005); упорядник у співавторстві збірників документів і матеріалів – «Слов'янські вірування. Писемні джерела» (2009), «Інакодумство на Сумщині» (2012).

ЩО ТАКЕ ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ?

Під впливом позитивізму на масовому рівні свідомості дуже популярними стали уявлення про те, що історія – це наука про факти. Факти, що цією наукою добуваються, звичайно ж, повинні бути істинними, тобто тотожними відповідному зрізу проминулої дійсності. Між подією проминулої дійсності й істинним історичним фактом різниця не проводиться. Далі, історичні факти самоцінні, вони все «говорять самі за себе», тому якась додаткова теоретична надбудова, яка б осмислювала чи оцінювала їх і не потрібна.

Та, як показав професійний досвід XX століття, все набагато складніше. Почнемо з того, що час рухається з минулого через сучасність у майбутнє. Людина може безпосередньо схоплювати реальність і перетворювати її в досвід лише в теперішньому часі. Але коли якась подія відходить у вимір минулого, до ситуація безпосереднього схоплення зникає і доступ до неї в людини стає можливим лише за умови, якщо ця подія залишила після себе якісь «сліди» у прийшлій сучасності. Якщо ж вона не «наслідила» після себе, то назавжди зникає для виміру «тепер». «Слідами» у нашому випадку з історією будуть писемні джерела та матеріальні рештки (археологічні). Отже:

1) минуле ми завжди сприймаємо лише в контексті сучасності, або, як писав відомий італійський філософ Б. Кроче: «Будь-яка правдива історія – це сучасна історія»;
2) минуле нам дається лише за умови, якщо воно залишило якісь свідчення (сліди) після себе.

На відміну від природничих наук, де факт – це щось безпосередньо наперед дане і по відношенню до чого потім застосовуються емпіричні методи пізнання (приміром, спостереження), в історії, так, як об'єкт уваги знаходиться в іншому часовому модусі – минулому, безпосередній контакт між дослідником (суб'єктом пізнання) і предметом його уваги не передбачається. Історик завжди має справу лише з опосередковуючою інстанцією – історичним джерелом. Історичний факт знаходиться в «приспаній» формі в історичному джерелі і його, щоб він із факту «для себе» перетворився у факт «для нас», історик ще повинен актуалізувати своєю дослідницькою діяльністю. Головне тут, що історичні факти ні без джерел, ні поза джерелами не існують. Зрозуміло, що первинна емпірична дійсність, яка відійшла у вимір минулого безпосереднім схопленням органами чуттів для нас закрита назавжди.

Але немає історичного факту й без історика-інтерпретатора. Справа у тому, що історик професійно діє завжди в контексті сучас-

ності (навіть, коли думає, що «вистрибує» із сучасності, вживаючись у душу якоїсь історичної особистості). Крім того, на конструкцію історичного факту хоча б мінімально, але впливає і суб'єктивність самого історика. Всі ці впливи проявляють себе в інтерпретації (приписуванні смислу) та оцінці (судженні з точки зору деяких суспільно значущих цінностей, але в першу чергу методологічних цінностей історичної науки). Де розмістити ці інтерпретації з оцінкою в структурі самого факту чи це лише своєрідна «обгортка», в яку загорнутий «чистий» історичний факт – це вже як кому подобається. У цьому випадку говорять також ще про ціннісну навантаженість фактів історії. І те, що називається історичним фактом сприймається як цілісна сукупність всіх вищеперерахованих складових. Як би там не було, але ні один історичний факт не може існувати, не будучи «вплетеним» у певну смислову мережу, бо інакше він і для історика, і для реципієнта просто не буде мати ніякого значення... то звідсіля стає зрозумілим, чому у різних істориків ми спостерігаємо різні описи одних і тих же самих подій минулого.

Ще один висновок випливає з такого бачення природи історичного факту: сприйняття і відображення історичної реальності часто дуже відрізняється від самої реальності і часом є не менш історично важливим для інтересів сучасності, ніж і сама ця реальність.

...Отже, історичний факт, це не те, що в реальному просторі і часі проминулої дійсності, це те, що спочатку в історичному джерелі, а потім у свідомості історика. Сукупність таких образів і виступає знанням про якийсь об'єкт емпіричного рівня проминулої реальності. У понятті історичного факту якраз втілюється зв'язок минулого з теперішнім, у свідомості дослідника – це переживання досвіду минулого в теперішньому.

А все-таки, наскільки повно в такому пізнавальному образі присутній зміст отієї первинної історичної реальності? Мабуть, саме цього ми знати й не можемо. Хіба що все-таки машина часу колись буде винайдена, і ми злітаємо у те минуле, яке нас цікавить та й безпосередньо побачимо, «як же ж воно було тоді насправді». Але поки верифікаційна процедура проведена бути не може, нам залишається лише вірити, що в історичному фактові якось представлена первинна історична дійсність.

Див.: Сумський історичний портал. URL: http://history.sumy.ua/theoryofhistory/8837-shchotakeistorychnyifakt.html

ЧІТКІСТЬ СМИСЛУ ПОНЯТТЯ «ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ»

Образ минулого в нашій свідомості має дві складові: по-перше, це історичні факти, тобто деякі моменти проминулої реальності; по-друге, смисли, значення, цінності, приписані нашою свідомістю цим фактам. У свою чергу, ця друга складова, теж може бути двоїстою. З одного боку, смисли чи цінності нашої свідомості можуть просто відображати ті ж самі смисли й цінності, що надавались історичним фактам їх добою. З іншого боку, історичні факти можуть осмислюватись чи оцінюватись з точки зору реалій сьогодення. Як би там не було, але в результаті поєднання фактів і цінностей ми отримуємо не хаотичний, а деякий осмислений і тому зрозумілий фрагмент минулого.

З точки зору професійної історичної свідомості значення «фальсифікації» може бути приписане лише фактам і ніколи смислам чи цінностям. Тобто, момент фальсифікації може виникнути тоді, коли ми свідомо вигадуємо деякий елемент минулої реальності або ж стверджуємо, що деякого факту не було, хоча він насправді був. Смисл чи цінність є вторинними по відношенню до історичного факту; це те, при допомозі чого ми впорядковуємо історичні факти у несуперечливий для нашого сьогоднішнього існування образ минулого. Як би там не було, смисл чи цінність – це не фрагмент колишньої реальності, це утворення свідомості того суб'єкта, який сприймає минуле в якості об'єкта. Отже, 1) тому, що смисли чи цінності не факти об'єктивної дійсності; 2) тому, що вони є момент сучасності, а не минулого, ми не можемо приписати їм і характеристики істини/хиби.

Для масових варіантів історичної свідомості така чіткість не характерна. Тут під категорію фальсифікації підпадають і оцінки минулих фактів, які відображають, у свою чергу, частковий (найчастіше національний) інтерес сучасності. Саме на цьому рівні має смисл словосполучення «фальшиві цінності». Те, що є істиною чи хибою з точки зору науки тут (тобто, з точки зору масових варіантів пам'ятання минулого) виступає як «Наша Велика Правда» або «Їхня Брехня».

Характерним прикладом перебування в межах такої масової історичної парадигми може слугувати факт створення Комісії при Президентові РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії 15 травня 2009 року. Зрозуміло, що створення такої комісії передбачає не просто пасивне «перебування в межах», але ще й контроль за цією самою масовою історичною свідомістю (і не лише в межах Росії). Цікава також і назва комісії. Саме з неї випливає, що історичною фальсифікацією може бути назване те, що не відповідає сьогоднішнім частковим інтересам Росії...

БЕЦЕНКО Тетяна Петрівна

Суми

Філолог, краєзнавець, викладач

4.12.1967, м. Ромни.

Доктор філологічних наук, професор (2014).

Член Національної спілки краєзнавців України (2011).

Закінчила філологічний факультет Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (1990); прийнята на посаду викладача кафедри української мови цього навчального закладу (1990). Навчалася в аспірантурі Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (1994–1997), а також в докторантурі при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка (2003–2006).

З 2011 р. працює на посаді професора кафедри української мови Сумського педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Коло наукових інтересів – топоніміка Сумщини; лінгвістичне, педагогічне, літературне краєзнавство; краєзнавча персонологія. Уперше в українській топоніміці запропонувала лінгвістичний аналіз багатьох географічних найменувань Сумщини (Суми, Ромни, Путивль та ін.). Топонімічний матеріал зібраний у ході багаторічних польових експедицій. Автор більш ніж 320 наукових публікацій в українських виданнях, а також – за кордоном.

Основні праці: «Етюди з топонімії Сумщини (2001), «Лінгвістичне краєзнавство: походження географічних назв Сумщини» (2015).

ЗАГАДКИ ТОПОНІМА СУМИ

(скорочено)

Місто Суми – одне із давніх поселень, що розкинулося серед мальовничої природи «там, де неквапливий Псел приймає до себе Сумку, а в Сумку вливається маленька притока Стрілка». Безпосередньо заснування Сум пов'язують з бурхливими подіями 1648-54 рр., коли переселення українських козаків, селян, міщан на Слобожанщину набрало масового характеру. Однак в історичній літературі немає єдиної думки щодо часу заснування міста. Більшість дослідників Слобожанщини пов'язують цю подію з 1655 р. До 1657 р. на місці нинішніх Сум вже були зведені з дубового лісу вежі, стіни, адміністративні споруди, храми тощо, а з 1659 р. Суми стають центром Сумського слобідського полку.

Народна етимологія багата на гіпотези щодо тлумачення назви Суми. Так, за одним із переказів, місто (як і річка Сума, яка нині іменується Сумкою) було назване так через те, що на березі цієї водойми при закладанні поселення знайшли три мисливські суми (сумки). Саме через це на колишньому гербові міста було зображено три чорні сумки з золотими ґудзиками і стрічкою на срібній поверхні щита.

За іншою легендою, топонім є похідним від загальної назви ***сум*** «туга, журба» – перші поселенці нібито дуже сумували за рідним краєм, що й засвідчили у найменуванні поселення.

Схоже до попереднього й інше припущення: в давнину місцевість, у якій виросло місто, була дуже болотистою. А оскільки болота завжди навіювали смуток, сум, то й назвали місцевість Сумами.

Остання версія не позбавлена раціонального, бо якщо навіть очима сучасника подивитися на місце розташування Сум, то очевидно, що територія, де виникло місто, низинна. І те, що в минулому навколо були болота, не викликає сьогодні заперечень.

Проте, чи справді ця ознака покладена в основу найменування? Напевно, ні. Це лише спроби використати відоме, близьке, подібне для пояснення невідомого.

Наукові обґрунтування першовитоків топоніма Суми відмінні від свідчень народної етимології. Звичайно, відштовхуватись у цьому випадку треба від гідроніма ***Сума***. Адже річки мали неабиякий вплив на заселення і розселення перших поселенців. Беззаперечно, що гідроніми набагато старіші за ойконіми, а тому назви річок відігравали головну роль у виникненні багатьох ойконімів, а не навпаки, як свідчать факти народної етимології. У слов'янській топонімії існує тісний зв'язок між назвами річок і населених пунктів. Зважаючи на господарське значення річок, люди здавна прагнули розташовувати свої

поселення на їх берегах, найчастіше в місцях злиття рік, при впадінні рік у море, при їх перехрещенні сухопутними шляхами. Поселення, що виникали на великих і середніх ріках, як правило, отримували назви, успадковані від назв річок. Тобто не повинно викликати сумнівів, що виникнення ойконіма Суми відбулося шляхом перенесення найменування річки на назву поселення. Іншими словами, ойконім виник на основі гідроніма, що в цілому підпорядковується певній закономірності, спостережуваній у топонімії східних слов'ян.

Звичайно, походження гідроніма ***Сума (Сумка)*** цікавить не менше, ніж становлення першовитоків зазначеного ойконіма. Питання це досить складне, щоб дійти остаточних висновків. Заслуговує на увагу версія, що гідронім ***Сума*** похідний від топооснови ***су*** і форманта ***ма***. ***Су*** в багатьох мовах має значення «вода, струмок, озерце». Учені зазначають, що неможливо перерахувати усі географічні терміни, що в різних народів починаються із ***су***–: турецьке ***suwat*** «водопій», болгарські ***сувat*** «водопій», ***саат*** «місце водопою біля річки», ***суат*** «запруджена водойма»; узбецькі ***субот*** «берег», «місцевість уздовж річки», ***субаши*** «початок річки», ***суак*** «зрошувальна канава»; азербайджанські ***субасма*** «наводнення», ***сузус*** «безводний», ***суамбар*** «водойма», «водосховище»; хакаське ***суглик*** «той, що має воду» і багато інших прикладів. Дослідники географічної термінології зазначають, що в Європі та Азії є величезна кількість гідронімів із компонентом ***су***, який виступає не тільки в початковій позиції (***Суг, Сугат, Сула, Сукня*** та ін.), а й у кінцевій (***Карасу, Сарису, Аксу, Кайсу*** та ін.).

Таким чином, цілком можливий зв'язок гідроніма ***Сума*** з елементом ***су*** в значенні «вода» і т. ін. Проте мало хто з дослідників звертав увагу на другий елемент назви –***ма***, не кажучи вже про те, щоб спробувати обґрунтувати його значення, пов'язавши з першим компонентом, або ж пояснити причини виникнення лексеми в цілому як географічного найменування. Компонент –***ма*** у досліджуваній назві використовується у фіно-угорських мовах із значенням «земля» і, на думку дослідників, лишив значний слід у топонімії. Проте постає питання: як у наше середовище потрапили фіно-угорські мовні елементи?

Учені на основі багаторічних досліджень встановили, що на північному сході України в давнину жили племена ряду археологічних культур, зокрема дніпро-донецької, ямково-гребінчатої кераміки епохи неоліту, мар'янівської і сосницької епох бронзи, юхновської і скіфської раннього залізного віку тощо. При накладанні карт усіх названих культур на карту гідронімів, які вважають фіно-угорськими, спостерігається збіг археологічних і лінгвістичних фактів

у районі поширення пам'яток культур ямково-гребінчатої кераміки епохи неоліту. Деякі мовознавці на основі цього факту роблять висновок про те, що такий збіг карт фінно-угорських гідронімів і пам'яток ямково-гребінчатої кераміки на великій території Східної Європи дозволяє припускати належність і тих, і інших до того самого населення. А тому можна вважати, що носіями культур лісових мисливців та рибалок з ямково-гребінчатою керамікою могли бути фіно-угри.

Припускаючись думки про існування у лексемі ***Сума*** двох компонентів – ***су*** і ***ма*** і з зафіксованими значеннями, вчені-мовознавці навіть не підозрювали такого збігу лінгвістичних та археологічних даних. Це ще раз доводить можливість тлумачення слова ***Сума*** як назви фіно-угорського походження.

Та яке ж значення властиве лексемі ***Сума*** як гідроніму? Найвірогідніше, гідронім ***Сума*** мав би означати «річка у водній (низькій, заболоченій тощо) місцевості». Адже самі компоненти назви вказують на її «водне» походження, та й навколишня місцевість ще й до цього часу низинна. А поселення, яке зародилося поблизу тодішніх річок ***Сумки*** (нині ***Стрілка***), ***Суми*** (нині ***Сумка***), стало називатися ***Сумин городок***, що відповідало місцерозташуванню: укріплення, яке виникло в заболоченій (низинній, водній) місцевості. Причина трансформації назви у множинну форму достеменно невідома. Можна лише зазначити те, що в «Літописі Самовидця» при описі подій 1676 року назва згадується уже у формі множини: «Того ж року полковник Стародубовскій Петро Рославец... пойшол на Москву..., хотячи поддати Стародуб, жебы зоставал як городы українніе московскіе: Суми й Рибное».

При з'ясуванні першовитоків найменування міста виникає, що закономірно, ще одне питання: чому поселення не успадкувало свою назву від гідроніма Псел? І це було б не скільки точним, як більш звичним для номінації явищем: основною, великою водною артерією тут, без сумніву, виступав Псел, тому не викликало б заперечень, аби цей гідронім став базою для творення ойконіма – міста, що виникло на березі Псла. Проте цього не сталося, і, вважається, через те, що назву Псьол (Псел) було вже одного разу використано в російській географічній номенклатурі: «Городом на Псле» іменувалося споруджене за наказом Івана IV в руслі річки Псла місто-фортеця, що проіснувало недовгий час. Тому нове місто Слобожанщини, щоб уникнути всіляких непорозумінь та плутанини, назвали «Суминим городом».

Загадки топоніма Суми // Культура слова. 2001

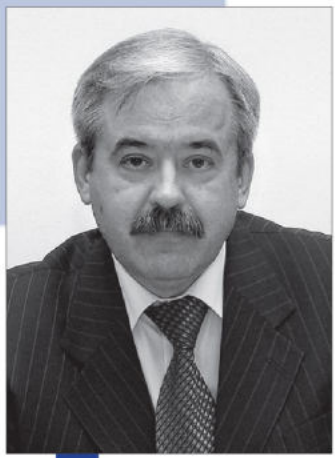

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор Васильович

Київ

Архітектор, краєзнавець, викладач

15.08.1958, м. Київ.

Заслужений працівник культури України (1995).

Дійсний член Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС).

Закінчив архітектурний факультет Київського державного художнього інституту (1981). Працював у Музеї народної архітектури та побуту України, у Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури й містобудування (1983–1994). Очолював Республіканську інспекцію з охорони пам'яток Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1985–1989). Головний редактор журналу «Пам'ятки України» (1997–2002).

Дослідив понад 300 пам'яток архітектури Сумщини, сприяв створенню історико-архітектурних заповідників у Путивлі та Глухові.

Автор більш ніж 400 наукових публікацій у часописах, збірниках, енциклопедичних виданнях, зокрема: «Пам'ятки архітектури й містобудування України» – у співавторстві (2000), «Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини» (2001), «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» (2002), «Спадщина містобудування України» (2003), «Українські дерев'яні храми», «Монастирі та храми Путивльщини» (2007), «Гетьманські столиці України» (2008), «Православні святині Сумщини» (2009), «Фортеці й замки України» (2011).

ЛИФИНЕ

Село Лифине (колишній Лихвин) належить до історичних населених місць Слобожанщини із донедавна зовсім не дослідженою культурною спадщиною. Зараз це – невелике село, що вимирає...

Перші документальні свідчення про хутір Лиховщину відомі з 1778 р. Тоді він належав осавулу Алфьорову і тут мешкали 179 його підданих. Потім хутір належав удові, сину Алфьорова. У першій половині XIX ст. цей хутір як посаг дружини перейшов у власність Олександра Дмитровича Хрущова (1825 р.н.) – громадського діяча ліберального напрямку, члена Харківського губернського комітету «по влаштуванню селянського стану», приятеля Тараса Шевченка. Частину своїх кріпаків пан Хрущов відпустив на волю ще перед 1861 р. За Хрущова була розбудована панська садиба, що містилася на горі над ставом. Центральною спорудою був великий дерев'яний садибний будинок. Навпроти нього стояв флігель – типова слобожанська хата на дві половини. На захід містився господарський двір з дерев'яними службами, коморами, стайнями тощо. На схід від панського будинку по схилу до ставу спускався фруктовий сад, посеред якого була алея, що вела до дерев'яного мосту, перекинутого через став. У навколишніх вибалках містилися теплиці.

На початку 1859 р. О. Хрущов у Петербурзі познайомився з Т. Шевченком. 28 травня того ж року вони зустрілися в Москві й наступного дня разом вирушили в Україну... 6 червня Т. Шевченко приїхав до Лихвина, де й жив до 9 червня. 7 червня він написав вірш «Ой на горі ромен цвіте». Мальовнича місцевість дуже сподобалася йому як художнику, тож 7 і 8 червня він намалював два краєвиди з однаковою назвою – «У Лихвині». Т. Шевченко жив не в головному будинку, а у флігелі навпроти нього. Є версія, що у Лихвині він ще написав: два автопортрети, портрети садівника М. Денисенка та дівчини Марії. Крім того, написав портрет дружини О. Хрущова Наталії Олександрівни, який до 1930 р. зберігався у Лихвині.

Родина Хрущових мешкала у Лихвині епізодично, а здебільшого – у Німеччині. Маєтком постійно керували орендарі. Значне піднесення Лихвинської економії спостерігалося у 1880-х р.: навпроти садиби над ставом збудували спиртовий завод (перебудований 1906 р.), за ним – цегельню. Цим започатковано перебудову всього садибного комплексу: 1886 р. на господарському дворі збудовано мурована двоповерхову казарму для робітників економії. Одночасно споруджено мурований стайні, млин і комору для збіжжя, внаслідок чого комплекс споруд господарського двору набув архітектурної завершеності. Тоді ж дерев'яний садибний будинок зовні обкладено цеглою, а на південь від нього збудовано цегляний

флігель. 1893 р. у північно-західному куті парадного двору на краю пагорба збудовано цегляний винний склад.

Після жовтневого перевороту 1917 р. маєток було націоналізовано, і в 1921 р. тут створено одну з перших на Сумщині комун – «Новий світ». Можливо, саме завдяки цьому садибний комплекс не був знищений, як сотні інших. За радянської доби поселення зазнало значної деградації не лише в соціально-економічному плані, а й у композиційному. Навпроти садиби на місці цегельні влаштовано ферму, а на захід від неї – велике гноєсховище. Все це спотворило ландшафт. Зруйновано частину будівель садиби. Так, зокрема, зник флігель, у якому жив Т. Шевченко. Нам не вдалося встановити час його руйнації. Проте на тому місці поставлена мурована хата, приблизно така ж за типом і розмірами, у якій зберігся сволок від флігеля. 1964 р. на фасаді цієї хати встановлено меморіальну дошку в пам'ять про перебування Т. Шевченка, а в самому будинку відкрито музейну кімнату.

...Великої своєрідності надає селу неповторний ландшафт, високі композиційно-візуальні якості якого викликали появу такого метафоричного найменування, як «Лебединська Швейцарія». Село лежить у верхів'ях великої, дуже розгалуженої долини, з якої витікає річка Ворожба (правий доплив р. Псла). Нині по долині в межах села протікає струмок, перегачений у кількох місцях, унаслідок чого утворився каскад ставків. Схили долини укриті мішаним лісом... З обох боків долини виділяються декілька мисоподібних останців, що підносяться над дном долини на 30–40 м. Найприкметнішим серед них є мис, на вершині якого стоїть садибний комплекс. Ця вершина панує над простором долини... Таким чином вона відіграє роль ландшафтної домінанти, своєрідного природного фокуса, до якого сходяться основні ландшафтні композиційні вісі.

...Головним структуроутворюючим елементом розпланувального каркасу поселення є шлях із с. Ворожби до садиби Хрущових, який проходить по спіралі, спершу спускаючись із пагорбів у долину, а тоді піднімаючись до садиби. З цього шляху й відкриваються найцінніші види на садибний комплекс, а відтак шлях вимежовує найціннішу видову зону.

Село зберегло етнографічні типи будівель, характерні для Слобожанщини. З усіх будівель найбільшу історико-культурну цінність становить комплекс садиби, що складається з двох просторово відокремлених частин: парадного й господарського дворів. Парадний двір займає вершину пагорба, оточеного глибокими долинами. Тільки з заходу він сполучається з плато, де розташований прямокутний у плані, зорієнтований за сторонами світу господарський двір.

У межах парадного двору розташовані одноповерхові будівлі: зі сходу – головний будинок; навпроти нього, у північно-західному куті двору – винний склад; з півдня – флігель. З заходу біля винного складу міститься історико-меморіальний будинок із музейною кімнатою Т. Шевченка[1]. На схід від головного будинку тягнеться сад з алеєю. За характером архітектурних форм усі будівлі належать до стилістики історизму: головний будинок вирішено в модернізованих формах французького ренесансу; флігель має елементи провінційного класицизму, а винний склад є контамінацією форм неоготики й французького ренесансу.

Головний будинок дерев'яний, на цегляному підмурку, зведений у 1830-х р. Під південно-східним кутом є підвал, перекритий цегляним склепінням. У 1880-х р. зовні його обклали цеглою (товщина обличкування в одну цеглину), зробивши водночас надбудови на даху (вежі й люкарни) і надавши пізньокласицистичній будівлі стильових рис французького неоренесансу. Протягом XX ст. будинок зазнав певних втрат: знищено частину декору в інтер'єрі, у т. ч. різьблені двері, кахляні печі й груби, з'явилися додаткові підпори на східній терасі, закладено лоджію на південному фасаді, пробито деякі нові двері та закладено первісні. Але в цілому будинок непогано зберіг архітектурні форми 1880-х р. Він прямокутний у плані, витягнутий у меридіональному напрямку. На парадний двір виходить чоловим західним фасадом, а східний фасад з терасою і сходами звернений у сад. На кожному фасаді є глибокі лоджії. Розпланування багатокамерне, первісно було наближеним до анфіладного типу. Входи до будинку влаштовано з усіх чотирьох фасадів.

Прикметною рисою є наріжні гранчасті ризаліти. Чоловий і садовий фасади тривісні, симетричні, а бічні фасади – дисиметричні. Центральна вісь чолового фасаду акцентована ґанком, що підтримується чотирма безордерними колонами з перехватами й вінчається наметовим дахом з люкарнами. У фасадному декорі застосовано діамантовий руст, розвинені наличники вікон з прямими й трикутними сандриками. Первісне пофарбування фасадів було двоколірним: рожеве тло з білими деталями.

Спадщина містобудування України... 2003

[1] На сьогодні лишився один фундамент.

ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович

Суми

Історик, краєзнавець, викладач

15.10.1959, м. Суми.

Кандидат історичних наук (1999), доцент (2002).

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Член Наукового товариства історії дипломатії і міжнародних відносин (2016).

Нагороджений Дипломом Президента України (2007).

Закінчив історичний факультет Харківського державного університету (1990), докторантуру Київського національного університету ім. Т. Шевченка (2012).

З 1991 р. працює в Сумському державному університеті.Член редколегії журналу «Сумська старовина».

Коло наукових інтересів – українська еміграція в Південно-Східній Європі, історія кооперації, регіональна історія.

Автор близько 300 наукових і навчально-методичних праць, опублікованих у зарубіжних та вітчизняних виданнях, близько 650 статей в енциклопедично-довідкових виданнях та пресі, зокрема: «Забутий архітектор Сергій Тимошенко» (1996); «Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник» (2003, 2004), «Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині» (2008), «"Я ще вернусь..." Олександр Олесь і Білопільщина» (2008), «Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923)» (2009), «Бородаєвський Сергій Васильович» (2010), «Anchetat de Smerş: Asul SSI şi liderul emigraţiei ucrainene din România în dosarele SBU» (2012), «Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр.» (2016).

ДЕРЖАВНИЙ СЕКРЕТАР УНР

З-поміж активних діячів Української революції 1917–1921 рр. та міжвоєнної української еміграції донедавна маловідомим залишалося ім'я нашого земляка, юриста і політика Івана Івановича Мірного. Вкрай коротку інформацію про нього можна знайти в Енциклопедії українознавства та довідкових виданнях кінця XX – початку XXI ст. При цьому вказується, що Мірний був родом із Харківщини. Не вказувалося точне місце народження й у некрологах. На сторінках паризького тижневика «Тризуб» повідомлялося про те, що він народився на Харківщині. Лише нещодавно було з'ясовано справжнє місце його народження.

Народився І. Мірний 30 серпня 1872 р. у с. Самотоївка Охтирського пов. Харківської губ., нині Краснопільського р-ну Сумської обл. Вищу освіту здобув 1898 р. на юридичному факультеті Петербурзького університету. Фахову діяльність розпочав у місцевих установах Міністерства фінансів. Спочатку працював податковим інспектором в Умані, з 1910 р. – у Києві, згодом очолив відділ Київської фінансової палати. Був членом українських громадських і політичних організацій, зокрема, Товариства «Просвіта», Українського клубу і клубу «Родина». Під час Першої світової війни брав участь в акціях «Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий», був співробітником Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Іван Іванович брав участь у політичному русі українців в Російській імперії. Був членом Товариства українських поступовців, делегатом Реорганізаційного з'їзду товариства у березні 1917 р. та наради Української радикально-демократичної партії (УРДП) у квітні того ж року, входив до складу ЦК УРДП. На Всеукраїнському національному конгресі, що відбувся 6–8 квітня 1917 р., його обрали до Української Центральної Ради (УЦР). Невдовзі став заступником губернського комісара Київщини. У жовтні 1917 р. в уряді В. Винниченка він був спочатку товаришем (заступник) Генерального писаря, а через місяць обійняв посаду Генерального писаря. З січня 1918 р. Мірний – Державний писар (секретар) УНР. Він брав участь у підготовці текстів універсалів Української Центральної Ради та законів УНР.

Про його професійний хист і людські якості згадував на сторінках тижневика «Тризуб» колишній його підлеглий, випускник Університету св. Володимира, поет і громадсько-політичний діяч української еміграції Борис Лисянський: «В поводженні цієї особи – ділово-солідному, але при тім і сердечно-теплому – виявляє себе тип людини, так відмінний від тогочасного складу нашого урядово-

го апарату. В протилежність до характерного для тодішньої революційної доби перегнаного й утрируваного зовнішнього "демократизму", в стилі розмови й манері поводження цієї людини виявляв себе якийсь природний аристократизм, якась органічна, стихійна шляхетність».

Після гетьманського перевороту за поданням міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка Мірний очолив канцелярію Міністерства закордонних справ. З приходом до влади Директорії залишився на цій посаді.

З організацією Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію Мірний був призначений її скарбником. У квітні 1919 р. виїхав до Франції. Одночасно друкувався в українській пресі. На сторінках вінницької газети «Шлях» були опубліковані його статті про міжнародне становище України та вчительські з'їзди в Україні. За рішенням Всеукраїнської національної ради у Відні з квітня 1920 р. він обійняв посаду речника Міністерства фінансів УНР в Берліні. У Німеччині активно займався громадською роботою. Був заступником голови об'єднаних українських організацій та голови Української громади.

У 1924 р. Мірний переїхав до Чехословаччини, де також став діяльним членом українських емігрантських організацій. Він був секретарем Українського громадського комітету й Українського об'єднання, членом рад Українського товариства прихильників книги й Товариства прихильників Української господарської академії в Подєбрадах, скарбником Комітету допомоги голодуючим в Україні, членом ревізійної комісії Українського республікансько-демократичного клубу, одним з організаторів та скарбником Союзу українських письменників і журналістів на чужині, головним скарбником Всеукраїнського міжорганізаційного конгресового комітету в Празі, очолював канцелярії Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова та Українського інституту громадознавства в Празі. Спробував себе і на педагогічній ниві. Був асистентом в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та написав книгу з історії цього навчального закладу.

Перебуваючи в еміграції, Мірний залишався членом Української радикально-демократичної партії, очолював її місцевий осередок, обирався до складу ЦК, брав участь у з'їздах, нарадах та закордонному бюро партії. Його однопартієць, філолог та історик Федір Слюсаренко зазначав, що «чиста гуманність і демократизм не лише на словах, а й на ділі, у зносинах з людьми, у власному житті, посвятна відданість українській визвольній ідеї, активність, злучена з безпретензійністю, – ось ті риси, що їх втілював в собі І. Мірний».

В еміграції Іван Іванович підтримував дружні стосунки з К. Мацієвичем, О. Олесем та В. Филоновичем. З першим його пов'язувала тривала спільна діяльність на громадській і партійній нивах, в Українській Центральній Раді та Генеральному секретаріаті, з другим і третім – членство в Союзі українських журналістів і письменників на чужині.

Восени 1936 р. І. Мірний захворів на грип, проте продовжував працювати. Ускладнення від хвороби далися взнаки. 17 березня 1937 р. він помер від саркоми лімфатичної системи.

Відомою громадською діячкою була його дружина – Зінаїда Валентинівна Мірна (1875–1950). Вона була членом Української Центральної Ради, кількох громадських і жіночих організацій в Україні. В еміграції очолювала Український жіночий союз (Прага). Через рік після смерті І. Мірного міністр закордонних справ УНР в еміграції Олександр Шульгин на сторінках «Тризуба» писав: «Коли з Петербургу я приїхав на пам'ятний з'їзд ТУП'у, 25 березня 1917 року, я побачив на першій лаві історичної салі Педагогічного Музею дуже гарну й надзвичайно симпатичну пару – Зінаїду Василівну і Івана Івановича Мірних. Вони виділялися своїм виключно інтелігентним виглядом, лагідністю погляду, якоюсь внутрішнєю привабливістю. Знайомлючися з ними, не знав я, що доля потім так поблизить нас між собою і що стільки років доведеться нам ділити долю-недолю разом, що ці люде стануть такими близькими і милими мені друзями... Все довге спільне життя їх зв'язано з українською національною справою. Вони завжди стояли в центрі нашого національного руху. Ніколи не обмежувалися одніми засіданнями і участю в дебатах, а завжди охоче і сумлінно виконували самі ріжнородні доручення, без огляду на те, приємні вони були, чи ні, великі це були діла, чи ні...».

23 червня 2013 р. на будівлі Самотоївської загальноосвітньої школи було встановлено пам'ятну дошку на честь нашого земляка, депутата першого українського парламенту, міністра уряду, громадського і державного діяча Івана Івановича Мірного.

Уродженці Сумщини – учасники української революції 1917–1921 рр. 2016

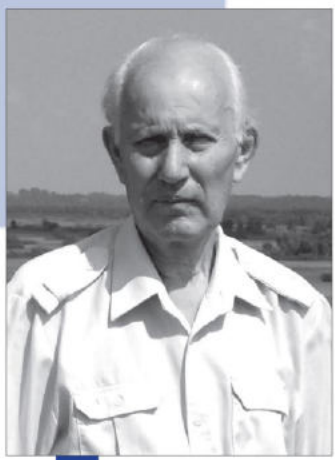

ГАГІН
Віктор Іванович

м. Буринь

Краєзнавець, педагог

14.12.1934, м. Часів Яр Донецької області – **15.08.2016**, м. Буринь.

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив Харківський інститут культури (1961), філологічний факультет Сумського педагогічного університету (1964).

Працював учителем російської і німецької мови (1961–1963), директором Бережнянської восьмирічної школи (1964–1966).

Завідувач відділу культури виконкому, секретар виконкому, заступник голови виконкому, заступник голови Буринської районної ради народних депутатів (1966–1994).

20 років був головою Буринської районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

З 1957 року займався журналістикою і краєзнавчою роботою.

Друкував статті в сумській обласній газеті, республіканській газеті «Культура і життя», газетах «Свобода» і «Путивльські відомості», у Всеукраїнському науковому журналі «Сіверянський літопис».

Автор праць: «Духовний світ Буринщини від давнини до сьогодення» (2010), «Буринщина з глибини віків» (2011), «Буринь: воєнне лихоліття і відродження» (2013), «Нариси історії землі Буринської» в трьох книгах (2014–2015), «Буринь в перегуках віків» (2016), «Буринщина: історія медицини» (2016).

ТРАДИЦІЙНЕ ТКАЦТВО НА БУРИНЩИНІ

Ткацтвом споконвіку займалися жінки, дівчата й підлітки. Воно було поширене в усіх селах району, верстат був майже у кожному дворі. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. домашнє ткацтво буринців являло собою усталений протягом століть комплекс технічних прийомів та знарядь праці. Вирощування певних прядивних культур залежало від природно-кліматичних умов. Так, у нашому краї сіяли переважно коноплі та льон. Цим займалася майже кожна родина. Період сівби волокнуватих рослин був досить тривалим – від Благовіщення до середини червня. Сіяти бажано було на повний місяць, після теплого рясного дощу. Льон та чоловічі стебла конопель (плоскінь) збирали у серпні, жіночі стебла (матірку) залишали дозрівати на сім'я. Достиглі рослини в'язали у горстки та сушили на сонці. Насіння з головок льону та матірку били праником, льон частіше – ціпом. Після биття рослини вимочували у воді, м'яли й тіпали, аби позбавити волокно від терміття. Останнє робили на бетельні, терниці, трапачці, використовували рубель, тіпали об стовп або будь-що. Наступним етапом було розчісування кожної прядки волокна (микання мичок). Для цього призначалися дерев'яний гребінь, який встромлявся в спеціальний отвір в ослоні чи припічку, або «дергальна» – кругла залізна щітка з набитими цвяхами, котру прив'язували до лави. Остаточне очищення волокна робили за допомогою чесальної (начісної) щітки зі свинячої щетини, кінського волосіння або тонких цвяхів. Одночасно проводили сортування волокна за якістю.

Для тканння високоякісного полотна призначалося найтонше й найдовше волокно – кукла, для снування основи, тканння буденних тканин – миканка, тобто залишки, які вибирали з чесальної щітки. Останок на дергальній щітці – вал – ішов на виготовлення мішків, тканин суто господарського призначення. Готове до прядіння повісмо волокна знову накладали на гребінь або навивали на кужіль (куделю). При прядінні повсюдно вживали веретено, а також механічну прядку.

Для перемотування ниток використовували мотовило – стрижень 1,5 м завдовжки з ріжками на одному кінці та перпендикулярно встановленим бруском – на другому. Одночасно з перемотуванням рахували: одне пасмо – 10 чисниць – 30 ниток (нитка – одиниця міри, що означає довжину нитки при обведенні її кругом мотовила). Після просушування пряжу, так званий міток, знімали з мотовила і добре відзолювали у жлукті – видовбаній колоді без дна. За необхідності частину ниток фарбували рослинними, тваринними та мінеральними барвниками. Потім мітки перемотували на клубки за

допомогою витушки. Намагалися не мотати вночі, бо біля хати буде мотатися нечистий. Від снування основи, для чого слугували різні конструкції снівниць, залежала правильність розділення ниток на верхній та нижній ряди, тобто утворення зіву. Тому й забобонні уявлення, що стосуються цього виду робіт, досить розвинуті. Зокрема, закінчити роботу необхідно було до заходу сонця, щоб не залишати основу на снівниці на ніч. Наприкінці XIX – поч. XX ст. для ткання застосовували горизонтальний ткацький верстат. Аби нитки були міцними і не кошлатилися, навиту на нього основу підмазували шліхтою. Просте полотно виготовляли технікою полотняного переплетення – перемінним натискуванням на дві підніжки, тобто у дві ремізки. Залежно від призначення тканин кількість ремізок на верстаті збільшувалась: від чотирьох до восьми для техніки саржового переплетення (чинувате, крущасте, косичасте полотно), але могла досягати 20 і більше – для жакардових тканин. Існувало велике розмаїття орнаментальних мотивів – на вічка, на кружки, на шашки, на пасочки, у сосонку, кіскою та ін. При виготовленні декоративних тканин, а також деяких елементів одягу, наволочок, рушників, скатертин тощо використовували техніку перебірного переплетення (забирання, вибором). У таких тканин візерунок завжди рельєфно виступав над фоном.

Веретено існувало протягом тисячоліть і технологія його виготовлення та застосування майже не змінилася. За формою – це конусоподібна паличка з незначним потовщенням посередині. Товсті нитки пряли довгим, відносно важким веретеном, тонкі – коротким і легким. Веретено з на пряденою ниткою називали починком. У більш давні часи, щоб надати веретену обертальної сили, застосовували пряслицю – невелике грузило округлої форми, що вдягалось на нижній кінець веретена. Механічна прядка (візок, коловороток, німецька куделя), яка відома на Україні з XIX ст., значно прискорювала, а головне – полегшувала прядіння, оскільки приводилася в рух ногою. Пряли на ній переважно конопляні та лляні нитки. В основному побутувала вертикальна прядка, подекуди – горизонтальна. Веретено було в кожній родині. На відміну від прядки з веретеном було пов'язано чимало повір'їв. Ним проводили по хворому місцю, випікали бородавки; вода, яку лили на веретено, вважалася помічною. Його форма виразно асоціювалася зі змієм (веретільниця й гадюка – однакові).

На Буринщині застосовували горизонтальний ткацький верстат (кросна, варстат). Він мав пристрій для піднімання й опускання ниток основи – ремізки (нити, начиння, ниченици, нечілниці), прив'язані до підніжок (поножів). Саме наявність ремізок давала

змогу робити різноманітні види переплетень і виготовляти безліч різновидів ткацьких виробів. Розрізняють три основних типи ткацького верстату: найпростіший (без станин); стан на сохах (стативах) і, нарешті, рамний стан, або верстат. Рівномірне розміщення ниток основи по всій ширині верстата, рівномірне прибирання ниток піткання забезпечувалися особливим механізмом – лядом із бердом. Верстат також мав два навої: передній (для полотна) та задній (для навивання основи). Під час заправки верстата використовували ритки (регівницю) – спеціальну раму, подібну до берда; нитки піткання закладали між нитками основи за допомогою човника – пустотілої бузинової трубочки з цівкою...

Селянство Буринщини аж до поч. XX ст. зберігало способи приготування природних барвників, хоча практично вони майже не застосовувалися. Їх витіснили анілінові барвники промислового виробництва, які були зручнішими в користуванні, але не відзначалися особливою стійкістю та насиченістю. Тільки природні барвники в різних сполученнях могли дати безліч відтінків. Чорний колір одержували з відвару вільхової або дубової кори та кореня кінського щавлю. Найдавнішим та найбільш усталеним кольором в буринців був білий. Жовтий колір здобували за допомогою цибуляних лушпайок, гречаної полови, недостиглих ягід жостеру тощо. Все це товкли у ступі разом із корою дикої яблуні, додавали галун і виварювали в сироватці. Синій барвник одержували з рослини під назвою крутік: після виварювання вона давала осад, який збирали й висушували. Для одержання зеленого кольору відварювали спориш, листя берези або омели, стиглі ягоди жостеру, а також дубову кору. Червоний – один із основних кольорів у різнобарв'ї тканин України. Звичайно червоний барвник здобували із перестиглих ягід жостеру, материнки та листя дикої яблуні. Цю суміш товкли в ступі, додавали трохи води та під гнітом вичавлювали червону фарбу. Подекуди відносно яскравий червоний колір одержували з соку лохини, змішаного з молоком. Нарешті, для цього широко використовували червеця – яєчка хробаків, котрі збирали на корінцях лісової суниці. Червець сушили в печі, терли на порох і розводили водою. Пряжу, фарбовану таким барвником, важко сплутати з іншою. Усі барвники для стійкості закріплювали природними кислотами – оцтом або овочевими розсолами (з капусти, буряків, огірків), сироваткою, а також сіллю.

Народні ремесла й промисли минувшини Буринщини. 2015

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович

Суми

Історик, краєзнавець, викладач

27.04.1978, м. Суми.

Доктор історичних наук (2015), професор (2017).

Заступник голови Сумської обласної організації НСХУ.

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного університету (2000).

З 2003 р. працює у Сумському державному університеті.

Головний редактор та член редакційних колегій наукових журналів історичного і краєзнавчого напрямків в Україні, США, Словаччині, Республіці Гана («Сумський історико-архівний журнал», «Сумська старовина» та ін.).

Член комісії з охорони історико-культурної спадщини та обласної редколегії краєзнавчих видань при Сумській ОДА.

Коло наукових інтересів – історія Сумщини та Північно-Східної України, історія бюрократичного апарату на українських землях у XVIII – на початку XX ст.

Автор близько 250 наукових і навчально-методичних праць.

Більше 40 статей присвячено подіям, що відбувалися на території Сумщини, видатним землякам, історії населених пунктів краю.

Основні праці: монографії «Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст.» (2014), «Державні інституції та чиновники періоду гетьманату П. Скоропадського (нарис з історії органів влади й управління Української Держави 1918 р.)» (2018).

БІЛОПІЛЬСЬКА ПОЖЕЖА 1849 РОКУ

У 1849 р. по всій Російській імперії сталося 7226 пожеж, що спричинили збитків на 6 725 699 руб. З державної скарбниці було виділено лише 464 058 руб. 20 ¾ коп. на допомогу постраждалим. При цьому 390 094 руб. 49 ½ коп. були виділені як пільгова позика і лише 73 963 руб. 71 ¼ коп., які не треба було повертати.

19 квітня велика пожежа сталася також у заштатному місті Білопілля, на той час Сумського повіту Харківської губернії. Про цю подію збереглися документи, що знаходяться у Державному архіві Сумської області. Від пожежі постраждало багато місцевих жителів з різних верств населення. Майже відразу після цього лиха було оголошено підписку на збір коштів для допомоги погорільцям. Вже 3 травня до цієї акції долучилися 19 осіб, серед яких був навіть місцевий поліцейський чиновник частний пристав Макаренко. Пожертви були різними – від 50 коп. білопільця Петра Федоренка до 10 руб. місцевого відкупщика. Список цих людей та кількість грошей, наданих ними, був поданий до канцелярії пристава Макаренка. До цього документа додавався також «Список Б», де зазначалися імена постраждалих та гроші, що їм виділялися з сум пожертв. Таких людей було 29. Вони отримали невеликі кошти – від 1 до 5 руб. Найбільшу допомогу (5 руб.) отримали лише титулярна радниця Анна Титова та солдатка Єлізавета Мірошниченко (ймовірно, їхнє майно найбільше постраждало від вогню). Всього були роздані 60 руб. 20 коп.

На цьому допомога постраждалим не закінчилася. До цієї доброї справи швидко долучилися приватні особи, серед яких був і нащадок славетного козацького роду, дворянин Дмитро Іванович Кондратьєв. Він передав 100 руб. грошима й надав продовольство – 10 чвертей житнього борошна та 5 чвертей круп. Цю допомогу отримали 76 білопільців. Хліб і крупи роздавали під наглядом пристава й білопільського бургомістра селянин І. Малимоненко, міщанин Прокофій Пивоваров і цеховий Тимофій Онищенко.

Активну участь в наданні допомоги від пожежі взяло Харківське благодійне товариство – були зібрані 225 руб. і передані білопільцям. Коштами змогли скористатися 62 погорільці. Гроші надіслав до Білопілля особисто виконуючий обов'язки харківського губернатора.

У 1850 р. імператорським розпорядженням було наказано:

1. Надати з Державного казначейства 68 білопільцям 2 207 руб. сріблом без повернення цих грошей у майбутньому.
2. 41 мешканцю Білопілля надати також з казначейства 28 тис. руб. позики на 10 років «з виплатою її після двох пільгових років у наступні вісім рівними частинами щорічно з відсотками по 5%».

3. Розподіл позики й безповоротної допомоги покладався на місцеве керівництво з урахуванням масштабів шкоди. Місцева ж влада відповідала і за своєчасне повернення позики.

Сумський повітовий предводитель дворянства Свирський навіть зібрав і очолив спеціальний тимчасовий комітет, що мав займатися розподілом коштів. До складу цього органу увійшли частний пристав Білопілля та члени міської ратуші. На пристава покладався обов'язок наглядати за своєчасним поверненням державної позики.

Вже у лютому 1851 р. пристав Макаренко звітував перед губернатором про будівлі жителів Білопілля, які отримали позику після пожежі 1849 р. Ці відомості були потрібні, щоб знати, чим ці люди зможуть забезпечити погашення заборгованості, якщо вона виникне.

Позику від держави отримали 45 осіб: дворян – 2, купців – 7, міщан – 36. Загальна сума становила 25 677 руб. На ці кошти у Білопіллі були зведені 132 будівлі: житлових – 32, лавок кам'яних на площі – 14, амбарів при дворах – 69, балаганів на торговельній площі – 17. Наприклад, дворянин колезький секретар Скляревич побудував собі дерев'яний житловий будинок і два амбари. Найбільше позик отримали представники купці (7 осіб отримали 9700 руб.). Вони ж звели найбільшу кількість будівель – 45 (житлових з них було лише 6).

Були випадки, коли на погашення кредиту не вистачало грошей. Такі люди шукали собі поручителів, які могли б гарантувати державі повернення боргу своїм майном. Так, купець Г. Сердюков у довіреності своєму сину Є. Сердюкову перелічував майно, яким гарантував погашення його боргу – «у місті Білопілля, де збудовані були мною мої будинки, одне місце на міській площі поблизу соборної церкви, інше біля церкви Покрова Пресвятої Богородиці по вулиці поруч з сусідом цеховим Гаврилом Гуленком, кам'яну лавку під залізним дахом з погребом у гостиному ряду та садибне місце на Муховці з сінокосними місцями, лісовою дачею, що годиться під забудову, садом, городом і двором з усією належною до цього забудовою…».

Виплати по кредиту повинні були розпочатися у 1852 р. Але більшість позичальників виявилися не готові повертати державі гроші вчасно. Багато білопільських погорільців опинилися у вкрай скрутному становищі, тому що не всі позичені гроші розбивалися на 8 років (як це зазначалося в імператорському розпорядженні). Залежно від розміру позики чи за бажанням самого позичальника кредит міг розраховуватися на меншу кількість років – від 2 до 7. Так, кредит колезького асесора Якова Скляревича повинен був виплачуватися 2 роки, а купець Степан Балаценко повинен був повернути ссуду за 7 років. Продовжити для білопільців термін розстрочки Чернігівський, Полтавський і Харківський генерал-губернатор відмовився.

Міщанин П. Кандиба, не маючи можливості повернути необхідну суму, продав міщанину В. Балаценку своє «дворове та городне місце». Балаценко зобов'язувався «за вимогою щорічно сплачувати необхідні кошти», забезпечуючи кредит П. Кандиби.

Виплати по кредиту надходили з запізненням і не у повному обсязі. Це змусило владу забирати майно деяких «кредитонеспроможних» в опіку. У 1853 р. процес взяття маєтків в опіку йшов повним ходом. Пристав вирішував це питання разом з місцевим сирітським судом. Так, на початку вересня 1853 р. було вирішено призначити опікунів до маєтків Є. Сердюкова та ще кількох білопільських міщан.

Згодом частним приставом Білопілля став Василь Семенович Райпольский. Тепер він став відповідальним за збір боргів по ссуді за пожежу 1849 р. З його листування з Харківським губернським правлінням дізнаємося, що маєток вищезазначеного Є. Сердюкова у 1856 р. вже був проданий з аукціону. Найкращу ціну запропонував купець 3-ї гільдії А. Сердюков (ймовірно, родич боржника) – 2 106 руб. сріблом. Цих коштів повинно було вистачити на покриття боргу.

Хоча 26 серпня 1856 р. вийшов імператорський маніфест, згідно з яким «відсотки за минулі роки списувалися, а кошти по кредиту розбивалися від 10 до 20 років з відсотками чи без них, для тих, хто цього потребував», це мало допомогло місцевій владі зібрати борги.

У червні 1858 р. пристав (на цей час ним вже був титулярний радник Богатирський) разом з депутатом від міщан визначили тих, хто найбільше потребував продовження терміну виплат по позиці. Це були колезький секретар Яків Скляревич, нащадок підпоручниці Мануйлової підпоручник Мануйлов, нащадки купця 3-ї гільдії Максима Кононенка, міщан Григорія Кандиби та Степана Ястремського, купець 3-ї гільдії Олексій Годованников, міщани Петро Сердюков, Федір Кандиба, Улян Пивоваров, Єфросинія Пелешукова, Терентій Красей, Роман та Григорій Пелешуни, Василь Балаценко. Всього ж на цей час налічувалося 45 боржників. Наприклад, Я. Скляревичу рекомендувалася розстрочка на 10 років «по причині неврожаю хліба, війни та інших непередбачених обставин». Міщанину В. Балаценку пропонувалося 15 років розстрочки по причині «збитків, отриманих по торгівлі та з інших обставин».

У результаті розстрочку від держави отримало багато білопільців. Термін варіювався від 2 до 20 років. Але так і залишилося невідомим, чи всі позичені кошти були повернуті державі.

У цілому ж на ліквідацію наслідків пожежі у заштатному місті Білопілля, з урахуванням термінів розрахування по зазначеному кредиту, пішло більше 10 років.

Епізод з історії провінції його міста Білопілля... 2015

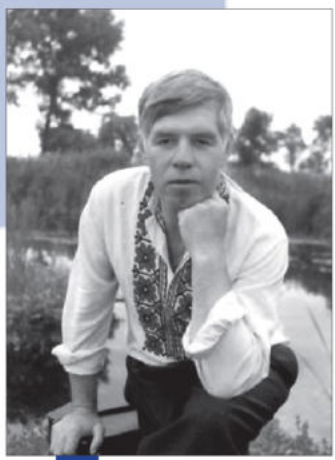

ДІБРОВА Григорій Володимирович

Ромни

Історик, краєзнавець

01.12.1951, с. В'язове Конотопського району.

Член Національної спілки краєзнавців України (2010), Національної спілки журналістів України.

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1974).

Працював в Роменському краєзнавчому музеї: старшим науковим працівником, завідувачем відділу історії радянського періоду, завідувачем фондів (1974–2007), з липня 2007 по травень 2008 р. – в. о. директора музею.

З 1989 р. очолює Роменську організацію товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, член правління Роменського відділення Українського фонду культури.

Автор сотні публікацій у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, наукових збірниках, в районних, обласних і всеукраїнських виданнях.

Основні праці та статті: «Роменщина в полум'ї війни» (1998), у співавторстві – «Ромны : путеводитель» (1986), «Іллінський ярмарок» (1993), «Євген Адамцевич: спогади, статті, матеріали» (1999), «Літопис доброти і людяності» (2000, «Тарас Шевченко і Роменщина» (2002), «Роменській нафті – 70» (2007), «Кобзар Мусій Олексієнко – учитель Євгена Адамцевича та один із авторів «Запорізького маршу»» (2012); «До вищої міри... За що? // Реабілітовані історією» (2015).

ТВОРЕЦЬ РОМЕНСЬКОЇ МАДОННИ

Він творив, забувши про все на світі, захопившись своєю роботою, пильно придивляючись до полотна, на якому все чіткіше і яскравіше вимальовувалось жіноче обличчя. Через широко прочинене вікно до кімнати зазирало почервоніле від денної втоми сонце, долітали від річки перші перегуки весняних солов'їв, які щедро розтрушували над містом золоті передзвони своїх пісень, що потопали в теплому снігу весняного квіту.

Художник на мить прикривав повіки – і йому відразу ж ввижалася рідна ненька, її теплі заспокійливі долоні, тихий і ніжний голос, ласкаві блакитні очі, в яких зорилися любов і добро. Щемний біль заповзав до серця, розливався по всьому тілу, та так, що й солов'їв переставав чути, і все навколишнє немов переставало існувати і кудись спроквола відпливало...

Митець малював свою мадонну, котра уособлювала в собі його незабутню неньку, його милу дружину, всіх жінок його рідної України – люблячих, відданих, ніжних і чарівних своєю степовою вродою і завжди готових до самопожертви. Рука художника легко і впевнено виписувала кожну деталь – і на полотні вимальовувався образ жінки, сповненої глибоких почуттів материнства, спокійної і тихої величі, затаєної напруги.

Коли ікону було завершено, то перед ним постало величне і вражаюче зображення Богоматері, котра віддала людству свого сина, аби цією тяжкою материнською жертвою врятувати від загибелі цілий світ, сповнений зла і жорстокості. Геній митця вийшов за рамки буденності і в образі жінки він зумів показати кращі риси всіх матерів: внутрішню красу і велич, ніжність і щедрість, доброту материнського серця...

Минули роки, десятиліття, століття... Бурхливі і неспокійні, сповнені тривоги, радості і болю, мрій і розпуки. А образ Богоматері і нині зачаровує людей, приваблює до себе глибоким внутрішнім змістом, нев'янучою красою і таїною. То ж не дивно: щоб полюбуватися картиною, побути віч-на-віч із Роменською Божою Матінкою, приїздять до Роменського краєзнавчого музею шанувальники мистецтва з багатьох куточків України, а ще приходять віряни і довго чатують біля неї, сповідуючи їй свої болі і надії, прохаючи в неї допомоги і захисту...

І тепер мало вже хто знає, що авторство ікони, про яку йде мова, довгий час було невідоме, що саме з нею пов'язане повернення із небуття імені відомого нині талановитого художника XVIII століття Григорія Андрійовича Стеценка.

Ми інколи мало задумуємося над змістом копіткої роботи дослідника-мистецтвознавця, котрий із багатьох джерел вибирає потрібні скалки істини, відшукує з-поміж століть, подій, документів ті відомості, що становлять інтерес для науки про мистецтво, про забутих митців, повертає народу його втрачені художні скарби. Коли я роздумую над цим, то обов'язково згадую добру людину, висококваліфікованого мистецтвознавця і невтомного шукача маловідомого і забутого нашого земляка-роменця Пантелеймона Ничипоровича Мусієнка, діяльність котрого полишила помітний слід в історії українського мистецтва. Бо за те, що українській культурі повернуто ще одне ім'я талановитого майстра пензля, ми повинні бути вдячними саме нашому землякові. Сам же П.Н. Мусієнко зазначав, що роботу дослідника «можна часом прирівняти до пошуків золотої піщинки в купі звичайного піску».

Пантелеймон Мусієнко провів копітке дослідження, опрацювавши відповідні фонди багатьох художніх музеїв, словників і довідників, безліч мистецтвознавчих публікацій, перегорнув сотні аркушів архівних документів. Пошук, розпочатий у Роменському краєзнавчому музеї, привів його до справ Генеральної військової канцелярії, згодом – до справ роменських церков духовної консисторії. А в Державному архіві Сумської області дослідник віднайшов документи, що свідчили про точну дату смерті художника – на той час вже значкового товариша Лубенського полку. Він встановив, що картина «Роменська мадонна» (саме так умовно назвав дослідник ікону) належить пензлю Григорія Стеценка, котрий народився в нашому місті, що тоді адміністративно входило до складу Лубенського полку.

Безперечно, Григорій Стеценко був непересічним художником і слава про нього як про талановитого митця сягала далеко за межі рідного краю. Додамо, що в той час наше прадавнє містечко славилося по всій Лівобічній Україні не лише своїми багатолюдними ярмарками, але й як одне із культурно-мистецьких осередків, і було

відоме своїми гончарами, золотарями, кобзарями тощо. Тому нічого не було дивного в тому, що 1742 року талановитого живописця запрошують виконати художні роботи в будинку графа Розумовського в його садибі «Покорщина» в місті Козельці, що на Чернігівщині.

1752 року митець переїздить до Глухова, стає придворним художником гетьмана Розумовського, прикрашає гетьманську резиденцію, пише картини, портрети, ікони. Із кращих робіт глухівського періоду життя і творчості нашого земляка є портрети Н. Розумовської (зберігається в Державному музеї українського образотворчого мистецтва), Олексія та Кирила Розумовських (зберігається в Державному історичному музеї України), в яких парадність поєднується з психологічною виразністю. А розпис іконостасу собору в м. Почепі (нині Брянської області Російської Федерації) став вершиною творчості Григорія Стеценка-монументаліста. Його було виконано в стилі українського бароко.

Слід зазначити ще одне: творчість Григорія Стеценка відіграла помітну роль і в становленні та розвитку українського театрального мистецтва. Талановитий майстер з народу відповідав за декорації та оформлення сцени глухівського театру Кирила Розумовського. Цей заклад був важливим театральним осередком на Україні. Зазначимо, що на сцені гетьманського театру ставились трагедії Есхіла, комедії Мольєра, одноактні п'єси українською і російською мовами, що, в основному, надходили до української столиці від студентів Київської академії.

Звичайно, ще багато білих плям залишається в життєписі і творчості нашого земляка, ще багато його невідомих і маловідомих творів чекають на своїх дослідників, на шукачів мистецьких скарбів. Хочеться вірити, що вони обов'язково з'являться, що розкриють нам нові грані мистецького небосхилу Григорія Стеценка, секрети його мистецької спадщини, що пройшла сувору мистецтвознавчу експертизу майже трьох століть.

Музейна перлина. 2017

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ Віктор Борисович

Суми

Історик, археолог, журналіст

22.12.1955, м. Суми.

Почесний краєзнавець України (2010), Почесний громадянин м. Путивль (2000), Лауреат премії ім. О. Лазаревського (2009), премії ім. П. Тронька (2014).

Кандидат філологічних наук (1992), доцент (2001).

Член Національної спілки краєзнавців України (2010), Національної спілки журналістів України.

Закінчив філологічний факультет Кулябського педагогічного університету (1982), докторантуру Інституту історії України НАН (2000). Провідний науковий співробітник, завідувач Науково-дослідного центру історичного краєзнавства СумДУ (2010). Головний редактор наукового журналу СумДУ «Сумська старовина» (1995).

Начальник археологічних експедицій (1992–2003).

Коло наукових інтересів – історія, література, історіографія Київської Русі.

Автор більш ніж 200 публікацій з історії, культури, охорони пам'яток, низки пошуково-дослідницьких матеріалів про забутих або репресованих діячів культури, науки, підприємців. Розробив типологію перекладів «Слова о полку Ігоревім» сучасними українською та російською мовою.

Основні праці: «Літописні міста Сумщини» (1994), «Краєзнавство Сумщини» (1998); «Про шлях Ігоря Сіверського» (1999); статті в енциклопедичному довіднику «Сумщина в іменах» (2004); «Путивль та його округа в епоху «Слова о полку Ігоревім»» (2011), «Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя» (2010).

ЛІТОПИСНІ МІСТА СУМЩИНИ

(уривки)

В'яхань

Влітку 1147 р. в ході тривалої міжусобної боротьби об'єднані війська сина Довгорукого Гліба Юрійовича та Ольговичів, яких очолив Святослав Всеволодович, підійшли до кордонів Давньоруської держави. Боротьба розгорнулася за мм. Вир, Попаш та В'яхань, які на той час, входячи до Вирської волості, підпорядковувалися Переяславському князівству і були ланкою потужної Посульської лінії оборони. Вони перекривали шлях половцям зі степу через межиріччя Сули-Сейму.

Глібу Юрійовичу та Ольговичам вдалося захопити Попаш, а Вир та В'яхань – встояли. Це повідомлення Іпатіївського літопису. Лаврентіївський же сповіщає, що 24 липня 1149 р. біля В'яханя зустрілися Юрій Довгорукий та Ольговичі, збираючись іти на Переяслав.

Більше в літописах В'яхань не згадується, але друге повідомлення й подальші події, що сталися в цьому регіоні, свідчать, що з 50-х рр. XII ст. Вирська волость входила до складу Чернігівського князівства, пізніше – Сіверської землі.

Очевидно, через монгольську навалу В'яхань припинив існування, а його ім'я було повністю забуте. У XVII ст. це місце називали Леханівським або Деханівським городищем – як бачимо, первісна назва майже повністю змінилася. У 1858 р. відомий вчений архієпископ Філарет (Д. Гумілевський) на основі письмових джерел локалізував давньоруський В'яхань на р. Терн – правій притоці Сули. Це було підтверджено дослідженнями археологів В. Ляскоронського, І. Ляпушкіна, В. Богусевича та Ю. Моргунова. Ними встановлено, що залишки літописного В'яханя знаходяться в межах с. Городище Недригайлівського району Сумщини. Сьогодні це велике укріплення, що відносно добре збереглося. Овальної форми вал місцями до 5 м заввишки, залишки рову, місцерозташування на острові, що омивався рукавами Терну, – свідчать про значні оборонні можливості міста. У цьому переконує факт, що в 1147 р. його не могли взяти об'єднані військові сили.

Значні археологічні розкопки на городищі не проводилися, але те, що вдалося виявити, підтверджує думку: В'яхань мав функцію міста-фортеці південно-східних рубежів Давньоруської держави.

Моргунов Ю., докладно вивчаючи пам'ятку, вважав, що місто було збудоване наприкінці XI ст. Ним же влітку 1972 р. виявлено на городищі унікальну знахідку – печатку Володимира Мономаха, що датується 1094-1113 рр., тобто періодом, коли князь володарював у Переяславі до якого тоді належав В'яхань.

Навколо городища простежуються залишки великого (до 50 га) недослідженого селища. Неподалік збереглися залишки двох укріплених поселень, які Ю. Моргунов вважає стратегічно пов'язаними з В'яханем. Це Бабаківське городище – «пригород» В'яханя, його сторожовий пункт, та Боярське городище – відносно великих розмірів із значними оборонними укріпленнями. Це городище, очевидно, відігравало роль схрону під час нападу.

Ці об'єкти було споруджено для захисту В'яханя – Бабаківське городище контролювало майже 10 км і перекривало шлях із Виру та з іншого боку – з Ромна. Входячи до Посульської лінії оборони, В'яхань відігравав значну роль у захисті держави. Його спорудження було ланкою системи фортець Вирської волості, що надійно закривала шлях степовикам. Самостійно, починаючи з 1113 р., вони вже не приходили на Русь у цьому районі.

Порубіжний Вир

Наші знання про давньоруські міста Сумщини дозволяють говорити про Вир, як про друге за значенням місто після Путивля в регіоні. Воно згадується в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах і «Поученні» Володимира Мономаха. Назва, ймовірно, походить від р. Вир, на березі якої і стояло місто. Розташоване городище Вир у центрі м. Білопілля.

Перша літописна згадка належить до 1113 р., коли до Виру підійшли половці на чолі з ханами Аєпою та Боняком. Тоді Володимир Мономах та Олег Святославович (Гориславич), об'єднавши війська, вирушили до міста з боку Ромна. Половці, дізнавшись про це, втекли.

Згадується Вир і в розповіді про баталії 1127 р., що розгорнулися між князями за Чернігів. Тоді біля Виру зібралося багато половців з ханами Селуком та Ташем, яких закликали на підмогу.

Це, як і інші повідомлення, свідчить: Вир був прикордонним містом, що замикало степовий коридор. Саме тут відбувалися зустрічі з половцями, яких часто запрошували руські князі для участі в міжусобних сутичках і війнах.

У 1147 р. син Довгорукого Гліб Юрійович призначив своїх посадників у Посейм'ї та привів багато половців до присяги неподалік Виру. Туди ж прийшов і Святослав Всеволодович, і послали вони послів до вирівців: «Якщо не здастеся нам, то оддамо вас половцям на здобич». Ті ж відповіли, що князь у них один – Ізяслав Мстиславич. Таким чином, об'єднаним силам Гліба Юрійовича, Ольговичів та половців не вдалося оволодіти Виром, хоча Попаш тоді було захоплено.

1159 р. князь Ізяслав Давидович виступив з Виру проти Олега Святославича, що князював у Путивлі. Простоявши біля міста три

дні, він повернувся до Виру, але мешканці міста, як сповіщає літопис, закрилися від нього, і князь пішов до Зартия. Через певний час він знову повернувся до Виру. Чому вирівці так учинили, у літописі не говориться. Під цим же 1159 р. Вир знову названо як місто Ізяслава Давидовича. Тоді до міста підійшло багато половців, з якими Ізяслав вирушив до Чернігова і став за Десною.

У Чернігові княжив Святослав Ольгович, у якого тоді перебували його племінник Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич. Вони не пустили половців до Чернігова. Пограбувавши навколишні села, половці відійшли. Ізяслав Давидович подався назад до Виру. Святослав рушив за ним і, прийшовши до міста, спалив його острог. На той час у Вирі перебував князь-ізгой Іван Ростиславич Берладник з княгинею, а сам Ізяслав, як сповіщає літопис, «пішов у поле» до половців за підмогою. Тоді Святослав рушив до Зартия і, там «багато лиха вчинивши», повернувся до себе в Чернігів.

Остання згадка про Вир у літописах належить до 1161 р., коли Ізяслав Давидович, силою захопивши Київ, втретє став великим князем.

Ростислав Мстиславич, який до цього посідав великокнязівський стіл, відступив у Білгород (неподалік Києва), очікуючи підмоги. Ізяслав підійшов до Білгорода і майже місяць стояв біля дитинця. Тоді Святослав Ольгович направив послів до Ізяслава просити миру, бо було зрозуміло, що Ізяслав владу не втримає. На це Ізяслав відповів, що, мовляв, усі розійдуться по волостях своїх, а мені куди вернутися?.. «У Вирі не можу з голоду помирати, тож краще тут померти». Так і сталося, через місяць його було вбито.

Княжіння у Вирі сприймалося Ізяславом Давидовичем як заслання: прикордонне місто не могло бути престижним або прибутковим. Та й у мирний час воно мало відігравати роль буферної зони між Степом та Руссю, провадити делікатну політику та й серед жителів Виру було чимало половців.

У 1857 р. Філарет (Д. Гумілевський) висловив обґрунтовану думку про місцерозташування літописного Виру, остаточно підтверджену через століття розкопками В. Богусевича. У 1958-59 рр. ним було проведено археологічне дослідження, котре з'ясувало, що площа міста дорівнювала близько 1,5 га, з яких було розкопано понад 400 кв. м. З напільного боку та в місцях зі схилами городище було укріплене валом та ровом. Князівський двір розташовувався в північно-західній частині дитинця. Було виявлено чимало речей XII-XIII ст. Навколо міста знаходився посад площею понад 20 га. З 1985 р. Вир досліджує сумський археолог В. Приймак. Де саме знаходився літописний острог Виру, не з'ясовано – на сьогодні не вдалося виявити слідів його укріплень.

Літописні міста Сумщини. 1994

ІВАНУЩЕНКО Геннадій Миколайович

с. Северинівка Сумського району

Історик, краєзнавець, архівіст

21.04.1964, с. Улянівка Білопільського району.

Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2007).

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка (1993).

Навчався в Українському Вільному Університеті міста Мюнхен (1999–2000). Працював учителем в сільських школах (1989–2005). Директор Державного архіву Сумської області (2005–2010). Координатор проекту дослідження зарубіжної україніки у Великобританії, США та Канаді (з 2011 р.).

Співзасновник і член вченої ради Центру досліджень визвольного руху, голова обласного осередку історичного клубу «Холодний Яр. Редактор Сумського історичного порталу Archivist в Ukrainian Information Service.

Автор близько 70 публікацій у періодиці, зокрема праць: «Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини XX ст.» (2001), «Голодомор 1932–33 років: очима свідків, мовою документів» (2003), автор-упорядник видань – «Українська революція 1917–1920 років в листівках і газетах» (2005), «ОУН-УПА на Сумщині» в 2 т. (2007, 2009), «Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині» (т. 1, 2010), «Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині» (т. 1, 2011), «Сумчани в боротьбі за волю» (2015); у співавторстві – «Діяльність підпілля ОУН на Сході України» (2010), «Інакодумство на Сумщині» (т. 1, 2012).

ПІДПІЛЛЯ ОУН-УПА НА СУМЩИНІ

(уривок)

Діяльність націоналістів у Сумській області відслідковувалась німецькими спецслужбами досить давно. Так, у липні 1942 р. в Сумах проводилась нарада старост сільських управ. На ній виступив керівник СД Ганьйон, який попередив, що його служба має відомості про діяльність українських націоналістів у прилеглих до Сум районах.

У серпні 1942 р. керівники обласного Проводу ОУН отримали зі Львова директиву про активізацію боротьби проти німців. Директива вимагала перебудови роботи всього підпілля, проведення саботажних акцій. Аналіз документів про роботу підпілля в районах, показує, що директива була доведена до місцевих клітин ОУН. У Лебедині продовжилось накопичення зброї, в Конотопі готувався випуск підпільної газети. Там же, за деякими джерелами, планувалося створити центр випуску зброї та боєприпасів.

З протоколів допитів ми можемо отримати інформацію і про обставини арешту сумських ОУНівців. За свідченнями Власенка В.І., Сапуна та частину підпільників було арештовано 7 жовтня 1942 р. Проведенням арешту особисто керував начальник СД. На міську площу, до будинку курсів німецької мови (нині Покровська пл., 11) було стягнуто весь особовий склад поліції. Під час арешту С. Сапуна і А. Савченка «Гліба» була знайдена націоналістична література. 10 жовтня арештували Власенка. Спочатку він втік з-під варти, але на базарі був арештований і конвойований до СД. З його зізнань ми можемо судити про перебування оунівців у в`язниці та деякі деталі слідства. З інших документів відомо, що слідство тривало майже 5 місяців – до 20 лютого 1943 р. Основний склад підпілля ОУН на Сумщині було розстріляно і спалено на території тюрми. Скільки всього було знищено членів ОУН тієї ночі – невідомо, але за свідченнями Н. Гнатченко, по справі націоналістичного підпілля було арештовано близько 90 людей. Цікаво, що відомості про окремих страчених підпільників потрапили й до обласного тому «Книги Скорботи України», але без зазначення їхньої належності до ОУН. Усього вдалося ідентифікувати 5 осіб. Інформація про їх загибель у книзі звучить так:

Богуш Іван Петрович, українець, розстріляний фашистськими карателями в лютому 1942 р. Похований у м. Суми.

Долгополов Яків Кирилович, 1904 р., росіянин, фельдшер. Спалений фашистськими карателями живим у лютому 1943 р. за вбивство поліцая.

Саленко Никифор Іванович, 1904 р., українець, директор школи № 18. Спалений живим фашистськими карателями в лютому 1943 р. Похований у м. Суми.

Ожог Іван Степанович, 1912 р., с. Малий Самбір, українець, секретар сільської ради. Розстріляний фашистами в липні 1942 р. як активіст. Похований в братській могилі, м. Конотоп.

Мірошниченко Гаврило Єлисейович, 1917 р., смт. Краснопілля, українець, колгоспник. Розстріляний гітлерівськими окупантами 16 лютого 1943 р. за зв`язок з партизанами. Похований на селищному кладовищі.

В цій інформації, на жаль, не уточнюється, з якими партизанами був пов`язаний Мірошниченко, або активістом якої організації був Ожог, хоча їх неналежність до радянського підпілля очевидна.

Ті учасники ОУН, які уціліли від нацистських репресій після війни розроблялися уже сталінськими каральними органами. Окремі з них, як, наприклад Власенко, Барило, Сик за цей час встигли побувати на фронті, були нагороджені орденами й медалями. Та це не врятувало їх від розправи, адже для радянських слідчих боротьба проти німців за створення незалежної України була таким злочином, що перевершував усі фронтові заслуги.

На виявлення уцілілих членів ОУН була спрямована і директива МВС УРСР за підписом генерал-лейтенанта Т. Строкача № 92 від 10.07.1946 р. Вона була отримана Управлінням МВС Сумської області 13 липня і розіслана Начальникам МВ і РВ МВС 26 липня 1946 р. 12 вересня Відділом ББ була дана додаткова вказівка Начальникам МВ і РВ МВС. В звіті про її виконання повідомлялося: «В розрізі виконання директиви № 92 по м. Суми Відділом ББ був завербований агент «Спасский» та інформатор «Голуб», які мали широкі зв`язки серед інтелігенції, а в період тимчасової окупації м. Суми німецькими військами були тісно пов`язані з українськими націоналістами Довгополовим та іншими, котрі в 1942 р. були розстріляні німецькими окупантами. За даними джерела «Голуб» Відділом ББ в жовтні місяці заведена облікова справа на Брязкуна Федора Пилиповича, котрий в період окупації мав тісний зв`язок з українським націоналістом Довгополовим. За даними агента «Спасский» в листопаді місяці ц.р. взято 12 осіб на списочний облік, котрі мали зв`язки в часи окупації з українськими націоналістами». Тут же згадується повідомлення агента «Пчела» від 14 жовтня 1946 р. про те, що в період окупації у с. Малий Самбір діяла ОУН, і називається чотири її учасники: Салій, Ожог, Пономаренко, Кривенко та ін. Як повідомлялось далі: «Конотопським МВ МВС дані вказівки через агента «Пчела» взяти в активну розробку проживаючих в Конотопському районі Салія і Кривенка та з числа виявлених їх близьких зв`язків провести додаткові вербовки для перекриття даних джерела «Пчела».

Діяльність ОУН на Сумщині не припинилася і з поверненням радянської влади. Навпаки, подекуди вона навіть переходила в парти-

занську форму боротьби. Дослідник визвольного руху С. Бутко, посилаючись на документи архівного підрозділу УСБУ в Чернігівській області, повідомляє, що у травні 1944 р. з Волині була направлена для підпільної роботи в Чернігівську та Сумську області група учасників УПА, чисельністю понад 20 осіб. Усі вони були уродженцями тих країв, куди прямували. У червні 1945 р. на території Шосткинського району було затримано одного з учасників цієї групи Захарченка Михайла Васильовича, 1923 р.н., уродженця с. Богданівка Шосткинського району, який в районі м. Дубно, потрапив до одного з загонів УПА. Пробув у цьому загоні 7 місяців. «Откуда в сентябре 1944 года прибыл по заданию командования УПА на территорию Шосткинского района, для организации бандгруппировки».

Особливо активізувався повстанський рух на Сумщині в період голоду 1946-1947 рр. Так, 26 серпня 1947 р. Кролевецький районний відділ МВС повідомляв, що в ніч на 26 серпня 1947 р. трьома невідомими, озброєними автоматами скоєно напад на колгоспну ферму. Ними було розірвано 2 портрети, залишено «контрреволюційну листівку». Було з`ясовано, що напад вчинила група УПА Кобзаря. За повідомленням Охтирського РВ МВС 25 листопада 1947 р. в м. Охтирка виявлено п`ять «контрреволюційних листівок» повстанського характеру. 15 грудня 1947 р. на пошту м. Лебедина із Станіславської області поступило 3 листи з «антирадянськими націоналістичними листівками», віддрукованими друкарськми способом. В ніч на 25 листопада 1947 р. у м. Охтирці в різних місцях виявлено 25 «контрреволюційних листівок» писаних від руки друкарським шрифтом на стандартних листах паперу. Наведені факти показують, що командування УПА після закінчення ІІ Світової війни не полишало надії на відновлення підпільної мережі та посилення своєї не тільки ідеологічної, але й військової присутності на північному сході України.

Робота з документами радянських спецслужб має велику перспективу, ще й з огляду на те, що свого часу в області, як і по всій Україні була створена широка мережа секретних співробітників.

Один із документів навіть подає кількісні показники за 1944 р.:

«Резидентов – 13

Агентов-внутренников – 12

Агентов-маршрутников – 8

Осведомителей – 875», отже всього 908 осіб були агентами НКВС.

Нескладно провести попередні підрахунки, щоб уявити масштаби незаконних стежень за громадянами.

Підпілля ОУН-УПА на Сумщині: деталізація подій через призму документів спецслужб. 2009

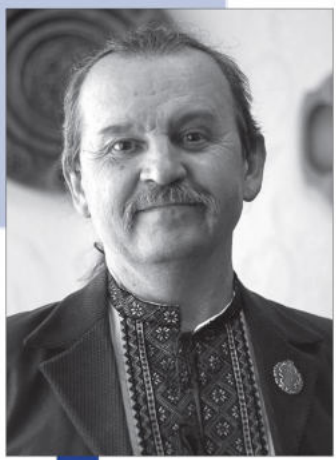

КИСЕЛЬОВ Олександр Іванович

Суми

Краєзнавець, завідувач музею, митець

01.08.1955, м. Суми.

Заслужений працівник культури України (2016).

Член Національної спілки краєзнавців України (2012), Національної спілки майстрів народного мистецтва України (2001).

Працював вчителем по художній обробці дерева в Косівщинській дитячій школі мистецтв (1994–2016).

На базі власної колекції створив при школі музей народних ремесел та побуту Слобожанщини (1999), в 2008 році музею було присвоєно почесне звання «Народний».

Коло наукових інтересів – історія і персоналії рідного краю, народні ремесла, звичаї і обряди наших предків.

Автор праць: розділу «Грошові знаки та їх сурогати на території Сумщини періоду 1917–1920 рр.» в монографії «Розвиток банківської справи на Сумщині» (2013), «Белые пятна в биографиях Булатовичей» (2014), «Байки з музею» (2017), «Грузинська царівна Грузинська» (2018), «Гусяча лапка» (2018), «Зелена лямпа» (2018), «ЛЕГЕНДИ СУМ» (2019).

З ОДНОЇ СОРОКИ МОРОКИ, А З ТРЬОХ СОРОК...

(може було таке, а може й ні... хтозна)

Колись серед трьох річок стояв високий пагорб. Зверху пагорб поріс могутніми дубами, і здалеку здавалось, ніби хтось загубив чудернацьку шапку і вона плавала на воді, віддзеркалюючись в ній дивними барвами. Шапка весь рік міняла свій колір: взимку, коли все вкривалося снігом і не можна було відрізнити, де земля, де вода, де пагорб, де захмарене небо, – шапка виблискувала білим сяйвом; прокидалося весняне Сонечко – і шапка з білої робилась майже чорною, відлітало з неї сухе листячко – і шапка починала зеленіти; все літо буяла всіма відтінками зеленого; восени жовтіла і червоніла. А в негоду ще й робилась сердитою і гуділа незадоволено.

На одному з дубів, і не найбільшому, зате найкремезнішому, було гніздо, а в ньому жили три сороки. Три сестри. Жили в мирі і злагоді, а як давно, вже й самі не пам'ятали.

Багато бачили сороки на своєму віку. А що бачили?

Внизу звірі різні чи полюють, чи так ходять: чешуть об дерева спини ведмеді, мружаться вгору вовки, рохкають від задоволення кабани, стукотять великими рогами лосі. А вже що робить всякий дріб'язок, як білки, їжаки, борсуки!.. Птахів так багато, що не можеш зрозуміти, звідки лунає їхній спів, який не вщухає ні вдень, ні вночі. І тільки, коли з усіх річок, малих і великих, починає лунати жаб'яче кумкання, все навколо притихає – слухають-не-слухають, а приголомшені. А ще в річках хлюпочеться риба – і маленька, і велика, і дуже велика. Людей тільки ніхто в цих краях давно не бачив. Колись жили, та вже й попіл від їхніх хат поріс травою, та молоді дуби потяглись вгору доганяти своїх дідів. Дикий край...

Вранці сестри-сороки розліталися в різні боки. Всюди літали – збирали новини. А як Сонце повертало на вечір, вертались в рідне гніздо. Гостинці одна одній приносили, раділи їм. Та більше любили слухати розповіді про побачене за день. Спішили одна поперед одною, щоб розказати і так торохтіли на вершині дуба до смерку. На нижніх гілках розсідались лісові птахи. Під дерево приходили послухати розповіді лісові звірі. І так всім було цікаво, що ніхто нікого не чіпав і навіть не ображав.

Одного дня, повернувшись до гнізда, старша сестра звернулася до меншеньких:

– А чи ви пам'ятаєте, скільки років ми живемо на цьому місці?

– А скільки?

– Я сьогодні за луками зустріла старого луня і від нього дізналася. Завтра буде сто. Рівно сто років, як ми вилупилися в цьому гнізді!

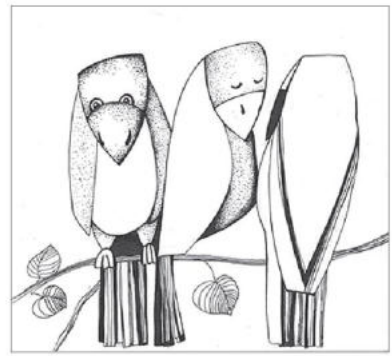

Шість сльозинок водночас заграли в променях вечірнього сонця, сестри згадали своїх батьків і, не шмигнувши дзьобами, вирішили:

– Це треба якось відзначити...

– Треба влаштувати свято...

– Давайте принесемо в гніздо щось незвичне, чого у нас раніше не було.

На ранок розлетілись сестри-сороки шукати щось незвичне...

Старша сестра полетіла на південь. Довгенько чиргикала крилами – все як завжди, нічого незвичного. Та ось! На березі великої річки побачила корабель з купцями. Реготались ті, задоволені торгівлею вертались. І крам весь розпродали, і грошенят за нього добре взяли. Тепер тільки через пороги перетягти корабель, а там і вдома. Взялись купці корабель берегом тягнути, а сорока на ньому і погуляла. Бачить – на столі сумка лежить. Чорної шкіри, пузата ледь не репається, а на боці золотий ґудзик виблискує. Просунула шию в лямку, та й гайда з корабля. Хоч і кажуть, що додому тягти не важко, але скоро сорока захекалась. Не стільки летіла, як сідала відпочивати. Ой, важка сумка!

Середня сестра полетіла на схід. До царя якогось в палац. А той послів розсилає на всі боки. Запрошує чужі народи під його рукою жити. І таких щедрот за це їм обіцяє. Писарчуки ледве встигають записувати, а посли в сумки складати. Як наповнилась сумка вщент, посол на коня і в дорогу. Тільки курява за ним. А в дорозі всяке зустрінеться: розбійники чи хвороба нападе, з коня сонний впаде чи п'яненький в корчмі задрімає. Пропаде і кінь, і шапка, і сумка. У такого роззяви, що любив в стіжку поспати, сумку сорока і поцупила. І теж чорної шкіри з золотим ґудзиком. Тільки ця хоч і повна була, та майже нічого не важила. Летіла сорока, не відчуваючи сумка на шиї, доки не знявся Вітер і почав сумку так тіпати, зривати з шиї, що сорока декілька разів, ловлячи сумку, ледве не розбилася.

А найменшенька полетіла на захід. У княжий двір. А там до весілля готуються. Князь доньку віддає за принца з сусідньої держави. Той принц якийсь миршавенький, та війська в нього багато – такому не відмовиш. Князь наказав придворному поету хвалебних пісень написати. Щоб його прославляли, його хоробру дружину, красуню

доньку та принца любого. А щоб не втік поет, замкнули його у високу вежу. Князь давно примічав, що не навчанням поет з донькою княжою займається. І не помилився. Сидить поет: не їсть, не п'є – все пісні для коханої княжни та все про своє кохання до неї складає. А як наскладав їх повну сумку – чорної шкіри з золотим ґудзиком – кинув її з вікна в садок, де гуляла княжна. Та княжна тільки руки підставила, як мелькнула сорока – і ні сороки, ні сумки. Полетіла і ця сумка в сороче гніздо. Гей, легка та весела була ноша в сороки!

Першою, звісно, повернулася до гнізда наймолодша. За нею середня, добре що Вітер дмухав в їх бік. Стали чекати старшу сестру, щоб разом відкрити сумки. Вечір настав, а старшої нема і нема... Полетіли сороки сестру шукати. Знайшли геть знесилену, а сумки не кидає! Несли вони сумку по черзі, разом несли, відпочивали, знову несли. І навіть не поцікавились, що в ній. Чи задоволення відтягували, чи боялись, що хтось набіжить і відніме. Набігла ніч, застала їх у дорозі. Та яка ніч! Глуха і темна! Все небо вкрилося важкими хмарами, які клубочились і штовхались, здавалось, і неба їм мало – ось, ось вони почнуть чіплятися за дерева.

Як у такій темряві сороки знайшли своє дерево? Але ж знайшли. Почепили і третю сумку на гілку і ... – спати!

А буря яка знялася! Зірвала гніздо і разом із сплячими сороками понесла, жбурляючи його то високо в хмари, то кидала вниз і гнала, котячи землею. А сестри сплять, тільки лапами міцніше в гніздо вчепились. Куди їх занесло – хіба що Вітер знає. Але, мабуть, там їм жилося краще, бо сороки не повернулися.

Залишився дуб самітній. Довго ще збирались птахи і звірі біля нього. Чекали, чи не повернуться сестри. Не стало торохтух – і сумно стало під дубом...

Минали роки, текли століття. І одної сонячної днини з'явилась ватага людей. Обдивились все навколо, сподобалась їм містина і – нумо місто будувати. Заспівали пили, задзвеніли сокири – і не стало шапки, а залишився лисий пагорб. І росли на ньому швидко великі й маленькі хати та хатинки. І знайшов хтось серед порубаного гілляччя три сумки. Збіглися люди, відкрили сумки і висипались: з одної – злото, з другої – щедроти, а з третьої – пісні про кохання.

І місто назвали – Суми, а три сумки чорної шкіри з золотими ґудзиками і сьогодні можна побачити на його гербі.

А ще склали пісню про три сумки...

КОЗЛОВ Олександр Миколайович

Суми

Історик, архівіст, краєзнавець

30.06.1965, м. Кролевець – після липня 2007 р. відомостей немає.

Член Українського геральдичного товариства.

Закінчив історичний факультет Сумського педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка (1991).

Працював мистецтвознавцем Сумського відділу інституту «Укрпроектреставрація» (1992), провідним спеціалістом Державного архіву Сумської області (з 03.05.1995).

Коло наукових інтересів – історія Кролевеччини XVII–XX ст., генеалогія сумського дворянства, історія некрополів, пам'яток архітектури.

Друкував статті в наукових виданнях і місцевій пресі.

Автор праць: серія «Дворянство Сумщини» – «Родоводи: Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків» (2006), «Родовід Линтварьових» (2006), «Родовід Дубницьких» (2007); статті: «Былая слава»; «Святитель Филофей (Лещинский), Митрополит Сибирский и Тобольский» (2000), «Родословная Суханових», «Кролевчани у війні 1812 року» (2006), «Тайны семьи Харитоненко» (2006), «Вознесенська церква і родинний склеп Драгоманових» (2007).

РОДОВІД ЛИНТВАРЬОВИХ

Щоб скласти уяву про цей цікавий рід, ми провели комплексні історико-архівні пошуки в Державних архівах Сумської та Харківської областей, Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). Нами були вперше виявлені та опрацьовані всі збережені метричні книги населених пунктів, в яких проживали Линтварьови, справи про дворянство цього роду.

В цих документах нами було виявлено 128 представників роду Линтварьових, вперше документально підтверджені родинні зв'язки Линтварьових з Ахумовими, Антроновими, Гармсен, Гран, Григоровими, Трутовськими, Сандер та іншими.

В науковий обіг вперше впроваджуються 64 метричні записи про народження, шлюб, смерть Линтварьових, 7 формулярних списків, 2 заповіти.

Складений на основі вперше виявлених документів родовід, на наш погляд, буде цікавим всім тим, хто вивчає історію Сумщини XVIII–XX ст.

I гілка

1. ***Андрій Марченко***, сотник Сумського слобідського полку (1700).

II гілка

2. ***Гнат Андрійович Линтварьов***, сумський козак (1732). Прізвище ***Линтварьов*** узяв по вуличному прізвиську.

III гілка

4. ***Лаврентій Гнатович***, нар. приблизно у 1713 р.

«Действительный» козак Новомиської сотні Сумського слобідського полку (1744).

5. ***Степан Гнатович***, нар. приблизно у 1731 р. Сумський міщанин (1780-ті). У Різдво-Богородицькій парафії м. Суми йому належали два неподілених з братами двори та в Миколаївській парафії один двір. Вів міщанську торгівлю. В міській службі один рік був «первостатейным». Посполитий хутора Линтварьова (1784). У 1805 р. по указу Казенної палати вибув із сумських купців у міщани.

***Дружина*:** Марія Федорівна, нар. приблизно у 1739 р.

IV гілка

7. ***Прокіп Лаврентійович***, нар. приблизно у 1743 р.

Губернський реєстратор. 9 вересня 1782 р. пожалуваний у «коллежсские регистраторы в ранге сухопутного прапорщика».

Йому належали у хуторах 40 чол. душ та 36 жін. душ. У 1789 р. внесений у 2-гу частину родовідної книги Слобідсько-Української губернії. Титулярний радник (1806).

Помер 9 січня 1806 р. у Різдво-Богородицькій парафії м. Суми.

***Дружина*:** Євдокія Михайлівна, нар. приблизно у 1754 р.

10. ***Михайло Лаврентійович – молодший***. Нар. приблизно у 1755–1757 рр. На службу вступив 15 вересня 1769 р. ротним квартермистром – 1 січня 1772 р., з 1 березня 1773 р. – вахмістр, з 29 березня 1782 р. – кадет.

У 1775–1778 рр. був у поході проти татар на Кримському півострові. З 10 червня 1778 р. по 10 жовтня 1779 р. у поході на Польщу.

Служив у Олександрівському легко-кінному полку.

23 грудня 1784 р. вийшов у відставку прапорщиком.

У 1811 р. жив у сл. Лука.

У 1792 р. отримав від рідного брата колезького реєстратора Прокопа Лаврентійовича Линтварьова, уже внесеного до родовідної книги Слобідсько-Української губернії, свідоцтво про родинні зв'язки та право внесення до родовідної книги по цьому роду.

***Дружина*:** Катерина Кузьмівна Лаврентьєва, нар. приблизно у 1768 р.

12. ***Іван Степанович***, нар. приблизно у 1778 р.

Сумський міщанин (1780-ті). У 1799 р. з отриманням обер-офіцерського чину виключений з купецької гільдії м. Суми.

У 1803 р. внесений до родовідної книги Слобідсько-Української губернії за свідоцтвом, виданим від його двоюрідного брата прапорщика Михайла Линтварьова.

Губернський секретар. Власник с. Рогізне Сумського повіту. На початку 1820-х років селяни с. Рогізне відмовилися нести податі Івану Линтварьову. У зв'язку з цим у 1825–1826 роках проводилося дізнання про отримання ним прав дворянства. Українсько-Слобідське губернське правління у рапорті до Правительствующого Сенату вказало, що І.С. Линтварьов не повідомив дворянські збори про своє міщанське походження, доказів на походження його від «действительного дворянства» немає, тому він повинен за указами від 11 червня 1814 р. та 21 лютого 1818 р. іменуватися по чину губернського секретаря, отриманому на цивільній службі, особистим дворянином, а діти його повинні належати до класу разночинців.

Село Рогізне після смерті Линтварьова пропонувалося продати іншому власнику. На жаль, матеріалів про завершення цієї справи нам віднайти не вдалося.

Дружина: Єлизавета Гаврилівна. У другому шлюбі за титулярним радником Пивоваровим.

V гілка

18. ***Михайло Прокопович***, нар. 8 листопада 1789 р. у Різдво-Богородицькій парафії м. Суми. Хрещені батьки: секретар Іван Кирилов та Ганна Вратановська.

На службу вступив 16 грудня 1806 р. підканцеляристом до Слобідсько-Українського губернського правління. 12 квітня 1807 р. – канцелярист, 1 травня 1808 р. – губернський реєстратор, 31 грудня 1811 р. – колезький реєстратор. 8 лютого 1813 р. переведений до Сумського повітового суду. 31 грудня 1816 р. – губернський секретар. З 1 лютого 1817 р. – у відставці. У 1822–1825 рр. – дворянський засідатель у Сумському повітовому суді.

В х. Пушкарів Яр та х. Новоселиця мав 14 душ.

Жив на х. Новоселиця Сумського повіту.

Дружина: Варвара Миколаївна Карпова, дворянка.

21. ***Павло Михайлович***, нар 15 грудня 1792 р. Хрещений у Введенській церкві сл. Лука Сумського повіту.

Вступив на службу до Сумського повітового казначейства підканцеляристом 24 травня 1805 р. 1 травня 1806 р. – канцелярист, 16 січня 1808 р. – губернський реєстратор. 31 грудня 1811 р. – колезький реєстратор. 8 квітня 1812 р. переведений до Слобідсько-Української палати цивільного суду. 31 грудня 1814 р. – губернський секретар. 20 грудня 1818 р. переведений секретарем Сумського земського суду.

1 квітня 1821 р. переведений до Слобідсько-Українського губернського правління. 31 грудня 1821 р. – титулярний радник. 13 липня 1822 р. затверджений столоначальником у справах будівельної та винної експедиції.

18 липня 1824 р. призначений Сумським повітовим стряпчим. На цій посаді склав проект про збір з казенних поселян податей. Казенною палатою у 1827 р. було наказано за цим проектом проводити збір податей по всій Харківській губернії. Пізніше «изложен им был порядок в разсуждения дел по казенным волостным правлениям которой Казенною Палатою в 1828 г. Утвержден и как действие сие отличное по должности стряпчаго, поставлено по губернии в пример».

5 серпня 1829 р. звільнився з посади стряпчого. У 1829 р., перебуваючи на посаді стряпчого, був під слідством при ревізії сенатора Горголі у Харківській губернії про зловживання при поставках у 1828 р. волів та фур для 2-ї армії. Разом з іншими чиновниками відданий до суду. Був залишений під підозрою з внесенням запису про підсудність до формулярного списку. 13 листопада 1845 р. на прохання Харківського губернатора Долгорукого імператор повелів не

вважати запис про підсудність у формулярному списку перепоною для отримання нагород, крім знака безпорочної служби.

З 14 жовтня 1830 р. до 1 березня 1831 р. – попечитель 4-го відділення Сумського повіту по боротьбі з холерою. З 24 лютого 1831 р. до 1 серпня 1834 р. – комісіонер для збору і роздачі рекрутських грошей. З 1 січня 1838 р. до 1 січня 1841 р. – попечитель сільських хлібних запасних магазинів Сумського повіту. 16 лютого 1843 р. обраний дворянством на посаду члена Сумського комітету нагляду за роздрібною продажею горілки. 29 вересня 1844 р. – колезький асесор. Указом від 24 грудня 1847 р. звільнений з посади за хворобою з чином надвірного радника від 12 лютого 1848 р.

За будівництво в Сумах своїм коштом на 60 тис. карб. Троїцької кам'яної церкви отримав Височайше благовоління, оголошене 11 червня 1829 р.

На його кошти була збудована більш ніж за 20 тис. крб. кам'яна Іоанно-Предтеченська церква у сл. Лука (1834–1839).

У спадок отримав 5 душ чоловічої статі, у різні часи купив ще 172 душі. У 1825 р. за заповітом свого дядька поручика Михайла Кузьмича Лаврентьєва отримав у спадок його маєток у селах та хуторах Баранівка, Кайдашевська, Кулішів, Гамаліївський з зобов'язанням завершити розпочате Лаврентьєвим будівництво кам'яної Троїцької церкви в м. Суми.

У засіданні 24 лютого 1849 р. Правительствуючий Сенат вирішив внести Павла Линтварьова, разом з дітьми, до 3-ї частини родовідної книги.

Дружина: Ганна Андріївна, нар. приблизно у 1809 р., померла 2 червня 1844 р.

22. ***Іван Михайлович***, нар. 30 липня 1795 р. Хрещений у Введенській церкві сл. Луки. Хрещені батьки: колезький реєстратор Яків Степанович Бацманов та Катерина Фомівна Солодченко. Вступив на службу до Сумського повітового казначейства підканцеляристом 10 червня 1805 р. Із 1 травня 1806 р. – канцелярист, з 16 січня 1808 р. – губернський реєстратор, із 31 грудня 1811 р. – колезький реєстратор. 8 лютого 1814 р. переведений до Сумського повітового суду. Із 31 грудня 1815 р. – губернський секретар, з 31 грудня 1819 р. – колезький секретар, з 1822 р. – титулярний радник. Із 22 березня 1823 р. – у відставці. З 1 січня 1829 р. по 1 січня 1835 р. – дворянський засідатель Сумського повітового суду. Із 14 липня 1851 р. до 1 січня 1853 р. – знову засідатель Сумського повітового суду. У 1858 р., виконуючи указ Департаменту Герольдії Правительствуючого Сенату, Харківське Дворянське Зібрання перенесло його разом з дітьми з 2-ї до 1-ї частини родовідної книги. У 1853 р. у Сум-

ському повіті мав 8 душ та 60 десятин родового маєтку та куплених 14 душ і 42 дес. землі.

Дружина: Олександра Миколаївна Сандер, донька поручика. Народилася приблизно у 1819 р. Померла 11 жовтня 1896 р. у сл. Лука Сумського повіту.

23. ***Антон Михайлович***, нар. 16 січня 1805 р. Хрещений у Введенській церкві сл. Лука Сумського повіту. Хрещені батьки: титулярний радник Лев Гаврилович Соляников та поміщиця Анастасія Максимівна Лаврентьєва.

Колезький реєстратор (1834 р.), у 1834–1850 роках жив у с. Глушець Путивльського повіту Курської губернії. 17 березня 1855 р. Правительствуючий Сенат відмовив Івану Михайловичу, Антону Михайловичу, Івану Прокоповичу, Михайлу Прокоповичу Линтварьовим у затвердженні їхнього дворянського походження від Андрія Марченка у зв'язку з відсутністю документів. 14 листопада 1857 р. внесений до 1-ї частини родовідної книги Харківської губернії.

Дружина: Олександра Олександрівна.

- ***Олександра Михайлівна***, нар. приблизно у 1790 р.

- ***Євдокія Михайлівна***, нар. приблизно у 1798 р.

Чоловік: Андрій Васильович Романов, диякон.

- ***Ганна Михайлівна***, нар. 3 лютого 1802 р. Хрещена у Введенській церкві сл. Лука. Хрещені батьки: секретар Федір Климов та дружина поручика Анастасія Лаврентьєва.

- ***Марія Михайлівна***, нар. приблизно у 1807 р. У 1835 р. подала до Сумського повітового суду прохання про одержання з брата Павла 5 тис. крб. обіцяних їй при виході заміж з капіталу дядька Михайла Кузьмича Лаврентьєва.

Чоловік: Степан Момотенко, купець.

...

Родовід Линтварьових. 2006

КОМАРОВ Віктор Вікторович

Суми

Краєзнавець, директор музею

24.09.1955, м. Кола Мурманської області РРФСР.

Закінчив факультет англійської мови Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка (1978).

Працював вчителем в с. Терешківка Сумського району (1978). Позаштатний екскурсовод Сумського бюро подорожей та екскурсій (1979). Працював в управлінні кінофікації Сумського облвиконкому (1980). З квітня 1988 р. – директор спеціалізованого дитячого кінотеатру «Космос» у м. Суми.

Старший науковий співробітник, в. о. директора (2012), директор Меморіального будинку-музею А.П. Чехова в м. Суми (2015).

Коло наукових інтересів – минуле Сумщини.

Розробив власні екскурсії по місту, має численні публікації в місцевій пресі.

Автор праць: «Кондратьевы. Род воинов и благотворителей: Историко-биографический очерк) (2005); статті в історико-архітектурному альбомі «Суми. Вулицями старого міста» (2003), енциклопедичному довіднику «Сумщина в іменах» (2004), у газетах «Ваш шанс», «Панорама», «Сумщина».

МОНАСТИР – ХРАМ

Найстарішому в межах сучасних Сум монастирю – 330 років

Головною архітектурною домінантою північно-східної околиці Сум – Луки є церква Різдва Іоанна Предтечі. Попри невеликі розміри, вона вирізняється серед одноповерхової забудови колишнього передмістя, яке злилося з Сумами в середині минулого століття.

Назва «Лука» частіше за все пов'язується з вигином річки Псел у цьому районі, хоча дослідники вказують також на давній український юридичний термін, що означав «володіння сінокісною смугою в оточенні чужого лісу». Цікава деталь: хазяї такого роду лук не мали права полювати на них, бо дичина вважалася власністю тих, хто володів лісами.

Кому первісно належала ця сумська лука, сьогодні вже не встановити. Можливо, городовому отаману, пізніше (з кінця 1658 або з 1659 рр.) – першому полковнику Сумського полку Герасиму Кондратьєву. Напевно відомо, що він під час заснування Сум у середині XVII століття закріпив за собою «орну землю в урочищі Городище» на Луці з виявленими там у XIX столітті залишками якогось поселення часів Київської Русі, а також заснував 1687 року неподалік городища на заплаві Псла дівочий Предтечів монастир. Усі споруди в цій скромній обителі були дерев'яними. Соборний храм в ім'я Різдва Іоанна Предтечі, побудований коштом Г.К. Кондратьєва, освячено 1691 року. Відомо також, що був він «о двох банях з трапезою» (місце проведення панахид у західній частині храму, або окреме приміщення, де монахи збираються для прийняття їжі, тобто на трапезу).

По Іменному повеленню 1787 року на Україну розповсюджувалась дія сумно звісного указу Катерини II (яка не вирізнялася особливою набожністю) про відбирання в казну монастирських маєтностей та введення монастирських штатів від 31 березня 1764 року. Сумський Предтечів монастир, поряд з п'ятьмастами іншими монастирями імперії, підлягав зачиненню. Одначе, за єпархіальним розпорядженням, обитель була на якийсь час залишена для проживання в ній до смерті всіх монахинь з монастирів Бєлгородської єпархії, що тоді ліквідувалися. За відомостями, зібраними церковним істориком Слобожанщини з Харкова кінця XIX століття протоієреєм Миколою Олексійовичем Лащенковим, Сумський Предтечів монастир залишили «по Височайшому повеленню відкритим до кончини якоїсь престарілої грузинської царівни, що жила тут». У своїй праці «Христофор (Сулима) – перший єпископ Слобідсько-Український і Харківський», надрукованій у літературно-науково-

му додатку до Харківського календаря на 1893 рік, М.О. Лащенков зазначав, що преосвященний 1805 року клопотав перед Священним Синодом, аби цей монастир зостався діючим. Обґрунтовуючи своє прохання, Христофор писав, що будівлі монастиря ще дуже міцні, околишні дворяни і сумські купці виявили бажання забезпечувати монахинь всім необхідним для життя, багато дівчат з дворян Слобідсько-Української губернії (так до 1835 року називалася Харківська губернія) мають намір прийняти постриг саме у цій обителі.

Єпископ пропонував також використовувати Сумський дівочий монастир для несення єпітимій мирськими жінками за вироком судів. Незважаючи на аргументованість клопотання, Св. Синод 1806 року відмовив церковному ієрарху, посилаючись на Височайший указ від 31 березня 1764 року. Після смерті грузинської царівни 1811 року Предтечів монастир був зачинений, а дерев'яний будівельний матеріал з соборного храму, дзвіниці, келій (числом 23), готелю, поварні, трьох комор, стаєнного двору продали.

Друга церква обителі, побудована в дереві суддею Сумського полку Іваном Рубаном 1767 р. і освячена в ім'я Введення Богоматері до храму, стала використовуватись як парафіяльна. У 1810-х роках в ній налічувалося близько 890 парафіян – жителів слободи Лука, села Баранівка та хуторів Тополі і Фомин.

Історія монастиря, а пізніше парафіяльної церкви на Луці тісно пов'язана з місцевою поміщицькою садибою, наразі відомою як садиба Линтварьових. На межі XVII–XIX століть тут налічувалося близько 10 землевласників, але всі вони, включно з нащадками Г.К. Кондратьєва, поступово продали право своєї власності сумським поміщикам Лаврентьєвим – спочатку Кузьмі, потім його синам Михайлу та Василю. В той час це були найактивніші збирачі околишніх земель з метою «округлення своїх володінь».

Знайомлячись на початку XX століття з документами сімейного архіву Линтварьових, харківський історик Дмитро Петрович Міллер, серед іншого, звернув увагу на купчу від 15 березня 1790 року, надану генерал-поручиком, дійсним камергером Олександром Миколайовичем Самойловим Михайлу Кузьмичу Лаврентьєву на «нерухомий маєток в с. Лука, хутір Кулішівський з двором, садом, орною та іншою землею 71 дес. 1616 саж.». Ця власність дісталась О.М. Самойлову у спадок від таємного радника, сенатора Миколи Борисовича Самойлова. Саме останнього визнано первісним забудовником лучанської садиби не пізніше 1780-х років.

Придворний чин камергера та посада сенатора вимагали від Самойлових майже постійного перебування в Петербурзі, тож можна припустити, що лучанська садиба була у них на зразок «заочного

володіння», яке господарі відвідували рідко, або і зовсім сюди не заглядали. В той час таке явище було звичним в поміщицькому середовищі.

М.К. Лаврентьєв, власник садиби з місцевих жителів, зробив значні переробки і прибудови на панському будинку. Вірогідно, це сталося після закриття Предтечева монастиря з використанням частини будівельних матеріалів з розібраних монастирських споруд.

Залишившись бездітним, М.К. Лаврентьєв 1825 року заповів лучанський маєток своєму небожу Павлу Михайловичу Линтварьову, який, до речі, був хрещений у Введенській церкві 1792 року. Саме йому належить честь побудови своїм коштом (більше ніж за 20 тис. крб.) цегляної церкви на Луці в архітектурно-декоративній стилістиці пізнього класицизму. Вона була освячена на честь Різдва Іоанна Предтечі.

Згідно з джерелами Державного архіву Харківської області, будівництво велося з 1834 по 1839 рік (у «Справочной книге для Харьковской епархии», виданій 1904 року, час побудови церкви зведений до 1837 року). Збереглися дані про число парафіян лучанської церкви в 1830 році: налічувалося 513 осіб чоловічої та 566 жіночої статі.

Якою за площею була дерев'яна Введенська церква, відомостей не збереглося, але й нову спланували одновівтарною, отже, досить вузькою.

З плином часу кількість парафіян зростала. У вищезгаданій «Справочной книге для Харьковской епархии» станом на 1904 рік показані 1018 парафіян чоловічої та 1001 жіночої статі, а також церковно-парафіяльна школа. Церковним старостою був сумський купець Іван Асмолов, зокрема, власник костопального заводу на хуторі Тополі у передмісті. Попечителя храм на той час не мав.

Церкву розширили 1907 року, прибудувавши бокові вівтарі, освячені в ім'я Св. Трійці (правий) та Св. Іоанна Богослова, покровителя іконописців, до речі.

За своїми архітектурно-планувальними особливостями церква Різдва Іоанна Предтечі належить до типу прямокутної однобанової культової споруди з дзвіницею над притвором. Дзвіниця лучанської церкви увінчана довгим шпилем на невисокому циліндричному підбаннику з півсферичною банею, а власне храмова баня завершується «глухим» ліхтарем. Центральний вхід акцентовано чотирьохколонним тосканським портиком, а входи до бокових вівтарів – трикутними фронтонами. Останні влаштовані також по центру всіх чотирьох фасадів. Виразною особливістю саме церкви Різдва Іоанна Предтечі на Луці є те, що південний та північний фасади прибудов 1907 року залишені нетинькованими, а вівтарі назовні не виявлені.

Можна лише припускати, як вона виглядала до розширення: фото не віднайдене.

В інтер'єрі пандативи у вигляді просторових трикутників, що підтримують підбанник храму, прикрашені в середині XX століття живописними зображеннями на полотні чотирьох євангелістів. Створення настінних розписів, розпочате в 1990-х роках, поетапно продовжується дотепер. Одна з останніх в часі чудових прикрас храму – мозаїка «Спас Нерукотворний» в тимпані фронтону над портиком. Вона створена 2015 року сумськими художниками-мозаїстами під керівництвом Костянтина Тимофійовича Орлова.

Парафією з далекого вже 1984 року незмінно опікується настоятель Божою милістю отець Миколай (Фіськов) – люблячий і любимий пастир, щирий друг і порадник Будинку-музею А.П. Чехова в Сумах.

Історико-культурне значення храму підсилюється з огляду на те, що тут, винаймаючи дачне помешкання у садибі Линтварьових 1888–1890 роках, бувала на службах родина А.П. Чехова. Мало відомо, що, оцінюючи дачні варіанти весною 1888 року, письменник схилився до Луки ще й тому, що батьки мали тут змогу відвідувати церкву. «Я намагався знайти таке місце, де зручності життя, необхідні для старих, були б на першому плані: спокій, тиша, близькість церкви, удосталь тіні та інше», – писав Антон Павлович у листі від 1 квітня 1888 року до таганрозького кузена Георгія Митрофановича Чехова.

Під час першого перебування на Луці А.П. Чехов як лікар приймав в липні пологи в дружини старшого сина хазяйки садиби. У Державному архіві Сумської області зберігаються відомості про вінчання в Іоанно-Предтечинській церкві 27 вересня 1887 року Павла Михайловича Линтварьова (повного тезки свого діда, що побудував цей храм) та Антоніни Фокіївни Бурлей, а також про хрещення тут 11 липня 1888 року сина-первістка молодого подружжя – Всеволода.

Весною, на початку літа 1889 року, лучанська дача Чехова стала останнім земним притулком старшого брата Антона Павловича – талановитого художника Миколи Павловича, який у розквіті сил помер від сухот 17 червня. Він був відспіваний в церкві Різдва Іоанна Предтечі та похований на Лучанському цвинтарі 19 червня.

Описуючи похорон брата другу покійного Михайлу Михайловичу Дюковському, А.П. Чехов в листі від 24 червня 1889 року розповідав: «За південним звичаєм, несли його до церкви і з церкви на кладовище на руках, без смолоскипщиків та без похмурої колісниці, з хоругвами, у відкритій труні. Кришку несли дівчата, а труну ми. В церкві, поки несли, дзвонили».

Того ж таки літа в храмі Різдва Іоанна Предтечі повінчався з Наталією Гольден найстарший з п'яти братів Чехових – Олександр. Він повідомляв батьку 12 липня: «Сьогодні о 12 годині дня я повінчався з Наталією Олександрівною. Благословляли Маша і Миша (молодші Чехови). Вінчав отець Митрофан. Після вінця ми були на могилі Колі».

У цьому шлюбі 1891 року народився майбутній геніальний актор з всесвітньою славою Михайло Олександрович Чехов. Він починав кар'єру в Петербурзі, продовжив у Москві, з 1928 року жив і працював у Німеччині, Франції, Латвії, Англії, американському Голівуді. Викладав акторську майстерність за системами свого вчителя К.С. Станіславського і своєю власною. Його першою дружиною з 1914 по 1917 р. була небога вдови А.П. Чехова, провідної актриси Московського художнього театру Ольги Леонардівни Кніппер-Чехової – Ольга Костянтинівна Кніппер. Вона 1920 р. з дочкою Ольгою опинилась в Берліні. Ставши Ольгою Чехофф, успішною німецькою кіноактрисою, улюбленицею Гітлера, з одного боку, і агентом радянської розвідки – з іншого, Ольга Костянтинівна 1935 р. все ж була вимушена «підтверджувати», що народила свою дочку не від єврея. Допомога надійшла, зокрема, із Сум, де на запит до районного відділу загс знайшлися метричні книги зачиненої на той час церкви Різдва Іоанна Предтечі на Луці. Виявилося, що про шлюб батьків колишнього чоловіка Ольги Чехофф ще 1889 року був зроблений передбачливий стосовно її свекрухи запис: «Міста Москви міщанка Наталія, Олександрова дочка, Галдіна, православного сповідання, першим шлюбом, тридцяти п'яти». І жодного натяку на її єврейську національність. Хай пом'яне Господь у царстві своїм тодішнього священника храму отця Митрофана (Стефановського).

У наведених епізодах з родинного життя Чехових і Линтварьових, як в краплі океан, відображаються найважливіші для мирян функції церкви: хрещення, вінчання, відспівування.

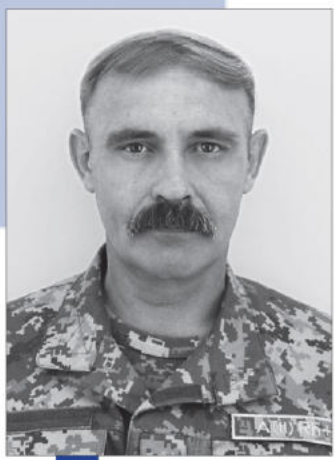

КОРНІЄНКО Олег Миколайович

Суми

Історик, краєзнавець

19.11.1968, м. Суми.

Лауреат премії ім. академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України (2019), Сумської обласної літературно-краєзнавчо-мистецької премії (2018).

Член правління Національної спілки краєзнавців України, голова Сумської обласної організації НСКУ (з 2010 р.). Член Національної спілки журналістів України.

Заступник голови обласної редакційної колегії науково-документальних і краєзнавчих видань. Керівник регіональної експедиції «Забуті могили українського війська», координатор проекту «Электронная Книга Памяти Украины 1941–1945» по Сумській області. Працював керівником редакційно-видавничої групи по підготовці обласних томів науково-документальних серій книг.

Закінчив з відзнакою історичний факультет Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка (1995).

Коло наукових інтересів – козацька доба, історія України XX ст.

Автор праць: «Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр.» (2008), «От де, люде, наша слава, слава України»: До 350-річчя перемоги під Конотопом (2009), «Зруйновані храми Сумщини: мартиролог втрачених святинь» (2007, 2009), «Хроніка прапороносців: Нарис історії Спілки Української Молоді «Сумщина»» (2010), «Лексикон доби козаччини XVII–XVIII ст.» (2013), «Зброя, спорядження і символіка козацького війська» (2016), «Сумський слобідський козацький полк. Збірник документів» (2017), «Мартиролог мешканців Сумської області, які загинули у локальних війнах і закордонних збройних конфліктах» (2018).

ПОХОДЖЕННЯ МІФУ ПРО РОЗБІЙНИЦЮ КОНДРАТЬЄВУ

Як серед пересічних мешканців Сум, так і в журналістському середовищі поширений вкрай недолугий міф, що в осадчого Г. Кондратьєва була сестра, під орудою якої перебувала розбійницька ватага. Вмовляння полковника на сестру не справили враження, а тому, спіймавши її на гарячому, Кондратьєв замурував її до кам'яниці. Цю «легенду» опублікував Філарет (Д. Гумілевський) в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» (1857), однак поставився до неї скептично: «Предание, вот что говорит о поступке его с родною сестрою. Сестра его была отважная женщина, но жила нечестно; она набрала себе ватагу сорванцов и на большой торговой дороге обирала с ними московских купцов. Брат Герасим Кондратьевич, узнав о том наверное, приказал сказать ей, чтоб унялась. Она не слушалась. В другой раз он сам строго говорил ей о ее худой жизни и требовал с угрозами, чтобы бросила она свои привычки. Сестра не переставала жить по-прежнему. Тогда Герасим Кондратьевич, поймав ее на деле ее, засадил в каменную стену и замуровал. – Не беремся защищать верность события...». Критично висловлювався на адресу данного «фольклорного витвору» й священник Іаков Левитський у своїй праці «Историческое прошлое города Сумы Харьковской губернии» (1908).

Міф зазвичай можна уподобити біологічній інфекції, схильній до самостійних мутацій. Невігластво, небажання дошукуватися першоджерела та нестримний вияв фантазій аматорів призвів до того, що пересічні сумці впевнені, що перший полковник і засновник міста Гарасим Кондратьєв замурував власну сестру у Воскресенській церкві, зведеній у 1696–1702 рр. Проте аналіз як варіантів «переказів», так і реальних джерел дозволяє встановити істину й генезу походження даного міфу.

Наразі підтверджується давнє прислів'я, що диму без вогню не буває. Досліджуваний нами міф ґрунтується як на реальних подіях, так і на вигадках. Так, у 1935 р. (за ін. даними – в 1927 р.) студенти сумського будівельного технікуму разом із своїм викладачем вдалися до «дослідження» Свято-Воскресенського храму. Обстукуючи церковні стіни в пошуках гаданого скарбу, вони виявили замуровану порожнину. Після вилучення бутової цегли в ніші знайшли людський кістяк, який розсипався при першому дотику. Про те, що в дійсності ніякої сестри у полковника не було, а це напевно було поховання молодшої доньки Г. Кондратьєва – Марії Гарасимівни, яка померла між груднем 1694 р. і вереснем 1696 р., йшлося в статті, присвяченій роду Кондратьєвих, у № 4 «Пам'яток України» за 2014 р.

Що ж до розбійниці Кондратьєвої, то, заглиблюючись у більш давні «перекази», знаходимо у краєзнавця XIX ст. М. Добротворського іншу версію цього міфу, опубліковану в 1888 р. в часописі «Київська старовина». Згідно його варіанту, розбишацтвом поблизу с. Старосілля Гайворонівського повіту Курської губернії займалася місцева поміщиця Кондратьєва: «Была она женщина отважная, но была нечестива; набрала себе ватагу сорванцов и на большой торговой дороге обирала проезжих купцов. На вершине кургана [так називалося розташоване біля села городище – авт.] в ту пору росло три огромных дуба, на которых была устроена палатка для предводительницы. Заметив с этой каланчи добычу, она тотчас посылала кого-либо из своей шайки, а иногда вместе с ними сама отправлялась обирать несчастные жертвы. Брат ее, помещик Кондратьев, узнавши, что сестра его снимается этим ремеслом, приказал сказать ей, чтобы унялась. В другой раз он сам строго говорил ей о её худой жизни и требовал с угрозами, чтобы бросила она свои привычки. Сестра не переставала жить по-прежнему. Тогда г. Кондратьев поймал её на месте преступления, посадил в каменную стену и замуровал». Як бачимо, тут не йдеться власне про старого полковника, а лише про «помещика». Попри все, автору не вдалося відшукати серед поміщиків 2-ї пол. XVIII ст. Кондратьєвих, які б мали маєтності в зазначеній місцевості.

Найбільш об'єктивну інформацію подає власне першоджерело, а саме опубліковані тим же Миколою Олександровичем Добротворським витяги з рукопису льговського поміщика Д. Деменкова «Описания достопамятных вещей» 1830-х років. У них містяться відомості про двох поміщиць – «М. и Б.» (у рукопису приведені лише ініціали), що мешкали наприкінці XVIII ст. неподалік м. Миропілля Суджанського повіту. Останні «специально занимались тем, что выезжали на большую дорогу грабить проезжающие обозы. У одной был отряд вооруженной дворни из 70 человек, у другой – до 100. Район их разбойнических похождений был весьма обширен. Они разъезжали по всем дорогам, начиная от Курска до Сум и от Белгорода до Белополья. Одну из них правительственные войска захватили со всей шайкой близ г. Сумы; людей ее всех перевешали, она же спаслась при посредстве денег. Ей велели только считаться умершей и никуда не выезжать из своего имения». Як бачимо, у версії Деменкова прізвище Кондратьєвих не фігурує взагалі! Труднощі з локалізацією маєтків розбійниць («неподалік м. Миропілля!») аж ніяк не вказують на те, що їх власниці були нащадками українських родів – адже в Суджанському повіті було чимало землевласників-росіян.

На нашу думку, залучення до реальної історії девіантних поміщиць прізвища чи не найвідомішого на Слобожанщині старшинсько-

дворянського роду та переміщення реальних подій на століття назад, мало на меті викликати посилену увагу до такого «переказу» та пов'язати міф зі «священним». Дві жінки не вкладалися в рамки міфологічного сприйняття, а тому в останній версії «переказу» залишилася лише одна за простою схемою: «мудрий і справедливий брат – лиха й підступна сестра». Варто наголосити на тому, що всі факти розбійницької діяльності були пов'язані з антисоціальною діяльністю виключно московитського населення північно-східної частини колишнього Сумського слобідського козацького полку, про що зазначав свого часу Філарет, наводячи статистику злочинів у Харківській губернії за 1845 р. Українське населення Суджанщини, де «черкаські» села межували з «кацапськими», маючи відмінну ментальність і усталені норми соціальної поведінки, змушене було співіснувати з подібними кримінальними елементами, котрі нахабніючи, поширювали свою діяльність аж до Сум і Білопілля, де московитського населення ніколи й не було. У багатотомному виданні «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» (1902) про історичне минуле населення колишніх Курської, Орловської, Тульської, Рязанської, Тамбовської, Воронізької та Пензенської губерній відзначалося: «Сбродный характер населения – наследие смутного периода – породил страшную грубость нравов во всех слоях населения... здесь напр. даже в XVIII в., в елизаветинское и екатерининское время, существовали разбойничьи шайки, между прочим под предводительством титулованных помещиц, некоторые же помещики отличались таким самоуправством и жестокостью, который были немыслимы даже и в те времена в других частях России, а крестьянское и инородческое население, прячась в лесных дебрях северной половины губернии, зачастую не признавало ни каких бы то ни было властей, ни религии (инородцы) и приводилось в повиновение нередко военной силой, причем слабые «гарнизонный команды» не раз терпели поражения от разбойничьего сброда».

Після ж ліквідації розбійницьких ватаг оповідання про них почали обростати міфологічними елементами і перетворилися на специфічну складову місцевого фольклору. На відміну від України, де злочинців сприймали виключно негативно, а ідеалом чоловіка виступав козак – воїн, захисник і лицар, на етнічних московитських землях населення вважало розбійництво «молодецтвом», а образ зухвалого злочинця став ідеалом чоловічої поведінки та головним героєм народного фольклору.

Походження міфу про розбійницю Кондратьєву. 2016

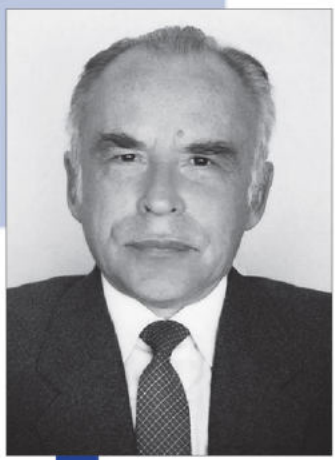

КОРОГОД
Борис Леонідович

Історик, краєзнавець, викладач

09.05.1935, с. Веселий Поділ (нині – Семенівського району Полтавської області) – **04.12.2017**, м. Суми.

Відмінник народної освіти (УРСР та України).

Кандидат історичних наук (1971), доцент (1972).

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1958).

Працював в Путивльському (1958–1960), Сумському (1960–1963) краєзнавчих музеях, на кафедрі історії Сумського державного педагогічного (інституту) університету (1963–2000).

Заступник голови редколегії Сумського тому «Реабілітовані історією».

Автор і співавтор 45 наукових праць, численних публікацій у пресі, наукових виданнях («Український історичний журнал», «Архіви України»), зокрема: у співавторстві – «Історія міст і сіл Сумської області» (1973), «Українська державність у IX–XIV ст.» (1999), «Нарис історії Сумщини» (2 вип., 1999, 2000), «Козацькі літописи і їх місце в українській історіографії» (2002), «Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни» (2003), «Династичні шлюби у контексті міжнародних відносин Київської Русі» (2012), «Село Лікарське в контексті історії Слобідської України» (2016); «Лекції з курсу історії України» (1997, 1999), «Руська правда – збірник правових норм Київської держави» (2000).

КОНДРАТЬЄВИ І ЇХ РОЛЬ В ПОЛІТИЧНОМУ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ СУМЩИНИ

Засновником слобідського козацького роду Кондратьєвих став Герасим Кондратьєв, колишній отаман м. Ставище Білоцерківського полку на Правобережжі. Як уже зазначалося, у 1655 р. він з групою земляків прибув на р. і Псел і став засновником, або як тоді говорили «осадчим», м. Суми.

У роботі «Історія Слобідської України» Д.І. Багалій зауважив, що московські приказні люди (писарі) нерідко записували українські прізвища на російський лад: Андрієнка – Андреєвим, Даниленка – Даниловим і т.д. Не виключено, що таке сталося і з Герасимом. Можливо, що його прізвище було Кіндратенко. Автори «Енциклопедії українознавства» називають його Герасимом Кондратович.

У Сумах Г. Кондратьєва обрали городовим отаманом, а, коли сформувався Сумський слобідський козацький полк, він став його полковником.

Дослідник історії Слобожанщини Д.І. Багалій серед слобідських полковників відзначає особливі заслуги у відбудові і облаштуванні краю трьох: харківського Григорія Донця, острогозького Івана Дзинківського і сумського Герасима Кондратьєва. Вони, пише він, були «невсипущими робітниками у обороні та заселенню своїх полків, для котрих вони діставали царські грамоти на льготи».

Оцінюючи діяльність Г. Кондратьєва і його нащадків, слід брати до уваги, що вони були типовими представниками пануючої верхівки українського суспільства свого часу, з усіма її помислами, прагненнями і бажаннями. Як і переважна більшість українських старшин, вони бажали багатства, чинів, царської ласки і дворянства. А тому вірою і правдою служили Москві. Визвольні змагання, якими жила Україна, їм, очевидно, були чужі.

Так, коли гетьман І. Виговський розпочав боротьбу з Москвою (1658–1659) Г. Кондратьєв не тільки не надав йому допомоги, а відмовився вести з ним переговори.

Не підтримав Г. Кондратьєв і гетьмана І. Брюховецького, який взявся виганяти царських воєвод з Гетьманщини. Тоді лише жителі Недригайлова, Тернів і Вільшани стали на бік Брюховецького «и государевых людей, – говорилося в царській грамоті, посекли, а иных в плен поймали». Решта ж полку і його полковник залишилися на боці царського уряду. За таку вірність Г. Кондратьєв одержав грамоту, в якій говорилося, цар «его сумского полковника Герасима Кондратьєва, и сотников, и атаманов, и войта, и старшину и всех жителей всякого чина и возраста за их верную и радетельную к великому государю службу пожаловал и милостиво похвалил». Далі

полковнику Г. Кондратьєву, і сотникам, і отаманам, і всім тутешнім людям рекомендували і далі вірно служить і обіцяли, що «служба их забвенна не будет». Іншою грамотою уряд скасував на території Сумського (і Охтирського) полку чинші з винниць, броварень та шинків.

У 1670–1671 рр. Московська держава переживала масовий козацько-селянський виступ під проводом С. Разіна. Восени 1670 р. його загони з'явилися на Слобожанщині. Острогожський полк під командою полковника Івана Дзинківського перейшов на бік разінців. Хвилюванням були охоплені Чугуїв, Зміїв, Цареборисів та інші міста. Ватаги повсталих з'явилися під Сумами.

Але Г. Кондратьєв знову залишився вірним царю і зі своїм полком брав участь у придушенні повстання в Острогозьку й інших містах. За це полковник одержав нагороду сукном і соболями. Активно діяли і його підлеглі. Сотник полку К. Васильєв і ротмістр Л. Побединський ходили в розвідку і доповідали бєлгородському воєводі Г.Романовському про те, що діялося в таборі повсталих.

Як військові люди, Кондратьєви брали участь у військових акціях царського уряду і одержували нагороди. Так, Г. Кондратьєв і його син Андрій відзначилися під час Кримського походу 1687 р. За це першому було пожалуване дворянство, другий одержав придворний чин стольника.

В Г. Кондратьєва було 3 сина: Григорій, Андрій і Роман, які з молодих років допомагали йому у полковницьких справах. Батько хотів, щоб вони теж були полковниками, і вони ними стали. Але про їхню діяльність відомі лише окремі епізоди.

Андрій Кондратьєв взяв участь у боротьбі проти К. Булавіна, коли його загони з'явилися на Слобожанщині. 29 травня 1708 р. Сумський полк під його командою вийшов у похід і розташувався табором за м. Валуйки в урочищі р. Уразової. 6 червня йому зробив огляд головнокомандуючий каральними російськими військами майор лейб-гвардії князь В. Долгорукий. На світанку 8 червня перед табором з'явилися загони булавінських отаманів Драного, Безпалого та Голого і вдарили по табору з двох боків. Кондратьєв наказав своїм вийти з табору і билися в полі. Бій тривав 2 години і закінчився розгромом Сумського полку. Повстанці взяли табір, захопили всю артилерію, в тому числі 4 гармати, рушниці, боєприпаси, коні і різне полкове майно. Полковник А. Кондратьєв, полковий хорунжий, ворожбянський, лебединський, недригайлівський сотники та інші старшини і майже половина рядових козаків загинули. Полкові єсаули Т. Яковлєв, К. Марков, зять полковника Кондратьєва В. Савін, миропільський сотник та інші потрапили в полон. Яковлеву, Маркі-

с. Старе. «Теремок» – будинок Кондратьєвих

ну і Савіну вдалося втекти, і вони в похідній канцелярії В. Долгорукого розповіли про те, що трапилося.

З Романом Герасимовичем пов'язана історія боротьби між Кондратьєвими і охтирським старшинським родом Перехрестових за охтирське полковництво.

В кінці 80-х рр. XVII ст. Романа Герасимовича було призначено охтирським полковником, можливо, у зв'язку з тим, що охтирський полковник І. Перехрестов був поранений у Кримському поході. Але не встиг ще Роман влаштуватися на новому місці (він писав: «велено йому бути у Охтирці полковником, але живе він там у сусідах, а свого подвір'я не має»), як у 1692 р. на прохання Охтирського полку і по грамоті з Великоросійського приказу – «вільними голосами» було обрано охтирським полковником знову І. Перехрестова, а Романа Кондратьєва було позбавлено полковницького пернача. Але з цим вибором не погодитися козаки краснокутської сотні Охтирського полку. Вони писали в Москву, що їх сотник Маньківський підписав виборчий лист без їх відома. В своїй скарзі вони писали, шо

не хочуть мати полковником І. Перехрестова, а хочуть Романа Кондратьєва, бо він «вояка добрий і ніяких здирств і кривд не робив, бо він чоловік розумний, до військового діла здатний і буде таким же вірним слугою цареві, як і його батько».

Роман теж написав на І. Перехрестова скаргу. Його підтримали колишній охтирський полковник Андрій Прокоф'єв, 4 сотники і 22 старшин. В цій скарзі було висунуто 25 звинувачень Перехрестову у його насильствах.

Але Перехрестова підтримував бєлгородський воєвода Б.П. Шереметьєв, якому були підпорядковані Слобідські полки. Довідавшись про донос Р. Кондратьєва на І. Перехрестова, він так розлютився, що вдався до рукоприкладства. Коли Роман за українським звичаєм прибув до Бєлгорода, щоб поздоровити воєводу з святом, Шереметьєв прилюдно в присутності багатьох полковників, російських урядовців і чужоземців почав його бити, за волосся скуб і вискуб їх, бив по шоках, одбив ребро, пустив з носа і рота кров.

Врешті-решт Романа було позбавлено охтирського полковництва і полковником став І. Перехрестов.

В XVIII ст. ця боротьба продовжувалася. В 1728 р. помер полковник Іван Андрійович Кондратьєв. І на сумське полковництво пред'явив претензію Василь Данилович Осипов-Перехрестов. Кондратьєви звернулися до гетьмана Данила Апостола, з яким були родичами. Обидві сторони задіяли в справу Бірона, канцлера Головіна, віце-канцлера Остермана, київського генерал-губернатора Ушакова. Але сумське полковництво залишилося за Перехрестовим-Осиповим.

Останнім полковником із роду Кондратьєвих був, очевидно, Дмитро Іванович в епоху Єлизавети Петрівни і гетьмана К. Розумовського.

Крім полковницьких посад, Кондратьєви займали і інші. В документах XVIII ст. зустрічаються капітан Кондратьєв, поручик, прапорщик, підпрапорний, корнет.

Як і всі інші старшини, після визвольної війни Кондратьєви прагнули збільшити свої багатства, а це перш за все – землі. Поселившись на Сумщині, Г. Кондратьєв одержав землі на набагато більше, ніж рядові козаки (15 дес. і 12 дес.) Ставши полковником, він добився нових царських пожалувань, скуповував землі у козаків і селян, захоплював пустопорожні землі. Уже в другій половині XVII ст. Кондратьєвим належало 2 150 дес. землі. В кінці XVII ст. на них стояло 20 сіл.

У XVIII ст. земельні володіння Кондратьєвих зростали.

За матеріалами про Харківське намісництво за 1779 р. полковнику Кондратьєву належали села: Старе (618 чол.), Низи (1102), Сте-

панівка (559), Терешківка (558), Пушкарівка (227), Барановка (50), Мала Сироватка (146), хутір Дехтярня (33 чол.), Вири (1202), Миколаївка (275), Ульянівка (739), Малий Висторопь (238), Верхня Верхосулка (502). Рясне (505).

Володіння капітана Кондратьєва: х. Бобрик (5 чол.), корнета Кондратьєва: Боровенька (81 чол.), Нижня Верхосулка (585), Бобрик (414), Васильовка (151), Хотинь (1181), Піщане (301), Гребениківка (299), Малий Бобрик (364), хутори Мороча (63), Іволжин (30), Радковщин (28), Яструбине (1079), Павловка (974) і ін.

В кінці XVIII ст. Кондратьєви мали близько 123 тис. дес. землі: на своїх землях в другій половині XVIII ст. вони мати 5958 чол. підданих.

Помітний вплив здійснювати Кондратьєви і на духовне життя Слобожанщини. Саме з Сумським полком пов'язана одна з перших згадок про школу в цьому регіоні. В описі міста Миропілля, складеному в 1671 р., говориться, що там існували школи: в «большом городе» при соборній церкві Успенія Пресвятої Богородиці і на посаді при церкві Миколи Чудотворця. (Д.І. Багалій називає першу школу під 1675 р. в Охтирці).

У 1732 р., згідно перепису Слобідських полків, проведеному лейбгвардії майором Хрущовим, в Сумському полку діяло 47 шкіл, в тому чисті в Сумах – 5, Білопіллі, Лебедині, Будниках – по чотири, в Межиріччі – 7, Павлівці, Ворожбі, Шпилівці, Річках і ін. – по 1.

Кондратьєви дбали і про релігійне життя краю. В 1658 р. полковник Герасим Кондратьєв заснував (по Пслу, в 12-ти верстах від міста) Сумський Успенський монастир. Монастир одержав від полковника присадибну земельну ділянку, а через деякий час від уряду 225 дес. В 1785 р. в монастирі проживало 16 чоловік, в тому числі 3 архімандрита, 2 з яких перебувати на покої.

В 1678 р. Г. Кондратьєв заснував Дівочий Предтечів монастир. У 1785 р. в ньому проживаю 47 монахинь разом з ігуменею.

На поч. XVIII ст. за ініціативою полковників Герасима і Андрія Кондратьєвих в Сумах була зведена перша кам'яна церква – Воскресенська.

Кондратьєви і їх роль в політичному і соціально-економічному житті Сумщини. 2001

КОРОГОД
Галина Іванівна

Суми

Історик, краєзнавець, викладач

06.12.1948, с. Лікарське (нині – Сумського району).

Кандидат історичних наук (1982), доцент (1985).

Закінчила Путивльське педагогічне училище (1968), історичний факультет Київський державного університету (1973).

Працювала лаборантом, асистентом, старшим викладачем кафедри історії Сумського педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка (1973–1985).

Доцент кафедри юридичних дисциплін Сумського філіалу Харківського національного університету внутрішніх справ.

Коло наукових інтересів – краєзнавство, історія України.

Автор праць: у співавторстві – «Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX–XX ст.)» (1999), «Нарис історії України» (2 вип., 1999, 2000); «Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни» (2003); «Перша конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції» (2011); «Династичні шлюби у контексті міжнародних відносин Київської Русі» (2012); «Розвиток банківської справи на Сумщині» (2013); «Правові засади діяльності університетів у системі освіти (кінець XVIII – початок XX ст.)» (2013); «Село Лікарське в контексті історії Слобідської України» (2016).

ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦЯМИ СЛОБОЖАНЩИНИ

...Заселення Слобожанщини супроводжувалося формуванням козацько-старшинського землеволодіння. Воно створювалося двома шляхами: через так звану заїмку і через царські пожалування. В обох випадках правовою основою власності були царські грамоти.

Заїмка, або займанщина, – це самовільне зайняття земель, які нікому не належали. Такий спосіб утворення земельної власності широко практикувався на лівобережній та правобережній Україні в ході і після Визвольної війни, коли польсько-шляхетське землеволодіння було ліквідоване. Кожний учасник боротьби з поляками міг зайняти землі стільки, скільки міг обробити. Потім ця земля закріплялася за ним гетьманськими універсалами.

Царський уряд дозволив заїмку на Слобожанщині. Так, в одній із грамот білгородському воєводі Б. Шереметьєву говорилось, що старшинам і козакам Сумського, Охтирського і Харківського полків дозволено володіти землями і всякими угіддями «по их черкасскому обыкновению по заимкам кто что занял».

Розміри заїмок були різні, від кількох десятків десятин до кількох сот. Так, білопільський козак І. Безрученко (Сумський полк) по річкам Студенка, Удава і Псел зайняв орної землі 180 дес., сінокосу – 25 дес., лісу – 51 дес. Ця заїмка була закріплена за ним і його внуком.

Власники заїмок могли ними вільно розпоряджатись: продавати, обмінювати, віддавати під заставу, заповідати монастирям, передавати у придане дочкам і т.п.

Крім займанщини, козацько-старшинське землеволодіння формувалося через царські пожалування. Прибуваючи на Дике поле, переселенці зразу ж зверталися до московського уряду з проханням відвести орну землю та угіддя для господарювання. У відповідь з Москви білгородському воєводі приходив наказ послати до переселенців «кого пригоже», і «тем черкасам отвести пашенные земли и сенных покосов и всяких угодий».

Розмір ділянки, що відводилась, визначався кількістю і соціальним станом переселенців і наявністю вільної землі. З відведеної площі кожний переселенець одержував ділянку для власного користування в залежності від його рангу. Так, жителі Боромлі одержали: отаман – 15 дес., осавули – по 13,5 дес., рядові козаки – по 12 дес.,; в Миропіллі сотники одержали по 22,5 дес., рядові козаки – по 15 дес., міщани – по 12 дес., і т.д. Все це затверджувалося відповідними документами.

З усього сказаного видно, що слобожани, порівняно з іншими мешканцями Московської держави, перебували у більш сприятливих умовах. Вони будували і заселяли міста, мали свій козацький

територіально-адміністративний і військовий устрій, землю, користувалися рядом пільг: тримали шинки і продавали горілку, торгували різним товаром безмитно, не платили оброків і т.п. Слобожани вважали своє таке становище заслуженим і законним. В одному зі звернень до російського уряду вони писали таке: «Наші діди, батьки, брати і родичі і ми самі поприходили із різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну по закликанню Бєлгородських і Курських воєвод, котрі забезпечували нас царським словом – не однімати від нас наших вільгот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи, по Бєлгородській лінії у диких степах на татарських займищах, котрими ходили татари під оті городи. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам призивати на життя свою братію – українців.

Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля і інші міста, а до них повіти, села та деревні. І ми вірою та правдою служили. І тоді, як татари приходили плюндрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те і пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки, і усякі ґрунти заводити і усякими промислами промишляти без чиншу по старому українському звичаю".

Приказні московські чини, білгородський і місцеві воєводи косо дивилися на слобожан, заздрили їх пільгам і намагалися їх обмежити. Останнім доводилось захищати свої права, але зберегти їх в самодержавній Росії було неможливо.

У 1708–1709 рр. Петро І провів в Росії територіально-адміністративну реформу, за якою Слобідська Україна була включена до Азовської губернії. Це посилило нагляд і контроль над життям краю з боку російської адміністрації.

У 1732 р. цариця Анна Іоановна наказала князю О. Шаховському, президентові Малоросійської Колегії на Гетьманщині, провести на слобідській Україні реорганізацію управління. Той поселився в Сумах і створив там свій керівний орган під назвою «Канцелярия комиссии по учреждению слободских полков» . «Канцелярия» розробила реформу, за якою слобідські полки об'єднувалися в бригаду під командою полковника Лесевицького. Полкові канцелярії своїми функціями прирівнювалися до канцелярій російських губерній. Все судочинство переводилось на російське законодавство, право займанщини скасувалося.

На клопотання слобідської старшини і козацтва цариця Єлизавета Петрівна відмінила реформу. Але час автономії Слобожанщини наближався до кінця. Остаточного удару їй завдала Катерина II.

28 липня 1765 р. з'явився Царський маніфест, за яким на території Слобожанщини утворювалася Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. Вся влада зосереджувалася в руках губернатора, а виконавчим органом стало губернське правління. Губернія ділилася на провінції, а провінції на комісарства.

Одночасно з територіально-адміністративною проводилася і військова реформа. Козацькі полки були перетворені в регулярні: Харківський – в уланський, Острогозький, Ізюмський, Охтирський і Сумський – в гусарські. Полкова і сотенна старшина відправлялася у відставку з правом продовжити службу в регулярних полках. При цьому вона одержувала армійські чини.

Рядові козаки перетворилися в так званих «військових обивателів» і обкладались подушним податком. Селяни, теж були оподатковані. Переходити від одного поміщика до іншого їм суворо заборонялось, що означало повне закріпачення.

У 1781 р. Слобідсько-Українська губернія була перетворена на Харківське намісництво, яке ділилося на повіти. Через 15 років намісництво було ліквідоване і знову з'явилась Слобідсько-Українська губернія, перейменована трохи пізніше в Харківську.

В результаті всіх цих перетворень Слобожанщина перетворилась в типову російську губернію, а її мешканці, втративши свої колишні права і привілеї, – у звичайних царських підданих.

Переселення українців на Дике поле в XVI–XVII ст. було одним із проявів масової міграції населення на території Східної Європи. Історичне значення його полягало в тому, що воно розсувало межі слов'янської цивілізації, утверджувало її в нових регіонах.

Українці принесли на Слобожанщину свою мову, культуру і вікові навики господарювання. Їх руками майже незаселена протягом кількох століть земля перетворилася в квітучий край.

Відомий історик минулого століття Д.І. Багалій, який все життя присвятив вивченню минулого Слобожанщини, зазначав, що вона є однією з частин нашої Вітчизни, а її історія – невід'ємна складова історії України. В 1918 р. він висловив думку, яка актуальна і зараз: «тепер, коли український народ скинув кайдани, у нього збільшилася потреба знати свою історію. Історію Слобідської України треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед слобідсько-українського населення, і самому народові, котрий своєю кровію обороняв сю країну від ворогів».

Заселення українцями Слобожанщини в XVI–XVII ст.
2011

КУДІНОВ Дмитро Валерійович

Суми

Історик, краєзнавець, викладач

16.11.1978, м. Суми.

Доктор історичних наук (2015), доцент.

Член Національної спілки краєзнавців України (2010), Всеукраїнської асоціації гідів (2018).

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (2000).

Проходив навчання в аспірантурі (2004–2008) та докторантурі (2011–2014) Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Працював учителем історії Сумської школи № 4, науковим співробітником Сумського обласного краєзнавчого музею, ведучим програм Радіо «Слобода-FM» (Суми).

Від 2009 р. працює в Сумському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Коло наукових інтересів – історичне краєзнавство, аграрна історія України, історіографія селянського руху України початку XX ст., історія освіти.

Автор численних публікацій та статей у наукових і краєзнавчих збірниках, місцевій періодиці, зокрема праць: «Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.» (2009), «Мирополье» (2012), «Історія символіки міста Суми» (2013), «Сумські ліберали в російському визвольному русі, 1901–1906 рр.: регіональний вимір» (2013), «Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 – лютому 1917 р.» (2015), «Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції» (2017).

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО ОСЕРЕДКУ РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 рр.

Важливою частиною громадянського суспільства є волонтерські організації, діяльність яких спрямована на вирішення актуальних гуманітарних соціальних завдань. У мирний час та під час настання стихійних лих, епідемій чи війни посильну допомогу, як цивільному населенню, так и військовим, надають структури Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Витоками його українського сегменту варто вважати організації Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ), що діяли на території сучасної України. Серед них – Сумського комітету РТЧХ.

22 травня 2017 року виповнилося 140 років від моменту заснування осередку Червоного Хреста в м. Суми. Його створення було ініційоване Харківським губернським управлінням організації та широко підтримане громадськістю міста на патріотичній хвилі початої війни з Османською імперією. Відповідно статуту РТЧХ сумський комітет переслідував мету «сприяння під час війни військовій адміністрації в догляді за пораненими і хворими воїнами і надання їм, по мірі можливості, як лікувальної, так і іншої різної допомоги». Очолив повітову організацію предводитель повітового дворянства Миколи Дмитровича Кондратьєв. Відповідно звіту губернського відділення Товариства, діяльність Сумського комітету під його проводом «була надзвичайно благотворною, і м. Суми разом з усім повітом надали важливу, істотну й найзначнішу поміж іншими повітами допомогу місцевому правлінню».

До складу комітету також увійшли голова з'їзду мирових суддів Сумського судово-мирового округу майор О.С. Власовський (товариш голови), губернський секретар В.І. Краснянський – скарбник, член Сумської повітової земської управи, поручик І.Д. Кондратьєв – діловод і уповноважений лікарень Червоного Хреста, дружина голови комітету М.С. Кондратьєва – завідувач речового складу, Г.В. Карпова – завідувач лікарні Червоного Хреста, лікар К.М. Пшебильський (Пржибильський) – завідувач лікарні Червоного Хреста, що утримувалася І.Г. Харитоненко, лікар Л.А. Банковський – завідувач земської лікарні Червоного Хреста. Пізніше у складі комітету відбулися зміни – О.С. Власовський на посту голови замінив М.Д. Кондратьєва, завідувачем лікарні Червоного Хреста став лікар П.П. Фрей. Загалом до складу організації увійшли 119 дійсних членів і 9 членів-змагателів.

Комітет домігся надійного забезпечення фінансування своєї діяльності. Для цього він влаштовував кружкові збори, звертався

по допомогу до селянських громад, здійснював підписку з представників різних груп населення, стягував членські внески, влаштовував благодійні концерти та спектаклі, організовував продаж зайвих речей, переданих комітетові, отримував субсидії від харківського управління і від військового відомства, а також значні благодійні пожертвування. Зокрема, харківське управління передало Сумському комітетові 1350,72 руб., а усім лікарням Сум, де оздоровлювалися ратники, лише протягом другої половини 1877 р. – 2336,68 руб. з коштів субсидій військового відомства з розрахунку добового утримання в 40 коп. на кожного солдата. Загалом до 1 червня 1878 р. в касу організації поступило 20721,43 руб. усіх нарахувань, з них 6048 руб. – пожертвування сумського підприємця І.Г. Харитоненка. Варто додати, що у фінансовому звіті організації не були враховані кошти, що витрачалися на потреби Червоного Хреста повз комітету. Наприклад, виділені Сумською повітовою земською управою суми на влаштування його медичного відділення при земській лікарні на 20 ліжок. Також І.Г. Харитоненко на свій рахунок утримував 40 койко-місць при шпиталі (40 руб. на день). Окрім грошей комітет отримував речові та продовольчі пожертвування. Зокрема, І.Г. Харитоненко забезпечив 25 місць сумського шпиталю ліжками, дерев'яними меблями та посудом. Також підприємець щомісячно виділяв на утримання 25 воїнів в шпиталі 3,3 пуд. цукру і 8 фунтів чаю. Крім того, він відкрив у місті й власну лікарню на 26 місць для потреб Червоного Хреста. Серед інших сумських доброчинців, які зробили великі внески на справу цієї організації, відомі імена М.С. Комстадіус і М.Г. Косікова.

Утримування лазарету стало головною статтею видатків Сумського комітету РТЧХ – 11893 руб. З цієї суми близько третини було витрачено на прилаштування найманого приміщення для лікувального закладу, а також на купівлю меблів, білизни та іншими речами. Решта коштів виділялася на купівлю ліків, медичних інструменті, дров, продуктів, миючих засобів, доставку води, канцелярські й поштові витрати, на поховання тощо. Додатково комітет виділяв кошти на купівлю тютюну, алкоголю для воїнів та поточні витрати членів організації на її потребу.

Загалом комітет засвоїв лише 57% суми з капіталу, як з причини значного притоку коштів жертвувателів, що перевищували реальні потреби комітету, так і через незаповненість лікарень. Щоденна кількість пацієнтів у лазареті РТЧХ, здатного прийняти 75 осіб, складала 57-59 осіб в лютому-березні 1878 р. – період найбільшого притоку поранених та хворих. А протягом листопада-січня лікарня й зовсім пустувала. Певне відставання Сум у медичній допомозі ар-

мії пояснювалося труднощами з перевезенням поранених та хворих воїнів. Сумська лінія Харьково-Миколаївської залізниці була відкрита у січні 1878 р. До того часу постраждалих ратників доставляли в Суми на хурах, тоді як Головне управління РТЧХ віддавало перевагу санітарній транспортуванню до місць, що вже мали залізничне сполучення. До того ж Суми не мали кваліфікованих кадрів для лікування саме військових поранень. Усе це разом визначило допоміжний характер сумських лікарень – до Сум відправляли ратників з метою розвантаження харківських шпиталів, переважно з числа т. зв. «нескладних», а також інфікованих хворих. Так, з 234 відправлених у 1877 р. до Сум воїнів тільки 55 лікувалися від поранень. Разом лікувальні заклади Сум протягом війни прийняли приблизно від 550 до 600 поранених та хворих воїнів, з них 241 – профільна лікарня Червоного Хреста. Таким чином, Суми прийняли до 0,25% від загальної кількості відправлених до тилу хворих та поранених воїнів.

Вагому роль в догляді за хворими та пораненими відігравав жіночий персонал Сумського комітету РТЧХ. Організовані дамами групи шили білизну, виготовляли корпію, бинти, придбавали теплий одяг і взуття, матраци, рушники, ковдри, книги та інші необхідні для утримання пацієнтів речі. А Г.В. Карпова попри власний поганий стан здоров'я у будь-який день «встигала все оглянути, розвісити, роздати, обійти кожне ліжко, втішити кожного хворого, а складних випадках підбадьорити прислугу».

У цілому, перший рік існування Сумського комітету Червоного Хреста продемонстрував широку підтримку місії організації серед різних верств населення, готовність дворянської еліти та підприємницьких кіл міста до активної участі в його діяльності. Чинниками, що сприяли інституюванню організації РТЧХ у Сумах, є: 1) поступ місцевого самоуправління (земський і міський); 2) успіхи промислового розвитку та становлення фінансово-кредитної сфери, досягнуті в попередні роки, – матеріальна основа приватних ініціатив; 3) досвід системної благодійної діяльності (від 1870 р. в місті діяло Сумське благодійне товариство, чинні члени якого також долучалися до діяльності Червоного Хреста). Практичні знання та вміння, набуті Сумським комітетом РТЧХ в 1877-1878 рр., згодом були успішно застосовані під час подальших військових конфліктів.

Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи. 2017

КУЖЕЛЬНА Олена Валеріївна

Шостка

Краєзнавець, поет, посадова особа місцевого самоврядування

06.04.1962, м. Шостка.

Член Національної спілки краєзнавців України (2018).

Закінчила історичний факультет Курського державного педагогічного інституту (1986).

Більш ніж 20 років працює в органах місцевого самоврядування. Обіймає посаду начальника організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.

Коло наукових інтересів – історія населених пунктів Шосткинщини, краєзнавча робота.

Автор більш ніж 20 наукових та науково-популярних статей в краєзнавчих виданнях, збірниках наукових праць, зокрема: «Наша» людина в Першій Державній Думі (1906 рік)» (2010), «Чи дійсно Шостка шоста або нотатки на полях місцевої топоніміки» (2010), «Перша світова війна: мемуарно-епістолярний аспект» (2014), «Список жителей поселения Шостка, принадлежавших к сословию «почетных граждан» (конец XIX – начало XX века)» (2014), «Бертье Делагард: военными дорогами Малороссии» (2015), «Засядко 1-й – Данило Дмитрович – призабутий учасник Вітчизняної війни 1812 року» (2016), «Шостенський пороховий завод під час Вітчизняної війни 1812 року у цифрах, персоналіях, подіях» (2016), «Впровадження системи сільських виконавців на Шосткинщині у 1924–1925 роках» (2019), у генеалогічному збірнику «Родові таємниці Сіверянського краю» – «Бабковы» (2013), «Турлаевы» (2015), «Архипченки» (2016, 2018).

«ЗЛЕТИ» ТА «ПАДІННЯ» КРАЄЗНАВСТВА ШОСТКИНЩИНИ

У 20-ті роки XX сторіччя краєзнавчий рух в Україні набув масового характеру. 1922 року у складі ВУАН почала діяти Комісія краєзнавства, дещо пізніше був створений Український комітет краєзнавства. 1927 року УКК почав випускати журнал «Краєзнавство», який став своєрідним методичним посібником для всіх, хто цікавився краєзнавчою роботою.

Виникла мережа різноманітних громадських організацій, які займалися вивченням місцевої історії. В багатьох населених пунктах України були створені комітети охорони пам'ятників мистецтва і старовини (КОМПІСи), краєзнавчі організації.

До роботи в КОМПІСах залучалися історики, археологи, архітектори, працівники музеїв та архівів. З метою збереження пам'яток старовини та мистецтва в повіти відряджалися інструктори губернських комітетів. Завдяки проведеній ними організаційній роботі в повітові міста вдавалося звозити предмети старовини і поповнювати колекції вже існуючих музеїв та започатковувати нові культурно-освітні заклади (у Новгород-Сіверському, Воронежі).

Найактивніша пам'яткоохоронна робота у середині 1920-х років була розгорнута у Конотопському, Ніжинському окружних музеях та Шостенському, Новгород-Сіверському та Глухівському районних музеях.

У містечку Воронежі члени Шосткинського УКОПІСу перевірили, як зберігаються майже десяток справ та книг колишньої Воронізької міської ратуші, датовані 1850 роком, оглянули літописи двох церков, а у 1920–1921 рр. проводили дослідження Гамаліївського монастиря.

У м. Шостка місцева організація займається, зокрема, вивченням історії міста. Так, одним із членів місцевого УКОПІСу Верховцем після вивчення документів Шостенського порохового заводу за період 1803–1843 рр. була зроблена спроба написати історію порохового заводу та м. Шостки. Рукопис був наданий автором для рецензії до міського УПОЛІТОСу.

Значну роботу проводив Воронізький краєзнавчий гурток, який очолював П. Бугославський. До складу гуртка входило 32 члени (переважно вчителі місцевої школи).

На протязі 1926–1927 року відбулося 8 засідань гуртка, на яких, зокрема, були заслухані наступні доповіді: «Організація краєзнавчої роботи в школах Шостенського району», «Враження від подорожі на Мурман члена гуртка І.С. Абрамова», «Роля Воронізького Краєзнавчого Гуртка, як районового краєзнавчого центра».

Деякі доповіді краєзнавців були присвячені вивченню життя та творчості видатного земляка Пантелеймона Куліша: «Нові матеріали до біографії П. Куліша», «М. Вороніж в творах П. Куліша». Воронізькі краєзнавці проводили географічні обстеження рідного краю. Збирали члени гуртка колекцію місцевої кераміки, вивчали місцевий фольклор. Члени гуртка допомагали комісії Київського інституту прикладної мінералогії (яка працювала в Воронежі влітку 1929 року) у проведенні досліджень місцевих корисних копалин, за що отримали подяку начальника геолого-розвідувальної партії Г. Тесленка.

Масштабні археологічні розвідки на території Сіверщини проводили науковці. Так, 1925 р. Музей (кабінет) антропології та етнології в особі М.Я. Рудинського розпочав польові дослідження на території Чернігівщини. 1925 року Рудинський здійснив дві «екскурсії». Перша, що відбулася у травні-червні, мала на меті дослідити узбережжя Десни в межах колишнього Новгород-Сіверського та Кролевецького районів. Друга відбулася у вересні за маршрутом Київ – Івот – Пирогівка – Новгород-Сіверський – Лісконоги – Гремяч – Камінь – Лісконоги – Смяч – Новгород-Сіверський – Київ. Результатами розвідок стало відкриття епіпалеолітичної культури біля сіл Кудлаївка та Лушники та картографування близько 30 археологічних пам'яток.

На початку 1930 років, коли влада взяла курс на згортання в Україні процесів національного відродження, вітчизняні краєзнавці були піддані репресіям, більшість краєзнавчих товариств ліквідовані.

У травні 1934 року було заарештовано завідуючого Новгород-Сіверським музеєм С. Гапєєва, звинуваченого у «вихолощення класової суті в роботі музею». За приховування «контрреволюційної літератури» звільнено з посади завідуючого Путивльським музеєм Шарапова.

Був заарештований член Шосткинського УКОПИСу Верховець. При перегляді його рукопису з історії порохового заводу «з'ясувалось – при гарному початку, поганий кінець». І як могло бути інакше, бо у своєму дослідженні автор описував «благодійництво попів та генералів»(!), що було зовсім неприпустимим у державі, де влада повинна належати робітникам і селянам.

Зазнав репресій і Іван Спиридонович Абрамов. Видатний вчений, етнограф, фольклорист, археолог, краєзнавець Абрамов І.С. (1874–1960) народився в містечку Вороніж (Глухівського повіту). Освіту здобував у сільськогосподарській школі при Трудовому братстві М. Неплюєва, Глухівському учительському інституті. 1903 року закінчив археологічний інститут. Займався викладацькою діяльніс-

тю. Був членом Археологічного та Географічного товариств. У 1920-ті роки працював у Центральному бюро краєзнавства. Багато років Абрамов працював у Державному літературному музеї (директор В.Д. Бонч-Бруєвич). Написана 1925 року спільно з Дзенс-Литовським книга «Познание местного края» стала своєрідним навчальним посібником для краєзнавців. До речі, в цій книзі Абрамов наводить чимало фактів з історії Сіверщини та рідного містечка Вороніж.

Іван Абрамов був двічі підданий репресіям – у 1931 та 1933 роках.

У листівці від 15 червня 1931 року до Бонч-Бруєвича Іван Абрамов писав: «В настоящее время я выслан в Котлас ... на три года (за распрост[ранение] краеведч[еской] литературы». У листі від 29 серпня 1931 року Абрамов пише: «Вы были свидетелем моей совершенно безупречной общественной работы... Если бы я ограничивался только учительством в городской школе, можно думать, меня бы не трогали; но на свою беду ... я интересовался наукой, интересовался литературой; сам писал; но я не написал ни одной строчки, к которой можно бы придраться, не сказал ни одного предосудительного слова...». З яким щемом звучать його слова: «Разве Советской власти не нужны культурные работники, вышедшие из самых беднейших слоев и работавшие все время только для советской власти?».

Завдяки клопотанню Бонч-Бруєвича справу Абрамова було переглянуто, і через півроку краєзнавець повернувся із заслання. Але у вересні 1933 р. він був заарештований по справі «Ленинградского научного общества по изучению украинского языка и литературы». Абрамова вислали до Тобольську, де він перебував у засланні до 1937 року.

Подальше життя Івана Спиридоновича було пов'язане з рідним Воронежем. Тут він вчителював, писав краєзнавчі статті. Але до широкої наукової діяльності він так і не повернувся. На останок наведемо цитату з книги «Познание местного края», співавтором якої є Іван Абрамов: «Дела гибнут – слова остаются!». Велика краєзнавча спадщина великого дослідника, безперечно, потребує подальшого вивчення та популяризації.

Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України. 2017

МИХАЙЛІЧЕНКО Микола Анатолійович

Суми

Історик, краєзнавець, викладач

06.12.1982, м. Суми.

Кандидат історичних наук (2012).

Член Національної спілки краєзнавців України (2012). Відповідальний секретар Сумської обласної організації НСКУ.

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного університету (2005). З 2012 р. працює в Сумському національному аграрному університеті.

Коло наукових інтересів – історія слобідського дворянства, історія Української революції 1917–1921 рр., військово-історична фотографія.

Автор близько 50 наукових праць, кількох фото-документальних виставок, зокрема «Кольори революції» (Сумська міська галерея, квітень 2019 р.).

Основні праці історико-краєзнавчого характеру: «Дворянство Лебединського повіту Харківського намісництва за абетковими списками 1786 р.» (2010), «Дворянство Миропільського повіту за абетковими списками 1786 року» (2016), «Родовідна дворянська книга Харківського намісництва: особливості формування та інформаційний потенціал» (2016), у співавторстві – «Красовські: походження та персональний склад слобідської гілки шляхетсько-старшинського і дворянського роду» (2014), «Український старшина Микола Георгійович Кобеляцький: начерк біографії» (2019).

ВІЙСЬКОВА МОДА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Ця стаття є спробою охарактеризувати військовий одяг збройних формацій, які боролися за владу в Україні у 1918–1921 рр. Військова мода того часу характеризується певними спільними рисами, зумовленими розвитком і поглибленням тих модних тенденцій, які були закладені ще за часів Першої світової війни.

Почнемо ми з еволюції російського військового костюму періоду Першої світової війни, оскільки більшість вояків-учасників збройного протистояння часів революції служили саме в російській армії. А отже, були вихована на російських мілітарних традиціях, у тому числі і тих, які стосувалися носіння військового одягу. Напередодні і протягом Першої світової війни було запроваджено низку нових предметів вояцького гардеробу, зокрема: польову сорочку («рубаху»), яка була більш зручною, ніж похідний мундир; папаху, яка добре захищала голову і обличчя від морозу; ватяні куртки та шаровари; пілотки («складные шапки») тощо.

Одночасно відбуваються зміни «знизу», не регламентовані та не унормовані, викликані двома головними мотивами: зробити одяг а) більш зручним і функціональним і б) додати до костюму елементи

1. Приклад носіння нерегламентованих предметів одягу – френчів та гімнастерок вільного крою

шику. Виходячи з цих мотивів «статутні» предмети уніформи видозмінюються: польові сорочки отримують кишені, манжети й манжетні хлястики; ґудзики на шинелях і кокарди на головних уборах обшиваються тканиною захисного кольору; кашкети набувають специфічного крою з опущеними донизу краями тулії.

Модними стають елементи уніформи, характерні для окремих «престижних» родів військ, зокрема шкіряні куртки (шкіряний одяг був запроваджений для авіаторів і екіпажів бронеавтомобілів). Повсюдно поширюються підбородочні ремені на кашкетах (їх носіння передбачалося кавалеристами, артилеристами, військовими залізничниками та авіаторами). Популярністю користувалися папахи довільного крою. Зокрема «сибірки» або «маньчжурки», що увійшли в моду ще за часів російсько-японської війни. Пізніше, вже в роки Революції, серед кавалеристів поширеним стало носіння елементів уніформи кавказьких козацьких та «инородческих» частин, зокрема бурок та черкесок.

З'являються не передбачені наказами елементи одягу. При цьому можна відмітити як вплив цивільної моди (поява у армії бекеш, кожушків та іншого верхнього одягу різноманітного крою), так і уніформістичних традицій інших армій, у першу чергу британської. Під впливом британського військового костюму в російській армії поширюються френчі, розповсюджується носіння черевиків з обмотками, а на кінець війни і м'яких кашкетів – тренчкепів. Під впливом європейської військової моди широкого розповсюдження набувають бриджі та галіфе. Деякого поширення серед офіцерів отримує німецька мода на носіння хутряних комірів на шинелях.

2. Фото українських вояків. Кінець 1917 – початок 1918 рр.

Певний вплив на військову моду періоду революції справила й австро-угорська традиція військового костю-

3. Генерал-хорунжий Ю. Тютюнник

му. У австро-угорській армії чи не вперше почали шити уніформу не з сукна, а з більш дешевого вельвету. Також існувала практика підбою кавалерійських бриджів шкірою, в місцях, які найшвидше витиралися сідлом. Як ми бачимо зі світлин (зокрема, відомого фото генерала Юрія Тютюнника), ці практики підхопили деякі модники періоду Революції.

Поширення в українській та польській арміях набула і така австро-угорська практика, як носіння офіцерами солдатських багнетів або траншейних ножів (з офіцерськими темляками), якими вони замінювали незручні в польових умовах шаблі.

Армії, що виникли у результаті Революції та розпаду трьох європейських імперій, увібрали, продовжили та розвили ті тенденції військової моди, які були поширені в арміях-попередницях. Одночасно вони намагалися створити власні традиції військового костюму.

Так, ще в період Першої світової війни січові стрільці розробили власну уніформу. Вона, зокрема, включала в себе досить своєрідний головний убір – шапку-мазепинку, що імітувала форму козацьких шапок. Згодом мазепинка стала частиною польового однострою Галицької армії (хоча найбільшого поширення в УГА набули тренч-кепи).

Характерною особливістю українських збройних формацій періоду Революції стала популярність «козацьких» мотивів в уніформі – шапок зі шликами, жупанів, чумарок, широких шароварів. Цікаво, що в деяких випадках така «історична» уніформа була запроваджена цілком офіційно. Так, відповідно до наказу Головної управи Війська УНР від 8 січня 1919 р. уніформа старшин, урядовців і козаків Армії УНР мала включати сиву баракову шапку зі шликом та сірий жупан. До парадної ж уніформи належали: «1. Шапка чорного барашку, з сукняною вставкою по кольору зброї, обшитою брузументом срібним, з білим султаном, з кокардою під ним – для усіх однакова. 2. Синій жупан історичний, обшитий срібним брузументом на комірі, полах, знизу та на рукавах вугловаті клапани, які пови-

4. Головний отаман С. Петлюра. 1920 р.
(добре помітно траншейний ніж із офіцерським темляком)

нні бути кольорові по роду зброї, пояс з матерії кольору по роду зброї. Шаровари козацькі широкі і у всіх червоні. Чоботи чорні, холяви до колін». Проте, вже у квітні 1919 р. командування Армії УНР відмовляється від жупанів та шапок зі шликами на користь френчів та тренч-кепів. Щоправда, замість російських шинелей передбачалося носіння українських чумарок, проте їх масовий пошив так і не було налагоджено.

Унікальний, несхожий на однострої «буржуазних» армій, військовий костюм намагалися запровадити в Червоній Армії у 1919 р. Він включав у себе шапку-богатирку, шинель-

5. Червоноармійці. Київ, 1920 р.

6. Польський вояк в мацеювці. Літо 1919 р.

каптан та шкіряні лапті. Останні елементи уніформи не прижилися, а червоноармійський шолом, за яким врешті-решт закріпилася назва «будьонівка», використовувався аж до Другої світової війни, ставши одним із символів РСЧА.

Строкатість в уніформі була характерною для Збройних Сил Півдня Росії, у складі якої перебували так звані «кольорові частини», що мали власні однострої. Так, вояки Корніловської дивізії носили червоно-чорні погони та відзнаки із зображенням «адамової голови», що мало підкреслювати їх зневагу до смерті.

Впізнаваними елементами уніформи польської армії були кашкети: круглий – мацеювка (використовувалася у Польських легіонах Ю. Пілсудського) та квадратний – рогатувка (у вересні 1919 р. запроваджена в якості стандартного військового головного убору).

Отже, військова мода періоду Революції мала низку спільних рис, елементів, у більшій чи меншій мірі характерних для усіх мілітарних формувань революційної доби. Одночасно в протиборчих арміях виникають власні, часто досить унікальні однострої та системи знаків розрізнення.

Військова мода доби
української революції 1917–1921 років. 2019

ОЛІЦЬКИЙ В'ячеслав Олександрович

Суми

Історик, краєзнавець, викладач

09.06.1991, с. Анастасівка Роменського району.

Член Національної спілки краєзнавців України (2018).

Закінчив історичний факультет Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (2012).

Працював вчителем історії Сумської спеціалізованої школи № 10 (2013–2015), керівником гуртка Сумського обласного центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю (2018). Аспірант Національного університету біоресурсів і природокористування України (2014–2017). Захистив кандидатську дисертацію «Репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки» (2017).

З січня 2019 р. – старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Коло наукових інтересів – історія Сумщини, історія церкви, репресії радянської влади в Україні.

Автор більш ніж 30 наукових праць, зокрема монографії «Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині)» (2018), а також: «Спроба офіцерів Сумського гусарського полку звільнити родину імператора Миколи II з ув'язнення в Тобольську» (2013), «Позазаконні методи отримання показів свідків у справах проти духовенства Сумщини» (2016) та ін.

СПРОТИВ АНТИЦЕРКОВНІЙ КОМПАНІЇ НА СУМЩИНІ

Наприкінці 1920-х рр. закриття молитовних будинків, оподаткування служителів культу, застосування інституту позбавленства активізувало до спротиву духовенство, у тому числі на Сумщині. Воно почало активно опиратися такій політиці більшовиків. За цих умов колись досить вороже налаштовані представники різних напрямів православ'я змушені були краще зорганізуватися. До цієї боротьби активно долучалися рядові парафіяни.

У 1929 р. зафіксовано значну кількість хвилювань та виступів у селах Сумщини на релігійному підґрунті. Приводом до виступів слугувало не лише закриття храмів незаконним шляхом, але й так звані «правильно» організовані закриття, коли дотримувалися всіх формальностей. Перетворення будинків духовенства на культурні установи, позбавлення священиків права голосу, вилучення земельних наділів, обкладання їх під час хлібозаготівель, податки, закріплення радіоантен на дзвіницях, зняття дзвонів – усе це спонукало до виступів та демонстрацій.

Архівні документи зберегли значну кількість даних про активну протидію віруючих у цей період радянським антирелігійним лекціям, виставам, мітингам та демонстраціям, що здебільшого супроводжували антисвяткові кампанії (комсомольське Різдво, більшовицька Пасха тощо). Наприклад, у с. Есмань Глухівської округи під час смолоскипної антипасхальної демонстрації 1929 р. населення вороже її зустріло, закидавши палицями та іншими предметами. У с. Кучерівці цієї ж округи на демонстрантів влаштували засідку і закидали багном. Під час «воскресника» у с. Сопичі близько 2 тис. жителів хотіли побити активістів, які працювали на цьому заході. Таких випадків у партійних доповідях різних округ та районів сучасної Сумської області згадується безліч. Відповідальність за таку реакцію населення влада традиційно покладала на куркулів та духовенство, яких називала ворожими елементами радянського суспільства. Але ці випадки свідчать про те, що народ зміг самоорганізуватися на захист своїх інтересів, на відміну від випадків вилучення церковних цінностей, коли вважав цей захід необхідним для допомоги іншим.

За офіційними даними в Україні за період із 1 травня до 15 грудня 1929 р. відбулося 32 виступи, що в середньому становить 1 виступ на 10 днів. Проте ситуація погіршувалася, кількість виступів збільшувалася. У результаті цього за період із 1 по 12 січня 1929 р. відбулося 12 виступів. Фактично кожного дня в Україні відбувався 1 виступ на релігійному ґрунті.

Відкритий спротив антирелігійній політиці влади поширювався й на Сумщині. Особливістю краю, з одного боку, було те, що тут

тільки почали розповсюджуватись радикальні форми, а з іншого боку, саме тут відбувається один із наймасовіших та найрадикальніших виступів на релігійному ґрунті 1929 р. в УРСР. Виступ у с. Берюхово Путивльського району влада класифікувала як повстання. Цей випадок набув широкого резонансу та тримався на контролі центральними державними й партійними органами. Пізніше Р. Конквест опише його як приклад повстань 1929–1930 років. Приводом до виступу послужило те, що 14 грудня 1929 р. група активістів, перебуваючи в нетверезому стані та не маючи жодного рішення чи дозволу, піднялася на дзвіницю й почала спилювати дзвони. Побачивши, що з дзвіниці знімають дзвони, біля церкви зібралися віруючі, щоб захистити храм. У відповідь на заклик активістів розійтися розпочалися хвилювання. Натовп побив радянських та комсомольських активістів. Втікаючи від переслідування, активісти закрилися в приміщенні сільської ради. Проте це не зупинило селян. Натовп розгромив його, підпалив культосвітні заклади. Безладдя припинилися лише після того, як партійці відкрили вогонь із вогнепальної зброї.

Показово, що винними в цьому інциденті влада визнавала не п'яних активістів, які відкрито порушили законодавство, а церковний актив села, зокрема монашку та священика. Місцева партійна верхівка назвала цей випадок проявом класової боротьби на селі, а саме: спробою куркульських та інших елементів помститися партійній, комсомольській та позапартійній частині активу села за проведення правильної політики на селі. Унаслідок цих подій планувалося не переглянути відносини з Церквою та налагодити законний процес закриття храмів та зняття дзвонів, навпаки, ця ситуація була використана для посилення антирелігійної агітації та колективізації округи.

За цих умов менше ніж за місяць в окрузі відбувається ще одне повстання. 8 січня 1930 р. у с. Блистів Понорницького району також через зняття дзвонів було нанесено побої голові районного виконавчого комітету та окружного виконавчого комітету. Після Різдва місцевий осередок «Безбожник» вирішив зняти дзвони з місцевої церкви. Про рішення довідався церковний актив та священик. 8 січня після богослужіння останній закликав віруючих обороняти святині, сторожу наказав нікому не передавати ключів. Коли з'явилися комсомольці сторож негайно повідомив про це церковний актив. Задзвонили в набат, на що зібралося, за офіційними даними, близько тисячі осіб.

З огляду на реакцію селян в обох описаних випадках, можна стверджувати, що більшість виступала проти зняття дзвонів та закриття храмів. Проте тоталітарний режим ігнорував думку на-

селення. Такі ситуації були використані як привід для посилення репресій та втілення в життя своїх планів. Силою усувалося інакодумство. Події с. Блистів не були винятком, оскільки знову вина покладалася на священика та церковний актив – було заарештовано більш ніж 30 осіб.

Це лише наймасовіші та найяскравіші приклади. Дрібні бунти відбувалися на всій території Сумщини. У с. Пекарі Смілянського району в день зборів виборців з метою прийняття рішення про зняття дзвонів, на які прибув секретар РПК, зібралося близько 300 віруючих. Побоюючись наслідків, питання зняття дзвонів не обговорювалося. У с. Чернеча Слобода під час Різдвяного богослужіння до церкви зайшла демонстрація з прапорами, очолювана місцевим головою сільської ради, з вимогою припинити богослужіння. Звісно, що це обурило народ і той побив голову сільської ради. У с. Коровинці Недригайлівського району під час перевірки культового майна члени комісії та голова Комітету незаможних селян почали курити в церкві. Такі дії обурили віруючих жінок, котрі побили голову КНС. Аналогічні інциденти відбувалися практично в кожному селі.

Після виходу статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіху» населення намагалося використати затишшя на релігійному фронті для відновлення богослужінь в уже закритих храмах. Напередодні Великодня 1930 р. хвиля масових виступів із вимогами відкриття церков прокотилася селами Сумської, Чернігівської, Полтавської, Прилуцької, Первомайської, Миколаївської та Сталінської округ. Це свідчить про те, що населення держави не лише не сприймало антирелігійної політики, а й залишалося релігійним, намагалося не просто зберегти діючі храми, але й повернути в своє користування вже зачинені, залишити на них дзвони тощо.

Проте період затишшя не був тривалим. Уже до кінця 1930 р. було закрито 80% сільських церков. На Сумщині, як і в СРСР, у цей час не зафіксовано масових виступів населення. Разом із тим не можна говорити про повне припинення боротьби та спротиву, що відбувалися перманентно, стихійно. Так, кількість та масштабність виступів кардинально зменшилася. Приводом були не лише релігійні питання. Переплітаються церковні, соціальні, ідеологічні та економічні чинники. Проте релігійне підґрунтя не зникає. Типовими залишалися жіночі бунти. Досить часто переплітались економічні та релігійні причини опору. Прикладом цього був бунт у с. Красне Сумського району, що відбувся в березні 1932 р.

Блаженні гнані за правду
(репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки. 2018

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович

Суми

Історик, краєзнавець, пам'яткознавець

25.01.1975, м. Суми.

Кандидат історичних наук (2011). Член секції археології УТОПІК (1998).

Старший науковий редактор групи «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область» при управлінні культури Сумської ОДА (2003–2015).

Науковий співробітник науково-дослідного сектору археології Сумського обласного краєзнавчого музею (2008–2009).

Керівник групи охорони історико-культурної спадщини (з 2018 р.), член Консультативної ради при управлінні культури Сумської ОДА.

Закінчив історичний факультет Сумського педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка (1997). Працював вчителем історії у загальноосвітній школі № 21 м. Суми (1997–2000).

Автор більш ніж 300 наукових статей до «Зводу пам'яток...» та близько 150 наукових праць з археології Сумщини, зокрема п'яти монографій (у співавторстві).

Основні праці: «Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст.» (2011); у співавторстві – «Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст.» (2006), «Конотопська битва у світлі археологічних даних» (2009), «Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII–XVIII ст.» (2013), «Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.» (2015), «Пам'ятки селітроварного виробництва Південної Сіверщини XVII ст.» (2018).

СКАРБИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. З МІСТА ОХТИРКИ

У 1936 р. під час будівельних робіт у дворі Охтирського пивзаводу по вулиці Батюка, 2 була знайдена невелика миска з пошкодженим вінцем. У ній знаходилося 659 монет карбування московського царя Олексія Михайловича. В 1974 р. за будівництва житлового будинку у пров. Харківському, 2 виявлено округлий глек з відбитим горлом. горлом. Посудина була також заповнена монетами карбування Олексія Михайловича. Загальна кількість монет у скарбі становила 8 446, загальна вага – 2325,1 г. Монетні скарби разом з посудом були передані у фонди Охтирського краєзнавчого музею. У 80-х рр. XX ст. було проведено реставрацію монет та з'ясовано їх пробу.

Звідки вони з'явилися на цих землях?

Територія Середньої Ворскли у середині XVII ст. знаходилася у сфері впливу кількох країн, які були зацікавлені в експлуатації природних ресурсів. Найактивнішою в процесі колонізації регіону була Річ Посполита. Тривала розробка курганів та валів Більського городища селітроварами І. Вишневецького та комісарами Селітряної держави надовго закріпила цю територію як сферу інтересів польської корони.

Колонізаторська політика І. Вишневецького у Середньому Поворсклі досягла апогею в 1645 р. Під час походу на Путивль був захоплений Лосицький острог та значні території від річок Груні до Боромлі. У 1644 р. Московська держава та Річ Посполита підписують Варшавську угоду, за якою польська корона поступалася східними територіями, зокрема до Московської держави відходили Олешня, Охтирський та Лосицький остроги. Відсутність достатньої кількості населення в південно-західних регіонах Московської держави стала причиною того, що отримані від поляків фортеці лишаються без гарнізонів. Кілька років на території Охтирського острогу існувала прикордонна сторожа, проте у 1651 р. залогу було виведено, а укріплення поступово руйнувалися.

1654 року розпочинається процес масового заселення південно-західних кордонів Московського царства козаками та посполитими з українських земель. За тим, де саме оселятися козакам, пильно слідкували місцеві воєводи та Розрядний приказ. Одну з ватаг було вирішено осадити неподалік старого Охтирського острогу. Під керівництвом вольненського воєводи було збудовано нову фортецю, що мала значні дерево-земляні укріплення та численний гарнізон.

1656 року до новозбудованої фортеці призначено московського воєводу, завданням якого стала організація та керівництво охороною кордонів і недопущення татарських загонів вглиб Московського царства. Зважаючи на розташування Охтирки південніше

Вольного, було вирішено включити нову фортецю до складу Білгородської засічної смуги. Козаки, які оселилися і несли городову та сторожову службу, отримували платню від Розрядного приказу.

Таким чином, досить швидко на території Охтирки було сконцентровано значну кількість нової для козаків монети. Московська копійка карбування Олексія Михайловича відрізнялася якістю срібла та незначними розмірами. Це спрощувало її транспортування на значні відстані. Висока проба в монетах стала причиною того, що вони завоювала симпатію як козаків, так і старшини. Однак потрібно зазначити, що польські, литовські та західноєвропейські монети мали обіг у регіоні до кінця XVII ст. нарівні з московською копійкою.

1658 року було організовано Охтирський слобідський козачий полк. Політична ситуація на українських землях у середині XVII ст. стала причиною військових конфліктів за участі війська московської держави і козацьких Слобожанських полків. Під час війни між військами гетьмана І. Виговського і московським військом охтирські козаки не брали участі в бойових діях, зосередивши зусилля на захисті фортеці від татарських загонів. Найбільше втрат вони зазнали під час кримський походів В. Голіцина ті І. Самойловича.

Історія Охтирської фортеці налічує кілька нападів на неї, однак взяття її супротивником жодного разу не зафіксовано. Розташування Охтирки на південно-західному кордоні Московської держави зумовило переважно військовий характер занять місцевого населення. З 1331 чоловік населення міста на військовій службі перебувало 1106.

За описом 1668 р., Охтирська фортеця мала вал, який захищав її по периметру. На валу було встановлено дерев'яну стіну висотою 4,32 м. Стіна була зроблена тарасами. На вершині стіни були споруджені банкети. З напільного боку було вирито рів 4,32 м, грунт з якого було використано при спорудженні дерев'яної стіни. У 1709 р. Охтирська фортеця була реконструйована, укріплення були доповнені баштами та бастіонами. Башти були проїзними та глухими. За формою башти були чотирьох, шести- та восьмикутними. Башти не мали верхнього покриття. Поблизу першого та другого бастіонів було влаштовано тайники, обшиті сосновими колодами. За описом кінця XVIII ст. Охтирка мала п'ять башт та два бастіони, проїзні ворота знаходилися з півночі та заходу. На середину XIX ст. вал зберігся по лівому березі р. Охтирка.

Скарби, знайдені на території міста, були сховані як у межах фортеці, так і на посаді. Скарб 1936 р. був знайдений на лівому березі р. Охтирка, де укріплень ніколи не будували. Скарб 1974 р. знаходився в самому центрі фортеці, неподалік замку. Можна припусти-

ти, що знайдені скарби, що містили значну кількість монет, могли належати титулованим козакам або представникам старшини, які загинули під час воєнних дій. Цікавим є той факт, що в складі скарбів відсутні польські, литовські та західноєвропейські монети. Така вибірка монет свідчить про їх пряме походження з московської казни. Досить цікавими є й дані щодо їх проби. У скарбі 1936 р. всі монети мають високий вміст срібла (900–850%), і лише одна монета з низькопробного сплаву (білон), що свідчить про ретельну перевірку монет на наявність підробок. Скарб 1974 р. вже містить близько сотні монет, проба яких коливається у межах 700–300%. Це може свідчити про те, що монети, які потрапили до Охтирки, збиралися в окремих регіонах Московського царства, де мали обіг гроші з низьким вмістом срібла.

Ще однією версією випадіння скарбів є факти пожеж. Охтирка кілька разів потерпала від суцільних пожеж. Так, у 1677 р. було перебудовано міські укріплення після пожежі. Під час такого лиха могли загинути власники скарбів, а місце схованки лишилося невідомим для нащадків. Про побутову версію появи монетних скарбів може свідчити тара, у якій зберігалися монети. Це миска та глек з пошкодженнями, тобто вони були придатні для зберігання монет, але в господарстві не використовувалися.

Отже, монетні скарби, що містили виключно копійки карбування Олексія Михайловича, можуть бути свідченням того, що їхні власники були на службі в московського царя, а не займалися торгівлею.

На території Охтирки відомі знахідки одиноких монет польського та західноєвропейського карбування. Переважно це півтора- та тригрошовики карбування Сигізмунда III й мідні соліди литовського та польського карбування. Монети мають значні потертості, що свідчить про значний час перебування в обігу. Наявність дрібної монети засвідчує сталі торговельні зв'язки з українськими територіями, що лишилися під владою Речі Посполитої у другій половині XVII ст.

ОХРІМЕНКО Микола Леонідович

с. Велика Чернеччина Сумського району

Історик, краєзнавець , педагог

21.05.1958, с. Могриця Сумського району.

Нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2002). Переможець ІІІ етапу (обласного), фіналіст IV етапу (республіканського) конкурсу «Учитель року» (2002).

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив Лебединське педагогічне училище ім. А.С. Макаренка, історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка.

Коло наукових інтересів – краєзнавство, історія рідного краю, події і персоналії.

Автор більш ніж 20 публікацій, присвячених видатним землякам, історії населених пунктів, зокрема: «Витоки наші. Голос Кліо з теренів літописного Псла» (2018), «Скарби минувшини. Голос Кліо з теренів літописного Псла» (2019); у співавторстві – «Мій край слобожанський» (2006), «Суми. Пам'ять старих вулиць» (2009), «Суми. Нове життя старих вулиць» (2012), «Степанівка футбольна» (2012).

ВИТОКИ, СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПОСЕЛЕНЬ БИТИЧЧИНИ

Пушкарівка – 1692 рік

За переписом майора Хрущова 1732 року Пушкарівка «поселена на великороссийской жалованной и купленной земле лет с 40 назад», тобто 1692 року. Отже, полковник Герасим Кондратьєв, який 18 грудня 1698 року отримав царську грамоту на село Пушкарівку, осадив її як на своїх заїмках, так і на придбаній землі.

Після смерті першого сумського полковника 1701 року спадкоємцем Пушкарівки, як і іншої вотчинної власності батька, був його син Андрій Герасимович. Потім село відходить старшому сину Івану Андрійовичу. Далі за сімейним поділом Пушкарівка стала власністю сина Івана Андрійовича – Івана, а після кончини (можна датувати 1746 роком) полкового осавула Івана Івановича Кондратьєва – його сина Степана, майбутнього абшитованого полковника. В описах Харківського намісництва на 1779 рік Пушкарівка записана за полковником Степаном Кондратьєвим. У селі нараховувалось 227 душ (чоловіки).

У подальшому земельна власність та залежні селяни Пушкарівки належали спадкоємцям Степана Івановича Кондратьєва. Частина земель відійшла доньці Ганні, частина – сину Михайлу.

Донька абшитованого полковника Ганна одружилася з ротмістром Дмитром Андрійовичем Хрущовим, і в XIX ст. більш ніж 400 дес. землі в Пушкарівці належала поміщикам Хрущовим.

Онука Степана Івановича Кондратьєва – Марія Михайлівна стала дружиною полковника Миколи Миколайовича Зборомирського (1773 р. н.). У шлюбі вони мали четверо дітей: Марію (1820 р. н.), Анну (1822 р. н.), Михайла (1823 р. н.), Миколу (1826 р. н.). Їхній старший син, поручик Михайло Миколайович Зборомирський, володів вапняним заводом у Пушкарівці та більш ніж 70 дес. землі.

Значну роль у житті Пушкарівки відіграли поміщики Росинські. Штабс-капітан Микола Миколайович Росинський 1834 року придбав 1003 дес. 1934 кв. саж. землі в шести масивах. Росинський М.М. 1840 року організовує на хуторі Пушкарівський цукрове виробництво. Це був «вогняний» завод на правому березі річки Псел. 1845 року на заводі переробили від 1000 до 6000 берковців (берковець = 10 пудам, пуд = 16,38 кг – Авт.) цукрового буряку і виробили від 250 до 800 пудів цукру. На виробництві під час підготовки сировини до переробки працювало 65 чол, а під час переварки цукру постійних працівників – 10 чол. Цукроварня функціонувала до сезону 1860/61 років.

Із дітей М.М. Росинського знаємо синів – Леоніда, Анатолія, Вадима та дочок – Калісту, Олександру, Катерину (після одруження

– Гордон). Вадим Миколайович Росинський – губернський секретар, у 1874 році член земської управи. Леонід та Анатолій Росинські зустрічаються в документах про купчі на землю. Анатолій у дачах Пушкарівки 1889 року продав 11 дес. землі, а Леонід 1884 року – 20 дес. Бережному Іллі Титовичу. До речі, з 1884 по 1905 р. І.Т. Бережний придбав у дачах Пушкарівки більш ніж 100 дес. земельних наділів.

На 1896 рік у спадкоємців М.М. Росинського із 1003 дес. землі офіційно залишилося 366 дес.: 208 дес. 1701 кв. саж. відійшло селянам Пушкарівки при звільненні з кріпосної залежності після 1861 року, 428 дес. – продали спадкоємці (Каліста – 25 дес., Анатолій – більш ніж 100 дес., Олександра – більш ніж 76 дес., Катерина – 226 дес.).

У Пушкарівці з 1840 року налагодили виробництво вапна. На 1863 рік у селі працювало два вапняні заводи, які виробили продукції на 1540 руб. сріблом. 1865 року на вапняному заводі, яким володів гвардії поручик Михайло Миколайович Зборомирський, виробили близько 300 четвертей вапна на 200 руб. сріблом. Для виробництва добули на місці крейди близько 3000 пудів. Вартість одного пуда крейди – 20 коп. Використали також 60 куб. саж. дров по 1,5 руб. за сажень.

Близькі до родинного клану Кондратьєвих поміщики Линтварьови володіли майже 300 десятинами землі в Пушкарівці. Так, Олександр Олександрович Линтварьов придбав у Катерини Миколаївни Гордон (уроджена Росинська) 144 дес. землі.

У Пушкарівці 1732 року у 28 дворах, 58 будинках мешкало 187 осіб чоловічої статі, 1779 року – 227 ревізьких душ , а 1854 року кількість дворів становить – 58, а жителів – 383 чол. (188 – чол., 195 – жін.).

Серед місцевих жителів ходить багато переказів щодо походження найменувань села, хуторів, місцевостей. Спробуємо з'ясувати історію виникнення назв, реконструювавши події давнини.

Потрібно розуміти, що територія, де виникнуть майбутні Пушкарівка та Битиця, знаходились у безпосередній близькості від Сум та поряд з ресурсною земельною зоною Сумського Успенського монастиря, ченці якого вже 1672 року побудували на річці Псел водяний млин. Полковник Сумського полку Герасим Кондратьєв, використовуючи свої можливості, захопив великі заїмки (земельні ділянки) на правому березі Псла від сучасної Пушкарівки до Могриці та Миропілля. Крім Кондратьєва, заїмки мали й інші козаки, землі яких згодом він викупить.

На правому березі Псла, уздовж сучасної дороги з Великої Чернеччини до Битиці, у XVIII столітті існувало кілька хуторів з назвою

Пушкарівський. Це свідчить про значні заїмки пушкарів із Сумської фортеці в цій місцевості у XVII столітті.

До речі, аналогічне значне компактне заволодіння родючими ґрунтами сумськими пушкарями зафіксовано в долинах річок Ближня Ільма, Дальня Ільма, Гола Долина, де назву «Пушкарівський» також мали кілька хуторів. Цікаво, що після зникнення річки Дальня Ільма, її русло стали називати яр Пушкарівський. Пушкарям належало чільне місце в організації системи оборони Сумської фортеці, саме тому вони і були впливовими козаками в Сумському полку. 1660 року в семи сотнях полку нараховувалось 1233 козаки і тільки 13 пушкарів.

Отже, виникнення села на землях сумських пушкарів і дало йому назву.

Хутір Пушкарівський, де Росинські організували виробництво цукру, згодом буде називатися хутір Росинський.

У середині XIX століття північніше від хутора Пушкарівського на правому березі Псла виникає хутір Дурова. Поселення належало поміщикам Дуровим. На 1855 рік згадуються надвірний радник Дуров Петро Федорович та його діти – підпоручик артилерії Олексій, Марія, Наталія, Єлизавета.

Битиця – 1694 рік

Час виникнення Битиці (Олександрівка) в історичних джерелах подається різний. Згідно з «Історією сіл і міст Української РСР. Сумська область» село населене 1710 року. Сьогодні ця дата є загальновизнаною та офіційною.

За переписом майора Хрущова 1732 року, Битиця поселена на «купленной земле 3 года тому назад», тобто в 1729 році.

Існують також інші відомості про заснування села наприкінці XVII століття Кондратьєвими. Виписки із «отказных книг» (підстава для володіння і головний доказ прав власника на майно – Авт.) полковнику Андрію Герасимовичу Кондратьєву на село Битицю та землі по річці Битиця датуються 28 червня 1694 року. Отже, Битиця веде свою історію з 1694 року.

Герасим Кондратьєв мав великі земельні масиви заїмок по річці Битиця. У духовному заповіті 1696 року перший полковник Сумського полку заповідає своїй другій дружині Катерині з її дітьми у «вершинах Бетици пасеку из лесом и зо всем ґрунтом и зо пчелами ... да к той же пасеки сенные покосы».

У 20-х роках XVIII століття село переходить у власність князя Михайла Михайловича Голіцина. Обставини зміни власника не до кінця зрозумілі. 1727 року син осадчого Юнаківки Михайло Семе-

нович Юнок продав М.М. Голіцину слободу Юнаківку і «дачу свого отца на р. Битице».

Збереглись перекази, за якими, ймовірно, полковник Іван Андрійович Кондратьєв розправився із царським посланцем. Інцидент набув розголосу. Розслідування проводив командувач українськими військами князь М.М. Голіцин. Полковник І.А. Кондратьєв, щоб відкупитися за страченого царського посланця, подарував князю М.М. Голіцину Битицю та суміжні землі.

На 1732 рік у селі проживала 91 душа (чоловіки) у 12 дворах, 33 будинках. Наприкінці XVIII століття на річці Битиця працювало 10 водяних млинів.

У Битиці були гарні умови для проживання. Голіцини дозволяли селянам займатися промислами. Село розростається, і вже 1773 року налічує 1584 особи (690 – чол., 894 – жін.), з них – 1565 (682 – чол., 883 – жін.) – піддані черкаси, 19 – духовенство із сім'ями.

У XIX столітті кількість населення зменшується. За звітом Юнаківського вотчинного правління 1846 року, Олександрівка (Битиця) нараховувала 68 дворів та 413 ревізьких душ (чоловіки) князя Андрія Михайловича Голіцина.

Найменування річки Битиця перейшло на назву поселення. На початку XIX століття на честь коронації російського імператора Олександра I Битиця стала називатись Олександрівкою, але вже із середини століття повернулися до старої назви села.

Вакалівщина – 20-ті роки XVIII століття

Вакалівщина (хут. Ново-Михайлівка, Андріївський завод, хут. Андріївка).

На лівому березі річки Битиця у 20-ті роки XVIII століття князь Михайло Михайлович Голіцин населяє хутір, який на карті 1783 року має назву Ново-Михайлівка. У 80-ті роки XVIII століття поряд із хутором на річці Битиця вже функціонувало шість водяних млинів.

Час заснування Ново-Михайлівки визначили опосередковано. Назва села свідчить, що заснував його Михайло. Князь Михайло Михайлович помер 1730 року, а наступний із Голіциних – власник земель з ім'ям Михайло (князь Михайло Андрійович Голіцин) з'явиться тільки після 1783 року, коли поселення вже було розбудоване. Отже, Ново-Михайлівка осаджена до 1730 року.

У верхів'ях річки Битиця 1802 року М.А. Голіцин побудував винокурний завод. Винокурня розміщувалася в лісовому масиві вище від Ново-Михайлівки за течією Битиці. Місце вибрали дуже зручне: наявність у достатній кількості робочої сили, води та дров.

За часів наступного власника – князя Андрія Михайловича Голіцина (1815–1863) підприємство розвивається, і за ним закріплюється назва від імені найбільшого розбудовника – Андріївська винокурня. На 1846 рік Андріївський завод був п'ятим за потужністю з-поміж 38 винокурень Сумського повіту, випустивши продукції на 7 тис. руб. сріблом.

Підприємство поступово переоснащується. На 1865 рік механізми приводились у дію одним паровим та одним кінським приводами. Керував виробництвом вітчизняний майстер, працювало на ньому 20 осіб. За 1865 рік на заводі виробили 47 180 відер хлібного вина міцністю 47 градусів на 23 тис. 500 руб. сріблом. Сировиною слугувало житнє борошно, якого за рік закупили 7 740 четвертей восьми пудової ваги (понад 1000 тонн) на суму 17 тис. руб. сріблом. Спалено 650 куб. саж. дров по 3,8 руб. сріблом за куб. сажень. Горілку реалізовували в Курській, Харківській, Таврійській губерніях. 1870 року викурили горілки вже на 64 452 руб. сріблом.

1864 року в 32 дворах проживає 298 жителів (152 – чол., 146 – жін.), 1913 року – 604 особи.

Назва Ново-Михайлівка зберігалася до 60-х років XIX століття. Потім засвідчується назва Андріївський завод, а пізніше – хутір Андріївський. На початку XX століття поселення має назву Вакалівщина – від Вакалівського джерела (болота), звідки бере початок річка Битиця.

ПОДОЛЯКА Надія Степанівна

Суми

Бібліотекар-бібліограф, краєзнавець, викладач

25.09.1973, м. Суми.

Нагороджена пам'ятним знаком «60 років визволення м. Суми від фашистських загарбників» (2008).

Кандидат наук із соціальних комунікацій (2012).

Член Національної спілки краєзнавців України (2012).

Закінчила Сумське училище культури (1991), Харківський державний інститут культури (1996).

Працювала в міських бібліотеках (1991–2004).

З жовтня 2004 р. – науковий редактор робочої групи з підготовки Тому «Звід пам'яток історії та культури України: Сумська область» при Сумській ОДА.

Старший викладач кафедри журналістики та філології СумДУ (2014). Доцент кафедри видавничої справи Інституту журналістики Київського університету ім. Б. Грінченка (2019).

Автор 130 наукових публікацій і статей в збірниках та пресі, зокрема: «З історії розвитку книжкової торгівлі на Сумщині» (2018); у співавторстві – «Почесні громадяни міста Суми» (2005, 2015, 2016); упорядниця видання «Військові поховання на території Сумської області» (2005) та наукових збірок «Історія видавничої справи Сумщини. Збірник документів та матеріалів. 1861–1920» (2007), «Історія видавничої справи Сумщини. Збірник документів та матеріалів. 1920–1990» (2017); укладач «Каталогу друкованої продукції 1861–1917 рр., створеної друкарнями Сумського краю» (2009, 2016).

ПИСАННЯМ УТВЕРДЖЕНІ

Кожна річ, що писанням утверджена,
не буде у забуття та невідання йти.

Дмитро Туптало

...Найдавніші книги були пов'язані з релігією та церквою. Серед них переважали літургійні тексти й збірки молитов. Порівняно незначну частину становили богословсько-філософські твори.

Унікальними за багатством змісту, оригінальністю поглядів та майстерністю викладу пам'ятками є літописи, особливо ранні. У Лаврентіївському та Іпатіївському літописах згадуються міста Сумщини.

Перші свідчення про книгу на Сумщині належать до XI ст. В описі пограбованого путивльського двору Новгород-Сіверського князя Святослава Ольговича читаємо: «...и в церков Святого Вознесения всю облупиша, сосуды серебряния, и индитьбе и платы служебная, а все шито золотом, и кадильницы две, и кацьи, и еуангелие, кована, и книги и колоколы...».

Шедевром слов'янської писемності та культури є «Слово о полку Ігоревім». Путивльщина – свідок і безпосередній учасник подій, відтворених у «Слові».

У XIV – першій половині XVI ст. поруч з церковною за змістом рукописною книжністю розвивалася також світська писемність, насамперед, ділова: переклад статуту короля Казимира, Литовський статут, книги судових і адміністративних записів.

XVIII ст. на Лівобережжі багате на рукописні збірники історичного змісту. Гетьманська столиця Глухів була центром феноменального явища в українській історіографії, місцем державного літописання. Діаріуші, або журнали, фіксували щоденну діяльність Генеральної військової канцелярії. Військові канцеляристи ставали справжньою елітою Гетьманщини. Генеральний канцелярист, потім генеральний хорунжий Микола Ханенко (1691–1760) написав два відомі щоденники: «Діаріуш або Журнал» і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка».

З містом Глухів тісно пов'язане ім'я палкого захисника просвіти Данила Туптала (Дмитра Ростовського (1651–1709)). У 1694–1697 рр. він був ігуменом Глухівсько-Петропавлівського монастиря. У цьому монастирі ним була створена значна частина фундаментальної чотиритомної праці «Четьї-Мінеї», або «Житіє святих».

Першу в області друкарню, громадську бібліотеку і книгарні було також створено у XVIII столітті в Глухові за ініціативи Ф.Й. Туманського. Місто Глухів було на той час великим ремісничим цен-

тром Лівобережжя. У ремісничій управі міста знаходилось багато письмових та речових документів, серед них і «Книга горшечного цеху 1788 року».

Найбільш відомим виданням козацької доби на Сумщині є Євангеліє Петра Калнишевського (1760) у срібній оправі ручної роботи з позолотою. Оправу виконав відомий київський золотник Іван Равич. Євангеліє знаходиться сьогодні в Роменському краєзнавчому музеї.

Не менш цікаві першодруки зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею. Це – «Книга проповедей архимандрита Гедеона», «Требник», «Триодь цветная», «Минеи». З бібліотеки дворянського роду Кочубеїв книга «Беседы Иоанна Златоуста на деяния апостольские». Унікальна книга проповідей Іоаннікія Галятовського «Ключ розуміння», яка мала свого часу великий попит, теж фоліант у зібранні музею.

Відомий релігійний діяч, письменник, автор багатьох праць з історії церкви Архієпископ Філарет Гумілевський (1805–1886) у книгах «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» та «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» виклав історію міст і сіл, монастирів і церков, опублікував документи, знайдені в монастирських і церковних архівах, навів відомості про пам'ятки книжкової культури. З його праць дізнаємося, що на землях Сумщини найбільш поширеними були київські книги. Найціннішими виданнями були Євангелія, зокрема 1644, 1707, 1732, 1733 років, Апостол 1685, 1722, 1738 років, Требник Петра Могили 1646 року. Були поширеними такі богослужбові книги, як Служебник, Четьї Мінеї, Часослов, Октоїх, Тріодь пісна та кольорова, Акафіст св. Великомученици Варварі, тексти служб Миколі Чудотворцю.

Особливістю раннього українського друкарства є творчий підхід друкарів до структури друкованих видань. У внутрішню структуру книги запроваджувались такі елементи, як передмови, післямови, посвяти, титульні сторінки, фронтисписи, покажчики, повідомлення про помилки. Зокрема, в Успенському храмі м. Краснопілля зберігався Анфологіон (1693) з післямовою: «напечатана третицею уже всеконечно исследована, распространена и исправлена с еллинским истинным изводы... Молим с умилением, аще кая не благоискусна словеса и неблагопристойна, или поползновенна некая прегрешения в книзе сей обрящутся, не посуждати, ни поносити люботруждшимся».

Своєрідним джерелом для вивчення соціально-економічного становища, розвитку культури і міжнародних зв'язків є написи на цих виданнях. У них знаходимо відомості про власників певних територій, повчальні написи, віршовані рядки-настанови. Більшість

написів стосувалися власників та обставин, за яких були придбані або надійшли до храму книжки. Книга того часу дуже поціновувалася і коштувала дорого, тому вважалося за честь подарувати її до храму «за спасенне душі своей».

Унаслідок природних факторів і суспільно-політичних потрясінь значна частина стародруків була втрачена. Руйнація храмів призводила до знищення церковних святинь. Значна частина книг була вивезена за межі України.

Перша половина XIX ст. була часом порівняно сприятливим для розвитку українського друкарства. На зміну спорадичним спробам українського книговидання приходить систематична діяльність окремих діячів, книговидавців і бібліофілів: М.Й. Парпури, М.І. Богдановича, С.І. Барановського, І.Т. Лисенкова (Лисенка), М.В. Гербеля, С.І. Пономарьова, М.О. Лазаревського, М.Н. Судієнка, П.О. Куліша та ін.

Дуже тяжко відбилася на існуванні й розвитку української преси та книги цензура. Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), Статути про цензуру були жорсткі й ліберальні, але загалом інститут цензури був завжди реакційним, бо через нього державна влада здійснювала свою політику.

У другій половині XIX – на початку XX ст. книговидавнича справа стала сферою підприємницької діяльності. Найдавнішою друкарнею в місті Суми володів В.П. Родіонов (1867). На початку XX ст. тут працювали друкарні К.М. Пашкова, О. Вертікова, В.П. Родіонова, А.Є. Чорнобривченка та І.Г. Ільченка. У м. Білопіллі з 1914 року функціонувала друкарня П.Я. Кравченка. Існують документи про відкриття в Сумах друкарень К.П. Счасні та П І. Будкова (у 1877 та 1882 рр.), а також про те, що на Павлівському рафінадному заводі працював друкарський верстат (1897), на якому виготовлялися етикетки для рафінадної продукції підприємства. В Охтирці на той час працювали друкарні Певзнера І.Є., Уварова В.В., Заїкіна В.С. У м. Ромни зареєстровано друкарні Гордона О.Р. (з 1902 р.), Дельберга Б.Е. та Н.Б. (з 1884 р.), Шафрана І.Г. (з 1907 р.). Там же працювали друкарні Б.Ш. Циансона, Ш.-Г. Шпака (з 1911 р.), З.Л. Хотякова (з 1911 р.), А.Л. Голобовського (з 1913 р.). У Кролевці та Конотопі з 1879 р. почали працювати друкарні Ш.А. Левіна. У Путивлі друкарською справою займався підприємець Нікіфоров І.К. Після революції 1905 року в Лебедині відкрилась друкарня селянина О.Г. Солодовникова. А найдавнішою друкарнею Лебедина володів Коган М.Є. Продукцією друкарень були журнали засідань Думи та управи, етикетки, бланки, прейскуранти, оголошення, рекламні та навчальні видання…

РОЖКОВА
Людмила Іванівна

Суми

Історик, викладач

10.05.1966, м. Суми.

Кандидат історичних наук (2006), доцент (2015).

Закінчила історичний факультет Харківського державного університету (1988).

З 1988 р. працює в Сумському національному аграрному університеті.

Заступник голови регіональної комісії з реабілітації в Сумській області.

Коло наукових інтересів – Сумщина в роки Першої світової війни; здійснення політики українізації на Лівобережній Україні в 1920-х – на початку 1930-х рр.; політичні репресії на Сумщині.

Автор близько 100 наукових праць, зокрема статей: «Розгортання репресій проти технічної інтелігенції на початку 1930 рр.: справа «Промпартії» та її осередок у Сумах» (2013), «Меморіальна Шевченкіана Сумщини: сторінки історії» (2014), «Благодійність у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини)» (2015), «Діяльність етнічних комітетів допомоги біженцям у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини)» (2016), «Військовополонені армій Центральних держав у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини)» (2017), «Повсякденне життя у роки нацистської окупації 1941–1943 рр. за спогадами Сумчан» (2018), «Протестна діяльність інтелігенції Сумщини 1960-х – 1980-х рр.» (2018).

ПАМ'ЯТЬ ПРО ТОТАЛІТАРИЗМ В СПАДЩАНСЬКОМУ ЛІСІ

За радянської доби мистецька творчість перебувала під постійним ідеологічним тиском, скульптура мала бути втіленням комуністичної ідеології, справляти потужний вплив як на індивідуальну, так і колективну свідомість суспільства. Основною метою «монументальної пропаганди» було не збереження пам'яті про події, а насадження певної ідеології та міфології, тому музейно-меморіальний простір наповнювали помпезні, мовчазні, гранітні, бронзові або мармурові монументи. Створювалися і відповідні форми комеморації: це переважно пам'ятники, барельєфи, пам'ятні дошки.

Після проголошення незалежності України представники наукової спільноти, провідні історики пропонували розробити концепцію політики пам'яті, яка передбачала б заходи для засудження та унеможливлення неправових злочинних режимів.

На відміну від країн Східної Європи тоталітарне мислення і радянська історична пам'ять в ментальності українського суспільства пустили глибоке коріння, тому заходи з декомунізації носили непослідовний характер. Наприклад, у Сумах пам'ятник В. Леніну було перенесено в 2000 р. на околицю міста, де він перебував у непристосованих умовах і був місцем стихійних зібрань і специфічного дозвілля молоді прилеглих вулиць.

Проведення систематичної й послідовної політики з декомунізації стало можливим лише в умовах демократизації суспільства, об'єднання зусиль державних органів, представників наукової спільноти, громадськості. Стихійний демонтаж пам'ятників В. Леніну, так званий «ленінопад», розпочався наприкінці 2013 р., під час Євромайдану. В окремих випадках він здійснювався силами громадських активістів і супроводжувався частковим або цілковитим руйнуванням пам'ятників, деякі пам'ятники зникли. Після ухвалення у квітні 2015 р. законів про декомунізацію, зокрема, Закону України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» процес зміни топонімічних назв, демонтажу пам'ятників радянської доби набув масового характеру. У Сумській області станом на кінець 2016 року було демонтовано 86 пам'ятників комуністичним вождям, з них 54 – пам'ятників В. Леніну, у цілому в Україні 2389 та 1320 пам'ятників відповідно. Символи державної влади перетворювалися на комунальне майно з невизначеним подальшим призначенням. У процесі декомунізації постало питання про цивілізовані способи позбавлення міського простору від візуальних маркерів тоталітарного режиму.

Символічно, що в рік століття більшовицького перевороту та пам'яті жертв «Великого терору» у середовищі наукових та музейних працівників виникла ідея створення музею радянського тоталітаризму. Зокрема, з ініціативи керівництва Українського інституту національної пам'яті в Києві створюється Музей монументальної пропаганди СРСР. Місцем розташування Музею обрано колишню Виставку досягнень народного господарства з архітектурним ансамблем у стилі радянського монументалізму. Подібні проекти втілюються й на регіональному рівні. Так, в одному з районів Одеської області створено «Парк радянських скульптур».

Для того, аби пам'ятники комуністичної доби, позбавлені колишнього ідеологічного навантаження, перетворити на форми політики пам'яті, необхідна продумана концепція та відповідний історико-культурний ландшафт. За таких умов вони можуть стати органічною частиною існуючих меморіально-музейних просторів. Згідно з науковою класифікацією музеїв, заповідники – це музеї комплексного типу просто неба, що володіють особливою цінністю й отримали цей статус згідно з постановами урядових органів. Статус заповідника передбачає особливий режим збереження й використання територій та об'єктів.

Ідею зібрати, зберегти демонтовані пам'ятники комуністичної доби та створити експозицію «Парк радянського періоду» взялися реалізувати наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Автор ідеї – директор С. Тупик, куратор проекту – старший науковий співробітник Б. Кирбаба. Заповідник у Путивлі включає, крім інших об'єктів, Музей партизанської слави та виставку військової техніки часів Другої світової війни в Спадщанському лісі в 15 км від міста. Поблизу музею, на відкритому майданчику, вирішено розмістити монументальні твори (пам'ятники, погруддя, скульптурні групи), зібрані співробітниками заповідника на території Сумської та інших областей, окремі твори, надані приватними колекціонерами. Найбільшим експонатом є пам'ятник В. Леніну, який до недавнього часу знаходився на центральній площі м. Путивль. Експонати оздоблено табличками із супровідною інформацією (місце, де перебував пам'ятник, дані про автора, час встановлення). На окремих стендах планується розмістити стислу історичну довідку про діячів комуністичного режиму. Таким чином, символічний ландшафт Спадщанського лісу поєднує різні засоби збереження історичної пам'яті про тоталітарні режими XX століття – комуністичний, фашистський, нацистський.

На цей час експозиція складається з 30 експонатів. Частина пам'ятників, зокрема, фігури С. Кірова та Й. Сталіна перебувають на

реставрації. Питання про художню цінність пам'ятників належить до компетенції архітекторів та мистецтвознавців, проте художня школа реалізму є частиною мистецької спадщини XX століття. І навіть в умовах жорсткої уніфікації мистецького процесу інколи з'являлися твори, позначені оригінальністю творчого задуму та високою професійністю виконання. Наприклад, відомий скульптор, уродженець Сумщини І. Кавалерідзе створив новаторський пам'ятник В. Леніну в м. Шостка у вигляді агітаційного комплексу, який, на жаль, не зберігся, та пам'ятник «Розкутий Прометей» у Ромнах. Отже, у майбутньому експонати можуть бути предметом досліджень істориків та мистецтвознавців. Нині відбувається розробка концепції та змістовного наповнення експозиції, у тому числі радянськими артефактами другої половини XX століття. Йдеться як про типові зразки радянського символізму (прапори, вимпели, відзнаки, зразки наочної агітації тощо), так і про унікальні, наприклад, комуністичний символ «серп і молот», виготовлений з цукру, що прикрашав собою приміщення заводоуправління одного з підприємств Сумщини.

Відвідувачі музею матимуть можливість ознайомитись зі зразками мистецтва комуністичної доби, разом з тим важливо відтворити важку атмосферу страху, відсутності громадянських прав і свобод, що має особливе значення для виховання молоді. Спеціальна екскурсія та інформація про наслідки політики тоталітарної держави посилюватимуть вплив на почуття та свідомість відвідувачів, спонукатимуть до дискусій та роздумів.

Сучасний музей – це не лише зібрання мистецьких творів, він повинен стати важливим інструментом політики історичної пам'яті. Зміна топоніміки, знесення з вулиць та площ матеріальних символів минулого – лише перший крок на шляху до перебудови свідомості суспільства. Експозиція Музею тоталітаризму має на меті не забуття радянського минулого, а навпаки, бути прикладом того, що ніколи не повинно повторитися.

САПУХІНА Лада Павлівна

Суми

Історик, краєзнавець, пам'яткознавець

13.03.1936, смт В. Писарівка Великописарівського району.

Заслужений працівник культури УРСР (1980).

Навчалася на історичному факультеті Сумського педагогічного інституту, закінчила Харківський університет (1959).

З 1960 по 13 березня 1991 року працювала в Сумському краєзнавчому музеї на різних посадах.

У 1993 р. продовжила роботу в музеї до 2006 року.

Коло наукових інтересів – історія і персоналії Сумщини.

Автор багатьох досліджень біографій людей і подій, пов'язаних з Сумщиною, статті друкувалися в наукових збірниках, журналах та газетах.

Основні праці: «З історії Сумського краєзнавчого музею» (2000), «Навчальні заклади дореволюційних Сум» (2000), «Історія Сумських козацького та гусарського полків. Короткий історичний нарис» (2005); у співавторстві – «Народні музеї Сумщини» (1970), «Дом-музей А.П. Чехова в Сумах: путиводитель» (1970), «Суми: історико-краєзнавчий нарис» (1972), «Путивль: фотонарис» (1974), «Дом-музей А.П. Чехова в Сумах» (1976), «Сумський краєзнавчий музей: путівник» (1976), «Суми: путівник» (1978, 1984).

ПОЛУБОТКІВСЬКІ АРХІВИ І СУМЩИНА

Є чимало публікацій про наказного гетьмана Лівобережної України П.Л. Полуботка та його легендарний вклад у банк Ост-Індської компанії, який за минулі мало не три століття мав зрости до астрономічних розмірів. Уперше про це заговорили на початку XX ст., коли нащадки Полуботка збиралися на з'їзди в Стародубі (1908) та Одесі (1917), щоб віднайти вагомі докази існування скарбу й оволодіти ним, про що мріяли ще їхні предки. Легенда про полуботківський золотий вклад народилася у XVIII ст. Активно поширювалася вона в наступному столітті. У складеному Д.О. Ровинським «Докладному словнику російських гравірованих портретів» в анотації до портретів П.Л. Полуботка не без іронії зазначається, що його нащадки й «досі відшукують великих грошей, покладених ним в іноземні банки».

Друга хвиля інтересу до полуботківського скарбу піднялася у 50–60-ті рр. XX ст., коли цією справою нібито займалася Ін'юрколегія. Тоді також публікувалося чимало матеріалів про П. Полуботка. Вони значно розширили знання широкого загалу про славнозвісного гетьмана, дали поштовх до досліджень про нього та його скарб, але водночас висвітлили й безліч білих плям, прогалин і неточностей у біографії П. Полуботка. Досить сказати, що навіть у короткій довідці, вміщеній до другого видання Української радянської енциклопедії, натрапляємо на дві хибні дати. Так, тут повідомляється, що П.Л. Полуботок став чернігівським полковником 1706 р., а помер у грудні 1723 р. Тим часом за дореволюційних часів на Сумщині зберігалися універсал гетьмана І.С. Мазепи від 23 квітня 1705 р. про призначення П. Полуботка чернігівським полковником та жалувана грамота Петра I від 7 липня 1718 р., яка затверджувала його на цій посаді й водночас нагадувала, що він займає її з 1705 р. Смерть П. Полуботка у грудні 1724 р., а не 1723 р., засвідчує видатна історична пам'ятка XVIII ст. «Щоденник» генерального підскарбія Я.А. Марковича, ведений ним на Сумщині з 1717 по 1767 р. Цей твір є джерелом безцінних відомостей із соціально-економічної історії цього краю, життя і побуту козацької старшини й, зокрема роду Полуботків, з яким Я. Маркович породнився, одружившись на дочці П. Полуботка Олені. У своєму «Щоденнику» Я. Маркович повідомляє про прибуття до Глухова 17 лютого 1725 р. служників тестя, котрі принесли сумну звістку про його смерть у казематі Петропавлівської фортеці в грудні 1724 р. З цього ж джерела дізнаємося про відправлення в судовій церкві Глухова 20 лютого 1725 р. панахиди по Полуботкові.

...В архівних установах Сумської області навряд чи можна знайти матеріали про П. Полуботка. Однак у фондах Сумського краєзнавчого музею невелике зібрання таких документів є. Потрапили вони сюди на початку 60-х рр. XX ст., коли тодішній директор музею Г.С. Долгін, обстежуючи будинок колишньої Лебединської земської управи, натрапив на його горищі на купу старовинних документів, які завдяки цьому щасливому випадкові вціліли для історії. Не виключено, що на Сумщині ще можливі такі несподівані знахідки.

Підставою для таких припущень є найтісніші зв'язки. П. Полуботка з цим краєм. Тут у нього були значні маєтності, за якими він постійно наглядав. Тут жили його діти, онуки і більш далекі нащадки, численні родичі й знайомі і, нарешті, він регулярно відвідував у справах столицю Лівобережної України Глухів, де, ставши наказним гетьманом, мав постійну резиденцію. У Глухові Полуботок видавав універсали й укази, тут він розгорнув боротьбу з головою створеної Петром I для остаточної ліквідації автономії України і поглинення її Росією Малоросійської колегії С.Л. Вельяміновим. Наявність полуботківських документів у його родичів засвідчує згадуваний вже зять П. Полуботка Я. Маркович. Так, 3 травня 1733 р. він зробив запис у «Щоденнику» про відсилку із Сваркового господарських вказівок старості с. Криски (це село перейшло до Марковича від Полуботків), на підкріплення яких додав «власноручну покійного тестя цедулу». Очевидно, полуботківські автографи зберігалися колись не лише в Глухові й Глухівському повіті, а і в маєтках близьких його родичів у Роменському, Сумському, Лебединському повітах.

Досить докладні відомості маємо про величезний полуботківський родовий архів, який за дореволюційних часів знаходився у с. Михайлівці Лебединського повіту в маєткові графа В.О. Капніста – нащадка П.Л. Полуботка по жіночій лінії (він був сином прапраправнуки гетьмана У.Д. Білухи-Кохановської). Залишками цього архіву і є, на наш погляд, полуботківське документальне зібрання музею.

...Вивчення і публікацію документів Михайлівського архіву здійснив на початку XX ст. харківський історик Д.П. Міллер, який у праці «Архивы Харьковской губернии» («Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда», 1902), присвятив йому окремий розділ. Тут він подав тексти (окремі – повністю, решта – у скороченому вигляді або викладі) 14 царських грамот за 1679–1718 рр. (серед них були оригінали, написані на пергаменті, з державними сургочовими печатками у срібних футлярах), двох королівських «привілеїв», більше ніж 30 універсалів і листів українських гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, багатьох полковницьких універсалів, архієрей-

ських грамот і листів, опис конфіскованого у Полуботка майна... У передмові до публікації Д.П. Міллер констатував, що, незважаючи на попередні видання полуботківських документів, багато їх ще залишається «під спудом», й ремствував на брак часу для їх вивчення. Мабуть, саме з цієї причини поза увагою дослідника залишилася і більша частина матеріалів, якими володіє Сумський краєзнавчий музей.

Полуботківське документальне зібрання музею налічує 25 одиниць збереження із сотнями аркушів цупкого паперу з водяними знаками, густо помережаного закрутистим скорописом XVIII ст. Серед документів багато оригіналів і завірених копій, скріплених печатками й підписами урядових осіб. Решту зібрання становлять копії, але й вони належать до XVIII ст. й, отже, мають неабияку історичну цінність. З документів, які зберігаються в музеї, Міллером було опубліковано лише чотири царські грамоти.

Найдавнішою з них є представлена в музейному зібранні завіреною копією жалувана грамота царів Івана та Петра Олексійовичів, видана 1685 р. племіннику гетьмана І.С. Самойловича і шурину П. Полуботка гадяцькому полковнику Михайлу Васильовичу на засноване ним с. Михайлівку та інші маєтності на території Сумського полку в нагороду за сумлінну військову службу і участь у посольствах по визволенню з татарського полону українських і російських бранців. Інші документи музею розповідають, що власником земель у Лебединському повіті та засновником Михайлівки, Буймеру, Озаку, Груні разом з Михайлом Васильовичем був його батько Василь Софронов, одружений на сестрі гетьмана І. Самойловича Зіновії.

...У другій половині XVII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні йшов процес формування старшинської верхівки, значна частина якої була вихідцями із середовища рядових козаків, які не мали прізвищ й, піднявшись на вищий щабель, часто вибирали собі як прізвища батьківські імена. Як свідчить чолобитна рідної сестри Михайла Васильовича, що зберігається в музеї, не мав прізвища й їхній батько «Василь Софронов», тобто син Софрона. Аналогією до М.В. Васильєва можуть бути імена та прізвища його дядька І.С. Самойловича, першого сумського полковника Г.К. Кондратьєва та ін.

Другу жалувану грамоту адресовано батькові Павла Полуботка переяславському полковнику Леонтію Артемовичу. Вона закріплювала за ним у вічне володіння даровані та придбані землі на території Чернігівського і Переяславського полків із селами Губичі, Розсудів, Савинки, Довжик, Наумівка, Козленичі, Киселівка, Внуківка та ін., руднями, млинами тощо. Винагороджувався усім цим переяславський полковник за те, що боровся проти «ворогів хреста свя-

того», брав участь у чигиринських (1677, 1678) та кримських (1687, 1689) походах. Датовано грамоту 22 вересня 1690 р. Через два роки Полуботки потрапили в немилість до І.С. Мазепи, і Леонтія Артемовича було позбавлено й усіх маєтностей. Невдовзі йому вдалося відновити своє майнове становище. Гетьманським універсалом від 23 листопада 1693 р. Л.А. Полуботку повернуто його маєтності, від яких він був «віддалений і відчужений».

Незважаючи на примирення з І. Мазепою, Полуботки не пробачили йому гоніння і після переходу гетьмана на бік Карла XII Павло Полуботок одним з перших прибув до Петра І у Глухів, де й виступив 6 листопада 1708 р. чи не найголовнішим претендентом на гетьманську булаву. Однак за велінням Петра І кандидатуру П. Полуботка, у вірності якого російський імператор не був упевнений, відхилили й обрали натомість гетьманом Лівобережної України полковника І.І. Скоропадського. Вчинивши так щодо впливового на Україні чернігівського полковника П. Полуботка, Петро І поспішив задобрити його щедрими земельними пожалуваннями і вже 14 листопада 1708 р. видав жалувану грамоту на маєтності в Сумському (с. Михайлівка, Озак, Буймер, Грунь), Лубенському (с. Коровинці) та Галицькому полках, які раніше належали шурину П. Полуботка – згадуваному вже тут гадяцькому полковнику Михайлу Васильовичу, який після падіння гетьмана І.С. Самойловича як близький його родич теж зазнав гоніння. Його було ув'язнено й вислано до Сибіру, а маєтності конфісковано і віддано племінникові нового українського гетьмана І.С. Мазепи Івану Обідовському.

Жалувану грамоту від 14 листопада 1708 р., видану Петром І П. Полуботку в Глухові за «ретельну службу... у військових діях проти... короля шведського» та виявлену вірність, представлено в музейному зібранні завіреною копією. До речі, ця грамота характеризує П. Полуботка не з кращого боку. Звертаючись до Петра І із суплікою про пожалування йому маєтностей на Сумщині, П. Полуботок посилався на свояцтво з Михайлом Васильовичем, на рідній сестрі якого Юхимії Василівні він був одружений. Але при цьому П. Полуботок приховав той факт, що в його дружини була старша сестра Марія, одружена з глухівським протопопом В. Борзаковським. Вона мала не менші права на братову спадщину.

Ошукана М.В. Борзаковська почала добиватися справедливості в різних судових інстанціях. У музеї зберігається зшиток судових справ по позову Борзаковських до Полуботків...

Останню з чотирьох царських грамот, які є в музеї, видано Петром І П. Полуботку також на Сумщині, у Лебедині, 22 грудня 1708 р. За нею П. Полуботкові за «непохитну вірність» у боротьбі зі швед-

ськими загарбниками та при зміні політичної орієнтації гетьманом І.С. Мазепою віддавалися величезні маєтності на території Чернігівського полку: містечко Любеч, населені пункти Орлівка, Казилівка, Кувечичі, Виблі, Підгурне, Жабчичі, Габриелівка, Каруківка, Жуковичі, Криски, Оболонне, Савинці, Піски, Нові Млини, Домишлин, Старі й Нові Боровичі та інші села і землі з різними угіддями, руднями, млинами та іншим добром, які до цього знаходились у власності самого Мазепи, його родичів або прибічників, зокрема П. Орлика. Так зі змінами у старшинській верхівці відбувався перерозподіл майна. І П. Полуботок, чиє становище значно зміцніло з падінням І. Мазепи, негайно використав цю обставину для власного збагачення.

Жалувані грамоти Петра І урочисто проголошували, що названі в них маєтності надаються П. Полуботку «у вічне володіння», щоб «діти його, онуки і правнуки, і хто по ньому роду його буде» спадково усім цим володіли. Та в листопаді 1723 р. за захист прав України П. Полуботка було ув'язнено, а все його майно конфісковано. Причому бригадир і лейб-гвардії майор О.І. Румянцев з підлеглими йому офіцерами виявили таку заповзятливість, що конфіскували не лише майно П.Л. Полуботка та його синів, а й посаг невісток.

Серед документів музею – чотири чолобитні дружин Андрія та Якова Полуботків з проханням повернути одержане в посаг від батьків майно, конфісковане 1723 р. разом з майном свекра. З документів дізнаємося, що дружиною Андрія була онука засновника Сум і першого сумського полковника Г.К. Кондратьева Марія Андріївна, її батько А.Г. Кондратьєв загинув 1708 р. під час придушення повстання К. Булавіна. До супліки Марії Андріївни додається виписка з «відписних книг» з переліком майна, даного їй у посаг. Цей документ містить цікаві відомості етнографічного характеру з призабутими вже назвами предметів туалету, старовинних тканин.

Яків Полуботок був одружений на Олені Лук'янівні – дочці племінниці гетьмана Д. Апостола Жураховської...

Один із найцікавіших документів музейного зібрання – власноручна духівниця сина П. Полуботка Андрія, складена ним 26 квітня 1739 р. у Михайлівні у зв'язку з від'їздом на російсько-турецьку війну 1735–1739 рр. Основним спадкоємцем А.П. Полуботок призначав свого єдиного сина Василя, виділяючи певну частку спадщини дочкам Софії, Парасці, Гані, Уляні та племінникові Семену – сину брата Якова, який помер у «польському поході», знаходячись у діючій армії в Гродно під час російсько-польської війни. Дату його смерті дозволяє уточнити «Щоденник» Я. Марковича – 15 квітня 1734 р. У духівниці Андрій не утримався від нарікань на адресу Якова за безгосподарність, велику розтрату грошей у поході, борги. У

військових походах і службових відрядженнях сини П. Полуботка – бунчукові товариші, тобто представники привілейованої верхівки козацтва, яка підлягала безпосередньо гетьману, брали участь неодноразово. Зокрема, із музейних документів дізнаємося, що 1741 р. Андрій був командирований до Фінляндії .

У заповіті А.П. Полуботок призначав своєю душоприказницею й опікуншею над дітьми своячку Уляну Андріївну Гамалію – сестру померлої 1733 р. дружини, висловлював їй щиру подяку за допомогу у вихованні дітей, материнську турботу про них і заповідав синові Василеві завжди дбати про неї. Цього заповіту, як свідчать документи, Василь не лише не виконав, а й не повертав тітці й вихователь-ці батькових боргів, для стягнення яких У.А. Гамалія змушена була звернутися до суду.

...Крім двох синів, у П.Л. Полуботка і його дружини Юхимії Василівни (вдруге Полуботок одружився через два роки після її смерті, що сталася 1717 р., на вдові військового товариша Р. Жураковського Ганні Романівні, уродженій Лазаревич) були дочки Ганна, одружена з Г. Журавкою, Олена – дружина Я. Марковича. У «Щоденнику» останнього постійно згадується ще одна сестра його дружини – «пані Войцеховичева». Їй та Олені Я. Полуботок віддав 1733 р. маєтності, що залишилися після смерті Ганни Журавкової та її дочки. Своєю сестрою називає «пані Войцеховичеву» й Андрій Полуботок у заповіті. На жаль, її ім'я за документами музею встановити не вдається.

...За спадщину, що залишилася по Василеві Полуботку, відразу ж почалася судова тяганина між його законними спадкоємцями: дружиною, рідними сестрами Параскою Андріївною Коробовською, Уляною Андріївною Забілою та племінниками Іваном, Миколою й Тетяною Міклашевськими – дітьми померлої сестри Софії Андріївни. Ще одна сестра В.А. Полуботка – Ганна Андріївна Сачкова на цей час теж вже померла, не залишивши по собі спадкоємців.

Акти розподілу майна В.А. Полуботка ... становлять основну масу архівних матеріалів полуботківського зібрання музею.

Найбільшу заповзятливість у відстоюванні власних інтересів виявила онука наказного гетьмана П. Полуботка П.А. Коробовська, яка й заволоділа Михайлівкою та ще рядом лебединських. Від неї Михайлівський маєток передавався з покоління у покоління нащадкам П. Полуботка по жіночій лінії: спочатку дочці О.О. Коробовській (у першому шлюбі за А.Г. Іваненком, у другому – за О.М. Долгоруковим), потім онуці М.А. Іваненко, одруженій з Д.П. Білухою-Кохановським, далі – правнучці У.Д. Білусі-Кохановській (у заміжжі Капніст), і, зрештою, перейшов до графа В.О. Капніста – останнього власника як маєтку, так і старовинного архіву, що тут зберігався .

Серед документів музею – опис особистого майна дружини останнього в роді Полуботків гетьманового онука Василя Андрійовича Марфи Матвіївни, яке залишалося в Михайлівському будинкові, власноручна її довіреність на його одержання (1770), запити чоловіка онуки П. Полуботка О.Ф. Коробовського, який шукав доказів, що У.П. Новомлинська не є родичкою Полуботків, та відповіді на них (1777), справи Лебединського нижнього земського суду по позову поміщиків Полуботка, Іваненка, Міклашевського до Михайлівської Предтечинської пустині (1762–1792) та ін.

...Документи Сумського краєзнавчого музею не проливають світла на долю скарбу. А от публікація Д.П. Міллера документів Михайлівського архіву дає підставу для певних міркувань з цього приводу.

Одним із найвагоміших доказів на користь золотого вкладу П. Полуботка в іноземний банк вважається те, що в описі його майна відсутні золоті гроші – «червінці». При цьому з поля зору випадає надзвичайно важлива обставина: існування не одного такого опису. На це звернув увагу ще Д.П. Міллер. У своїй публікації він згадує документ під назвою «Опись по повелению государеву всему Павла Полуботка имению», на який він натрапив у Михайлівці. Текст його він, на жаль, не навів й обмежився лише невеликим коментарем, в якому зауважив, що цей опис дещо відрізняється від опису, опублікованого Г.О. Милорадовичем. Іншою була система, за якою складено Михайлівський опис, до того ж до нього ввійшло таке, чого не було в описові, видрукуваному Милорадовичем, зокрема, величезного списку коней. Були в публікації Милорадовича й інші купюри, які Міллер пояснював тим, що опис, який зберігався в Михайлівні – «приймальний», тобто такий, за яким майно конфісковувалося у П. Полуботка, а виданий Милорадовичем – «віддаточний», такий, за яким майно поверталося.

А повернуто як родині П. Полуботка, так і арештованим разом з ним представникам генеральної старшини було далеко не все. Я. Маркович у записках, зроблених у «Щоденнику» в березні 1725 р., повідомляє про «відпечатання дворів» опальної старшини та зняття арешту з їхнього майна. Водночас він зазначає, що за велінням імператриці Катерини I дружині П. Полуботка та його дітям повернуто майно, за винятком червінців, єфимків та коней, які відразу ж після конфіскації стали державною власністю. Відносно єфимків імператорська вказівка, здається, не була виконана.

Червінці Полуботкам не повернули, але ж при конфіскації майна наказного гетьмана вони були. Про наявність золота у П. Полуботка перед його від'їздом до Петербурга влітку 1723 р. свідчить і

його духівниця. Від неї, коли її вивчав Міллер у Михайлівці, вціліла лише половина аркуша. Але й тут мова йшла за червінці: 500 золотих П. Полуботок заповідав сестрі та 300 – братові. Цю духівницю було складено ще в лютому 1721 р. перед від'їздом П. Полуботка з козаками на будівництво Ладозького каналу, але вона залишилась останньою. Поспішаючи за терміновим викликом до Петербурга, П. Полуботок не встиг «переписати тестаменту» й обмежився лише зробленою 7 червня 1723 р. приписко́ю, в якій вказав, що заповідає дружині не 7 тис., як було раніше записано в духівниці, а 10 тис., і робив ще якісь розпорядження, зміст яких Міллеру не вдалося розшифрувати.

Клаптик духівниці, який тримав у своїх руках Міллер, свідчить, що, поспішаючи до Петербурга, П. Полуботок не мав часу навіть для того, щоб переписати духівницю. То чи був у нього час для спорядження експедиції із золотом до Лондона? А от грошей, як у 1721, так і в 1723 рр. у нього було вдосталь, адже лише за «упокій душі» він заповідав роздати монастирям, церквам і старцям 8 тис. крб.

Версія про відсилку скарбу за кордон напередодні поїздки на спорудження Ладозького каналу також не є переконливою. Звичайно, у важкому відрядженні П. Полуботка могло спіткати нещастя і він міг не повернутись додому, як не поверталося з таких робіт більше третини козаків. Але в політичному плані Полуботкові тоді ніщо не загрожувало. Чи ж був сенс ризикувати золотом, відправляючи його морем у далеку країну, коли його родина і так одержала б спадок?

І ще один аспект справи, який з легкої руки письменника Р. Іваничука так схвилював український парламент. Це, зокрема, те, що нібито 80 відсотків свого скарбу П. Полуботок заповідав суверенній і незалежній Українській державі і лише 20% – своїм нащадкам. Але ж у 1720–1721 рр. П. Полуботок був лише полковником, хай і найвпливовішим на Україні, але ж не головою уряду. 1722–1723 р. він хоч і тримав у своїх руках булаву, але був тоді наказним, тобто тимчасовим гетьманом – «виконуючим обов'язки» за сучасною термінологією і стати можновладним гетьманом у нього практично не було шансів. Адже на початку 1723 р. Петро І звелів черговому українському посольству, що прибуло до нього з проханням дозволити вибори гетьмана, «більш не докучати» йому цим проханням, аж поки не знайдеться «достойна кандидатура». Отже, П. Полуботка Петро І ні в 1708, ні в 1722–1723 рр. не вважав достойною кандидатурою.

Тож навряд, щоб за таких обставин П. Полуботок міг вважати найдієвішим засобом забезпечення незалежності України таємне вміщення свого скарбу до іноземного банку. П. Полуботок був

практичним господарем, тверезим політиком і державним діячем, добре обізнаним з історією й навіть автором історичного твору «Кронічки». Він бачив, що українська державність, яка виникла в роки визвольної війни, поступово втрачала свої визначальні риси та ознаки. Найбільше, що могли його наступники – це відстоювати від зазіхань російського уряду виборені Б. Хмельницьким права в боротьбі проти царизму або ж намагатися укласти союз з іншою державою. Спроба І. Мазепи піти саме таким шляхом зазнала невдачі. Після цього Петро І нечувано посилив політичний і економічний тиск на Україну, твердою рукою ведучи справу до повної ліквідації її автономії. Намагатися вирватися з лабет Росії наприкінці першої чверті XVIII ст. було безнадійною справою, і П. Полуботок не міг не розуміти цього. Найбільше, що можна було зробити за таких умов, – це боротися за збереження на Україні гетьманського уряду і самоврядування на основі «березневих статей» Б. Хмельницького, добиватися ліквідації Малоросійської колегії. Саме це, як справжній патріот, і робив П. Полуботок, віддавши життя за свої переконання.

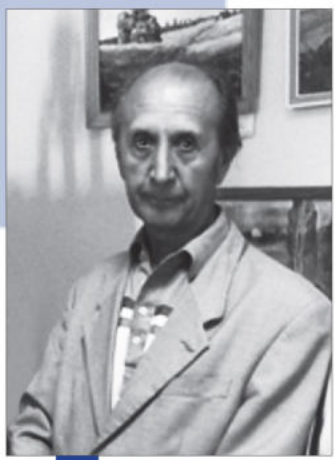

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Віктор Володимирович

Шостка

Краєзнавець, письменник, педагог

11.08.1936, с. Лопаткове Тульської області РРФСР.

Лауреат Премії Канадського товариства приятелів України «За відмінну педагогічну працю» (1988), премії ім. І. Огієнка (2006), міжнародної літературно-художньої премії ім. П. Куліша (2013).

Член Національної спілки краєзнавців України (2016), Національної спілки письменників України (2001).

Закінчив Київський педагогічний інститут ім. М. Горького (1957). Працював учителем, завучем школи (1964–1967), директором ПТУ (1975–1984), методистом у Будинку піонерів в м. Шостка (1998).

Очолює Шосткинську міську організацію Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка.

Коло наукових інтересів – історія і персоналії рідного краю, творча спадщина Т. Шевченка, П. Куліша, К. Ушинського.

Автор численних публікацій в обласних та республіканських виданнях – газетах, журналах, наукових збірниках, зокрема: «З берегів Шостки» (1995), «Дослідник Воронежа» (1997), «Костянтин Ушинський і Сумщина» (1998), «Слово про Кобзаря» (2002), «Михайло Максимович: Сіверянські сторінки його життя» (2004), «Розіллюсь по рідним краю...» (2006), «Пантелеймон Куліш – біограф Гоголя» (2008), «Сіверянське коло К.Д. Ушинського» (2010), «Таємниці Новгород-Сіверщини» (2016).

ХУТІР БОГДАНКА В ЖИТТІ К. УШИНСЬКОГО

«Адресуйте так: в Чернігівську губ. Глухівський повіт, Шостенський пороховий завод, а звідти – до хутора Богданка» – слова славетного педагога К.Д. Ушинського, адресовані колезі Миколі Олександровичу Корфу 23 травня 1870 р. Костянтин Дмитрович просив порадувати його листом і надав свою адресу. Це хуторське поселення входило тоді саме до складу Глухівського повіту. К.Д. Ушинський опинився тут у 1851 р., коли в якості чиновника департаменту іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ перебував у Чернігівській губернії в довгостроковому службовому відрядженні.

Біографи педагога зазначають, що у той час він отримав завдання дослідити стан сектантських рухів у цьому регіоні. Ще за два роки до відрядження 26-річний Костянтин Дмитрович заніс до свого «Щоденника» такі рядки: *«Чи багато я прошу у тебе, доля? Самий маленький куточок під ясним небом посеред запашних нив, тінистих гаїв, помірну працю і забуття, забуття всіх і від всіх. Я міг би ще просити у тебе улюбленої жінки і добрих друзів..., але ти така скупа!»*. Пригнічений настрій пояснюється тим, що він обертався в колі російського чиновництва, про яке писав: *«Чиновничий пролетаріат – ледве не самий смутний, самий важкий пролетаріат у світі, і в крайній мірі – самий згубний... Душа отруюється мало-помалу, життя виснажується з болем і по краплинам»*. Обставини життя змусили його впасти у відчай: *«Невже мені доведеться загинути у цій в'язниці...; в якій немає навіть стін, щоб розбити собі голову?»*.

У цей період Костянтин Ушинський зустрівся з дочкою поміщика хутора Богданка Семена Степановича Дорошенка (1794–1843) Надією. Деякі біографи педагога, не наводячи конкретних джерельних даних, пишуть, що це була його «подруга дитинства». З цим можна погодитись. Ще у другій половині 60-х років минулого століття старожил Богданки В.Г. Шелудько (1885–1978) переповідав автору статті, що в хуторі знаходилась «чавунна плита, а потім – гранітна, з валуна – пам'ятник Матвієвському, який помер 1825 р... Матвієвський – дід по матері Надії Семенівни». За «Родословною книгою Чернігівського дворянства» Г.О. Милорадовича, дружиною С.С. Дорошенка була Олександра Георгіївна Матвієвська. Саме від Матвієвських хутір Богданка дістався Дорошенкам. До сказаного додамо, що, певне, саме чоловік Олександри Георгіївни, Матвієвський, був цейхвахтером (станом на 1805 р.) Шосткинського порохового заводу.

Коли в Новгород-Сіверському померла мати Кості Ушинського Любов Степанівна з роду Карпинських, то в 1837 р. його батько Дмитро Григорович одружився вдруге – на сестрі командира Шосткинського порохового заводу В.В. Гербеля Наталії Василівні. Як згаду-

вав згодом приятель майбутнього педагога по Новгород-Сіверській гімназії, його біограф М.К. Чалий, після цього «коло знайомств Д/митра/ Г/ригоровича/ розширилося, у нього постійно бували гості, більшою частиною військові». Зрозуміло, що в першу чергу із військового заводу в Шостці.

Думається, що тоді в Новгород-Сіверському, на Покровщині, у будинку Ушинського були і Матвієвський, і С.С. Дорошенко. Зв'язок названих осіб, до того ж певною мірою родинний, привів, на нашу думку, до знайомства підростаючих Кості Ушинського і Надії Дорошенко.

У 1851 р. вони знову зустрілися. Костянтин Ушинський, взявши до рук альбом Надії (а хто з родин того часу їх не вів!), вписав до нього ... власного вірша:

Как часто я, мой милый друг,
Смотрел с тоскою безотрадной
На все живущее вокруг –
Добычу глупости и скуки жадной!
Как часто я, угрюмый, одинокий,
Глядел на жизнь как на служенье
Судьбе и глупой и жестокой,
И видел в ней одно бесплодное боренье!

Зверху, над рядками поезії, у правому кутку альбому Надія Семенівна написала: *«Я згодна».* Ось таким оригінальним способом вона дала своє рішення-згоду на освідчення-пропозицію Ушинського стати його дружиною.

Окрилений, щасливий Костянтин Дмитрович вивів далі:

Так жизнь в моей душе проснулась,
Призыву милому откликнулась она,
Весельем ее сердце встрепенулось,
И снова счастьем грудь полна.
И нет тоски, и убежало горе,
И снова цель видна
В безбрежном море.

У 1976 р. в Санкт-Петербурзі у відділі рукописів Пушкинського Дому автор статті мав нагоду ознайомитися з цим альбомом, невеличким за розміром (130х190 мм), у шкіряній оправі брунатного кольору. Особливу увагу привернули записи початку 1852 р. 6 січня особою, яка сховалася за ініціалами «Е. Б.» чи «Е. Д.», було записано вірша М. Лермонтова «На севере диком стоит одиноко...». Можливо, то був брат Надії Єгор Дорошенко (1829–1899), згодом полковник артилерії. 8 січня запис зробив І.П. Синельников – скоріш за все, ге-

нерал-майор, який упродовж 1849–1856 рр. після В.В. Гербеля обіймав посаду командира Шосткинського порохового заводу.

10 січня в альбомі з'явилося два записи. Перший, чотиривірш французькою мовою, вписав «П'єр Дорошенко» – брат Надії, другий – наймолодший Костянтин, про якого знаємо лише те, що він навчався в будівельному училищі, а згодом став архітектором. З поміткою «В день від'їзду» він занотував поетичні рядки В. Жуковського.

О милых спутниках, которые наш свет
Своим присутствием для нас животворили,
Не говори с тоской: их нет,
Но с благодарностию: были.

У ті січневі (з 5 по 10) дні 1852 р. на хуторі Богданка зібралися разом брати Надії Семенівни, приятелі родини Дорошенків. Ще раніше, у серпні 1851 р., родину відвідав Степан Псіол, брат Меланії Федорівни, бабусі К.Д. Ушинського по материнській лінії. Що ж тут тоді відбувалося? Святкували Різдво Христове? Чи то був час весілля Костянтина Ушинського і Надії Дорошенко? Відомо, що 12 жовтня 1852 р. в подружжя Ушинських народився їх первісток – Павло. Їх вінчання, скоріш за все, відбувалося у нашому краї. Можливо, з часом хтось із дослідників життя К.Д. Ушинського, заглибившись в метричні книги храмів навколишніх міст та сіл, встановить, де ж саме воно здійснилося.

Наприкінці 1858 р. згідно з купчою кріпості, укладеної в Петербурзькій палаті цивільного суду, маєток у хуторі Богданка перейшов до Н.С. Дорошенко від її братів Єгора, Петра, Степана та Костянтина. Відтоді у формулярних списках про службу Костянтин Ушинський вже зазначав: *«Чернігівської губернії в Глухівському повіті вісімсот десятин землі з населеними на них 60 душами селян (маєток дружини, благопридбаний)».*

Богданка стала для нього тим куточком українського Полісся, де він час від часу відпочивав душею і тілом від столичної суєти і турбот свого нелегкого життя, де вивчав народні звичаї та обряди, проникав в їх повсякденне буття. Уродженець містечка Вороніж на Глухівщині, вихованець сільськогосподарської школи М.М. Неплюєва у Воздвиженському, а потім Глухівського учительського інституту (1895–1897) І.С. Абрамов переповів спогади старожилів цього поселення про К.Д. Ушинського: «Було, прийде до нас на роботу, попробує наших трудів і скаже: "Так, братці, тяжка ваша робота!". Чи косимо сіно, бувало, чи дрова пиляємо в лісі в нашому, на десятині, до всього йому діло, всього спробує і скаже все одне й теж: "Так, братці, тяжка ваша робота"». Ставлення педагога до селян-хліборобів було

щирим і доброзичливим. Біографи Ушинського розповідали, що літом 1863 р. він при наділі селян землею добровільно зменшив викупну плату на п'яту частину, «завжди тягнув руку» за селян.

На самому початку 70-х років минулого століття було знайдено два невідомі до того часу листа К.Д. Ушинського, які розкривають подробиці його приїздів до Богданки з-за кордону, клопотів педагога по господарству, імена родичів, знайомих, сусідів по маєтку. Перший був датований 6 серпня 1866 р., а другий – «1868. 30 травня. Богданка». ... Листи надсилалися Якову Степановичу Дорошенку (1807–1893), службовцю Глухівського повітового суду (1822–1836), попечителю сільських запасних магазинів Глухівського повіту (1838–1845), власнику хуторів Кучеровський та Дорошенковий Глухівського повіту.

Виникає запитання: де мешкав Я.С. Дорошенко у 1866–1868 рр. – часі написання листів Ушинського до нього? Крім згаданих хуторів, він мав ще маєток у с. Баничі, коли в 1839 р. одружився на Єлизаветі Миколаївні Коропчевській. Скоріш за все, на хуторі Дорошенковому. У приході церкви цього села в 1848 р. народився його старший син Іван, який став батьком історика, публіциста і громадського діяча Дмитра Дорошенка (1882–1951). Про коріння свого роду Дмитро Іванович в одному з листів писав: «Дорошенків хутір – моє рідне гніздо, хоча лежить у Глухівському повіті, але на самій межі Новгород-Сіверського». Не випадково ж він взяв собі такі псевдоніми: «Надесманець», «Хуторянин з-під Глухова». А далі в тому самому листі зазначав: «К.Д. Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька; я й досі ношу золотий годинник, подарований ним моєму батькові, – одинока пам'ятка минулого, що я її вивіз на еміграцію!». Яків Степанович Дорошенко був рідним дядьком дружини педагога Надії Семенівни Дорошенко (1831, хут. Богданка – 1914, м. Київ).

Богданка на Глухівщині була тим поселенням, де Ушинському натхненно і легко працювалося над своїми творами. Не випадково ж його біографи зазначали, що «український побут Чернігівської губернії значною мірою відбився у славетному «Рідному слові» Ушинського». Так, наприклад, у невеличких уривках «З дитячих Спогадів» автор з художньою простотою та задушевністю оповідає про те, як зустрічають у нас Різдво, як хлопчаки ходять по хатах засівати і поздоровляти хазяїв з Новим роком, як щедрують, колядують, випалюють свічкою хрести на дверях, повернувшись із церкви зі Страстей Господніх. Або ще: «Краща дитяча книжка Ушинського «Рідне слово» опрацьовувалась в колі його сім'ї: вона відображає відомі його дітям природу і звичаї Новгород-Сіверського повіту. В захоплюючих дитячих спогадах «Рідного слова», що перейшли і в

інші наші хрестоматії, даються картини з життя сім'ї самого К.Д. Ушинського»...

К.Д. Ушинський добре знав Глухівщину. Це, зокрема, засвідчують рядки з його статті «Глина і що з неї виготовляється»: «Із особливої, тонкої білої глини, яка трапляється дуже рідко, роблять дорогий фарфоровий посуд. У нас добра фарфорова глина знаходиться в Чернігівській губернії, в Глухівському повіті». Мова йде про с. Полошки і так звану «глухівку».

Глухів і повіт, безперечно, були в центрі сімейних розмов і подорожей подружжя Ушинських, адже батько дружини педагога Семен Степанович Дорошенко (1794–1843) по вибору дворянства в 1832–1836 рр. обіймав посаду глухівського земського справника. За свідченням автора «Малороссийского родословника» В.Л. Модзалевського, він помер у Глухові і був похований на Вознесенському кладовищі. Із Глуховом була пов'язана родина Матвієвських. Чи не з роду згадуваного вже цейхвахтера Шосткинського порохового заводу, який був власником хутора Богданка – поселення, яке потім відійшло Дорошенкам? Про глухівських Матвієвських маємо інформацію з «Черниговских губернских ведомостей», які у 1861 р. повідомляли, що «Глуховский уездный суд объявляет о несостоятельности ко взносу апелляционных денег титулярного советника Матвея и диякона Андрея Федоровых Матвеевских», а 28 років по тому ця сама газета повідомила, що за запрошенням глухівських шанувальників музики («известной пианистки Матвеевской») в місті відбудеться концерт на скрипці артистки Міттельдет-Голлас із Чернігова. Про піаністку Матвієвську невідомий дописувач під криптонімом «В.П.» розповідав: «Подобной пианистки ещё не слышали в Глухове, да едва ли когда и услышим».

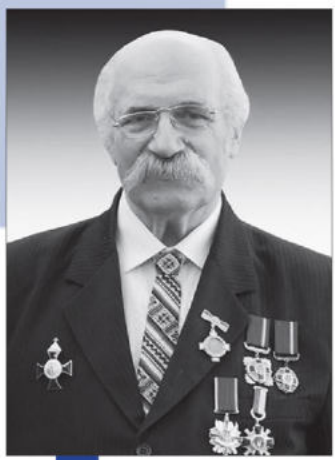

ТКАЧЕНКО Борис Іванович

Лебедин

Краєзнавець, письменник, етнограф, агроном

18.12.1937, хутір Масюки (нині – хутір Великий) Гадяцького району Полтавської області.

Нагороджений орденом «За заслуги» III та II ст.

Почесний громадянин Лебедина (2008). Лауреат премії ім. М. Хвильового, премії ім. В.Стуса (2013).

Член Національної спілки письменників України (1994).

Закінчив Маловисторопський агрономічний технікум.

Працював агрономом у Лебединській райсільгосптехніці. Закінчив заочно історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1971).

Працював у редакції районної газети «Будівник комунізму» (1970). За читання забороненої літератури був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі», позбавлений роботи за фахом, а згодом і виключений з КПРС (1972). Поновлений на роботі і знову звинувачений у «наклепах на Конституцію СРСР» і знову звільнений з роботи (1977).

З 1982 р. і до виходу на пенсію обіймав посаду головного агронома Лебединської райсільгоспхімії.

Коло наукових інтересів – етнографія і історія рідного краю.

Автор праць: «Совість» (1989), «Поле без гербіцидів, душа без погонича» (1989), «Під чорним тавром» (1993), «Лебедія» (2 кн., 2000, 2014), «За горами гори. Правда про Чечню» (2001), «Пісні рідного краю» (2003), «Важка стежина до Бога» (2007), «Під чорним тавром» (2008), «Погром» (2011), «З ким воюємо, брате?!» (2019).

...Один літр соняшникової олії став коштувати 13 крб. Дорого це чи дешево, нехай читач визначить сам. Середня заробітна плата робітника тоді дорівнювала 150–200 крб. за місяць. Колгоспник же грошей взагалі майже не бачив. А сумарний річний заробіток у колгоспі не перевищував 150–180 крб. Скажімо, у передовому олександрівському колгоспі ім. XVI партз'їзду на трудодень в 1935 році видали по 84 коп. «і раптом підрахували оце днями, шо 9 коп. на трудодень передали, бачите, сто з гаком куч картоплі загинуло, розкидали на полі як добриво. Ну, тепер і вираховують з трудодня». Отже, на трудодень передові олександрівці одержали по 75 копійок – рівно на один кілограм чорного хліба.

В одному з документів читаємо: «Замість видачі колгоспникам на трудодні доброякісних продуктів, керівники будильського колгоспу ім. Петровського додумались ось до чого. Вони за якоюсь умовою беруть у Чернецькому радгоспі мерзлу картоплю із багном і цю картоплю видають на трудодні колгоспникам. Бригадири самі розписуються за одержання картоплі, а потім завозять її до колгоспників і звалюють посеред двору».

Слід зазначити, шо оцінка праці колгоспника в трудоднях давала колгоспному керівництву можливість записувати трудодні довільно, на свій розсуд. Із скарги колгоспників барабашівського колгоспу «Червоний лан» дізнаємося, що в колгоспі зовсім немає трудових книжок, трудодні не нараховуються по три і більше місяці, люди не знають ні норм виробітку, ні за що вони працюють.

Селяни бобрівського колгоспу «Нове життя скаржились, що бригадир Смага багатьом колгоспникам зовсім не записує трудоднів, а іншим записує зайві. Голова колгоспу Цикало на крутійство бригадира зовсім не реагує».

Бригадир кам'янського колгоспу ім. Молотова Лапоног віддав чоботареві шити для себе чоботи і за це зарахував йому трудодні.

Коли колгосп «Змагання» (с. Малий Висторoп) одержав від споживчого товариства крам за проданий хліб, то голова Сіробаба і завгосп Пономаренко забрали собі і мануфактуру, і взувачку, а колгоспникам лишився непотріб.

Там, де оплата трудодня була щедріша, місцева влада тут же починала трубити у фанфари і трубила, як правило, від імені «заможних колгоспників». Скажімо, в місцевій газеті від 1 травня 1936 року під рубрикою «Щасливе життя» читаємо: «З 9-ти років почала працювати по наймах... не знала ласки, щастя в житті... Щастя в своєму житті я знайшла в 1927 році, коли вступила до с. г. комуни «Червоний стяг». Спочатку я працювала на польових роботах, а потім

стала дояркою на фермі. Полюбила я доглядати й шанувати худобу. І от, коли в 1932 році комуна «Червоний стяг» продала племінних корів колгоспу «Новий світ», то я не розсталася з любимими своїми коровами і перейшла до цього колгоспу... Ми за минулий рік в артілі одержали на трудодень по 2 крб. грішми, 2 кілограми хліба, 5 кілограм картоплі, 50 грам масла, по півлітра молока... Живемо ми тепер заможно й культурно. Сама я маю гарну хату, електрифіковану. Маю корову, порося, курей. Днями зарізала великого кабана. Купила собі дві гарні шуби – одну сукняну, другу плюшеву. Купила шерстяний літній костюм. Маю патефон, чимало книжок. В хаті в мене завжди чисто. Висять портрети вождів... Спасибі Сталіну за щасливе і радісне життя. Чирчикова Марія, стахановка артілі «Новий світ».

Фанфарності не цурались і кореспонденти. Про життя Паші Шило із Московського Бобрика кореспондент Г. Скіф написав таке: «Коли оголосила себе шестисотенницею, по-стахановському працювати стала, зовсім по-іншому дома жити почала. – Геть ікони з хати! Геть некультурність, бруд! – твердо сказала вона. На стінах тепер портрети вождів у чистеньких вишитих рушниках висять, плакати, лозунги... Як би вона за старого часу жила? Злидні, поневіряння. А зараз у достатках живе, почесна людина в селі. Досить хліба і інших продуктів має Параска. В колгоспі в премію видали порося, 30 карбованців грошей, мануфактури на кохточку. Вечорами в колбуд ходить, по-культурному відпочинок проводить.

– А ось візьмемо шестисотенний та тридцятицентнерний врожай, тоді ще не так заживемо, – з захопленням говорить Параска. Тепер мріє вона, щоб електрику в хату провести, радіо, патефон купити...».

Вихваляння заможності колгоспника часом доходило до абсурду, принаймні таке відчуття виникає, коли читаєш про весілля в селі Червлене. Ось фрагменти з того допису: «Дідусь Гнат Стеценко – інспектор якості, знатний старик колгоспу майстерно вибивав ложками об велику металеву мису з жирним гусячим холодцем... З натовпу вийшов колгоспник Швидкий Василь. Він широко розкрив очі, ласкавим поглядом обвів присутніх і, вдаривши кулаком у груди, заговорив:

– Я минулого року виробив чотириста трудоднів, одержав біля 40 пудів самої пшениці. У мене чиста кімната. Я і тепер працюю по-стахановському. Маю я право танцювати чи ні?..

Тітка Христина – майбутня п'ятисотенниця... без вагання вискочила танцювати:

– Ух! Ух! Де ті дівочі літа? Я б доказала, як треба танцювати на весіллі майбутній п'ятисотенниці в роки заможного колгоспного життя...

Комсомолець Ященко Гриць майстерно заграв на губах. Колгоспники, побравшись за руки, пішли по кімнаті. Василь Семенович почав голосно заспівувати пісню:

Ой, да зійшло сонце
За ясне віконце
За сад-виноград.
Ой, да дуже добре
Нам живеться
У країні Рад.

– Коли я одружувався, мені дарили нікчемні копійки. Так дозвольте ж тепер мені у дні заможного колгоспного життя подарувати нареченим карбованця, – голосно промовив дідусь Гнат і високо підніс нового, ще не зламаного червінця».

Це так про заможність селян писали газети. Колгоспники про свої достатки розповідали трохи інакше. Ось хоч би й так, як розповів Микола Антонович Рева в листі до Сталіна. Микола довгий час був на заробітках на Далекому Сході. А, повернувшись додому в с. Хільківку вжахнувся: селяни-кріпаки, державне бидло – холодне і голодне. Гадаючи, шо в цьому винна місцева влада вирішив поскаржитися «батькові-Сталіну». А заодно і просвітити його, бо він, мовляв, далеко від України і про людські муки не знає. У своєму листі він розповів і за знищення селянства голодом в 1932–1933 роках. Ось рядки з його листа: «Дорогой Иосиф Виссарионович! Вы как являетесь нашим другом, учителем и отцом, то у меня родилась смелая мысль написать вам всю правду, не ту правду, которую пишут в газетах и которой вы пользуетесь, хотя она и есть, ну это исключительная редкость в таком океане народа, и за эту правду писаки осаждают газеты, и про нас никто нигде не станет в защиту поэтому, что вы от нас далеко и про наше горе и страдания не знаете. Мы колхозники своей области и района не живем, а существуем и существуем только для работы для государства, но только не для себя. Наше положение из года в год делается все хуже и хуже. Такой тяжелой жизни Украина не знала в истории своей жизни, наш колхозный народ оборван, босый, и еще хуже всего это наш народ голоден. И до каких пор это будет вы даже правители не говорите правду, а как-то получается наоборот с поразительной точностью предсказывают старухи, выжившие из ума, и у них получается точнее, чем у вас.

Черная реакция 1933 г. голодного года, когда люди ели кору из дерева, траву и даже своих детей, сотни тысяч людей умерло из голода, и все это на глазах коммунистов, которые ездили в машинах через наши трупы и нагло хваля жизнь. Сами, конечно, были хоро-

шей упитанности, как не стыдно было в наисвободнейшей в мире стране и такое творилось. Народ умирает из голоду не потому, что неурожай, а потому, что у него хлеб был забран государством. И этот хлеб лежал на складах «Заготзерно», на элеваторах, перегонялся на дурман-спирт, а люди умирали из голода в то время, как вы Иосиф Виссарионович, и сами говорите, что человек это есть самый ценный капитал. И этот капитал из года в год превращался в навоз, потому, что когда народ голодает в 1933 г., когда народ голодный собирает зерно кукурузы возле склада «Заготзерно» на ст. Хорол, то его стреляли как собак, вызывали из города Хорол ескадрон конной милиции, которая, как львы, с обнаженными шашками гнали нас голодных, а хлеб в складах был, было зерно, была мука, а люди умирали из голода. Значит, это было зделано всьо это государством умышленно, и государство об этом знало, потому что у Москвы немало наших земляков померло пухлых от голода и всех больших городах. В результате сталось много пустых сел и хуторов. Для оставших в живых детей создались приюты. На 1941 год вот в нашей деревне людей у школу в первый класс только 3 души детей, вот что наделало в 1933 г. За смертность сельсовет справки не дает потому, что смертность за тот год составила столько, что за 50 лет не умерло столько людей, сколько в том году...»

Від себе додамо: за підказану правду «батькові Сталіну» Микола Антонович Рева одержав од нього ««велику подяку» – 6 років концтаборів...

Зрушення в урожайності окрилювало керівництво. Харківський обком КП(б)У розробив заходи, щоб у 1936 році одержати з гектара по 100–120 пудів зернових, по 280–300 центнерів буряків, по 14 центнерів соняшнику, по 16 центнерів махорки та по 5 центнерів конопель. Район оголосив курс на 300-центнерний урожай буряків і 20-центнерний урожай зернових. Партійні організації заходились організовувати «рух п'ятисотенниць» та «похід за високий врожай хліба». Бригадири колгоспів, ланкові за вказівкою парторгів оголошували себе ударниками «трудового колгоспного фронту» і сповіщали, за що вони розпочинають боротьбу... Про їхнє старання писали стіннівки та районна преса: «Ланкові... та правління і актив колгоспу «За заповітами Леніна» проробили промову члена уряду тов. Удовиченко О.М. на 2 сесії ЦБК СРСР. Тов. Удовиченкова дала зобов'язання перед партією та урядом, що колгосп «За заповітами Леніна» буде боротися за одержання 600 цнт. з гектару буряку та 30 центнерів зернових. Зараз в колгоспі вже назбирали 118 цнт. кур. посліду, 133 цнт. попелу, 100 цнт. сечі. Вивезли гною на бурякові плантації 29 тис. цнт.»

«Колгосп ім. Молотова Кам'янської с.р. Колгоспні збори ухвалили зробити цього року весь колгосп стахановським... І зобов'язались дати врожай по колгоспу буряків – 500 цнт., зернових – 25 цент, картоплі – 250 цнт. з га».

Незважаючи на каторжний труд селян, ставлення до них влади, і особливо місцевої, було, без перебільшення, дикунське. Найперше – селянам було заборонено торгувати вирощеною продукцією. І тільки 17 лютого 1937 р. розпорядженням уповноваженого комітету заготівель по Харківській області дозволено «колгоспам, колгоспникам та одноосібникам безборонний продаж картоплі кооперативам, організаціям, а також на базарах та залізничних станціях».

Зневажливе ставлення до колгоспників простежується навіть у пресі: «Гарбарівський колгосп «Червона Україна» Лебединської с. ради 12 березня розпочав посів овса. Боронувальыциця Ляшкова Дунька заборонувала 5,5 га замість 5». «Каленіченкова Галька сама вивезла на свою ланку перегною 400 цнт. Дрига Санька вивезла 370 цнт.» «Замість норми 8 кіп Лисенкова Палажка нав'язує 13 кіп, Лисенкова Ониська – по 11 кіп».

...Як тоді писали газети, «всі провідні галузі господарства спиралися на плечі комуністів». І це правда. Бо безпартійного просто ніхто не допустив би на керівну посаду. Партійна ієрархія нікому не довіряла керувати кадрами. Та й самі низові партійні лави були під пильним оком партійців вищого рангу. В цьому їм допомагала так звана «чистка». Перші дві партійні чистки були ще у 20-х роках. У 1934 році партія «чистилася» втрете. А обчищатись справді було від чого: туди вже стільки нашилось «мерзавцев», що партія перетворилась на банду. Але знову спрацювала ленінська засторога, що «партия – не пансион для благородных девиц. Иной мерзавец потому и ценен, что он мерзавец». Тож з партії виганяли здебільшого тих, хто був малоактивний у вигукуванні гасел про світову революцію, хто не міг відрізнити, як тоді говорили, Карла від Маркса...

Лебедія у пазурах червоного антихриста. 2014

ТУПИК Сергій Володимирович

Путивль

Директор історико-культурного заповідника, краєзнавець

22.07.1961, с. Будищі Глухівського району.

Заслужений працівник культури України (2012). Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив історичний факультет Харківського державного університету ім. В.Н. Каразіна (1984). Працював учителем історії в с. Новопокровка на Харківщині (1984–1987).

З 1987 р. працює в Державному історико-культурному заповіднику в м. Путивль, з 1993 р. – директором.

Ініціатор видання та голова редакційної колегії «Путивльського краєзнавчого збірника» (2004), започаткував видання заповідником газети «Місто Ярославни» (2010).

Коло наукових інтересів – історія сіл, церков і монастирів, пам'яткоохоронна та музейна справа.

Автор більш ніж 100 наукових та краєзнавчих статей у «Путивльському краєзнавчому збірнику», «Сіверщина в історії України» та в газеті «Путивльські відомості» («Село Кочерги», «Село Ховзівка», «Село Веселе», «Село Ротівка», «Село Погаричі», «Село В'язенка»; у співавторстві – «За гратами – партизанський командир», «Картографічна колекція Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль»).

Основні праці: «Будищі – село над Клевенню» (2002), «Путивль. Державний історико-культурний заповідник. Фотопутівник» (2005), «Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села» (2015), у співавторстві – «Софрониевский монастирь» (2001, 2002), «Новая Слобода» (2008).

КОЧЕРГИ

Кочерги (давні назви – Кочерижа, Кочереги) – одне з наймальовничіших сіл на просторі між Путивлем і Глуховом. Воно велично розкинулось на пагорбах понад тихою і чарівною Есманню...

Навколишня місцевість була заселена ще в глибоку давнину. Про це свідчать рештки чотирьох давніх поселень, що знаходяться на південь та південний захід від села. Ці поселення існували протягом тривалого часу – від епохи бронзи до Середньовіччя включно.

Час виникнення Кочерг невідомий. Найдавніші відомості про село знаходимо у так званій Путивльській окремій книзі за 1594 рік, яка зберігається в Російському Державному архіві давніх актів у Москві. У документі повідомляється, що «деревня Кочерыжа» Новгород-Сіверського повіту в 1590 році із прилеглими земельними угіддями була надана «синам боярським Ваське Горяинову сыну Офремову да Мелешке Осипову сыну Горянову» у помісне володіння. Зазначені земельні володіння закріплювалися за ними і в 1594 році, коли їх призвали на щойно організовану службу кінних самопальників. У цей час у Кочергах було всього 7 дворів (2 двори поміщицькі та 5 селянських).

Нижче подаємо витяг із Путивльської окремої книги:

«Васька Горяинов сын Офремов да Мелешка Осипов сын Горянов, в поместье оброчных земель и дикого поля в Путивльском уезде не взяли, били челом государю царю и великому князю Федору Ивановичю всеа Русии, что им служити государева самопальная служба и с Путимля с своих бортных ухожьев и оброк государю платить по книгам до государева указу.

А ухожей за ними бортной в Новгородке Северском государя царя и великого князя Федора Ивановича всеа Русии боярина и дворецкого Григорья Васильевича Годунова по грамоте 98 году (тут мається на увазі 7098 рік від «створення світу», тобто 1590 рік за нашим літочисленням), что им здал бортник Герасим Кожевников половину своего бортнаго ухожья с селищами с Кочарыжами и со всеми угодьи и з бобровыми береги и с рыбною ловлею. А знамя в том бортном ухожьи – косой крест (тобто межі бортного угіддя позначені насічками на деревах у вигляді косого хреста).

А тот де ухожей в Ноугоротцком уезде по реке по Клевени, от перевоза от Мостового леска вверх по Клевени, по устье речки Есмани по колодезь по Возкоть, по рубеж с Петром Стрельниковым, по болоту по Ездицы и за Сутиком (Сутиском – ?) и за Галичим лугом по Мокровское поле судерев с Вихторовым да с Некрасовыми, а от Галичья луга по колодезь Порохонской луг и по речку по Щигру и

по колодези по Каменки у колка ухожей бортной, а судеревщиков в том месте нет никово.

А по скаске Васьки Горяинова сына Офремова в том их бортных ухожей деревня Кочирыжа на речке на Есмане на Васькин жеребей двор его Васькин, да крестьян: во дворе Ефимко Иванов, во дворе Матюшка Дмитреев, во дворе Иванко Можай. В той же деревне на Мелешкин жеребей двор его, Мелешкин, да крестьян: во дворе Ивашко Иванов, во дворе Гришко Приходец. Пашни паханые в той деревни и в их усадищи в бортных ухожеи 10 чети в поле, а в дву потому ж (тобто, 10 четвертей під паром і ще по стільки ж під озимими та ярими посівами. Четь, або четверть, – старовинна міра площі, дорівнює 0,5 гектара). А сено косят и лес секут хоромной и дровяной в своих ухожьях, а бортнаго им лесу со пчелами и дельнаго безо пчел и холосцов, которые в дело пригодятца, того им не сечь.

И Ваське Горяинову сыну Офремову да Мелешки Осипову сыну Горяинову с того своего бортнаго ухожья служба санапальная, а служити ис Путивля и государев оброк платити по грамоте и по книгам по-прежнему да государева указу. А владети им тем своим бортным ухожьем со всеми угодьи государя царя и великого князя Федора Ивановича все Русии боярина и дворецкого Григорья Васильевича Годунова по грамоте и по виписи».

Інші історичні джерела свідчать, що перед 1618 роком селом володіли «сини боярські» Юдинови та Карачовці. Мешканці сплачували податок – 5 осьмин жита щороку (осьмина – старовинна одиниця виміру сипучих речовин, дорівнювала приблизно 105 літрам).

Після Деулінського перемир'я 1618 року Кочерги відійшли до Речі Посполитої. Смоленська війна 1632–1634 років між Польщею і Московською державою завершилась підписанням у 1634 році Полянівського мирного договору, згідно з яким установлювалась нова лінія кордону між двома державами. Поблизу Кочерг і навколишніх сіл розмежування здійснювалось так. Села Погаричі і Сулешове на лівому березі Клевені залишалися за Польщею. Подолавши Клевень дещо нижче від новгород-сіверського села Сулешове, кордон входив у невеликий потічок Гумна і далі Гумновським і Каменським ярами, з якого брав початок ще один потік Камень, доходив до Каменських лісків. Каменськими та Котячими лісками, а з останніх Котячим яром лінія кордону тягнулася до річки Есмань. Пройшовши тринадцять верст вниз течією Есмані, вона впиралася у Клевень. Це мало місце нижче від новгород-сіверського села Волокитине. Тут кордон розділяв землі Волокитина, іншого новгород-сіверського села Кочереги та путивльського поміщика Миляки Стрельникова. Імовірно, кордон проходив лівим берегом Есмані, оскільки напро-

ти Кочерег через Есмань їх володільцем Адамом Вишневським був влаштований міст-човен, якого на початку 1639 року зсік і порозкидав Миляка Стрельников.

У 1619 році в Кочерегах налічувалось 10 підданих. А згідно реєстру збору подимного за 1638 рік «деревня Кочереги» налічувала 7 димів (селянських господарств). Згідно з даними, які наводить історик П. Кулаковський, у 1638 році селом володів польський магнат Олександр Пісочинський, який у жовтні 1639 року отримав на нього офіційне королівське «потвердження». Однак П. Кулаковський наводить й інші дані, за якими у тому самому 1639 році володільцем «деревні» був уже згаданий польський шляхтич Адам Вишневський.

Після вигнання поляків у 1648 році село залишалось вільним («ратушним»). Та вже у 1687 році гетьман Іван Мазепа віддав Кочерги стародубському полковникові Михайлу Андрійовичу Миклашевському. Після загибелі Михайла Андрійовича у 1706 році в битві під Несвіжем село належало його сину Степану, а потім – онуку Михайлу. Подальші нащадки роду Миклашевських володіли Кочергами аж до скасування кріпосного права у 1861 році.

Про розміри села і соціальний стан його мешканців свідчать матеріали ревізій (переписів) населення, які час від часу проводились царським урядом. Так, за ревізією 1736 року в Кочергах був 51 двір, у тому числі 35 селянських («4 грунтових, 14 убогих, 17 підсусідків) та 16 дворів козаків («11 грунтових, 5 убогих). До категорії «грунтових» належали селяни та козаки, які мали власну хату і земельний наділ. «Убогими» вважались ті, хто володів надзвичайно мізерним майном, як правило, хатою та городом. «Підсусідки» зовсім не мали власного господарства і змушені були жити й працювати «у сусідів».

У 1781 році в селі налічувались 64 двори та 87 хат. Переважна більшість кочережців (59 дворів і 73 хати) були кріпосними селянами Марфи Миклашевської – вдови бунчукового товариша Антона Миклашевського. Крім селян, у селі проживали й козаки (2 двори, 11 хат). Наприкінці XVIII століття кочерезьке козацтво зникає: козаки стають або кріпосними, або казенними (різновид державних) селянами.

У XIX столітті чисельність населення зростала. Так, у книзі «Волости и важнейшие селения Европейской России» (1885) повідомляється, що в Кочергах – 124 двори, 836 жителів, церква православна, постоялий двір, два ярмарки, три вітряні млини і дві каменоломні. А у 1897 році в селі було 185 дворів та 1384 жителі.

Основним заняттям селян у XIX столітті були землеробство і видобування каменю. Видобувати камінь-пісковик у Кочергах розпо-

чали з 1840 р. Ломку й обтісування каменю здійснювали влітку, а більш досконалу обробку – протягом усього року. Пісковики добувались різної якості – від малокристалічних до таких, що мали високий вміст кристалів кварцу. З місцевого каменю викладали бруківку, тротуари, підлоги, фундаменти, виготовляли борошномельні жорна. Найважливішим видом продукції у XIX столітті були борошномельні жорна, на виготовлення яких використовували найбільш якісні пісковики, які місцеві жителі називали «льодянистими», або «занозними». Кочерезькі жорна були добре відомі не тільки в навколишній окрузі. Їх возили на продаж у Чернігів, Київ і навіть Москву. У 1884 р. в Кочергах було видобуто і виготовлено 586 жорен, у 1885 – 650. У наступні роки засвідчується падіння виготовлення жорен: з 303 у 1886 до 74 у 1890.

Видобуток каменю, як уже зазначалося, здійснювали у двох каменоломнях. Одна з них належала Андрію Михайловичу Миклашевському. Власником другої був пан Мазуркевич, а за пізнішими документами – Георгій Олександрович Глазенап. Генерал Глазенап в період революції став одним із керівників білогвардійського руху, пізніше – активним діячем білої еміграції на Заході.

З Кочергами пов'язана також господарська діяльність знатного українського роду Скоропадських. Скоропадські мали кілька маєтків у Чернігівській та Полтавській губерніях. Маєток (економія) Скоропадських, що знаходився на хуторі Кубарове поблизу Кочерг, був невеликий і практично не давав прибутку, крім продажу деревини. Щоб збільшити доходи від Кубарівської економії, тут у 1901 році збудували винокурний завод. Керувала будівництвом заводу Марія Андріївна Скоропадська (дочка А.М. Миклашевського і мати майбутнього гетьмана України Павла Петровича Скоропадського). Після її смерті в 1901 році заводом та маєтком керував сам Павло Петрович Скоропадський та його повірений у справах С. Пешехонов. Завод був розрахований на переробку 540 пудів картоплі за добу. Річний випуск спирту становив 6000 відер. Для потреб заводу розпочали видобуток торфу. Поблизу розробок торфу згодом виник хутір Торф (у просторіччі – Торховщина, або Торхи).

Церковно-релігійне життя кочережців було пов'язане з місцевим храмом на честь святого Миколая. Час його виникнення достеменно невідомий. Як стверджує відомий дослідник української архітектури В.В. Вечерський, протягом XVIII ст. в селі вже була дерев'яна Миколаївська церква, яка занепала на початку XIX ст. На її місці у 1807 році (за іншими даними – у 1790–1801 рр.) на замовлення й коштом Михайла Петровича Миклашевського було споруджено мурований храм.

Як нещодавно установив київський архітектор С.Б. Юрченко, автором проекту кочерезької церкви є відомий архітектор Адам Менелас (1753–1831), уродженець Шотландії, який 1784 року прибув до Росії, де й проходила його діяльність. За проектом Менеласа зведено багато будівель у Петергофі, Царському Селі, Підмосков`ї, а також в Україні, де він працював архітектором у графів Розумовських.

Кочерезький храм, до речі, зведений за тим самим проектом, що й Воскресенська церква-усипальниця Кирила Розумовського в Батурині та Успенська церква в селі Новий Биків на Чернігівщині. Архітектурні форми будівлі досить монументальні, витримані в стилістиці високого класицизму. Церква розміщена на високому пагорбі, її видно не тільки з будь-якого куточка села, а й з інших навколишніх сіл. Це справжня архітектурна перлина нашого краю. Усередині храму зберігається поховання його засновника. Кочерезька церква дивом уціліла під час гонінь на релігію за радянської влади. Зараз вона потребує серйозного ремонту та реставрації.

З 1877 року в Кочергах почала діяти початкова народна школа. Приміщення школи було дерев'яне, крите соломою. У 1897 році тут навчалося 70 учнів (62 хлопчики та 8 дівчаток). Фінансувало школу повітове земство. Учителями Кочерезької школи в дореволюційний період були Калита Сергій, Свириденко, Сафронов Олексій Володимирович. Закон Божий викладав священик Михайло Мясоєдов. Попечителем Кочерезького училища була Марія Андріївна Скоропадська, а після її смерті – Павло Петрович Скоропадський.

Кочережці брали участь у Першій світовій війні, революційних подіях 1917–1920 років. А в 1920 році вони повстали проти політики воєнного комунізму, яку здійснювала радянська влада. Командиром місцевого партизанського загону став Петро Царенко, начальником штабу – Михайло Сиромолотний. На придушення селянського руху в Глухівському, Путивльському та інших повітах влада кинула 7-му стрілецьку дивізію. За участь в антирадянському повстанні з 97 дворів кочережців була стягнута контрибуція: 17 коней, одна корова, четверо свиней, фураж, продовольство, одяг, а також гроші в сумі 12408 карб...

Глухівський Петропавлівський монастир
та навколишні села: іст.-краєзнав. нариси. 2015

ЦИБКА
Веніамін Іванович

Суми

Генеалог, архівіст, краєзнавець

7.09.1962, м. Суми.

Член Національної спілки краєзнавців України (2010).

Закінчив Харківський інженерно-економічний інститут (1987). Працював програмістом на різних підприємствах.

Заснував Фонд підтримки інформаційних проектів «Алгоніка», який займається генеалогічними дослідженнями і є колективним членом Спілки архівістів України (2000).

Коло наукових інтересів – спеціальні історичні дисципліни, генеалогія, геральдика, архівознавство, джерелознавство, історична інформатика. Реалізовано декілька сотень генеалогічних проектів по дослідженню родоводів уродженців Сумської та інших областей України.

Автор праць: «Дослідження родоводу С. А. Таранушенка за документами Державного архіву Сумської області» (2009), «Нові матеріали до родоводу Харитоненків» (2012), «Хроніка одного генеалогічного дослідження або українські корені родоводу видатного педагога К. Ушинського» (2018); у співавторстві – «Матеріали до родоводу «отца русского футуризма» Давида Давидовича Бурлюка» (2005), «Автобіографії, анкети та інші особові документи відповідальних працівників радянських установ 1920–1930 рр. як документальне джерело з історії Української революції 1917–1921 рр. на теренах Сумщини» (2017).

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ ХАРИТОНЕНКІВ

Інтерес до відомого роду цукрозаводчиків, меценатів та благодійників Харитоненків не згасає... Дослідження і публікації, які присвячені Івану Герасимовичу Харитоненку, здебільшого стосуються його благодійної та підприємницької діяльності, окремих фактів і сторінок його біографії, фактів з життя його родичів та нащадків, культурним заходам, пов'язаним із Харитоненками, або є компіляцією вже відомих фактів.

Не залишилась поза увагою дослідників і тема родоводу Харитоненків. Найбільш докладно ця тема розкрита дослідником О.М. Козловим, але й він визнавав, що родовід Харитоненків потребує подальшого дослідження. «Но по-прежнему остается загадкой происхождение Герасима Емельяновича Харитоненко. В метрических книгах Архангело-Михайловской церкви слободы Нижней Сыроватки за 1780–1788 гг. нет никаких сведений о семье Харитоненко. Книги за 1789–1810 гг. в госархиве Сумской области отсутствуют. Первое упоминание о нем в церковных документах в связи с рождением у Герасима Харитоненко дочери в 1812 году. В хранящихся в госархиве Харьковской области ревизских сказках за 1811 год жителей с. Нижняя Сыроватка сведения о семействе Герасима Емельяновича отсутствуют. Там он впервые упоминается в возрасте 35 лет в марте 1816 года, причем здесь же стоит приписка «пропущен по последней ревизии»» (Былая слава, 2006).

Все це, а також гарна документальна база, достатня для повномасштабного генеалогічного дослідження, спонукали до кропіткої роботи над продовженням відновлення родоводу Харитоненків. У ході довготривалого генеалогічного дослідження був не тільки далі відновлений родовід Харитоненків, а й було знайдено нові відомості про досліджуваний рід, які певною мірою є сенсаційними.

Вихідною точкою для продовження дослідження родоводу Харитоненків став такий факт: в одному з фондів Сумського архіву дослідником О.М. Козловим була знайдена метрична книга Архангело-Михайлівської церкви с. Нижня Сироватка за 1810 рік, у якій ним був виявлений актовий запис № 89 про народження 9 червня та хрещення 10 червня 1810 року в «Погарского мещанина Герасима Емельянова сына Харитоненка от жены его Варвары Ивановой дочери» дочки Марії. «При крещении ея восприемниками были тоя ж слободы обыватели Иван Федоров сын Клименко и священника Ивана Томашевского жена Пелагия Степановна» (ДАСО, ф. 581, оп. 1, спр. 2, арк. 390).

Факт приписки Герасима Омеляновича Харитоненка до Погарської міщанської громади був підтверджений автором – у сповід-

ному розписі парафіян Архангело-Михайлівської церкви слободи Нижня Сироватка за 1821 рік є цілий розділ «города Погара мещане», у якому наведені відомості і про склад родини Герасима Омеляновича Харитоненка: «Герасим Емелианов сын Харитоненков, тридцати осьми [лет], жена его Варвара Иванова дочь, тридцати пяти [лет], дети: Мария одинадцати [лет], Домна, десяти [лет], Матфей, семи [лет]; работница их: вдова Варвара Иванова дочь Шаповалка, семидесяти двух [лет], дочь ея Марина, двадцати одного [года]» (ДАХО, ф. 40, оп. 110, спр. 485).

Подальший архівний пошук був продовжений по фондам Державного архіву Брянської області (Російська Федерація). Там у фонді ф. 134 «Стародубське повітове казначейство» збереглося кілька ревізьких казок по місту Погар Стародубського повіту Чернігівської губернії. При перегляді ревізьких казок не тільки здійснювався пошук носіїв прізвища «Харитоненко», а й зверталась увага на власників імен та по батькові «Омелян», «Харитон».

Такий підхід дав свій результат: у ревізькій казці міщан міста Погар, датованій 13 грудня 1811 року згадуються із зазначенням віку за попередньою ревізією «Емельян Харитонов сын Слесарь, 58 [лет]; Емельяновы дети: Стефан 25 [лет], Герасим 15 [лет], Захарий 7 [лет]». У відповідній графі ревізької казки напроти Омеляна Харитоновича є помітка, що він помер 1804 року, а напроти його сина Стефана – помітка, що він помер у 1805 році. Напроти Герасима та його брата Захара – своя примітка – «Бежали 1809 году» (ДАБО, ф. 134, оп. 1, спр. 77, арк. 48 зв.–49).

В іншій ревізькій казці – у ревізькій казці міщан-цехових міста Погар у розділі «цеху ковальского» автор звернув увагу на згадку Федора Омелянова сына Харитона, якому на час проведення ревізії виповнилося 34 роки (ДАБО, ф. 134, оп. 1, спр. 77, арк. 2 зв.).

Подальший архівний пошук у фондах Стародубського повіту Чернігівської губернії в цілому і зокрема по фонду ф. 144 «Погарський городовий магістрат» додаткових відомостей по родину Омеляна Харитоновича не дав, тому дослідження було продовжене у фондах Державного архіву Чернігівської області. У сповідному розписі Миколаївської церкви повітового міста Погар за 1793 рік у розділі «мещане и их домашние» записаний без зазначення прізвища 55-річний Омелян Харитонов, а також записані його дружина, 50-річна Ксенія Іванівна, та їхні сини: 23-річний Стефан, 16-річний Федір, 12-річний Герасим та 10-річний Захар (ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 227, арк. 51).

У «Росписи уездного города Погару церкви Святителя Христова Николая священников наместника Петра Барановского и Евсевия

Павловского и Матвия Вишнецкого обретающимся при оной церкви в приходе их ниже явленных чинов людей с соизъявлением против коего ждо имени о бытии их сего 1786 году в Святую Четиредесятницу в исповеди и Святых тайн причастия...» серед погарських міщан згадуються: 48-річний «Емелиян Харитонов сын Слесарь», його 43-річна дружина Ксенія, їхні діти: 17-річний Стефан, 8-річний Федір, 4-річний Герасим, 3-річний Захар та 19-річна Ірина. Герасим і Захар «за малолетством» на сповіді не були (ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 222, арк. 62.).

Такі нові, але не останні документальні знахідки до історії відомого роду Харитоненків. І з цих знахідок стало відомо, що:

- до 1809 року Герасим Омелянович Харитоненко та його предки використовували прізвище «Слєсарь». Історія походження цього прізвища пов'язана із заняттям, ремеслом його носіїв;
- Герасим Омелянович мав братів Стефана, Федора, Захара та сестру Ірину. Ім'я діда Герасима Омеляновича було Харитон, і воно стало основою майбутнього прізвища Герасима Омеляновича;
- у 1809 році Герасим Омелянович разом із братом Захаром «бежали» з міста Погар Чернігівської губернії, і згодом Герасим Омелянович з'явився в слободі Нижня Сироватка Сумського повіту Слободсько-Української губернії. Доля Захара Омеляновича залишається невідомою. Згідно з ревізькою казкою 1811 року Федір Омелянович залишився жити в Погарі, а сестра Ірина, треба думати, вийшла заміж, тому і в сповідному розписі за 1793 рік у складі сім'ї Омеляна Харитоновича Слєсаря вона не згадується;
- станом на 1821 рік у слободі Нижня Сироватка мешкало кілька родин колишніх жителів міста Погар.

Залишилася таємниця – від чого «бежали» два брата в різні боки, змінивши прізвища?

Післямова

Дане видання є унікальним, оскільки в ньому чи не вперше узагальнено інформацію про істориків, краєзнавців, археологів та етнографів – уродженців тих населених пунктів, які нині входять до складу Сумської області, або тих, чия творчість пов'язана з нашим краєм і стала визначним явищем для України. У регіоні, утвореному в 1939 р., за часів репресій проти краєзнавців і зведення всього руху до публіцистично-аматорського рівня, до кінця XX ст. так і не склалися передумови системного вивчення історії розвитку місцевого краєзнавства. Тож ця книга є своєрідним «атестатом зрілості» професійного творчого об'єднання – Сумської обласної організації НСКУ.

Як складова серії «Сумщина. Велика спадщина» том «Краєзнавство» засадничо обмежений загальним форматом і обсягом, хоча при попередньому обговоренні Правлінням СОО НСКУ висловлювалися різні думки щодо його структури та змісту. Розділ «Сучасність» містить персоналії не лише членів спілки, а й інших знаних дослідників. Книга стала певним експромтом, однак рішення з усіх питань приймалися колегіально. Основну частину роботи з узагальнення й написання біографічних довідок виконав О. Кисельов, мені ж довелося переважно працювати з розділом «Спадшина», загальним редагуванням й уточненням, а також вирішувати організаційні питання.

Через обмежений обсяг у книзі не представлена значна кількість краєзнавців минулого й сучасності. Серед них варто загадати мемуаристів і краєзнавців XVIII – першої пол. XIX ст.: автора «Діяріуша» (1717–1767) Я. Марковича, збирача народної музики й композитора В. Трутовського, статистика й етнографа О. Шафонського, краєзнавця Д. Деменкова. З дослідників XIX – першої пол. XX ст. поза увагою залишилася творча спадщина археологів О. Дмитрюкова й В. Данилевича, краєзнавців А. Танкова та О. Терлецького, музеєзнавця О. Поплавського тощо. Із сучасників на додаткову увагу заслуговує діяльність археологів О. Сухобокова, Ю. Моргунова, Л. Білинської, архівістки Л. Покидченко, істориків Ю. Нікітіна, О. Вовка та М. Яременка, Почесного краєзнавця А. Левенця, дослідника Буринщини О Капітоненка, а також викладачів, пам'яткознавців, мистецтвознавців, бібліотекарів, наукових редакторів, журналістів, колекціонерів старожитностей – усіх, хто певною мірою долучався до вивчення минулого Сумщини.

Упевнений, що книга не залишить байдужими своїх читачів, оскільки вона дає яскраве уявлення про справжню велич творчої спадщини істориків і краєзнавців нашого краю, надихаючи гордістю за минуле своєї «малої батьківщини» – невід'ємної складової історії Великої України.

О. Корнієнко

Зміст

Вступне слово 5
О. Корнієнко. Літописці північного фронтиру 6

СПАДЩИНА

ПОЛЕТИКА Григорій Андрійович 12
ТУМАНСЬКИЙ Федір Йосипович 16
МАРКОВИЧ Олександр Михайлович 22
МАРКЕВИЧ Микола Андрійович 26
ФІЛАРЕТ, архієпископ 30
КУЛІШ Пантелеймон Олександрович 34
ЛИТВИНОВА-БАРТОШ Пелагея (Поліна) Яківна 46
ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович 50
ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвіойвич 54
КУРИЛОВ Іван Олексійович 64
ТВЕРДОХЛІБОВ Олександр Дмитрович 74
УМАНЕЦЬ Федір Михайлович 82
ШУГУРОВ Микола Васильович 86
РОЖЕВЕЦЬКИЙ Іван Петрович 90
ІАКОВ (Левитський) 98
СУМЦОВ Микола Федорович 104
ІВАНО́В Василь Васильович 110
БАГАЛІЙ Дмитро Іванович 114
ДОБРОТВОРСЬКИЙ Микола Олександрович 120
ОНАЦЬКИЙ Никанор Харитонович 126
МАКАРЕНКО Микола Омелянович 134
РУДНЄВ Борис Кузьмич 140
ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович 152

ТАРАНУШЕНКО Стефан Андрійович 162
МОРАЧЕВСЬКИЙ Яків Миколайович 172
РІЗНИЧЕНКО (РІЗНИКОВ) Василь Федорович 176
ЮРКЕВИЧ Віктор Дмитрович 184
НІКІТЕНКО Павло Іванович 194
ЛИСИЙ Іван Андрійович 202
САХНО Феодосій Іванович 208
ПЕТРОВ Геннадій Терешкович 218
ВОЛІС Віллі Е. 224

СУЧАСНІСТЬ

АБАРОВСЬКИЙ Іван Кирилович 230
АКІЧЕВ Шаміль Мулламович 234
АЛФЬОРОВ Олександр Анатоліович 240
АРТЮХ В'ячеслав Олексійович 246
БЕЦЕНКО Тетяна Петрівна 250
ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор Васильович 254
ВЛАСЕНКО Валерій Миколайович 258
ГАГІН Віктор Іванович 262
ДЕГТЯРЬОВ Сергій Іванович 266
ДІБРОВА Григорій Володимирович 270
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ Віктор Борисович 274
ІВАНУЩЕНКО Геннадій Миколайович 278
КИСЕЛЬОВ Олександр Іванович 282
КОЗЛОВ Олександр Миколайович 286
КОМАРОВ Віктор Вікторович 292
КОРНІЄНКО Олег Миколайович 298
КОРОГОД Борис Леонідович 302
КОРОГОД Галина Іванівна 308
КУДІНОВ Дмитро Валерійович 312
КУЖЕЛЬНА Олена Валеріївна 316
МИХАЙЛІЧЕНКО Микола Анатолійович 320
ОЛІЦЬКИЙ В'ячеслав Олександрович 326
ОСАДЧИЙ Євген Миколайович 330

ОХРІМЕНКО Микола Леонідович 334
ПОДОЛЯКА Надія Степанівна 340
РОЖКОВА Людмила Іванівна 344
САПУХІНА Лада Павлівна 348
ТЕРЛЕЦЬКИЙ Віктор Володимирович 358
ТКАЧЕНКО Борис Іванович 364
ТУПИК Сергій Володимирович 370
ЦИБКА Веніамін Іванович 376

Науково-популярне видання

Сумщина. Велика спадщина.
Краєзнавство

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Макет та обкладинка В.Б. Гайдабрус

Підписано до друку 15.11.2019
Формат 60х90 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 24,0. Обл.-вид. арк. 21,5
Тираж 700 прим. Замовлення №

ПФ «Видавництво "Університетська книга"»
40000, м. Суми, Покровська площа, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. Тел.: (067) 542-08-01
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua
newlearning.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5966 від 24.01.2018

Поліграфія: ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»